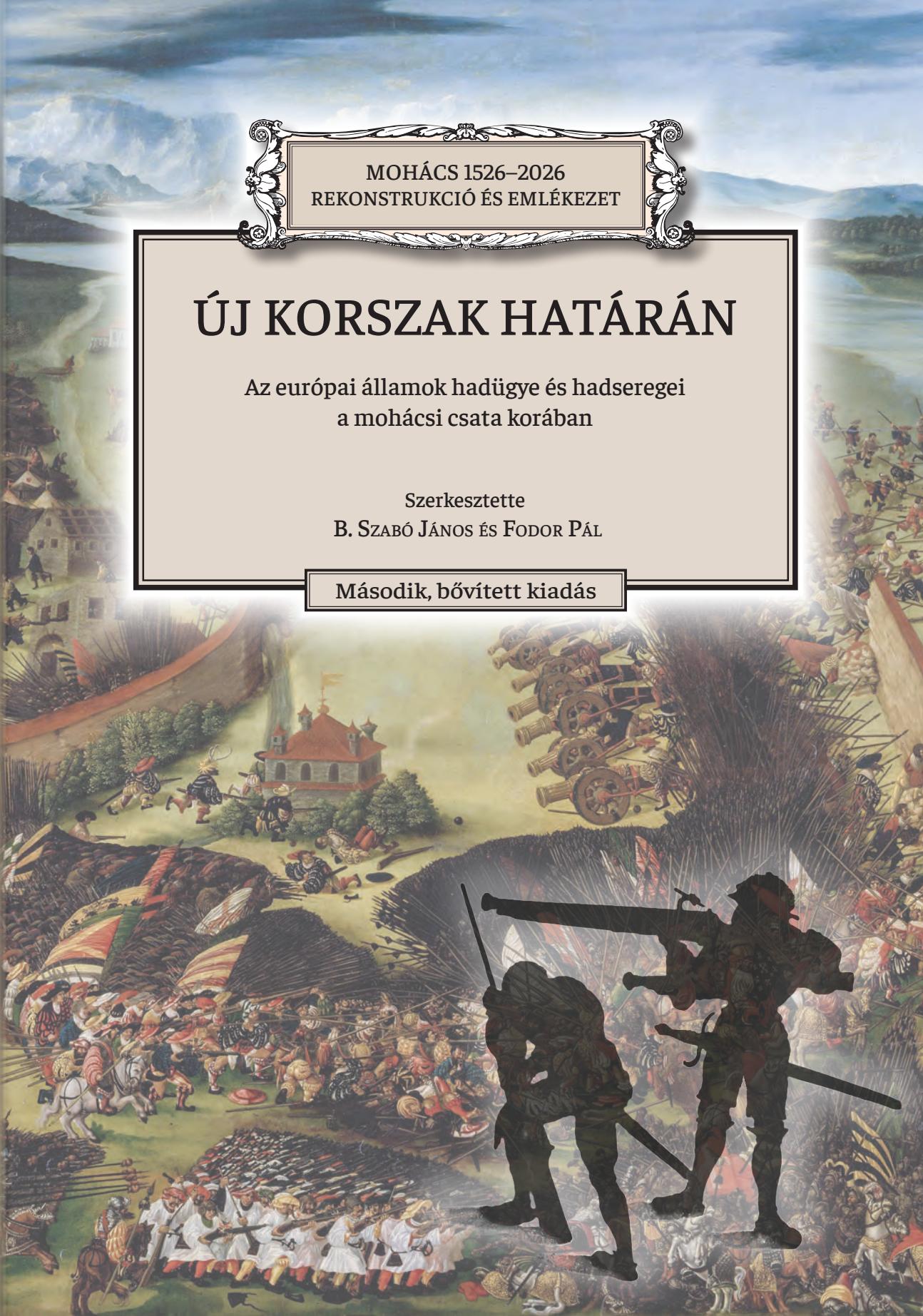

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN

Az európai államok hadügye és hadseregei
a mohácsi csata korában

Szerkesztette
B. SZABÓ JÁNOS ÉS FODOR PÁL

Második, bővített kiadás

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN
AZ EURÓPAI ÁLLAMOK HADÜGYE ÉS HADSEREGEI
A MOHÁCSI CSATA KORÁBAN

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Sorozatszerkesztő
Fodor Pál és Pap Norbert

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN

AZ EURÓPAI ÁLLAMOK HADÜGYE ÉS HADSEREGEI A MOHÁCSI CSATA KORÁBAN

Szerkesztette

B. Szabó János és Fodor Pál

Második, bővített kiadás

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest
2022

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Kiválósági Együttműködési Programjának
„Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című
(az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem
együttműködésében megvalósuló) projektje keretében készült

© Szerzők, 2022

© BTK, 2022

ISBN 978-963-416-334-3

ISSN 2676-895X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató

Nyomdai előkészítés:

BTK Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Térképek: Nagy Béla

Borító: Horváth Imre

Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munka: Séd Nyomda Kft., Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

B. SZABÓ JÁNOS – FODOR PÁL	
Előszó	7

B. SZABÓ JÁNOS – FODOR PÁL	
Bevezetés	9

I. RÉSZ

ÚJ TENDENCIÁK AZ EURÓPAI HADMŰVÉSZETBEN (15. SZÁZAD VÉGE – 16. SZÁZAD ELEJE)

B. SZABÓ JÁNOS	
Az elhanyagolt 16. századi kezdetek. Az európai tendenciák vizsgálatának szükségsszerűsége a „hadügyi forradalom” teória kezdeti időszakában	15

KENYERES ISTVÁN	
A fiskális-katonai állam kezdetei Európában a 16. század első harmadában	29

DOMOKOS GYÖRGY	
A tűzfegyverek fejlődése Európában a 16. század közepéig	47

BUZÁS GERGELY	
A késő középkori európai erődépítészet és Magyarország (1450–1526) ...	69

II. RÉSZ

AZ EURÓPAI HADSEREGEK A MOHÁCSI CSATA IDEJÉN

FODOR PÁL	
Az Oszmán Birodalom hadszerkezete és hadserege (1500–1530)	93

SASHALMI ENDRE	
A Moszkvai Fejedelemség hadszerkezete és hadserege (1462–1533)	119

SZOKOLA LÁSZLÓ	
A Lengyel–Litván Államszövetség hadszervezete és hadserege (1501–1531)	133
B. SZABÓ JÁNOS	
A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529)	149
PÉTERFI BENCE	
A Német-római Birodalom hadszervezete és hadserege (1493–1532)	175
F. MOLNÁR MÓNIKA	
Az itáliai államok hadszervezete és hadseregei (1494–1526)	203
GYÖRKÖS ATTILA	
A svájci hadszervezet és haderő a késő középkorban	221
GYÖRKÖS ATTILA	
A Francia Királyság hadszervezete és hadserege (1494–1534)	233
KORPÁS ZOLTÁN	
A Spanyol Monarchia hadszervezete és hadserege (1492–1537)	249
IGAZ LEVENTE	
A Portugál Királyság hadszervezete és hadserege (1495–1541)	275
BÁRÁNY ATTILA	
Anglia hadszervezete és hadserege (1485–1547)	295
BÁRÁNY ATTILA	
Skócia hadszervezete és hadserege (1488–1547)	319
NAGY GÁBOR	
A skandináv országok hadszervezete és hadseregei (1495–1524)	327
Szerzők	355
Képlegyűjték	357
Személynévmutató	363
Földrajzinév-mutató	371
Képmelléklet	381

ELŐSZÓ

Lassan három éve, hogy ennek a kötetnek az első kiadása megjelent a Bölcsészettudományi Kutatóközpont gondozásában. Ahogy az ottani előszóban szerepel, „...a kötet a [mohácsi] csata egyetemes hadtörténeti összefüggéseinek jobb megértéséhez kíván fogódzókat nyújtani.” Másképpen fogalmazva, a kötet megalkotására társult szerzők fő célja az volt, hogy a nálunk gyakori „befelé fordulás” megközelítésen túllépve, a korabeli európai hadügyi viszonyokról adott körképpel segítsenek a mohácsi csatát természetes közegében elhelyezni, s ezzel realisabb képet adni a történetekről, az ország lehetőségeiről és teljesítőképességéről.

Úgy tűnik, a vállalkozás elérte célját, mert a kötet jó fogadtatásban részesült, és el is fogyott. Időközben bővített, angol változatát is közreadtuk (*On the Verge of a New Era: The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*. Budapest: BTK, 2021), mert úgy ítéltük meg, hogy egyedi megközelítésmódjával a nemzetközi kutatásban is hiánypótló lehet és ezért érdeklődést kelthet. Az első visszajelzések alapján ebbéli reményünkben talán nem is kell csalatkoznunk. Ezek után önmagától adódott, hogy az öt tanulmánnyal és új bevezetővel kibővített angol változatot alapul véve kiadjuk a magyar kötet második, bővített kiadását. A tárgyalta államok köre Svájjal és a skandináv országokkal egészült ki, a többi új cikk pedig jobbára a kor általános hadügyi tendenciáit, változásait veszi szemügyre, tágítva ezzel a kötet egyetemes történeti szemhatárát. Az új kiadás természetesen arra is lehetőséget adott, hogy az első kötet hibáit kijavítsuk, néhány (főleg bibliográfiai) kiegészítést tegyünk, természetesen a cikkek lényeges módosítása nélkül.

Budapest, 2022. február 3.

B. Szabó János

Fodor Pál

BEVEZETÉS

1526. augusztus 29-én, Keresztelő Szent János fejevételének napján, Szulejmán szultán 60-70 000 fős hadserege döntő vereséget mért II. Lajos magyar király mintegy 27 000 fős közép-európai hadára. Ezzel véget ért egy korszak a magyar és az egész közép-európai történelemben. Az ötszáz éven át szokatlan területi és politikai stabilitással rendelkező magyar középhatalom (Szent István Birodalma) területe a következő másfél évtizedben a Habsburg és az oszmán nagyhatalom ütközési zónájává változott, s két, majd három részre szakadt, középső részei pedig oszmán fennhatóság alá kerültek. A 16. század közepe és a 17. század vége közötti 150 év szüntelen harcokat, soha nem látott pusztulást hozott e tájra. Nem csoda hát, ha az utókor szemében „Mohács” különleges, szimbolikus jelentőségre tett szert: olyan *lieu de mémoire* lett belőle, amely a magyar „nagyság” végét, a „hanyatlás” kezdetét fejezi ki minden magyar számára. E közfelfogás kialakulásához nagymértékben járult hozzá a 19. században megszülető modern magyar történettudomány, mivel a lehető legsötétebb szavakkal ítélte el a kor magyar elitjének politikai és katonai teljesítményét.

A magyar történetírás az utóbbi három évtizedben sokat tett ennek a „fekete legendának” a felülvizsgálataért. A mértékadó történészek ma már sokkal kiegyensúlyozottabb képet festenek az országot ekkoriban irányító Jagelló-dinasztiáról (1490–1526) és a csatát megelőző harmincöt évről. Komoly eredményeket hozott magának a csatának a vizsgálata is: kiderült, hogy a korábban hadtörténeti szempontból „jelentéktelen” (az „elavult középkori magyar hadszervezet” bukását okozó) ütközetként bemutatott esemény valójában a kora újkor egyik legnagyobb összecsapása volt két, egyaránt „modern” hadsereg között.

A mohácsi csata valódi jelentőségének megítéléséhez nélkülözhetetlen a korabeli nemzetközi környezet és hadviselés ismerete és bemutatása. Ez az esemény ugyanis Európa történetében épp olyan korszakhatárra esik, amikor új utakra tért a hadviselés, és alapjaiban rendeződtek át Európa hatalmi viszonyai, a Magyar Királyság pedig e változások egyik fő kárvallottja lett.

A hagyományos, „világtörténeti” megközelítés szerint a 15. század végén a nagy földrajzi felfedezések határozták meg Európa új arculatát. A 15–16. század fordulóján azonban a kontinentális hatalmakat még sokkal inkább a földrész belső viszonyai foglalkoztatták. Franciaország ismét tetterős nagyhatalommá vált: az 1450-es években sikerrel zárta le az angolokkal vívott százéves háborút, majd az 1470-es évek végétől leszámolt legfőbb riválisával, a Burgundi Herceg-

séggel is. Így ismét feltámadhattak a franciák középkori itáliai ambíciói, ami viszont mozgásba hozta szinte az egész európai politikát.

VIII. Károly francia király (1483–1498) az egykori Anjou-rokonságra hivatkozva újította fel igényét a nápolyi trónra, és 1494-es itáliai hadjárata fordulópontra lett Európa történetében. A franciák térnyerése Itáliában rendkívül gyors és látványos volt, VIII. Károly, majd XII. Lajos nápolyi és milánói hatalmi ambíciói azonban kiprovokálták az Észak-Itália nagyobbik része felett formális főhatalmat gyakorló császári ház, a Habsburgok és a Dél-Itáliában már régóta gyökeret vert Aragóniai Királyság beavatkozását a félszigeten.

Európában a gazdagság fő forrásának ekkoriban még mindig a Földközi-tenger térsége számított, mert a portugálok ázsiai térnyerése látványos, de csak átmeneti fennakadásokat okozott a hagyományos távol-keleti kereskedelmi útvonalakon, amelyek végpontja a Földközi-tenger vidéke volt. Az e feletti hatalmat pedig a politikailag szétagolt Itália feletti ellenőrzéssel lehetett biztosítani. A késő középkorra kialakult, apró mozaikokból álló mediterrán államrendszer nem volt képes magát hatékonyan védelmezni sem a keletről, sem pedig az északról vagy nyugatról fenyegető nagyhatalmakkal szemben.

A Jagelló-dinasztia által uralt Magyarország és Csehország természetesen csak mellékszereplő lehetett az Itáliáért vívott küzdelmekben, ám mind a leg-erősebb itáliai „játékosok”, a pápaság és Velence, mind a francia Valois-ház, mind pedig a Habsburgok igyekeztek – a távoli Angliához hasonlóan – bevonni a még mindig nagy tekintélyű Magyar Királyságot az európai hatalmi egyensúly folyton változó játszmáiba. Magyarország számára azonban ekkor már egyetlen fontos létkérdés határozta meg a külpolitikai célokat: a hatalmas és veszélyes déli szomszédjával, az Oszmán Birodalommal egyre inkább felboruló hatalmi egyensúly problémája.

Az oszmánok óriási erőforrás-koncentrációjával sem a Jagelló-dinasztia szomszédos államai, sem a keleti Mediterráneumban addig nagyhatalmi szerepet játszó Velence nem vehették fel a versenyt. A Lengyel–Litván Államszövetség az 1497. évi súlyos moldvai kudarc után lemondott a Fekete-tenger mellékéről, és inkább békés viszonyra törekedett az oszmánokkal, mivel figyelmét és erőit a Baltikumban a Német Lovagrend, illetve litvániai területeinek védelmében a Moszkvai Fejedelemség elleni harc kötötte le. Velence pedig egy kudarcra végződő tengeri háború után 1503-ban szintén békét kötött a szultánnal, s ezt követően az itáliai szárazföld ügyeibe bonyolódva, sokáig kifejezetten tartózkodott az oszmánok elleni katonai akcióktól. A Magyar Királyság így a 16. század elejére elveszítette addigi természetes szövetségeseit az oszmánok elleni harchoz, s ezt a magyar politikusok az 1520-as évekre megerősödő Habsburg-orientáció révén sem tudták (még) érdemben ellensúlyozni.

Mindeközben igen nagy jelentőségű hadügyi változások zajlottak szerte Európában: különösen a 15–16. század fordulójának itáliai háborúi működtek egyfajta „hadügyi laboratórium”-ként a nagyhatalmak számára.

E rövid, de rendkívül fontos európai időszak általános tendenciáit (első rész) és regionális sokszínűségét (második rész) kívánjuk felvázolni kötetünkben tizennégy, szakavatott szerző közreműködésével. Az egyes fejezetek írói

a modern nemzeti történetírások eredményeire és szemléletére támaszkodó – ennek megfelelően számos ponton hasonló, mégis egyedi sajátosságokat tükröző – tanulmányaikban a korabeli politikai és hadi eseményekben fontos szerepet játszó államok és birodalmak hadszervezetét és hadseregeit veszik sorra, olyan széles körű összehasonlítási alapot kínálva, amely lehetőséget adhat majd további vizsgálódásokra is.

A kötet tanulmányai nagyjából azonos szerkezetben tárgyalják az egyes államok hadügyét. Mindegyik a hadi képesség szempontjából legfontosabb mutatók: a terület, a népesség és az állami bevételek bemutatásával kezdi, hogy a korszak szereplői egymással könnyebben összemérhetőek legyenek, s hogy ezekből az adatokból az egyes hatalmak, így a Magyar Királyság helyzete és esélyei is jobban kirajzolódjanak. Hiszen az oszmánok ekkoriban minden mutatóban olyannyira felülmúlták nemcsak Magyarországot, hanem szinte valamennyi korabeli európai államot (talán csak Franciaországot nem), hogy az igazi kérdés nem az, miért győztek 1526-ban Mohácsnál, hanem az, hogy utána miért nem tudták legyőzni akár az egész keresztény Európát.

B. Szabó János

Fodor Pál

I. RÉSZ
ÚJ TENDENCIÁK AZ EURÓPAI
HADMŰVÉSZETBEN
(15. SZÁZAD VÉGE – 16. SZÁZAD ELEJE)

B. Szabó János

AZ ELHANYAGOLT 16. SZÁZADI KEZDETEK

AZ EURÓPAI TENDENCIÁK VIZSGÁLATÁNAK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE A „HADÜGYI FORRADALOM” TEÓRIA KEZDETI IDŐSZAKÁBAN

EGY TÖBB MINT HATVANÉVES ELMÉLET

Az MTA Történettudományi Intézete 2018. június 19-én konferenciát rendezett,¹ amelyen a fiskális-katonai állam fogalom vizsgálata mellett a „hadügyi forradalom” elmélete külön témaként szerepelt. Úgy tűnik, ezzel egy trend részévé vált: a nottinghami Teren University ez év július 11-én workshopot rendezett *Thirty Years’ War – 400 Years on Military History and the ‘Military Revolution’ in the Early Seventeenth Century* címmel. 2018. május 29–30-án a portugáliai Évora Egyetem pedig egy hadügyi forradalom tematikájú konferenciával emlékezett meg arról, hogy harminc éve jelent meg Geoffrey Parker *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* című könyve,² amelynek a legújabb, 4. kiadását épp 2018-ra tervezték.³

Parker azonban jóval korábbra datálja az elmélet eredetét: az akkor már az Ohio State Universityn tanító szerző 2005-ben megjelent írásában elégedetten nyugtázta, hogy a leginkább az ő nevével fémjelzett „hadügyi forradalom” elmélet ekkor már betöltötte az ötvenedik életévét, és köszöni szépen, még mindig jól van, hiszen a folyamatos kritikák dacára Barcelonától Hágán keresztül Belfastig ott találni képviselőit a porondon.⁴ Ebből a nézőpontból ma is nehéz lenne vitába szállni vele, hisz azóta nemcsak Lengyelországban és Csehországban jelent

---

1 A konferencia címe: *Hadügyi forradalom – fiskális állam – fiskális katonai állam Európában a 16–18. században*. Helyszíne: MTA Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. június 19. Anyaga megjelent: *Századok* 152:5 (2018) 937–1149. (Jelen írás az ott közölt tanulmány rövidített változata.)

2 *The Military Revolution in Portugal and its Empire (15th–18th Centuries)*. Rendező intézmény: CIDEHUS, University of Évora (Portugália), 2018. május 29–30.

3 <https://history.osu.edu/sites/history.osu.edu/files/ParkerG-cv16.pdf> (elérés: 2018.03.06.).

4 Geoffrey Parker, *The “Military Revolution”, 1555–2005. From Belfast to Barcelona and The Hague*. *The Journal of Military History* 69 (2005) 205–209.

meg a témával kapcsolatban teoretikus igényű monográfia,⁵ de már az ír és az indiai hadügyi forradalomról is jelentek meg munkák. 2015-ben a California Institute of Technology gazdaságtörténésze, Philip T. Hoffman pedig ismét ennek felhasználásával értelmezte a „Nyugat” világhódító sikerét,⁶ sőt a 2010-es években a City University of New York két oktatója még mindig egy vastkos kötetet szentelt az egész teória revíziójának és átértelmezésének.⁷

Ugyan Parker első írását e témában valójában csak 1976-ban közölte, az elmélet alapítójának megtett „ős”, a Queen’s University Belfast (Észak-Írország) svédspecialistája, Michael Roberts valóban 1956-ban publikálta első ízben *The Military Revolution, 1560–1660* című tanulmányát.⁸ Ebben szélesebb összefüggésekbe ágyazta ennek a száz évnek a hadügyi fejleményeit: a lőfegyverek széles körű európai elterjedése után a 16. században végbemenő holland és svéd „taktikai forradalom” aknáztta ki ezek lehetőségeit a harctereken, így sikerült végképp háttérbe szorítani az addig domináns „feudális” lovasságot. Ezzel egy időben megsokszorozódott az európai hadseregek létszáma, bonyolultabbá váltak a hadműveletek, a háborúk időtartama pedig elhúzódott, így megnöttek a társadalomra nehezedő háborús terhek. Végso soron mindez döntő szerepet játszott a kor erősödő államberendezkedéseinek kiépülésében.⁹

Ez a később igen gyakran hivatkozott munka a maga korában korántsem keltett élénk visszhangot. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a második világháború utáni időszakban nagyon más irányban haladt a fősodratú történettudomány: a 19–20. századi német hadtörténeti iskola nagyon is „katonás” eredményeit¹⁰ az eredendően más irányultságú angolszász irodalom számára is hozzáférhetővé tevő írás eléggé purista hadtörténeti szellemisége igencsak elütött mind a korszak kutatását uraló „the crisis of the seventeenth century” vita megközelítési módjaitól, a téma társadalomtörténeti vonatkozásait pedig a vele szinte egy időben és helyen születő, ám nem sokkal később oly divatosá váló „new

5 Jerzy Maroń, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*. Wrocław, 2011; Petr Wohlmuth, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*. (Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a Ravelin, XIV.) Praha, 2015.

6 Phillip T. Hoffman, *Why Did Europe Conquer the World?* Princeton, 2015, előzménye Philip T. Hoffman, Prices, the Military Revolution, and Western Europe’s Comparative Advantage in Violence. *The Economic History Review* 64 (2011) 39–59.

7 James O’Neill, *The Nine Years War, 1593–1603: Mountjoy and the Military Revolution*. Dublin, 2017; Richard M. Eaton–Philip B. Wagoner, Warfare on the Deccan Plateau, 1450–1600: A Military Revolution in Early Modern India? *Journal of World History* 25 (2014) 5–50; Andrew de la Garza, *The Mughal Empire at War: Babur, Akbar and the Indian Military Revolution, 1500–1605*. (Asian States and Empires) Abingdon–New York, 2016.

8 Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660. An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen’s University of Belfast*. Belfast, 1956. Új kiadása: Clifford J. Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder, 1995, 13–35.

9 A közelmúlt irodalmának széles körű áttekintésével ld. Frank Jacob–Gilmar Visoni-Alonso, *The Military Revolution in Early Modern Europe: A Revision*. New York, 2016.

10 „A korszak általános bemutatásához Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte*. IV. Berlin, 1920 a legjobb munka, bár ez a kötet kisebb léptékű, mint elődje, Paul Schmitthenner, *Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte*. Potsdam, 1930.” (Roberts, *The Military Revolution*, 13: 1. jegyzet.)

military history” komplexebb, de alapvetően szintén a marxizmus hatásait mutató, erősen gazdaság- és társadalomtörténeti irányultságú „war and society” megközelítés képviselői aknázták ki.¹¹

Roberts eredeti téziseinek vitatására is alapvetően kétféle megközelítési mód kínálkozott. Az egyik utat – nevezzük „kiterjesztő megközelítés”-nek – Roberts nézeteinek első érdemi kritikusa, a skóciai St. Andrews-i Egyetem tanára, Geoffrey Parker képviselte, aki a 16. századi spanyol hadtörténetre specializálódó kutatóként 1976-ban már élesen látta, hogy Roberts holland- és svédcentrikus, a 19. századi, vállaltan elfogult, porosz protestáns történeti hagyományokban gyökerező nézetei aligha állják ki az összehasonlítás próbáját. Már Parker korai munkája¹² nyomán világossá kellett válnia mindenki számára, hogy a spanyol Habsburgok ormótlanul nehézkesnek és ódivatúnak tartott hadai bizony mind szervezettség, mind logisztika, mind pedig a taktikai rugalmasság és fegyverzet terén az oly nagyra tartott protestáns haderők mellett – sőt azokkal szemben – a kor vezető erejének számítottak a 17. század derekáig.¹³

A másik utat, a radikális kritikáét – amely magának az egész gondolatmenetnek a létjogosultságát is megkérdőjelezte – pedig talán az oxfordi David Parrott, a Richelieu-kori francia hadsereg szakértője képviselte a legplasztikusabban e korai időszakban. Roberts alapvetően taktikai és fegyverzeti változásokra koncentráló elképzelése kapcsán 1985-ben elég meggyőzően érvelt amellett, hogy a megnevezett időszakban valójában sem Hollandia nyolcvanéves spanyol háborúja, sem a Német-római Birodalom harmincéves háborúja nem tekinthető általában „forradalmi” újításokat hozó időszaknak, hisz rendre egyszerűen az erősebb, tapasztaltabb seregek vagy egyszerűen a kisebbet hibázó hadvezérek győztek.¹⁴

Ezzel szemben az első megközelítés nagy előnye az volt, hogy folytathatónak bizonyult. Parker a Roberts-féle tézisek magjára építkezve már 1976-ban szélesebb időszávrá terjesztette ki a gondolatmenet érvényességét: az 1530 és 1710 közötti Európában az új, itáliai eredetű erődítési rendszer, a *trace italienne* elterjedését tartotta a legfontosabbnak, mert úgy vélte, hogy a 15. század végétől az évtizedekre állandósult itáliai háborúk hatására megszülető új erődépítészeti

11 Ágoston Gábor, *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, 2014, 146; Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, 1988, 2; Peter H. Wilson, *British and American Perspectives on Early Modern Warfare. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, *Bulletin* 5:2 (2001) 108–118; az első fecske: George N. Clark, *War and Society in the Seventeenth Century*. Cambridge, 1958.

12 Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge, 1972.

13 Hozzá hasonló nézeteket publikált a kor másik európai nagyhatalma, Franciaország hadserege kapcsán 1985-ben John L. Lynn, *Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660*. *French Historical Studies* 14 (1985) 176–191.

14 Az elvileg hollandokéhoz hasonló módon kiképzett és szervezett protestáns hadak pedig sorozatos kudarckokat vallottak nemcsak a spanyol király, hanem a Katolikus Liga hadaival szemben is a harmincéves háború első felében. Ld. David A. Parrot, *Strategy and Tactics in the Thirty Years' War. The 'Military Revolution'*. In: Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate*, 230–234 (a cikk első megjelenése: *Militär-geschichtliche Mitteilungen* 18 [1985] 7–25).

rendszer döntően befolyásolta az európai stratégiai gondolkodást, a „hadügyi forradalom” elterjedésének területén a háborúk leginkább ostromok sorozatává váltak. A nagy, nyílt csaták Európa fejlettebb területein így elvesztették jelentőségüket, mivel a szemben álló hadseregek hagyományos mezei összecsapásai már „csak” azokban a térségekben dönthették el a háborúk sorsát, ahol még nem épültek ki tömegesen az újfajta erődök, azaz kívül maradtak a „hadügyi forradalom” világán.

Szerinte mindezek döntő hatást gyakoroltak a kora újkori államfejlődésre, sőt a gazdaságra és a társadalomra is. A hadügyi forradalom együtt járt a központi hatalom megerősödésével, és az abszolutista államok – végső soron a modern európai nemzetállamok – kialakulásához vezetett, mert csak ezek erőforrás-koncentrációi voltak képesek hatalmas ágyúparkok, erődítési rendszerek és az ezek elfoglalására képes megnövekedett létszámú hadseregek fenntartására.

A korszak angliai kutatói Parker téziseinek már az első, „európai” verzióját sem feltétlenül fogadták nagy lelkesedéssel: a kiadás éve ugyan tulajdonképpen elfedi, hogy az 1995-ben megjelent és széles körben ismertté vált *The Military Revolution Debate* című tanulmánykötet írásainak kisebbik része már ezt az első, 1976-os verziót vette kritikai „ostrom” alá. A korai hozzászólók közül¹⁵ érdemes megemlítenünk a vita közismert tanulmánykötetében már nem szerepelő Michael Duffyt az exeteri egyetemről, aki 1980-ban az általa szerkesztett kötetben egyrészt már érzékeltette a kora újkori Európát ért „oszmán kihívás” jelentőségét, másrészt a tengeri haderő jelentőségét is beemelte az elméletbe, harmadrészt az államfejlődésben vélelmezett szerepe okán jelentős mértékben kiterjesztette a hadügyi forradalom folyamatának időhatárait.¹⁶ 2016-ban Tonio Andrade a hadügyi forradalom teória egyik fő erényének a rugalmasságot, a bővíthetőséget jelölte meg,¹⁷ s valóban, Parker már ekkor dolgozott az elmélet „hatósugarának” bővítésén, s következő munkájában már Duffy két utóbbi szempontját is a magáévá tette.

Az 1988-ban könyv formában megjelentetett bővített változat pedig már nem elégedett meg az európai fejlemények magyarázatával, hanem a 16. századi európai hadügyi forradalmat egyenesen megtette a kora újkorban megszülető világméretű európai hegemonia motorjának az 1500 és 1800 közötti időszakra.

15 Közéjük tartozott a németországi születésű, angol világháborús veterán Gunther Erich Rothenberg, az indianai Purdue Egyetem tanára, aki – még tulajdonképpen Roberts nyomdokain járva – a dunai Habsburg Monarchia kiemelkedő katonai vezetőjét, a katolikus olasz Raimondo Montecuccoli személyét állította Nassaui Mór és Gusztáv Adolf mellé, megelőlegezve ezzel Jeremy Black későbbi súlyponteltolását: Gunther E. Rothenberg, Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the “Military Revolution” of the Seventeenth Century. In: Peter Paret–Gordon A. Craig–Felix Gilbert (eds.), *Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*. Oxford, 1986, 32–63.

16 Michael Duffy, *The Military Revolution and the State, 1500–1800*. Exeter, 1980.

17 Tonio T. Andrade, *The Gunpowder Age, China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princetown–Oxford, 2016, 118.

Azon térségek esetében viszont, ahol nem találta meg a szükségesnek vélt jeleket, magyarázatként bevezette az „ellenállás” kissé misztikusra sikerült fogalmát.¹⁸

Ez az 1984-ben Cambridge-ben tartott egyetemi előadás-sorozatból kinövő új munka magában hordozta a történelem globális világmagyarázó funkcióját, mégis frappánsan egyszerű megoldást kínált egy meglehetősen bonyolult problémára – miért is pont Nyugat-Európa lett a világ vezető térsége a kora újkorban? Ráadásul a kötet 1988-as megjelenése szinte egybeesett a hidegháború megnyerésével és a keleti blokk összeomlásával, amelynek egyik okaként a fegyverkezési versenyt és Reagan elnök „csillagháborús” terveit volt szokás emlegetni, ami sokaknak sugallhatta, hogy múlt és jelen történései hasonló mederben folytak-folynak, hisz a mostani győzelem forrása épp az, amivel a „Nyugat” egykor megszerezte a hegemoniát a világban.¹⁹

Ebben az euforikus hangulatban Parker könyve hatalmas sikert aratott. A műből a szerző saját bevallása szerint 2016-ig 30 000 példányt adtak el, s az angol mellett 1990-ben megjelent német, spanyol, olasz, 1992-ben francia, 1995-ben japán, 1996-ban kínai, 2007-ben török, 2012-ben pedig koreai nyelven is.²⁰

A hadtörténészeknek mindez világszerte páratlan lehetőséget kínált arra, hogy – dacára annak, hogy az akadémiai történettudományon belül régóta alulértékelt és háttérbe szorított volt a saját diszciplínájuk – végre a maguk terepén csatlakozhassanak egy globális történeti diskurzushoz. Ugyanakkor a „nagy elmélet”-nek kezdettől komoly hátulütői mutatkoztak. Parker „forradalom”-nak nevezte a könyve tárgyát, ezért igencsak ellentmondásosnak tűnt, hogy közben mégis három évszázadra növelte a vizsgált időszakot, ami sokkal inkább illet volna valamiféle braudeli *longue durée* megközelítéshez. Magának a „forradalom” kifejezésnek a használata is komoly kritikákat kapott: bizonyos változások dinamikájának leírására nyilvánvalóan születtek ennél alkalmasabb megoldások is – az evolúciós megközelítéstől a Clifford J. Rogers által javasolt *punctuated equilibrium*ig –, amelyek azonban már közel sem épültek be ilyen mélyen a történeti köztudatba.

Ez esetben azonban aligha volt a kifejezés mögött ilyen mértékű át- és megfontoltság:²¹ a teória forrásvidékére, a 20. század derekára esett a marxista történelemfilozófia hatásának zenitje a nyugati tudományosságban, így egyszerűen divatos volt a rendkívüli nagyságrendűnek ítélt változásokat forradalomnak nevezni. Így jöhetett létre a régészetben például a „neolitikus forradalom”,²² a tör-

18 „Valójában Spanyolország nagy része is ellenállt a hadügyi forradalmaknak. A francia határt leszámítva nagyon kevés bástya volt [Spanyolországban] 1640 előtt.” Ld. Parker, *The Military Revolution*, 24: 54. jegyzet. De vajon miért is kellett volna a nem fenyegetett országrészekben korszerű, de igen drága erősségeket építeni, amíg tartós béke volt a félszigeten?

19 Geoffrey Parker, *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West*. Cambridge, 1995.

20 <https://history.osu.edu/sites/history.osu.edu/files/ParkerG-cv16.pdf> (elérés: 2018.06.05.).

21 Vö. Geoffrey Parker, In Defense of the Military Revolution. In: Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate*, 337–365.

22 A „neolit forradalom” kifejezést V. Gordon Childe alkotta meg az 1920-as években. A „forradalom” kifejezés széles körű elterjedésének egyik érdekes példája Thomas T. Allsennél fordul elő, aki egyfajta ázsiai perspektívából így ír Kelet-Európáról: „Azok az államok és kultúrák,

ténettudományban pedig a „kengyel forradalma” a kora középkorban – amit a lovasság és a feudalizmus születésével kapcsoltak össze –, vagy a 18–19. századi „ipari forradalom” fogalma.²³

Egyes tudósok azzal érveltek, hogy a hadviselésben nem a technológiai, hanem a demográfiai, gazdasági, illetve politikai tényezőket kell keresnünk a változások mögött, s felvetődött az is, hogy egy adott új haditechnika vagy technológia megjelenése feltétlenül különleges választ igényelt-e. A University of Durham tanára, Jeremy Black már 1991-től azt hangsúlyozta, hogy itt nem is egy, hanem legalább két-három forradalomról beszélhetünk. Az igazán fontos globális változások – mint a tűzfegyverek rohamos elterjedése és a hatékony ostromtüzérség megjelenése, vagy később az állandó hadseregek létrejötte, vagy a szurony révén a védelem és tűzerő egyesítése a gyalogságnál és a lovasság szerepének tényleges visszaszorulása – ugyanis tulajdonképpen a Roberts által megjelölt időszakon (1560–1660) kívül, még az előtt vagy épp az után következtek be a hadviselésben. S ezek mögé lehet sorolni még egy harmadik, 1789-cel kezdődő „forradalmat” is a francia forradalmi háborúk időszakában, ám ezek közül igazán csak a korai időszakot illesztette be Parker a saját elméletébe.²⁴

Mivel Parker alapvetően a saját szűkebb szakterületén, a Németalföldön tapasztalt jelenségeket extrapolálta európai méretekben, volt egy viszonylag széles kör, amely az elmélet forrásvidékének olyan kutatóiból állt össze, akik más térségekkel foglalkoztak, és ottani tapasztalataik alapján radikálisan elvetették Roberts és Parker téziseinek már a kiindulópontjait is. A problémák egyik forrása nyilván az volt, hogy Parker – aki a saját részterületén megbecsült, jól tájékozott szakembernek számít – elvileg egyedül látott neki a kora újkori világ teljességére kiterjedő anyag feldolgozásának, ami aligha tette lehetővé, hogy egyforma mélységben tudjon foglalkozni minden további résztermával. (Főleg, hogy azok jó részének ismeretanyaga angolul vagy spanyolul nem is volt hozzáférhető.) Így pedig minél nagyobb ívűvé vált Parker keze nyomán az elmélet, annál sebezhetőbb is lett az egyes érintett témák részleteit jól ismerő szakértők tűszúrásaival szemben.

A 18. századi brit történelem specialistájaként induló, ám ezen túl remek szervezőkészséggel is megáldott, mára igencsak sokoldalúnak bizonyuló Jeremy Black pedig a saját területét érintő észrevételein túl immár képes volt „világ-méretűvé” növelni a Parkerre zúduló kritikát azzal, hogy tematikus kötetekbe szerkesztve tette közzé az egyes térségek Parkerénál értelemszerűen mélyebb

---

amelyekben hosszú múltja van a nomádokkal való kölcsönhatásoknak, s amelyek oly sokáig éltek a »lovas forradalom« fenyegetésében és bűvkörében, sokkal inkább ... vonakodtak csatlakozni a »lőporforradalomhoz«”. Thomas T. Allsen, *The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire*. In: Nicola Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History, 500–1800*. Leiden, 2002, 286.

23 Lynn Townsend White Jr., *Medieval Technology and Social Change*. Oxford, 1962; Ákos Paulinyi, *Revolution and Technology*. In: Roy Porter–Mikulas Teich (eds.), *Revolution in History*. Cambridge, 1986, 261–289.

24 Jeremy Black, *A Military Revolution? A 1660–1792 Perspective*. In: Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate*, 95–115.

helyismerettel rendelkező specialistáinak összefoglaló tanulmányait, majd ezek nyomán Black maga is előállt újabb hasonló tematikájú kötetekkel Európára és a világra, nagyjából minden évszázadra is külön-külön.

Az általa fontosnak tartott hadtörténeti diverzitás bemutatása azonban igen jótékony hatást gyakorolt a teória körüli vitákra, ő ugyanis szívósan dolgozott azon, hogy kimutassa: Parker eredeti, merev centrum–periféria modellje – amelyben a központból az európai kolonizáció révén szinte sugárirányban és direkt módon terjed a világban a hadügyi forradalom technikája és ismeretanyaga – tarthatatlan. Az ugyanis ebből a modellből nyilvánvalóan nehezen volt levezethető, hogy a vélelmezett korai európai dominancia mellett hogyan is születhettek a 16. század eleji nagy muszlim „lőporbirodalmak” (az Oszmánok, a Szafavidák és a Mogulok),²⁵ mint ahogy az sem, hogy a lőpor „őshazájában”, Kínában – majd pedig Koreában – pontosan miféle szerepet is kapott volna már a Ming-korban az európai hatás a különféle lőfegyverek igen széles körű és kifinomult használatában.²⁶ Időközben magának Parkernek is be kellett látnia, hogy – az általa a hadügyi forradalom szinte ikonikus elemének tartott metódust – a sortűz és ellenmenet kombinációját sem lehet pusztán európai exportnak tekinteni mindenütt Ázsiában, így például a 16. század közepi Japán esetében sem.²⁷ Sőt ő maga is eljutott a Black által alkalmazott modellhez: az egyes általa kevésbé ismert területeken már helyi specialistákkal együtt írt cikkeket, amelyekben (például Ázsia esetében) már igencsak máshová tette a hangsúlyokat, mint könyve első kiadásában. A közös munka gyümölcsözőnek bizonyult: „Parker és Sanjay Subrahmanyam közös tanulmányukban globalizálták a vitát – és egyben megkerülték az elmélet teleologikus vonulatát – azzal, hogy a lőfegyverek fogadtatásának különböző módjait vizsgálták a kora újkori ázsiai társadalmakban.”²⁸

A húszéves vita után kirajzolódó eredményt jól tükrözik azok a finoman távolságtartó gondolatok, amelyeket a readingi egyetem oktatója, Frank W. Tallet és szerzőtársa, Davis J. B. Trim fogalmazott meg 2007-ben az elmélet karrierjéről: „Ám az európai hadviselést ebben az időszakban általában vagy a késő középkor vagy a kora újkor felől közelítették meg, ami komoly zavart okozott azzal kapcsolatban, hogy történt-e változás, milyen jellegűek voltak a változások (ha voltak), és mikor történtek a változások (ha történtek) ... Bár a hadügyi forradalom tézisének nem övezi általános egyetértés a hadtörténészek között, szé-

25 Marshall Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization III. The Gunpowder Empires and Modern Times*. Chicago, 1974.

26 Andrade, *The Gunpowder Age*, 55–72, 135–187; vö. Tonio Andrade–Hyeok Hweon Kang–Kirsten Cooper, *A Korean Military Revolution? Parallel Military Innovations in East Asia and Europe*. *Journal of World History* 25 (2014) 47–80.

27 Geoffrey Parker, *The Limits to Revolutions in Military Affairs. Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy*. *Journal of Military History* 71 (2007) 331–372.

28 Rolf Loeber–Geoffrey Parker, *The Military Revolution in Seventeenth-Century Ireland*. In: Jane H. Ohlmeyer (ed.), *Ireland from Independence to Occupation, 1641–1660*. Cambridge, 1995, 66–88; Geoffrey Parker–Sanjay Subrahmanyam, *Arms and the Asian: Revisiting European Firearms and Their Place in Early Modern Asia*. *Revista de Cultura* (Macau) 26 (2008) 32; a reflexiót ld. Eaton–Wagoner, *Warfare on the Deccan Plateau*, 42.

les körben elfogadták olyan szociológusok, mint Charles Tilly és Michael Mann, továbbá összefoglaló művek szerzői és olyan gazdaságtörténészek, mint John Brewer és Jan Glete, akik mindannyian úgy látják, hogy a jelentős – ha nem is forradalmi – hadügyi változások szerves részét képezték az államfejlődésnek és az általános politikai fejlődésnek.”²⁹

Kétségtelen azonban, hogy Parkernek hadtörténetíróként sikerült egyfajta „nyelvi fordulat”-ot elérnie – ami csak igen kevés kollégájának jutott osztályrészül –, hisz alighanem hosszú időre átkeresztelte vizsgált témáit, amit az ő fellépése előtt a 16–17. század esetében jobbra „reneszánsz hadművészet”-nek, a 18. század esetében pedig inkább az „ancien régime” vagy az „abszolutizmus hadművészete és hadügye”-nek, valamint „reneszánsz és barokk erődépítészeti”-nek neveztek. Az új „hadügyi forradalom” kifejezés pedig egy egész korszakot jelölve magába sűrítette – sok esetben azonban egyszerűen csak átvette – a *hatás, kölcsönhatás, átalakulás, innováció, modernizáció és reform* szavak helyét és jelentését a történeti szakirodalomban.³⁰ Ennek köszönhetően pedig jól használható építőkönek bizonyult a hadtörténethez képest sokkal inkább elméletcentrikus történeti közgazdaságtan és szociológia számára. Ennek a megközelítésmódnak köszönhetően született tehát meg a hadügyi forradalom vita oldalhajtásaként a vizsgált kora újkori jelenségek kör államcentrikus elméleti kerete, a „fiskális-katonai állam (fiscal-military state)” teória is.³¹

TÁVOLSÁGTARTÁS AZ EURÓPAI CENTRUMBAN – „MÁSODVIRÁGZÁS” A PERIFÉRIÁN?

Nem nélkülözi azonban a tanulságokat annak felvázolása sem, hogy minden kritika dacára hol is él tovább máig Parker elmélete – vagy legalábbis hol használják fel annak frazeológiáját –, és hol nem sikerült igazán gyökeret vernie. Úgy tűnik, hogy magán a szorosan vett angol tematikájú történetírásból már viszonylag korán eldőlt a Roberts–Parker-tézisek sorsa: mivel a saját térségük a kora újkorban hosszú időn át gyakorlatilag kimaradt a Parker által felvázolt nagy folyamatból,³² így a nagyszabású „világmagyarázat”-ot kínáló hadügyi forradalom teóriával szemben – vagy mellé – e témakör kutatói inkább kisebb volumenű, egy-egy időszakhoz vagy egy-egy aspektushoz kötődő „forradalmakat” állítottak. A változások kezdete így visszacsúszhatott az angol katonai dicsőség fénykorába, a késő középkorba, ahol megjelent a 14. századi „gyalogsági forrada-

29 Frank Tallett–David J. B. Trim (eds.), *European Warfare, 1350–1750*. Cambridge, 2010, 1, 7.

30 A legtöbb esetben azonban pusztán a lőfegyverek megjelenését vagy elterjedését leíró értelem-ben használják.

31 Összefoglalóan ld. Mark Knights, *Fiscal-Military State*. In: *Oxford Bibliographies* (<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0073.xml>, elérés: 2018.03.10.).

32 Kiválóan tükrözi a helyzetet John M. Stapleton, Jr. 1994. évi MA tézisének címe az Ohio Egyetemen: *Importing the Military Revolution: William III, the Glorious Revolution, and the Rise of the Standing Army*. Az augusztai egyetem oktatója igen finom mértéktartással kezelte a problémát; ld. Mark Charles Fissel, *English Warfare, 1511–1642*. London–New York, 2001, 47, 146, 181–183.

lom” fogalma,³³ de emellett már az egyes királyok forradalmairól – a 14. században III. Edvárdéról, a 16. században pedig VIII. Henrikéről – is írtak,³⁴ aminek révén tulajdonképpen az angol történelem esetében egészen jól meg lehetett kerülni magát a problémát: a szigetországról rendelkezésre álló ismeretanyag milyen mértékben is feleltethető meg Parker sémáinak.³⁵

Látszólag meglepő, de valójában nagyon is érthető, hogy a Parker által a hadügyi forradalom magterületének megtett és ma is Európa fejlett centrumának számító nagy országok kutatóit viszont nem igazán hozta lázba az elmélet: akár francia,³⁶ akár német³⁷ viszonylatban vizsgáljuk a kérdést, viszonylag kevés nyomát találni annak, hogy tartósan és érdemben építettek volna Roberts és Parker téziseire. Ezeknek az országoknak ugyanis még nyilvánvaló módon megvan a saját külön nyelvi-tudományos univerzumuk, amelyben hagyományosan a saját belső kérdésfeltevéseik alapján folytatják a saját vitáikat. Kivételt talán csak a magterület kellős közepén található kis Hollandia esete képez, ahol a téma kutatóinak sajátos nyelvi elszigeteltsége okán maguk a holland tudósok ugyan kissé későn, de végül mégis megragadták a tálcán kínálgató lehetőséget, hogy érdemben és támogatólag kapcsolódjanak be a saját történelmük egy igen fontos szakaszát érintő angolszász diskurzusba. A kutatók azonban ott – éppúgy, mint eredetileg Roberts – nem kifejezetten a technikai fejlődés fontosságát hang-

33 A százéves háborúval foglalkozó amerikai Clifford J. Rogers a gyalogság és tüzérség jelentőségének középkori növekedési ciklusaira irányította rá a figyelmet, magának a „forradalom” elnevezésnek a létjogosultságát is teljes joggal kétségbe vonta. Kelly de Vries pedig a „forradalom” időhatárának 14. századig való előrehozását javasolta, s úgy vélte, hogy nem találni közvetlen ok-okozati kapcsolatot a technikai fejlődés és a hadügyi változások között.

34 III. Edvárd tevékenységét és győzelmeit Clifford J. Rogers interpretálta elsőként „hadügyi forradalom”-ként: *The Military Revolutions of the Hundred Years’ War. The Journal of Military History* 57 (1993) 241–278; Andrew Ayton, *Katonai forradalom a 14. századi Angliában. Aetas* 10:4 (1994) 5–27; James Raymond, *Henry VIII’s Military Revolution: The Armies of Sixteenth-Century Britain and Europe*. London, 2007.

35 Ezt a távolságtartást érzékelteti Philip Gervaise egyik előadásának címe is: *England, Scotland and the European ‘Military Revolution’, 1480–1560*. (Richard III Foundation Symposium, Dixie Grammar School, Market Bosworth, August 2013), aki azonban épp ezért mégis vállalkozott egy elemzésre. David Eltis véleménye eléggé lesújtó e tekintetben: Eltis, *The Military Revolution*, 99–135.

36 A „war and society” megközelítés legfontosabb francia képviselője, André Corvisier melegen üdvözölte Parker könyvét, ld. *Revue Historique* 283:2 (1990) 375–376. A távolságtartóbb megközelítés példája: Jean Bérenger (ed.), *La révolution militaire en Europe – XVe-XVIIe siècles. Actes du colloque... 4 avril 1997 à Saint-Cyr Coëtquidan*. Paris, 1998. Az elmélet továbbfejlesztett francia változata államtörténeti megközelítésben íródott és a „revolution in military affairs” (RMA) koncepció felé közelít. Ld. Laurent Henninger, La «révolution militaire». Quelques éléments historiographiques. *Mots. Les langages du politique* 73 (2003) 87–94; Michel Fortmann, *Les cycles de Mars – Révolutions militaires et édification étatique de la renaissance à nos jours*. Paris, 2009.

37 Az alapvetően társadalomtörténeti beállítottságú német hadtörténetírásban is felbukkant egy-két szerzőnél, de elsősorban a 18. századi sajátos német államfejlődéshez kapcsolódva; ld. Jürgen Luh, *Ancien Régime Warfare and the Military Revolution. A Study*. (Baltic Studies) Groningen, 2000; Thomas Wollschläger, *Die Military Revolution und der deutsche Territorialstaat. Determinanten der Staatskonsolidierung im europäischen Kontext 1670–1740*. S. I., 2004.

súlyozták:³⁸ Olaf Nimwegen például a holland hadsereg esetében a Roberts és Parker által is kiemelt, 1600 körüli „taktikai forradalom” létjogosultságát elismerve e mellé odaállította Black nyomán az 1670–1680 tájékán végbemenő „szervezeti forradalmat” is.³⁹ A 16. századi Németalföld történetén osztozkodó másik modern állam, Belgium érdekelt kutatói talán megosztottabbak. Egyesek a francia nyelvterületen erős hadiépítészeti stúdiumok felől szemlélve a jelenséget alapvetően kritikusnak bizonyultak Parker felületességével szemben,⁴⁰ a középkorászok viszont szívesen látnák Merész Károly burgundi herceget a hadügyi forradalom „feltalálójának”.⁴¹

Ugyanakkor egyre világosabb lett, hogy az egykor fontos szerepet játszó, de az elmúlt két-három évszázadban már csupán a fejlett atlanti Európa periferiájának, félperiferiájának számító déli katolikus országok jelentőségének leértékelése és a hozzájuk kötődő személyiségek jelenlétének feltűnő hiánya nem pusztán a véletlen műve volt a „haladást” hagyományosan a protestantizmussal azonosító angolszász szakirodalomban.⁴² Így Parker elmélete egyfajta történeti korrekció lehetőségét kínálja ezeknek az egykor többnyire a Habsburgokhoz kötődő területeknek – még akkor is, ha az elmélet az ottani kutatók szerint is kiegészítésekre, azaz kiterjesztésre szorul. Ennek révén ugyanis nemcsak az demonstrálható, hogy egykor részesei voltak ennek a modernizációs folyamatnak,⁴³ hanem az is, hogy valójában épp ők maguk indították el azt, kezdve a Parker által ikonikus jelentőségűvé emelt sortűzzel és ellenmenettel.⁴⁴ Az ola-

38 Jaap A. de Moor, Experience and Experiment: Some Reflections upon the Military Developments in 16th- and 17th-Century Western Europe. In: Marco van der Hoeven (ed.), *Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands, 1568–1648*. Leiden–New York–Köln, 1997, 17–32.

39 Olaf Nimwegen, *The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688*. Woodbridge, 2010, 1–18.

40 Pieter Martens, Siege Warfare (Early Modern). In: *The Encyclopedia of War*. Vol. IV. Oxford, 2012, 1987–1994.

41 Quentin Verreycken, Charles le Hardi a-t-il inventé la révolution militaire? In: Paul Delsalle et al. (eds.), *Pour la singulière affection qu'avons a luy. Études bourguignonnes offertes à Jean-Marie Cauchies*. Turnhout, 2017, 515–522. Vö. David S. Bachrach, A Military Revolution Reconsidered: The Case of the Burgundian State under the Valois Dukes. *Essays in Medieval Studies* 15 (1998) 9–17.

42 Jeremy Black, Military Revolutions and Early Modern Europe: the Case of Spain. In: Enrique García Hernán–Davide Maffi (eds.), *Guerra y sociedad en la monarquía hispánica: política, estrategia y cultura en la Europa moderna (1500–1700)*. Madrid, 2006, 17–30, főleg 20–21.

43 József Kelenik, The Military Revolution in Hungary. In: Géza Dávid–Pál Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 20.) Leiden–Boston–Köln, 2000, 117–159.

44 Luís Costa e Sousa, From Tangier to Alcácer Quibir. The Portuguese Military Revolution (Re) visited. *Portuguese Studies Review* 23 (2015) 1–29; René Quatrefages, *La revolución militar moderna: el crisol español*. Madrid, 1996; Fernando Gonzalez de Leon, Spanish Military Power and the Military Revolution. In: Geoff Mortimer (ed.), *Early Modern Military History, 1450–1815*. Basingstoke, 2004, 25–42; Lorraine White, Guerra y revolución militar en la Iberia del siglo XVII. *Manuscripts: Revista d'història moderna* 21 (2003) 63–93; Itáliáról újabban ld. Luciano Pezzolo, La „rivoluzione militare”: una prospettiva italiana 1400–1700. In: Alessandra Dattero–Stefano Levati (a cura di), *Militari in età moderna: la centralità di un tema di confine: Milano, 20 giugno 2004*. Milano, 2006, 15–62.

szok a hadiépítészetben⁴⁵ és ostromművészetben, a spanyolok pedig a gyalogsági taktikában alkottak új minőséget, s elsőként ők is közvetíthették a világban ennek eredményeit.⁴⁶

Eddig sokkal kevésbé bizonyult kifizetődőnek ez a vita Közép-Európa számára. Itt a közelmúltig is legfeljebb egy-egy lengyel vagy cseh szakember szentelt komolyabb figyelmet a témakörnek. Úgy tűnik, hogy e kutatók még saját közegükben is elszigeteltek lehetnek, s állásfoglalásaiktól függetlenül a nézeteik eddig még nem is jutottak át a nyelvi különbségek által emelt korlátokon.⁴⁷ A Mediterráneumhoz kapcsolódva vagy azon a világon túl ugyanis inkább a 16–17. századi változások nagy katalizátora, az Oszmán Birodalom, illetve a jövő félelmetes nagyhatalma, az Orosz Birodalom került az angolszász vizsgálatok középpontjába.⁴⁸ (Ami persze magyarázható azzal, hogy a globális hadtörténetírás – érthető módon – hagyományosan mindenekelőtt a nagy birodalmakra koncentrál.) A mai török és orosz történetírásban pedig (a spanyol esethez hasonlóan) szintén az elfogadó-kiterjesztő értelmezés jelenik meg.⁴⁹

45 Ezt a lehetőséget Itáliában már a második világháború előtt felfedezték; ld. Leone Andrea Maggiorotti, *Architetti e architetture militari. Gli architetti militari italiani nella Spagna, nel Portogallo e nelle Loro colonie. L'opera del genio italiano all'estero*. Roma, 1939.

46 Fernando Gonzalez de Leon, Doctors of Military Discipline. Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period. *The Sixteenth Century Journal* 27 (1996) 61–85; Eduardo de Mesa Gallego, Innovaciones militares en la Monarquía Hispánica durante el siglo XVI: origen y desarrollo. In: García Hernán–Davide Maffi (eds.), *Guerra y sociedad*, 537–552.

47 A magyarországi recepcióról ld. Bagi Zoltán, A hadügyi forradalom elméletének rövid összefoglalása. In: Horváth Adrienn–Bagi Zoltán (szerk.) *Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből*. Budapest, 2012, 141–158. A román kutatók lengyel, illetve az Erdélyi Fejedelemség viszonylatában érintették a teóriát, ld. Ovidiu Cristea, In visceribus regni. Constrângeri militare în timpul Războiului cel Lung. *Revista istorică* 17 (2006) 141–152; Florin Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691)*. Cluj-Napoca, 2019, 25–50.

48 Például Brian Davies, The Development of Russian Military Power, 1453–1815. In: Jeremy Black (ed.), *European Warfare, 1453–1815*. London, 1999, 145–179; Uő, The Foundations of Muscovite Military Power, 1453–1613. In: Frederick W. Kagan–Robin Higham (eds.), *The Military History of Tsarist Russia*. New York, 2002; Eric Lohr–Marshall Poe (eds.), *The Military and Society in Russia, 1450–1917*. Leiden–Boston, 2002; Carol Belkin Stevens, *Russia's Wars of Emergence: 1460–1730*. Harlow, 2007; Virginia Aksan, Ottoman War and Warfare 1453–1812. In: Jeremy Black (ed.), *War in the Early Modern World*. London, 1999, 147–175; Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2006.

49 A kiterjesztő kritika irányát ld. Colin Imber, Ibrahim Pecevi on War: A Note on the European “Military Revolution”. In: Colin Imber–Keiko Kiyotaki–Rhoads Murphey (eds.), *Frontiers of Ottoman Studies*. Vol. II. London–New York, 2004, 7–22; vö. Günhan Börekçi, A Contribution to the Military Revolution Debate. The Jannissaries Use of Volley Fire during the Long Ottoman–Habsburg War of 1593–1616 and the Problem of Origins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2006) 407–438; Vitalij Viktorovics Penszkoi, *Vojennaja revoljucija v Evropie i vooruzsionnye szili Rosszii vtoroj polovini XV–XVIII vv. ot družsini k reguljarnoj armii*. Moszkva, 2004.

A LOKALITÁS LEHETŐSÉGEI

Mielőtt a továbbiakban ehhez a világméretű közös diskurzushoz kapcsolódnánk, fontos lenne leszögezni, hogy milyen nagy szerepe volt a kora újkori Európában a lokalitásnak, hiszen még az oly gyakran mintaadónak tekintett „nyugat-európai” hadügyi kultúra sem volt valójában valamiféle monolitikus egység a tárgyalt korszakban. A vitában részt vevő illinois-i John F. Lynn, a kora újkori francia hadsereg szakértője már rég felvetette, hogy nem számolhatunk még Európában sem azzal, hogy az egyes (például taktikai vagy szervezeti) minták egyszerűen valamiféle „centrumból” terjedtek volna a „periféria” felé, hisz például Franciaország is számos területen a maga külön útját járta – s ezzel mintegy meg is előlegezte az Európán belüli lokális hadikultúrák fogalmát.⁵⁰ Nagy-Britannia esetében is világos volt a kutatók számára, hogy a szigeteken nem is egy, hanem legalább három különféle lokális hadikultúra élt – kölcsönhatásban – egymás mellett, amelyek amellet, hogy különféle ütemben, de mégis folyamatosan adaptálták a kontinens felől érkező újdonságokat, mégis a legkülönbébb archaikus vonásaikat őrizték.⁵¹ S nyilvánvalóan nem volt ez másként Itália vagy az Ibériai-félsziget esetében sem.⁵²

Tehát a 16. században még sokkal inkább érdemes lenne az európai állapotokat különféle versengő hadi kultúrák interakciójaként és egymás vívmányainak átvételeként leírni, mert valójában az első száz évben még nem nagyon lehetett tudni, hogy végül melyik is lesz a „nyerő kombináció”.⁵³ A Magyar Királyság hadi kultúrája például mindig is őrzött olyan jelentős, Nyugat-Európához képest egyedi sajátosságokat, mint például a lovasság tömeges alkalmazása, melyek inkább a „Kelet” örökségének tekinthetők. De ugyanez mondható el a szomszédos Lengyelországról is, amellyel többé-kevésbé azonos hadikultúra részesei voltak a magyarok a késő középkorban. Közép-Európa államai azonban nem pusztán elszenvedői, hanem aktív részesei voltak a kor hadügyi változásainak, amiben például Csehország kiemelkedő jelentőséggel bírt. Összességében azonban az egész térség – így a 16–18. századi Európa történelmében kulcsszerepet játszó dunai Habsburg Monarchia⁵⁴ – hadügyeivel kapcsolatban még óriási adósságok vannak.⁵⁵

50 Lynn, *Tactical Evolution*.

51 Eltis, *The Military Revolution*, 99–135; Fissel, *English Warfare*.

52 Az Ibériai-félszigetre ld. Albert D. McJoynt bevezetőjét in William H. Prescott, *The Art of War in Spain: The Conquest of Granada, 1481–1492*. London, 1995; Itáliára ld. Mallett–Hale, *The Military Organization*; Maurizio Arfaioli, *The Black Bands of Giovanni: Infantry and Diplomacy during the Italian Wars (1526–1528)*. Pisa, 2005, 12–27.

53 Például az angol útkeresések gazdag irodalmát a korszakból ld. Eltis, *The Military Revolution*, 99–140.

54 Bagi Zoltán Péter, *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekvérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011, 357–366.

55 Paradox módon az osztrák hadtörténetírás a 20. században önként visszavonult a birodalmi örökség gondozásától, s nem sok kísérletet láthatunk a Parker-tézisekhez való kapcsolódáshoz. Ritka kivételként ld. Andrea Pühringer, *Die Entwicklung des Militärs und die militärische Revolution in der Habsburgermonarchie*. In: Karin Sperl–Martin Scheutz–Arno Strohmeyer

Ahogy az orosz hadtörténet specialistája, Brian Davies nemrégiben megfogalmazta, a jelenség mögött fellelhető nyelvi és kulturális szakadék még ma, évtizedekkel a vasfüggöny lebontása után is élő probléma a közös európai vizsgálatok terén: „A közép- és kelet-európai tudósok gazdag irodalmat alkottak Kelet-Európa hadtörténetéről – különösen termékenyek a lengyel és a német történészek –, de egészen a közelmúltig ezek közül kevés volt elérhető angol nyelven. Az angol nyelvű olvasók ezért kevésbé ismerik, hogy az erőforrások háborúra történő mozgósítása, valamint a háborúnak az államra és a társadalomra gyakorolt hatása milyen módon különbözött Kelet- és Nyugat-Európában. Ez állandósított bizonyos félreértéseket...”⁵⁶

Szándékaink szerint kötetünk tanulmányai, egyfajta kontinentális teljességre törekedve s lehetőleg egymással összehasonlítható módon, igyekeznek ezeket a lokális európai sajátosságokat bemutatni a 15. század végétől a 16. század közepéig terjedő időszakban. Ugyanis nemcsak a szokásos nyugat-európai témákat tekintve (a Habsburg–Valois-konfliktusok, itáliai fennhatóság stb.), hanem közép-európai – és magyar – szemszögből is szemlélve ez az a kulcsfontosságú időszak, amelynek katonai változásai, főként az Oszmán Birodalom általános fenyegetése és a Jagellók középkori magyar–cseh perszonaluniójának bukása, döntően befolyásolta a Habsburgok dunai monarchiájának létrejöttét, s rányomta bélyegét a kontinens egész későbbi sorsára is.

(hrsg.), *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses.* (Burgenländische Forschungen, 108.) Eisenstadt, 2016, 63. Így a dunai Habsburg Monarchia jelentőségére a kora újkori Európa hadügyi fejlődésében nemrégiben épp magyar kutatók hívták fel ismételtlen a figyelmet. Ld. Gábor Ágoston, *Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550–1750. The Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation.* In: Tallett–Trim (eds.), *European Warfare*, 110–134; Géza Pálffy, *The Habsburg Defense System in Hungary against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe.* In: Brian J. Davies (ed.), *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800.* (History of Warfare, 72.) Leiden–Boston, 2012, 35–61.

56 Davies (ed.), *Warfare in Eastern Europe*, 1.

Kenyeres István

A FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM KEZDETEI EURÓPÁBAN A 16. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN*

PECUNIA NERVUS BELLI ÉS A HADÜGYI FORRADALOM

A *pecunia nervus belli*, illetve a *pecunia nervus rerum* kifejezés antik szerzőkre vezethető vissza, jelentése „a háború/a dolgok éltető ereje a pénz.”¹ Ez az aforizma a 16. századtól válik egyre népszerűbbé, sokkal elterjedtebbé válik, mint a – hibásan – Raimondo Montecuccolinak (1609–1680) tulajdonított kijelentés, miszerint a háborúhoz három dolog szükséges: „pénz, pénz és még egyszer pénz.”² V. Károly 1524-ben öccsének, a későbbi I. Ferdinándnak címzett levelében az alábbi formában használta: „...l'argent est le nerf et force de la guerre...”³ I. Ferdinánd magyar és cseh király, a későbbi német-római császár is használta 1552-ben egyik magyarországi hivatali utasításában „*Proventus nostri, qui sunt rerum omnium*

* A tanulmány egy másik változata időközben megjelent: *Századok* 155:4 (2021) 761–782.

- 1 Michael Stolleis, *Pecunia nervus rerum. Zur Diskussion um Steuerlosheld und Staatsverschuldung im 17. Jahrhundert*. In: *Uő, Pecunia nervus rerum. Zur Staatsfinanzierung der frühen Neuzeit*. Frankfurt a. M., 1983, 63–67. A kifejezés eredetét ókori – preszókratikus időszakból való – görög szerzőkre lehet visszavezetni, a kora újkorban Ciceróra, Plutarkhoszra, Tacitusra és más szerzőkre hivatkozva használták. Michael Stolleis, „*Pecunia nervus rerum*” – Die Finanzfrage in der deutschen Staatsräsonsliteratur des 17. Jahrhunderts. In: Aldo de Maddalena–Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Finanzen und Staatsräson in Italien und Deutschland in der frühen Neuzeit*. (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient, 4.) Berlin, 1992, 21.
- 2 Stolleis, *Zur Diskussion*, 64. A Montecuccolinak tulajdonított aforizmat („*Danari, danari e poi danari*”) először Gian-Giacomo Trivulzio (1440–1518) itáliai zsoldosvezér használta, aki ezt válaszolta a francia királynak arra a kérdésére, hogy milyen felszerelések és készletek szükségesek Milánó bevételéhez: Stolleis, *Die Finanzfrage*, 31.
- 3 V. Károly levele I. Ferdinándnak, Vitoria, 1524. január 16. Károly éppen a török elleni harc kapcsán teszi az idézett megjegyzést: *Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. 1. Die Familienkorrespondenz bis 1526*. (Korrespondenzen österreichischer Herrscher. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 11.) Bearbeitet von Wilhelm Bauer. Wien, 1912, 96–101. Az említett szövegrész: uo. 97. Az adatot idézi: Peter Rauscher, *Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576)*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 41.) Wien–München, 2004, 272.

et praecipuae belli nervi” formában.⁴ A kora újkorban a *pecunia nervus belli* volt szinte minden kormányzati pénzügyi döntésnek a kiindulópontja.

Azt, hogy a háborúskodáshoz pénz kell, a korszakban evidencia volt, és annak tartjuk ma is. A várak fenntartása, építése már önmagában is jelentős költségeket emésztett fel. Háborúk idején ebben a korban zömében zsoldoshadseregeket fogadtak fel, amelyekben a katonákat mint afféle iparosokat fizetni kellett, a hadat pedig élelmezni, tűzfegyverekkel és lőszerrel kellett ellátni. Ez utóbbi a hadügyi forradalom nyitányakor még nagyobb kihívást jelentett: az egyre nagyobb szerepet kapó, rohamléptékben fejlődő tüzérség miatt az ágyúkhöz és a kézi lőfegyverekhez szükséges nyersanyag beszerzése, a fegyverek gyártása mind igen magas szakmai tudást, logisztikát és sok-sok pénzt igényelt. A fejlődő tüzérség pedig az erődépítészetben hozott komoly, költséges változásokat. A korszakban megjelenő, az ó-, majd újolasz erődítési rendszerrel megerősített várakat elfoglalni képes első tömeghadseregek felfogadásához tehát igen sok pénzre volt szükség, olyan összegekre, amelyek ekkoriban meghaladták az európai államok pénzügyi lehetőségeit. Hogy egy ország mennyire volt képes mobilizálni hadseregét, erődöket építeni, hadiflottát fenntartani, a hadsereget tűzfegyverekkel ellátni, abban meghatározó szerepet játszott az adott állam felépítése, igazgatási, katonai rendszere, pénzügyigazgatása, az „állami” jövedelmek és a szükség esetén bevonható pénzügyi források, hitelek és más pénzügyi eszközök. A tanulmány célja, hogy a 16. század első évtizedeiben Nyugat- és Közép-Európában végbemenő változásokat a fiskális-katonai állam teóriájához kapcsolódva vegye vizsgálat alá.

A FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA A 16. SZÁZAD ELEJÉN

Mindazok alapján, amit a fiskális-katonai államok kialakításáról tudunk, kijelenthető, hogy 1500 körül indulhattak meg azok a folyamatok, amelyek a 17. század vége felé már jól megfoghatóan létrehozták ezt a fajta államtípust.⁵ A termi-

4 Idézi: Acsády Ignác, *Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888) 68. Acsády nem pontosan adja meg az idézet forráshelyét, az a következő műben található: Johann Christian Engel, *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. Band II. Halle, 1798, 17. Ld. még az eredeti forrást: I. Ferdinánd instrukciója Bornemissza Pál veszprémi püspöknek és Werner György kamarai tanácsosnak az erdélyi jövedelmek felülvizsgálatára: Prága, 1552. január 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kamara Archivuma, *Diversae instructiones* E 136, 1. köt. 109–117.

5 A fiskális, illetve a fiskális-katonai állam elméletére, valamint a Habsburg Monarchia megítélésére összefoglalóan ld. Kenyeres István, A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: Horn Ildikó et al. (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. kötet. Budapest, 2016, 91–122, különösen 95–101. A Habsburg Monarchia kapcsán ld. még: Kenyeres István–Pálffy Géza, A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. *Századok* 152 (2018) 1033–1076. Spanyolországra és Oroszországra újabban ld. Korpás Zoltán, A fiskális-katonai állam és a Katolikus Monarchia a 16–17. században. *Századok* 152 (2018) 981–1012; Sashalmi Endre, A 17–18. századi Oroszország mint fiskális-katonai állam. *Századok* 152 (2018) 1013–1032. A fiskális-katonai állam elméletéhez, a fiskális állam kialakulásához alapművek: Richard Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815*. Oxford, 1999;

nus megalkotója, Brewer szerint a fiskális-katonai állam főbb jellemzői: 1. jelentős szárazföldi, de még inkább tengeri haderő felállítása és fenntartása; 2. a hadi költségek nagyarányú növekedése; 3. az államadósság ugrásszerű növekedése; 4. az adóbevételek növekedése; 5. az adópolitikában a direkt adóktól az indirekt adók felé történő elmozdulás; 6. az állami fiskális bürokráciában dolgozó hivatalnokok számának jelentős növekedése; 7. politikai stabilitás és társadalmi közmegegyezés, ami a nagy léptékű változások hátterét adja. Ezek a tényezők Európa legtöbb nagyhatalma esetében a 18. század elejére állnak össze.⁶

Az újabb kutatások a fiskális-katonai állam kezdetét vagy korai szakaszát a 16. század elejétől számítják. Jan Glete szerint a 16–17. századot a fiskális-katonai állam kialakulása szempontjából két korszakra lehet osztani: 1480–1560, valamint 1560–1660 közötti időszakokra.⁷ Az első periódust Glete a tradicionális államon belüli együttműködés időszakának tekinti, amelynek főbb jellemzői: 1. a dinasztikus monarchiák létrejötte, megerősödése (erre példa Anglia, Spanyolország, Franciaország, Dánia–Norvégia, Svédország, Habsburg Monarchia, Oszmán Birodalom, Moszkvai Nagyfejedelemség); 2. az adóztató állam formálódása, a növekvő költségek fedezése érdekében az egyházi vagyon, jövedelmek állami célra történő lefoglalása, államosítása (a katolikus monarchiakban is!); 3. a korszakra általánosan jellemző gazdasági fellendülés; 4. a hadügyi forradalom első hatásainak megjelenése (tüzérségi fegyverek fejlődése, gyalogságra épülő tömeghadseregek, hadiflotta-fejlesztés, új erődítések megjelenése); 5. a rendek, a gazdasági elit és az uralkodó együttműködése a hadsereg finanszírozása érdekében.

A folyamatokat a centralizált adóztató állam erősödése, az állandó hadseregek (szárazföldi és hadiflotta) megjelenése, létszámának folyamatos emelkedése jellemzi, ugyanakkor Glete hozzáteszi, hogy a fiskális-katonai állam 1500 körül ilyen formában természetesen ismeretlen volt, ugyanakkor két évszázaddal később már ez lett az európai állam normáltípusa.⁸ Ennek alapján tehát nem indokolatlan a fiskális-katonai állam 15. század végi, 16. századi eleji kezdeteit vizsgálni Európában és a Magyar Királyságban. A korszak európai államai eltérő utakat jártak be a korszakban is, más-más gazdasági-társadalmi-műveltségi színvonalon álltak, az uralkodók lehetőségei, az országaik adottságai, teherviselő képességei eltérők voltak. Ha a korszak nagyhatalmainak szerepét és lehetőségeit vizsgáljuk, a terület – lakosság – állami jövedelmek hármast kell vizsgálatunk homlokterébe állítani.

Bartolomé Yun-Casalilla–Patrick K. O’Brien with Francisco Comín Comín (eds.), *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*. New York, 2012.

6 John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*. New York, 1989. A kifejezés eredetére és Brewer szerepére ld. Christopher Storrs, Introduction: The Fiscal-Military State in the “Long” Eighteenth Century. In: Uő (ed.), *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe: Essays in Honour of P. G. M. Dickson*. Burlington, 2009, 1–22.

7 Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*. (Warfare and History) London–New York, 2002.

8 Glete, *War and the State*, 1–42.

AZ EURÓPAI ÁLLAMOK FISKÁLIS-KATONAI POTENCIÁLJA A 16. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN⁹

Áttekintésünket az egyértelműen szuperhatalommá váló Oszmán Birodalommal kell kezdenünk, amely a korszak leginkább fiskális-katonai államnak tekinthető szereplője.¹⁰ A rendelkezésre álló adatok alapján nem kétséges, hogy egy ilyen mértékű anyagi forrásokkal rendelkező, a társadalom széles rétegeit militarizáló, szolgálati birtokokkal operáló, ugyanakkor professzionális központi zsoldoshadse-reget eltartó, de félkatonai szereplőket is nagy számban mozgósító államalakulat-nak nem akadt párja a korszakban. Nézzük meg, hogy a kor legerősebb európai hatalmának potenciálja hogyan is viszonyult Európa többi államához:

1. TÁBLÁZAT: AZ EURÓPAI ÁLLAMOK FŐBB MUTATÓI A 16. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Állam	Népesség (fő)	Állami jövedelem (dukátban)	Katonai potenciál (fő)
Oszmán Birodalom	12-13 millió	8,3 millió	176 000
Franciaország	16 millió	2,9–4,4 millió	80 000
A spanyol korona országai	14 millió ¹¹	3 millió	50 000
Anglia	3 millió	350–400 000 ¹²	–
Lengyel–litván államszövetség	2,7 millió	400 000 ¹³	450 000
Velence	–	1 millió ¹⁴	30 000
Portugália	1,3 millió	700 000	–

⁹ A fejezet a jelen kötetben megjelent, bőséges szakirodalmat használó írásokra támaszkodik.

¹⁰ Erol Özvar, Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective. In: Pál Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566)*. Budapest–Leiden–Boston, 2019, 21–63.

¹¹ Wim Blockmans, Die Untertanen des Kaisers. In: Hugo Soly (hrsg.), *Karl V. und seine Zeit*. Köln, 2003, 234.

¹² Egy 1531-es velencei követjelentés 6 millió dukátra, azaz 1 300 000 fontra tette VII. Henrik kincstárának pénzkészletét. Más vélemények szerint ennél is több, 1 800 000 font volt a kincstárban – aranyban: Frederick C. Dietz, English Government Finance 1485–1558. *University of Illinois Studies in the Social Sciences* 9:3 (1920) 86–87.

¹³ Alvise Bon velencei követ 1519. évi jelentése szerint: *I diarii di Marino Sanuto*. XXVI. Venezia, 1899, 495–502; vö. Balogh István, *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. (Forrástanulmány) Szeged, 1929, XXV. IV. Kázmér (1447–1492) jövedelmeit 140 000 lengyel forintra (zloty) becsülik, őutána viszont 96 000 forintra esnek vissza az uralkodói jövedelmek, de ekkor a litván bevételekről nincsenek adatok. Az 1560-as években a litván közkincstárba 435 000 zloty, a lengyelbe pedig majdnem ugyanennyi (445 000 zloty) jövedelem, azaz összesen 880 000 zloty folyt be; vö. Szokola László jelen kötetben olvasható tanulmányával, 54–55. Mivel egy 1544-ből származó adat szerint 1000 lengyel forint 627 magyar aranyforintot ért (idézi: Veress Endre, *Izabella királyné*. Budapest, 1901, 25: 5. jegyzet), ez az összeg aranyban 551 000 dukátot tehetett ki, mivel a magyar aranyforint értéke azonos volt a velencei dukátéval.

¹⁴ Carlo Capra, The Italian States in the Early Modern Period. In: Bonney (ed.), *Rise of the Fiscal State*, 421.

Állam	Népesség (fő)	Állami jövedelem (dukátban)	Katonai potenciál (fő)
Magyar Királyság	3,3 millió	350–400 000	70 000
Cseh Királyság	2,3 millió	160 000 ¹⁵	–

Európa nyugati felében a franciákkal és az oszmánokkal egyszerre küzdő Spanyolország és a Habsburgokkal több fronton harcoló Franciaország is hatalmas katonai és pénzügyi potenciállal rendelkezett, a szereplők egymás mellé nőttek fel, igyekeztek egymást túllícitálni és a lehetőségeiket tágítani, sőt azon túl is menni. Amire leginkább a hitelek révén nyílt lehetőségük.¹⁶

PÉNZ A HÁBORÚRA: HITELEK ÉS DEVALVÁCIÓ

Mivel a korabeli államok alapjában véve még a középkori, domaniális bevételeken – azaz az uralkodó saját birtokainak jövedelmein és a királyi regálékon, például a pénzverésen, külkereskedelmi vámokon – alapuló pénzügyigazgatása, állami vagy inkább uralkodói jövedelemrendszere nem volt alkalmas a megnövekedett fiskális igények azonnali kielégítésére, jelentős szerepet kaptak a hitelek és az innovatív pénzszerzési lehetőségek: állami koncessziók átengedése, új adók bevezetése és a rendek meggyőzése újabb pénzeszközök biztosítására. Ez az időszak éppen ezért az államok eladósodásának kezdete. A korszakban globálissá váló hitelezési rendszer biztosította az európai hatalmak háborús célokhoz elengedhetetlen pénzeszközeinek növelését.

Az uralkodói hitelezés gyökerei a 13. századig nyúlnak vissza; ezek rövid távú hitelek voltak, azaz a királynak gyorsan kellett a pénz, amit elvben rövid határidővel ígért visszafizetni, igaz, magas kamattal. A 13–14. században főként az itáliai – firenzei, sienai, luccai – bankházak végeztek uralkodói hitelezési tevékenységet, egyik meghatározó partnerük Anglia királya volt. Az első nagyobb itáliai bankkrízis a 14. század első harmadában tört ki, a luccai Ricciardi bankház (1301), a sienai Bonsignori (1302), a firenzei Mozzi (1301–1302), Pulci és Rimbertyni (1305), Frescobaldi (1311), Scali (1326), majd a legerősebb firenzei bankházak, a Bradi és Peruzzi (1342–1346) mentek csődbe, elsősorban az angol királynak nyújtott kölcsönök vissza nem fizetése miatt. A legnagyobb bankcsőd

15 Alfons Huber, Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I. *Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung*, Ergbd. 4 (1893) 198–199. Kérdés, hogy Huber milyen forinttal (gulden) számolt, ám feltehetőleg rajnai forinttal. Ez az összeg 1526 körül legfeljebb 160 000 dukátot tehetett ki.

16 Az alábbiakban csak az európai keresztény országok „állami” hiteleirol lesz szó, az Oszmán Birodalom a korszakban nem folyamodott az alább tárgyalandó hitelkonstrukciókhoz, azonban az oszmán hatalmi elit, köztük a szultán is adott magánkölcsönt az államkincstárnak. Ld. Özvar, Transformation, 54–61; Pál Fodor, Die Kriegsfinanzierung des Osmanischen Reiches im ausgehenden 16. Jahrhundert. Dargestellt am Beispiel des Feldzuges von 1596. In: Peter Rauscher–Andrea Serles–Thomas Winkelbauer (hrsg.), *Das „Blut des Staatskörpers”*. *Forschungen zur Finanzgeschichte der Frühen Neuzeit*. (Historische Zeitschrift, Beiheft 56.) München, 2012, 43–54. A magyar királyok Mohács előtti hitelügyleteit külön tanulmányban dolgoztam fel: Kenyeres István, A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt, megjelenés előtt.

III. Edvárd (1327–1377) háborús veresége miatt 1340-ben következett be, aki ekkor 300 000 fonttal (kb. 2 millió dukát) tartozott a hitelezőinek, ennek felét a Bardi és a Peruzzi cégek nyújtották.¹⁷ A 15. század közepén a helyükre lépő Mediciek már a tapasztalatokból okulva óvatosabbak voltak, a bankház Európa-szerte működő fiiláléi önállóan, társasági formában működtek, így kisebb kockázattal adhattak hitelt, többek között uralkodóknak is, anélkül, hogy a központi bank működését veszélyeztették volna. A pápai jövedelmek kezelésében érdekelt Medici bankház a 15. század második harmadában ilyen fiilálékat tartott fenn Itálián kívül Lyonban, Avignonban, Bruges-ben és Londonban, ez utóbbiakat azonban pénzügyi problémák és az egyre csökkenő profit miatt 1480-ig felszámolták. Az 1430-as évektől az 1480-as évekig a Medicieké volt Európa vezető bankháza. Ők hiteleztek többek között az angol uralkodónak, a pápának, a burgundi udvarnak és később Miksa császárnak is.¹⁸ A bankház 1494. évi – VIII. Károly itáliai hadjáratának következményeként bekövetkező – bukása a közvélekedéssel ellentétben¹⁹ nem volt végleges és teljes körű, ugyanis a Mediciek széles kapcsolati hálózatának köszönhetően számos társasági formában, partnerekkel működtetett bankfiókjuk megmaradt.²⁰

A banki és hitelezési tevékenységet is folytató firenzei kereskedők a közép-európai régióban is jelen voltak. Szerepük – elsősorban a Magyar Királyságban – a 15. század első és utolsó harmadában volt meghatározó, ezután érzékelhetően visszaszorultak, de tevékenységük a régióban a 16. század első évtizedeiben is fennmaradt.²¹ A velencei kereskedők szintén jelentős szerepet játszottak a

17 Richard A. Goldwaite, *The Economy of Renaissance Florence*. Baltimore, 2009, 236–237; Uő, *Italian Bankers in Medieval England*. *Journal of European Economic History* 2 (1973) 763–771; James Macdonald, *A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy*. New York, 2003, 110; Edwin S. Hunt, *The Medieval Super-Companies: A Study of the Peruzzi Company of Florence*. Cambridge, 1994, 212–229. Ez utóbbi munka kritikájára ld. Goldwaite, *The Economy*, 236: 64. jegyzet. Az itáliai bankházak által a pápának és a nápolyi királyságnak nyújtott jelentős hitelekre ld. még Goldwaite, *The Economy*, 231–235.

18 Raymond De Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*. (Harvard Studies in Business History, 21.) Cambridge–London, 1963, 279–375. A burgund hitelre: uo. 348. Az angol hitelezésre: Macdonald, *A Free Nation*, 11.

19 De Roover, *The Rise*, 358–375.

20 Götz-Rüdiger Tewes, *Kampf um Florenz: die Medici im Exil (1494–1512)*. Köln–Weimar–Wien, 2011, 91–249, 603–837. Tewes a Medici-társakat Mediceernek nevezi, ilyen társbankárok működtek a Medici-érdekeket fenntartva Nápolyban, Lyonban, Rómában és Velencében.

21 Teke Zsuzsa, *Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után, 1404–1437*. *Századok* 129 (1995) 195–214; Uő, *Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403*. *Történelmi Szemle* 37:2 (1995) 129–150; Uő, *Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban*: Raggione Bontempi. *Századok* 141 (2007) 967–990; Krisztina Arany, *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century: A Prosopographic Study of Their Economic and Social Strategies*. Kiel, 2020; Uő, *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century in Context*. *The Hungarian Historical Review* 6:1 (2017) 5–39; Uő, *Magyarországi hitelezésre vonatkozó adatok az 1427. évi firenzei Catastóban*. In: Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András (szerk.), *Tiszteletkőr: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, 2012, 165–177; Uő, *Buda mint uralkodói székhely és távolsági kereskedelmi központ a 15. században, a firenzei és dél-német üzletemberek tevékenységének tükrében*. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7 (2012) 153–170; Uő, *Firenzei-*

régióban. A Budán tartózkodó velencei kereskedők közreműködtek például a Velence által a Jagellóknak a török elleni küzdelemhez rendelkezésre bocsátott segélypénzek átutalásában, tehát banki tevékenységet is folytattak.²²

A firenzei bankházak a Mediciek visszaszorulását követően, a 16. század első felében továbbra is jelentős szerepet játszottak az uralkodói pénzügyek finanszírozásában. A firenzei Salviatik 1508-ban Lyonban létesített bankháza a Welserekkel együttműködve nyújtott hiteleket a francia királynak. A hitelfolyósítás fedezete uralkodói jövedelmek elzálogosítása volt, mint történt az 1521-ben a selyemvám-mal, amelynek nyolcévi bérletére 112 000 livre hitelt kapott a francia uralkodó a firenzei-augsburgi konzorciumtól. Szintén 1521-ben további 100 000 livre kölcsönt vett fel a francia király a lyoni firenzei kereskedőktől. 1542-ben 200 000 livre-t adtak a Lyonban működő firenzeiek, 100 000 livre-t a luccai kereskedő-bankárok, a Welserek pedig további 50 000 livre-t bocsátottak a rendelkezésére. I. Ferenc 124 ismert hitelezőjéből 87 volt itáliai, ebből 45 firenzei, 17 luccai, ezen kívül 18 német, 15 francia és 4 spanyol bankár szerepel a hitelezők között. 1555-ben három firenzei társaság – a Salviati, a Guadagni-örökösök és a Panciatici–Rinuc-cini társaság – 400 000 scudit kölcsönzött a francia koronának.²³

A firenzeiek mellett a genovai bankárok jelenléte vált meghatározóvá európai szinten. 1494-ben VIII. Károly francia király itáliai hadjáratára 160 000 dukát hitelt nyújtottak. 1501-ben pedig 42 000 dukátos hitelt intéztek a spanyol uralkodópárnak, és 55 000 dukáttal szálltak be 1519-ben a császárválasztásba a Habsburg-jelölt oldalán. Az V. Károly megválasztásához genovai bankárok által adott 55 000 dukátot a Gualterrotti, Benedetto Fornari és Lorenzo Vivaldi bankházak adták össze. A században ettől kezdve a genovaiak főként a spanyol és a portugál királyság hitelezésében játszottak egyre komolyabb szerepet; 1547-ben például 300 000 dukát hitelt nyújtottak V. Károlynak.²⁴ A fenti bankházak mel-

---

magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter (szerk.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008, 277–296; Uő, *Foreign Business Interests in Hungary in the Middle Ages*. In: József Laszlovszky–Balázs Nagy–Péter Szabó–András Vadas (eds.), *The Economy of Medieval Hungary*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 49.) Leiden–Boston, 2018, 491–508.

22 Teke, Egy firenzei kereskedő, 979; Kubinyi András, Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. In: Uő, *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. Budapest, 2009, 341–342. Van adat a genovai kereskedők budai jelenlétére is: Wenzel Gusztáv, *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Budapest, 1882, 24.

23 Heinrich Lang, Herrscherfinanzen der französischen Krone unter Franz I. aus Sicht italienischer und oberdeutscher Bankiers. Die Rolle der Florentiner Salviati als Financiers der französischen Regierung. In: Rauscher–Serles–Winkelbauer (hrsg.), *Das „Blut des Staatskörpers“*, 457–508, főleg 471–498.

24 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Vol. 2: *The Wheels of Commerce*. London, 2002, 392–395; Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*. I. Band: *Die Geldmächte des 16. Jahrhunderts*. Jena, 1892, 325–344; Korpás, A fiskális-katonai állam, 1006–1010.

lett ekkor már a Grimaldiak is egyre meghatározóbbak, de fontos kiemelni az állami bank szerepkörét betöltő Casa di San Georgiót is.²⁵

Az itáliai bankházak tehát elsősorban a francia és az itáliai piacon maradtak aktívak, illetve az Ibériai-félsziget irányába „terjeszkedtek”. Az itáliai kereskedők Firenze, Genova és Velence mellett a korszak fontos pénzügyi központjává váló Lyonban vállaltak tevékeny szerepet az állami hitelezésben.

Lyon mellett Antwerpen vált az egyik legjelentősebb kereskedelmi és bankközponttá a 16. század elejére: ez a város lett a korszakban a váltó- és betétüzletek központja.²⁶ Az antwerpeni pénzpiac megerősödésében az amerikai ezüst, a délnémet tőke és az erős Habsburg-jelenlét játszotta a legfontosabb szerepet. Antwerpenben számos spanyol és itáliai üzletember telepedett meg, de fontos lerakatuk volt itt a Fuggereknek is, hitelfelvevői oldalon pedig főként a spanyol, a portugál és az angol koronák jelentek meg.²⁷ Csak néhány példa: V. Károly hiteleinek összege az antwerpeni bankároknál 1538-ban 700 000 dukátra, 1554-ben pedig már 1,9 millióra rúgott, a Fuggerek antwerpeni fiókja ugyanakkor VIII. Henriknek hitelezett 150 000 fontot, a portugál király Antwerpenben felvett hiteleinek összege pedig 1543 és 1552 között 2 millióról 3 millió cruzadosra emelkedett.²⁸

A hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam korai időszakában nem véletlenül jelennek meg korszakunkban – az itáliaiak mellett – a nemzetközi szintű hitelek nyújtani képes német kereskedő-bankárok. Ebben szerepet játszott a nemzetközi és hazai pénzpiacok hitelezési rendszerének átalakulása, a kereskedő-bankároknál felhalmozódó befektethető tőke nagysága és a kamatok kedvező változása. A közép-európai régió legfontosabb szereplői korszakunkban a Fuggerek és a Welserek voltak, az ő példájuk jól érzékelteti az átalakult viszonyokat. A Fuggerek mint kereskedők, majd bankárok fő tevékenységi köre az uralkodók hitelezése volt, első igazán kiemelkedő ügyfelük Habsburg Miksa császár lett. De nem ő volt az egyetlen igazán fontos partnerük. 1495-től a római kúria *servitium* és *annata* pénzeinek, illetve a búcsúpénzeknek a beszedésében is kizárólagosságra tettek szert, ez korábban az itáliai bankházak profilja volt. 1500-tól pedig már jelentős hitelek nyújtottak a pápai udvarnak többek között követségek finanszírozására vagy éppen svájci katonák felfogadására is. A Fuggerek bérelték a pápai pénzverést, intézték jutalékért cserébe a pápai udvar pénzátutalásait, de luxuscikkek közvetítésében, szállításában is érdekeltek voltak. A pápai udvarral való üzlet X. Leó, a Medici-pápa idején (1513–1521) futott fel igazán.²⁹ A Fuggerek közép-európai régióban való terjeszkedését és pénzügyi befektetéseinek irá-

25 Götz Freiherr von Pölnitz, *Die Fugger*. Frankfurt am Main, 1960, 132; Macdonald, *A Free Nation*, 94–100.

26 Macdonald, *A Free Nation*, 124–125.

27 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 356–373; Macdonald, *A Free Nation*, 122–128, 153–155; Herman Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*. The Hague, 1963, 199–207.

28 Blockmans, *Die Untertanen*, 252; Macdonald, *A Free Nation*, 161; Van der Wee, *The Growth*, 204: 351. jegyzet.

29 Mark Häberlein, *Aufbruch ins Globale Zeitalter. Die Handelswelt der Fugger und Welser*. Darmstadt, 2016, 22–25.

nyát jelezték az 1480-as évektől az ércekben gazdag Tirolban szerzett ezüst- és rézbányászati koncessziók. Mind a pápai jövedelmek kezelésében, mind az ércbányák üzemeltetésében a Fuggerek a Mediciek példáját követték.³⁰ A Magyar Királyságban a Thurzókkal közös rézüzetbe kezdtek 1494-től, ez volt „a közös magyarországi üzlet” (*Gemeiner Ungarischer Handel*).³¹ A Fuggerek fő kereskedelmi tevékenysége ekkortól a rézre koncentrált, a régióban – Budán, Lipcsében, Breslauban, Krakkóban és Danzigban – létrehozott lerakataik meghatározó szerepet játszottak e területek bank-, hitel- és rézkereskedelmi ügyleteiben.

A régiót behálózó kapcsolatrendszerük révén a Fuggerek aktív politikai szereplőkké váltak, amikor támogatták és hitelezték – hasznot kecsegtető ellentételezésekért cserébe – a Habsburgok és a Jagellók kiadásait.³² A Fuggerek legnagyobb uralkodói partnere Miksa császár volt: 1496-ban 121 600 forintot hiteleztek számára az itáliai hadjáratára a tiroli rézbányák terhére, majd újabb 27 000 forintot ugyanekkor. 1508-ban előbb egy 8000 forintos hitelt nyújtottak a német-római császárnak, amely hitelt a halli sóhivatalra írtak, és még ugyanabban az évben egy 128 750 forintos hitel is kifizetésre került, a biztosíték ezúttal is a tiroli réz és ezüst kitermelésének joga volt.³³ 1514-ben egy 12 000 forintos, majd egy 32 000 forintos hitelösszeget bocsátottak a Fuggerek Miksa rendelkezésére, az előbbi a tiroli jövedelmekre, az utóbbira pedig Biberach birtokát kötötte le a császár. 1515-ben már 300 000 aranyra rúgott a császár összes tartozása a Fuggerek felé, amiből semmit sem fizetett vissza.

Miksa halálát követően megindult a küzdelem a császári címért. A választás a színpad mögött a jelöltek pénzembereinek küzdelme is volt, és nem véletlen, hogy az ügyletből a Fuggerek jöttek ki a legjobban, hiszen protezsáltjuk lett a császár. 1519. június 28-án ugyanis a német-római birodalmi rendek Frankfurt am Main városában több jelölt – közöttük I. Ferenc francia király – közül végül Habsburg (V.) Károlyt választották császárrá.³⁴ Azon túl, hogy a választást eldöntő választófejedelmek „meggyőzésére” kifizetett összegek jó hitelkihelyezésnek tűntek, a Fuggereknek további okai is voltak Károly támogatására. Az előző császár, Habsburg Miksa ugyanis – mint láttuk – régi ügyfele volt a családnak, a császár halálakor már 350 000 aranyforinttal tartozott nekik. A kölcsön visszaszerzésére csak úgy maradt esélyük, ha egy Habsburgot segítenek a császári

30 A Mediciek pápai jövedelemkezelésére ld. De Roover, *The Rise*, 194–223. A Mediciek timsó- és vasbányák üzemeltetésében voltak érdekelték: uo. 142–166.

31 Wenzel, *A Fuggerek*, 16–54; Max Jansen, *Jakob Fugger der Reiche. Studien und Quellen I.* (Studien zur Fugger-Geschichte, 3.) Leipzig, 1910, 149, 367–373, 377–378; Götz Freiherr von Pölnitz, *Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance*. Bd. I–II. Tübingen, 1949, I. 50–53. Peter Kalus, *Die Fugger in der Slowakei*. (Materialien zur Geschichte der Fugger, 2.) Augsburg, 1999, 40–211.

32 Ez utóbbira ld. Kenyeres, *A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt*.

33 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 90–93.

34 Karl Brandi, *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*. Darmstadt, 1979, 82–94; Alfred Kohler, *Karl V. 1500–1558. Eine Biographie*. München, 2001, 72–74.

trónra. Az 1519. évi császárválasztás költségei 850 000 aranyforintra rúgtak, ebből Jakob Fugger része 543 585 aranyforintot tett ki!³⁵

A Fugger-cég a magyar és cseh trónt birtokló Jagellók hitelezésében is érdekelt volt.³⁶ Nagy segítségükre volt ebben magyarországi partnerük, a Thurzó család, akikkel együtt vitték a magyar rézüzetet, de akik szép lassan beépültek a magyar nemesi elitbe is.³⁷ 1498-ban Thurzó János elnyerte az ország legjelentősebb aranybányáit és pénzverését felügyelő körmöcbányai kamaragrófi tisztségét, évi 14 000 aranyforintot kellett fizetnie a királyi kincstárba.³⁸ A Thurzók ettől kezdve a Fuggerekkel együtt egyfajta vállalkozásként üzemeltették a körmöcbányai kamarát, és az ahhoz tartozó besztercebányai rézvállalatot, a tőkét minden esetben az augsburgi fél biztosította. A Thurzó János által 1502-ben Ulászló királynak I. Mátyás magyar király özvegye, Beatrix királyné felé fennálló tartozására kifizetett 200 000 arany mögött is a Fuggereket sejtí a kutatás.³⁹ 1503-ban a Fuggerek hitelezték II. Ulászlónak a neje, Anna királyné számára vett ékszer árát, 6000 dukátot.⁴⁰ 1503-ban Anna királyné a királynéi birtokként már őt illető körmöcbányai kamarát és a zólyomi várbirtokot a Fugger–Thurzó-cégnek adta zálogba tartozásai fejében, amelynek évi zálogösszege 10 000 magyar aranyat tett ki, további egyszeri 6000 arany elszámolási összeg mellett.⁴¹ A király Fuggerek felé fennálló tartozása az 1500-as évek elején 25 000 magyar aranyat tett ki, ami gyorsan növekedett előbb 28 000 aranyra, majd 1505-re 35 500 aranyra.⁴² Az egyre befolyásosabb Fugger–Thurzó-cég azonban hamar szálfá lett a magyar rendek és a rivális üzleti körök szemében, és 1525-ben elérték II. Ulászló utódánál, II. Lajosnál a Fugger-cég vagyonának elkobzását, budai faktorának letartóztatását és a körmöcbányai kamara és a besztercebányai rézüzet visszaadását. A Fuggerek vesztesége saját bevallásuk szerint 267 000 arany volt, ebből 23 900 forintot tett ki a királynál „bennragadt” hitel összege.⁴³ Jakob Fugger – nemzetközi

35 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 107; Pölnitz, *Die Fugger*, 132; Häberlein, *Aufbruch*, 25–27.

36 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 90–93, 107, 126–131; Pölnitz, *Jakob Fugger*, I. passim; Häberlein, *Aufbruch*, 25–27, 132–151.

37 A Fuggerekkel közös üzletet vívó Thurzó János fia, a Jakob és Rajmund Fuggerrel személyesen is jó kapcsolatokat ápoló Thurzó Elek összesen háromszor viselte a királyi kincstartói tisztséget 1522 és 1526 között: C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2016, 134–135. Thurzó Elek 1527–1532 között királyi tárnokmester, 1532–1543 között országbíró, majd karrierje csúcán 1532-től 1542-ig királyi helytartó volt: Erdélyi Gabriella, *I. Ferdinánd és Thurzó Elek levelezése. Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez. I. 1526–1532*. (Lybush Kötetek, 1.) Budapest, 2005, 19–77.

38 Pölnitz, *Jakob Fugger*, II. 56.

39 Wenzel, *A Fuggerek*, 19.

40 Wenzel, *A Fuggerek*, 22.

41 Pölnitz, *Jakob Fugger*, II. 139.

42 Pölnitz, *Jakob Fugger*, II. 139–140. Anna királynénak 1505. február 10-én kelt oklevele a hitelügyletekről kiadva: Wenzel, *A Fuggerek*, 100–102.

43 A kártételek összegzését ld. Wenzel, *A Fuggerek*, 31: 1. jegyzet; Pölnitz, *Jakob Fugger*, I. 602–639; Götz Freiherr von Pölnitz, *Anton Fugger. Bd. 1. 1453–1535*. (Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Kommission für Bayerische Landesgeschichte, Reihe 4, Band 6; Studien zur Fuggergeschichte, 13.) Tübingen, 1958, 67–72, 399–403.

kapcsolatait is latba véve – azonban elérte, hogy II. Lajos király – miután a rivális magyarországi üzleti kör nem sokra jutott a körmöcbányai kamara és a besztebányai rézüzet kezelésével – „visszaudvarolja” a Fuggereket Magyarországra. Jakob utódjával, Anton Fuggerrel 1526. július 19-én kötött kamara- és bányabérleti szerződés szerint már évi 25 000 forintra emelkedett a bérleti díj, és 50 000 forint azonnali kölcsönt is nyújtani kellett az ifjú királynak – ez utóbbit kifejezetten hadi célokra. Az összeg minden bizonnyal létfontosságú lehetett a török elleni hadjáratra készülő magyar udvarnak.⁴⁴ A mohácsi csatát követően a magyar trónra lépő I. Ferdinánd király 1528-ban átvállalta a Jagellók Fuggerek részére fennálló tartozását, ami az 1525. évi foglalások által okozott kárt is magában foglalta – az összeg ekkor már 206 000 aranyra rúgott.⁴⁵

A Fuggerek fő ügyfelei 1526 után már szinte kizárólagosan a Habsburgok: V. Károly császár és I. Ferdinánd magyar és cseh király. 1528-ban a Fuggerek 33 333 rajnai forint hitelt nyújtottak I. Ferdinándnak a besztebányai réz előlegeként.⁴⁶ 1530-ban I. Ferdinándnak 275 000 forintos kölcsönt adtak római királlyá választására, öt éves visszafizetéssel, 10%-os kamatra és 40 000 forintos „jutalékkal”. I. Ferdinánd ekkor kb. 1 millió forinttal tartozott a Fuggereknek!⁴⁷ 1536-ban 100 000 dukát hiteleztek V. Károlynak egy évre, a kasztíliai jövedelmekre és az Amerikából érkező aranyra és ezüstre, 14%-os kamattal. A következő évben ugyanilyen feltételekkel adtak hitelt a császárnak. 1537-ben hadfelszerelésekre I. Ferdinánd is a Fuggerektől vett fel egy 83 000 forintos hitelt. 1539-ben a Fuggereknek már 1,25 millió forintos kinnlevősége volt V. Károly spanyolországi jövedelmeire terhelve. 1540 és 1542 között I. Ferdinánd király összesen 155 000 forint hitelt vett fel, 1548-ban, a schmalkaldeni háború idején pedig újabb 150 000 dukát hitelt folyósítottak V. Károlynak a nápolyi jövedelmekre, ezúttal 12%-os kamatra.⁴⁸

A Fuggerek gazdasági erejét jelzi, hogy családi vagyonszerzésük szerint a cég aktívuma 1527-ben 3 millió aranyforintra rúgott, passzívuma pedig 870 000 forintra. A Fugger-vagyon 1546 körül már 7 millió dukát aktívumot és 2 millió passzívumot mutatott.⁴⁹

A Fuggerekkel a korszakban a szintén augsburgi Welsereket szokás párba állítani. Ők 143 333 aranyforinttal járultak hozzá V. Károly megválasztásához. Kereskedelmi, hitelezési gyakorlatuk azonban eltért a Fuggerekétől: kereskedelmi téren megmaradtak a luxuscikkek, a szövet- és a fűszerkereskedelem jól jövedelmező ágazatainál. Hogy a pénznek már akkor sem volt pártállása, jelzi, hogy – amint fentebb utaltunk rá – nem csupán a Habsburgoknak, hanem ellenfelüknek, a francia trónon ülő Valois-eknek is hiteleztek. Fő hitelkihelyezési partnereik azonban a Habsburgok voltak, ellentételezésül pedig nem kisebb üzletbe

44 Wenzel, *A Fuggerek*, 32, 47. Ez utóbbi megállapodást V. Károly is megerősítette 1544-ben. Kiadva: uo. 156–157.

45 Wenzel, *A Fuggerek*, 33, 160–166.

46 Wenzel, *A Fuggerek*, 158–160.

47 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 126–131; Häberlein, *Aufbruch*, 25–27.

48 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 135–140.

49 Häberlein, *Aufbruch*, 27.

vágtak, mint egy egész „ország” jövedelmének kibérlésébe – így kerültek a Welserek Venezuela „birtokába”. A jó üzletnek tűnő Venezuela-ügy azonban csúfos kudarcbba fulladt, ami a század utolsó harmadában magával rántotta a Welsereket.⁵⁰

A fenti két bankár-kereskedő család szereplése is jól mutatja, milyen érdekek mozgatták már akkoriban is a pénzembereket, és milyen kapcsolataik alakultak ki Európa vezető hatalmasságaival. De nem kizárólag a Fuggerek és a Welserek vettek részt német földön az uralkodók hitelezésében. A forrásokban gyakran találkozunk a Baumgartnerekkel, a Herwartokkal, Höchstatterekkel és más – főként augsburgi – hitelezőkkel.⁵¹

A 15. század közepétől-végétől nemcsak az itáliai vagy délnémet kereskedő-bankárok vettek részt az uralkodói hitelezésben, hanem új szereplők is színpadra léptek: egyházi és világi főrendek, gazdagabb városok, nagyobb tőkével rendelkező helyi kereskedők is bekapcsolódtak az üzletbe. Ezek a helyi szereplők viszonylag korlátozott eszközöket bocsáthattak az uralkodók rendelkezésére – elsősorban háborús célokra. Ez történt például Franciaországban,⁵² Angliában⁵³ vagy Szászországban is. Ez utóbbi esetében konkrét adatokat is ismerünk: 1514-ben az Ernő-féle szász fejedelemség 203 000 forintba rúgó hitelállományának 49%-át nemesek nyújtották, az Albert-féle fejedelemségrészben pedig az 598 000 forintot kitevő hitelállomány 42,5%-a származott tőlük 1516-ban. Ez utóbbi arány 1535–36-ban 67%, 1539–40-ben 54%, míg 1545–46-ban 45% – ami ugyan csökkenő mérték, mégis jelentős hányadot tesz ki.⁵⁴ A magyar királyság esetében az uralkodó fő hitelezői szintén a főurak és főpapok voltak; a többnyire általuk nyújtott hitelek összegét II. Ulászló 1516. évi halálakor 400 000 magyar forintba becsülték. Az utódja, II. Lajos által felvett hitelek összegét – záloglevelek, kötelezvények és adósságlevelek alapján – legalább 637 000 aranyforintba tehetjük. E hitelek nyújtásában elsősorban a magyar elit tagjai voltak érdekeltek, főpapok, főrendek, végvári parancsnokok – az utóbbiak mind a vagyonos főurak közül kerültek ki, akik képesek voltak a katonaság zsoldját meghitelezni. Rajtuk kívül az áruhitelt nyújtó, katonai finanszírozásban szintén közreműködő budai kereskedő-polgárok is jelentős hányadot képviseltek az uralkodói hitelezésben.⁵⁵

A viszonyok szemléltetése érdekében érdemes végigtekinteni egy, a Habsburgoknak nyújtott hitelekről a 18. század elején készített összeállítás korszakunkra vonatkozó adatain. Annak ellenére, hogy ez a meglehetősen hosszú lista sem teljes, szemléletes képet ad a formálódó Habsburg Monarchia 1492 és 1543 közötti hiteleinek összegéről és a hitelezők megoszlásáról:

50 Häberlein, *Aufbruch*, 32–35.

51 Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 186–209; ld. még alább!

52 Jacques Coeur 1438–1451 között a francia király, VII. Károly fő finanszírozója, de ő firenzei és barcelonai kereskedőktől vett fel hiteleket: Macdonald, *A Free Nation*, 112. Jacques Samblançay az 1520-as években hasonló szerepet játszott a francia pénzügyekben: uo. 126.

53 William M. Ormrod, England in the Middle Ages. In: Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State*, 36.

54 Uwe Schirmer, *Kursächsische Staatsfinanzen. Strukturen – Verfassung – Funktionseliten*. Stuttgart, 2006, 338–347, 488–495.

55 Kenyeres, A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt.

2. TÁBLÁZAT: A HABSBURGOK 1492 ÉS 1543 KÖZÖTTI HITELEZŐINEK MEGOSZLÁSA⁵⁶

Hitelező	Rajnai forint	%
Főrendek személyi kölcsönei	316 615	39,1
Kereskedő-bankár	170 720	21,1
Egyháziak kölcsönei	159 980	19,8
Városok kölcsönei	104 356	12,9
Tartományi rendek kölcsönei	57 411	7,1
Összesen	809 082	100

Az adatokból jól látszik, hogy ebben az időszakban a főrendek voltak a bécsi Habsburgok fő hitelezői. Érdekesség, hogy a legnagyobb hiteleket nyújtók a Habsburg-uralkodó pénzügyeiért felelős személyek voltak. Így Graf von Ortenburg, azaz a kasztíliai kereskedőcsaládból származó Gabriel Salamanca, aki 1519-től I. Ferdinánd titkára, 1521-től főkancellárja, majd 1522–1525 között főkincstartója volt; ő összesen 135 000 rajnai forintot hitelezett az uralkodónak.⁵⁷ A kincstartóságban őt követő hivatali utódja, Hans Hoffmann von Grünbühel (1526–1530) 37 000 rajnai forint hitelt nyújtott.⁵⁸ A főrendek után a legjelentősebb kölcsönöket az augsburgi kereskedő-bankárok adták: például a Bimmelek 1527-ben 56 000 rajnai forintot, míg a Herwartok 1542–43-ban 105 000 rajnai forintot hiteleztek.⁵⁹ Az egyháziak – például Erhard von der Mark lüttichi bíboros-püspök, aztán a stájerországi Lambrecht apátság – a kereskedő-bankárok hiteleivel közel megegyező összeggel támogatták I. Ferdinándot. A városok kö-

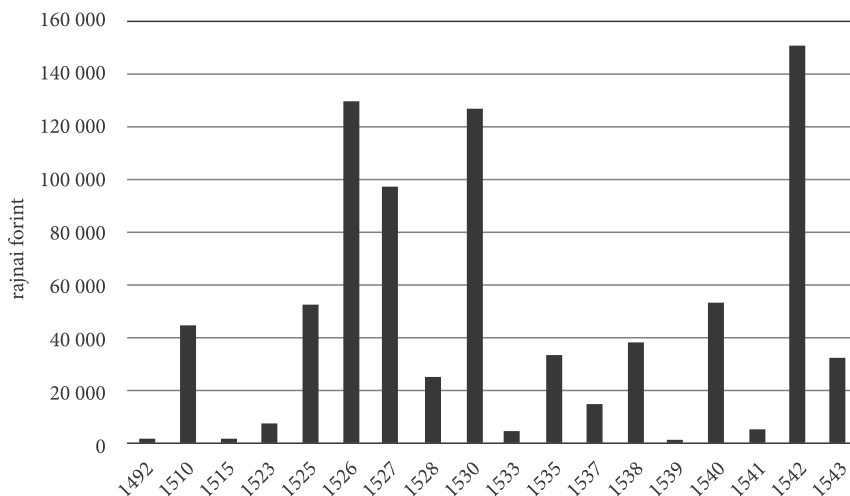
56 Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Sammlungen und Selekte, Archivverhandlungen Zl. 9/1, No. 1115, „Verzeichnis Deren Kays. Königl. Cassierten Schuldverschreibungen”. A füzet formájú összeállítás a hitelezők betűrendjében sorolja fel a hitelnyújtó nevét, a hitel összegét és egyéb adatait. A forrást feldolgozta, de csak az 50 000 forintnál többet hitelezők adataival: Lukas Winder, Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: Rauscher–Serles–Winkelbauer (hrsg.), *Das „Blut des Staatskörpers”*, 435–458. Részletesebb elemzését ugyanezen elv alapján ld. Lukas Winder, *Die Kreditgeber Ferdinands I., Maximilians II. und Rudolfs II. (1521–1612)*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2013. Az 1543-ig terjedő adatok feldolgozásához felhasználtam Lukas Winder gyűjtését, amit ezúton is köszönök neki. Az adatokat összevettem az eredeti forrással, amelynek felvételeit Oross András levéltári delegátus bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok köszönetet.

57 Életrajzára és pénzügyigazgatási tevékenységére ld. Gerhard Rill, *Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526)*. Band 2: *Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen*. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte, 7/2.) Wien–Köln–Weimar, 2003, 105–238; Winder, *Die Kreditgeber Ferdinands I.*, 112–118. Ő és fia 1564-ig összesen 157 547 forint hitelt nyújtott az uralkodónak: uo. 117.

58 Hoffmann 1528 és 1547 között összesen 299 453 forint hitelt nyújtott az uralkodónak. Életrajzára és ügyleteire ld. Winder, *Die Kreditgeber Ferdinands I.*, 100–103.

59 Anton és Hans Bimmelre ld. Winder, *Die Kreditgeber Ferdinands I.*, 47–48. A Herwartokra: uo. 55–59. 1542 és 1570 között a Herwartok csak a nagyobb hiteleket tekintve 944 000 rajnai forint kölcsönt adtak az uralkodónak: uo. 59.

zül Ulm nyújtotta a legtöbb hitelt, 1492 és 1542 között 46 641 rajnai forint kölcsönt adott a Habsburgoknak (ebből Miksa császárnak 6000-et); a hitelezők listáján ebből az időszakból még Nürnberg és Bécs városa található meg. A vizsgált időszakban a hitelek az alábbiak szerint oszlottak meg:

1. ÁBRA: A HABSBURGOK ÁLTAL FELVETT HITELEK ÉVES MEGOSZLÁSA (1492–1543)

Az adatok megoszlása jól szemlélteti, mikor volt szükség nagyobb összegű hitelfelvételekre: I. Miksa császár itáliai háborúi, I. Ferenc és V. Károly összecsapása (1525), a mohácsi csata és az azt követő magyarországi Habsburg-hadjárat (1527) idején, Bécs 1529. évi védelmét követően, végül Buda 1541. évi török kézre kerülése után a magyar főváros visszafoglalását célzó 1542. évi birodalmi hadjárat idején.

A 15. század végén és a 16. század elején Európa erősebb hatalmai, Anglia, az egyesült spanyol királyságok, Franciaország uralkodói – még – nem voltak eladósodva,⁶⁰ az egyetlen kivétel talán Miksa császár volt.⁶¹ A 16. század közepére azonban ezek az országok is jelentős adósságállománnyal rendelkeztek, sőt Franciaország és Spanyolország államcsőddel szembesült. Az állami hitelek felutása a Habsburg–Valois-vetélkedés, valamint az Oszmán Birodalom európai

⁶⁰ Macdonald, *A Free Nation*, 116.

⁶¹ Miksa halálakor 6 millió forintra becsülik hitelek miatt elzálogosított birtokainak és jövedelmeinek értékét; ld. Péterfi Bence tanulmányát a jelen kötetben, 184. Hermann Wiesflecker, *Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches*. Wien–München, 1991, 386. Ez az összeg egyébként túlzott mértékűnek tűnik, ugyanis amikor az osztrák birtokokban őt követő I. Ferdinánd megosztozott testvérével, V. Károllyal a nagyatyjuk által rájuk hagyott „hitelörökségen”, akkor 1 millió forintnyi hitelt vállalt át osztrák birtokai terhére: Rill, *Fürst und Hof*, 299–301.

expanziója elleni küzdelem költségeivel magyarázható. Ez utóbbinak is köszönhetően növekedett a hitelállomány Velencében, a Magyar Királyságban, majd Mohács után a Habsburgok országaiban Spanyolországtól a Magyar Királyságig.

A hitelek felfutásában jelentős szerepet játszott a kamatok kedvező alakulása. A 16. század elején ugyanis éppen csökkentek a rövid távú hitelek kamatai: Itáliában 5–15%-ról 4–13%-ra, Franciaországban a 14–15. századi 15–20%-ról 5–12%-ra, Spanyolországban és Németalföldön 8–17%-ról 4–13%-ra.⁶² V. Károly az 1520-as években még 18–20%-ra kapott rövid lejáratú hitelt (*asiento*), 1530-tól már csak 15%, az 1540-es években pedig 10% volt ugyanennek a hiteltípusnak a kamata. Amennyiben sikerült hosszú lejáratú, bevételekkel, járadékokkal biztosított hitelügyletet (*juros*) létrehozni, ezek kamatszintje az 1530-as években akár 5%-ra is csökkenhetett. 1550-ben kb. 7 millió dukát hitel volt *juros*okkal fedezve, 6% körüli kamattal, ami igen jónak számított.⁶³ A francia uralkodó Lyonban 1536-ban 12%-os kamattal jutott hitelhez. Ez a tendencia azonban az 1540-es évek vége felé megfordult, az évtized nagy háborúi az egekbe szöktették a hitelezést, aminek köszönhetően a kamatok újfent megindultak felfelé. A helyzet egyre súlyosabbá vált a két nagyhatalmat vezető dinasztiák, a Habsburgok és a Valois-k számára egyaránt. V. Károly 1554-ben lemondott II. Fülöp javára, aki Németalföldön 1555-ben, Kasztíliaiban 1556-ban vette át az uralmat. Kasztília jövedelme ekkor 3 millió dukátra tehető, amelyre 20 millió forint adósság volt terhelve, Németalföldön pedig 3,5 millió dukát volt a rövid távú hitelek összege. Egyre kezelhetetlenebbé vált a rövid távú hitelek visszafizetése, így nem lepődhetünk meg azon, hogy például Antwerpenben a rövid távú hiteleknél ekkor mentek fel a kamatok 10-ről 14%-ra. A helyzetet felmérve II. Fülöp úgy döntött, nem fizeti tovább a rövid távú hiteleket, helyesebben azok kamatait, a bejelentést követően 1557-ben bekövetkezett a világtörténelem első államcsődje, ami nem jelentett fizetéseképtelenséget, hanem azt, hogy az uralkodó (hitelfelvevő) és a bankárok (hitelezők) kénytelenek voltak újratárgyalni a hitelkonstrukciókat és a tartozások kamatait, nyilván a korábbiaknál kedvezőbb feltételek mellett, ami így is rengeteg veszteséget tokozott a hitelezőknek.⁶⁴

I. Ferenc francia király halálakor, 1547-ben kb. 6,8 millió livre (3 millió dukát) volt a rövid távú hiteleinek összege.⁶⁵ A Lyonban működő firenzei bankházak 1555-ben az egyre nehezebb pénzügyi helyzetben lévő új francia királynak a korszak egyik legjelentősebb „állami” hitelkonszolidációját javasolták, ebből lett a „Grand Parti”. A cél a rövid távú államadósságok hosszú távúra cserélése volt, megfelelő biztosítékok (állami jövedelmek) nyújtása mellett, negyedévente 4%-os, azaz évi 16%-os kamat mellett. 1557-re 9,6 millió livre (kb. 4,4 millió dukát) hitelt tudtak így konszolidálni, de a fizetési nehézségek és a spanyol államcsőd

62 Sidney Homer–Richard Sylla, *History of Interest Rates*. New Jersey, 2005⁴, 135–141.

63 Macdonald, *A Free Nation*, 125–124. Blockmans szerint az *asiento*kra V. Károlynak 1521–32 között 17,6%-os, 1532–42-ben 21,3%-os, 1543–51-ben 27,9%-os, 1552–56-ban 48,8%-os kamatot kellett fizetnie; a *juros*okra 10% alatti kamatot említ: Blockmans, *Die Untertanen*, 252.

64 Macdonald, *A Free Nation*, 127. A Fuggerek ekkor 600 000 dukátot veszítettek: uo. 128.

65 Macdonald, *A Free Nation*, 126.

hatásai miatt bedőlt az egész konstrukció, s ez vezetett az első francia államcsődhöz 1558–59-ben.⁶⁶

Az állami-uralkodói pénzszerzés másik lehetősége a devalváció, más néven a pénzrontás volt. Hogy a devalváció általános európai jelenség volt, számos példa igazolja. Főként Franciaországban és Kasztíliaiban éltek az uralkodók ezzel a módszerrel. Például Franciaországban 1342-ben 75%-os, Angliában 1411-ben 16,5%-os devalvációt hajtottak végre. Franciaországban 1285 és 1490 között 123 alkalommal volt devalváció, ebből 112 esetben több mint 5%-kal csökkentették a pénzek ezüsttartalmát, ugyanebben az időszakban az aranypénzek nemesfém-tartalmát is csökkentették 64 alkalommal, ebből 48-szor több mint 5%-kal. A devalvációból származó pénzverési nyereség Franciaországban 1354 és 1490 között a normál időszakban szokásos 7,5%-ról 21%-ra emelkedett, az arany esetében 2%-ról 4,3%-ra, de volt olyan időszak (1419 és 1422 között), amikor ugyanezek az értékek 40, illetve 60%-ra ugrottak.⁶⁷ A politikai elit, a rendek nem feltétlenül voltak devalvációellenesek, csak engedélyhez kívánták kötni az uralkodó ilyen irányú lépéseit. Ezért például Aragóniában és Angliában a 14–15. században parlamenti hozzájárulástól tették függővé a pénzleértékelés végrehajtását.⁶⁸

Fejlettebb pénzpiacok esetében arra is akadt példa, hogy a devalvációval sikerült elérni az „államadósság” jelentős csökkentését, konszolidációját. Genovában 1407-ben egy dukát 1,25 genovai lírát ért, a sorozatos devalvációknak köszönhetően 1509-ben már 3 lírát kellett érte fizetni. De mi volt ennek a pozitív hozadéka? A genovai államadósság 1407-ben 5,9 millió líra volt, ami 1509-ben ennek több mint háromszorosára, 19,3 millió lírára nőtt (327%-kal), dukátban viszont 4,7 millióról „csak” 6,4 millióra, azaz alig több mint a harmadával (36%). Nézzük a változások hatását a kamatfizetésre: a kamat a fenti államadósság egészére vetítve 1407-ben évi 280 000 líra volt, amely összeg 1507-ben közel a kétszeresére, 540 000-re nőtt, ugyanakkor a kamatösszeg dukátban 220 000-ről 180 000-re csökkent!⁶⁹ Tehát volt példa arra – igaz, fejlett pénzpiaci viszonyok között –, amikor megérte a pénzrontás. Azt is hozzátehetjük, hogy a devalváció folyamatos pénzpolitikai eszköz maradt: Angliában 1544 és 1551 között jelentős devalvációt hajtottak végre, 1544-ben VIII. Henrik mind az arany, mind az ezüstpénzek nemesfém-tartalmát 75%-ra csökkentette. Franciaországban 1519 és 1641 között az ezüsttartalmú pénzeket 54%-ra értékelték le, az Oszmán Birodalomban ugyanebben az időszakban 57,5%-ra.⁷⁰ A Német-római Birodalom legna-

66 Macdonald, *A Free Nation*, 126–127; Georges Gallais-Hamonne, *The Stupendous Modernity of the 1555 ‘Grand Parti De Lyon’ Loan*. (Association Française de Cliométrie Working Papers, Nr. 7.) 2009.

67 Arthur J. Rolnick–François R. Velde–Warren E. Weber, The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History. *The Journal of Economic History* 56:4 (1996) 793–795.

68 Macdonald, *A Free Nation*, 113–115.

69 Macdonald, *A Free Nation*, 97.

70 Ling-Fan Li, After the Great Debasement, 1544–51: Did Gresham’s Law Apply? *Economic History Working Papers* 126:09 (2009) 8–9; Özvar, Transformation, 60; Rolnick–Velde–Weber, The Debasement, 789, 793. 1542 és 1551 között tíz alkalommal történt Angliában devalváció, a folyamat végére a font sterling ezüsttartalmának 83%-át veszítette el, a pénzverési haszon 2%-ról 57%-ra emelkedett (uo.).

gyobb devalvációjára 1620–21-ben került sor, amikor a pénzromlás mértéke az 500%-ot is meghaladta.⁷¹

A Magyar Királyságban is éltek a devalváció eszközével: az 1521 és 1526 között tartó devalvációs időszakban a magyar aranyforint változatlan hagyása mellett annak váltópénzét devalválták, azaz fele értékű ezüstdénárokat vertek, amelyeket országgyűlési határozat alapján, tehát a rendek hozzájárulásával, névértéken kellett elfogadni. A devalváció előtt névértéken és valójában is 100 dénár tett ki egy aranyforintot. A cél egyértelmű volt: amennyiben a fele értékű ezüstpénzben számolták át az aranyforintban nominált uralkodói adósságokat, azok értéke rögtön a felére esett vissza, és az intézkedéssel a katonai kiadásokat is jelentős mértékben lehetett volna csökkenteni. A magyar devalváció időzítése a török elleni harcok tetőzése idején különösen rosszul sikerült, és gazdasági haszon helyett jelentős veszteségeket okozott, ugyanis az új váltópénzt az ország jelentős részében nem fogadták el a kereskedelemben, de a déli végvárakban állomásozó katonák sem, akik ettől kezdve aranyforintban követelték a fizetésüket a korábbi ezüst váltópénz helyett, ezért a kincstárnak sokszor nagyon súlyos pénzváltási felárat kellett bevállalnia az aranydukátban való fizetés érdekében.⁷²

A korszak tehát az európai uralkodóházak nagymértékű eladósodásának időszaka. A 16. század elejétől egyre több a felvett hitel, az ezekre lekötött biztosítékok (állami jövedelmek) egyre kevesebb fedezetet nyújtottak, így nem véletlen, hogy a rövid lejáratú hitelekre alapozott rendszer bedőlt, és szinte egy időben jelentettek államcsődöt Spanyolországban és Franciaországban, amin a devalváció sem tudott sokat segíteni.

ÖSSZEGZÉS

1490 és 1530 között a meghatározó európai államok, helyesebben dinasztikus birodalmak gazdasági és hadi potenciál tekintetében nagy átalakuláson mentek keresztül. A késő középkori uralkodói jövedelmi rendszer már nem elégítette ki az egyre növekvő, főként háborús célokat szolgáló igényeket. A növekvő finanszírozási többletigény kielégítésében egyre nagyobb szerepet kaptak a hitelek. A hadseregek felszerelése, mozgósítása, hajóhadak építése és a várak erősítése olyan összegű és sokszor gyorsan rendelkezésre bocsátható pénzügyi forrásokat igényeltek, amelyeket csak hitelek révén lehetett biztosítani. A korszakban éppen ezért egyre fontosabb szerepet kaptak a nagy tőkéket gyorsan mozgósítani képes kereskedő-bankárok, mint például a Fuggerek, a Welserek, a firenzei és a genovai bankházak, vagy a lyoni és az antwerpeni „pénzpiac”. Kialakultak a modern állam-hitelfinanszírozási módozatok is: a rövid lejáratú hitelek mellett megjelent a konszolidált, hosszú távú adósságok rendszere, igaz, ez utóbbi általánossá válá-

71 A „Kipper und Wipper” időszaknak nevezett német-római birodalmi hiperinfláció 1620–21 táján tört ki: amíg 1620-ban egy birodalmi tallér (ezüstpénz) 180 krajcárt (ezüst váltópénz) ért, 1622-ben már 1000 krajcárra is felszökött az ára: Günther Probst, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918*. Wien–Köln–Weimar, 1994³, Teil 2, 426.

72 Kenyeres, A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt.

sához államcsődök kellettek. Ugyanakkor a pénzrontás régi bevált eszköze is megmaradt a fiskális eszközök palettáján. Az állami hitelrendszer a 17. század végére a fiskális-katonai állam egyik meghatározó elemévé vált, és nagy szerepe lett a brit vagy a francia gyarmatbirodalom kialakulásában és az azzal járó nagyhatalmi státusz elérésében.

Domokos György

A TÚZFEGYVEREK FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG

„A forradalmakat nem a dolgok, hanem az emberek csinálják” – állapította meg Thomas Arnold *The Renaissance at War* című kitűnő könyvében.¹ Ugyanakkor elismerte, hogy a lőpor megjelenése megváltoztatta a hadviselést és ezzel együtt a világot is. Igen ám, de hogyan? – kérdezte rögtön. Az ő válasza az volt, hogy egy technikai újítás önmagában sosem képes döntő változást előidézni a társadalmi és politikai viszonyokban, lényeges viszont, hogy milyen változásokat gerjeszt használóinak gondolkodásában – s ezzel mi is csak egyetérthetünk.²

Nyilvánvaló, hogy a háború, a javak megszerzéséért folytatott harc az emberi gondolkodásban erősen a központban állt, áll és valószínűleg mindig is állni fog. Nemkülönbén igaz ez a középkori Európára, ahol a széttagoltság, az erős központi hatalom hiánya miatt az egymással versengő személyek, illetve csoportok számára tág lehetőség nyílt az szervezett erőszak alkalmazására, azaz a háborúskodásra. Ebben a közegben – és nem egy légiüres térben – jelent meg a lőpor, így nincs mit csodálkozni azon, hogy a szemben álló felek kapva kaptak rajta, remélve, hogy ezzel a másik fölé kerekedhetnek. De nagy valószínűséggel még ez sem lett volna elég a gyors fejlődéshez, ha az nem a reneszánsz gondolkodás megjelenésével és kiteljesedésével szinte egyszerre történt volna. A reneszánsz világ ugyanis újragondolta a művészetet, a filozófiát, a világnézetet, az ember helyét a világban, akkor hát pont a hadviseléssel ne tette volna meg?

A 15. század közepétől a 16. század közepéig a hadviselés döntően átalakult, s ez széles, átfogó folyamatok részeként ment végbe, amelyek egész Európát megváltoztatták. A hadakozás dimenzióinak kiterjedésével és fejlődésével párhuzamosan az egész folyamat háttérében álló gondolkodásmód is átalakult. Rájöttek, hogy a háború ugyanúgy tervezhető, elemezhető, kiértékelhető és főként leírható, mint bármely más dolog a világon. Ebből született meg az újfajta, immár rendszerezett, a könyvnyomtatás révén a szélesebb nyilvánosság számára is elérhető és megérthető hadtudomány.³ Ezt a többretegű, társadalmi, politikai,

1 Thomas Arnold, *The Renaissance at War*. London, 2001, 16.

2 Arnold, *The Renaissance at War*, 18.

3 Horst de la Croix, *The Literature on Fortification in Renaissance Italy. Technology and Culture* 4 (1963) 30–50.

gazdasági, illetve haditechnikai és elméleti-gondolati síkon zajló átalakulást lehet akár egyfajta hadügyi forradalomként felfogni, amelynek csupán egyik eleme, de semmiképp sem kiváltója a lőpor „feltalálása”.⁴

A tűzfegyvereknek megjelenésüktől, a 14. század első felétől-közepétől, történelmi léptékkal mérve igen rövid idő, mindössze másfél-két évszázad kellett ahhoz, hogy ritka jószágból a csaták és ostromok kimenetelét eldöntő, tömegesen alkalmazott harceszközzé váljanak. Ebben az időszakban született meg az az ágyú-, illetve kézilőfegyver-típus, mely alapvető formai és működési jellemzőit tekintve csaknem a 19. századig változatlan maradt.

A KORAI VASÁGYÚK SZERKEZETE, ELŐÁLLÍTÁSA

A tűzfegyver működését, hatékonyságát három alkotóelem: a cső, a hajtóanyag (jelen esetben a lőpor) és a lövedék (ekkor a kő-, ólom- vagy vasgolyó) anyaga, formája, jellege, minősége és egymásra hatása határozta meg. Az első és legfontosabb technikai problémaként a megfelelő fegyvercső előállítását kellett megoldani. A 14. század első felében használt tűzfegyver még inkább egy vázára hasonlított, amelyből nagyméretű nyilakat lőttek ki (1–2. kép). Közeli utóda már egy hosszabb vasrúd volt, melybe elől furatot készítettek (3. kép), s ez már kő-, illetve ólomgolyókkal működött. Minthogy ezen korai példányok hatásfoka még rendkívül csekély volt, ennek javítására ösztönösen kínálkozott az űrméret (kaliber) növelése. Csakhogy egy bizonyos méreten túl még bronzból sem tudtak homogén csöveket önteni, a harangöntésnél szerzett évszázados tapasztalatok ellenére sem, nemhogy a rideg, törékeny vasból. Ugyanakkor a tapasztalat megmutatta, hogy a lövedék becsapódási ereje sebességével és súlyával együtt nő. Ám az előbbihez a lőportöltetet kellett növelni, amit egyfelől eleinte a lőpor magas ára, utóbb alacsony hatásfoka akadályozott, másfelől a gyenge minőségű anyagok miatt gyakori csőrobbanáshoz vezetett. Maradt tehát a golyók súlyának, s ezzel együtt átmérőjének növelése, amihez persze megint nagyobb űrméretű csöveket kellett készíteni.⁵ Így hát új technológiát kellett kikísérletezni. A kisebb fegyverek esetén hosszú vaslemezekből negyedkörív keresztmetszetű darabokat készítettek,⁶ a nagyobbaknál pedig egy körpalást mentén trapéz keresztmetszetű vasrudakat állítottak egymás mellé, majd mindkét típusnál kívülről izzó abroncsokat húztak rájuk, amelyek lehülve szorosan összetartották a hosszanti elemeket. A réseket ólommal öntötték ki, ritkábban egymáshoz hegesztették⁷ az elemeket. A nagyobb méretű példányokhoz egy eléggé hosszú, a cső űrméreténél jóval kisebb keresztmetszetű, de vastagabb falú, külön lőporkamrárt csatlakoztat-

4 Gondoljunk a svájci gyalogság sorozatos győzelmeire a burgundi hercegek „lovagi” seregei fellett, amelyekhez a puskapornak nem sok köze volt.

5 Volker Schmidtchen, *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance*. Düsseldorf, 1977, 32–33; William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000*. Oxford, 1982, 86.

6 Peter H. Kunz, *Technische Entwicklung der Feuerwaffen 1200 bis 1900*. Zürich, 2008, 125–127.

7 Csak a pontosság kedvéért: itt a kovácshegesztésről van szó, ahol az izzó vasdarabokat kalapálással egyesítik.

tak.⁸ Ezzel a kialakítással egyfelől csökkenteni akarták a csőrobbanás veszélyét, másfelől takarékoskodni kívántak a drága lőporral; továbbá rájöttek, hogy kevesebb lőporral is megfelelő hatás érhető el, ha a robbanás nyomán fellépő erő kis felületen, de a tömegközéppont irányában éri a golyót. A rombolóerő növelésének szándéka tehát egyre nagyobb lövegeket eredményezett,⁹ s a 15. század elején megjelentek a kovácsoltvasból készült monstrumágyúk (4–5. kép),¹⁰ miközben mind nagyobb számban készültek kisebb lövegek is a mondott eljárással.

Ezek az ágyúszörnyek az uralkodó hatalmának fitogtatására kétségkívül kiválóan alkalmasnak bizonyultak, ám katonai szempontból vajmi keveset értek. Szállításuk, még a kisebbeké is, megoldhatatlannak bizonyult,¹¹ s ha a lövegeket mégis sikerült valahogy a megostromlandó vár alá hurcolni, egy gyors visszavonulás esetén bizton az ellenség zsákmányává váltak. Kezelésük is legalább ennyire körülményes volt.¹² Így hát a figyelem a kisebb, könnyebben mozgatható és kezelhető, óriási társaikkal párhuzamosan kifejlődött lövegfajták felé fordult. Rájöttek ugyanis, hogy több kisebb ágyú ugyanarra a teljesítményre képes, mint egy ilyen óriás, ha a nehezen kifaragott kőgolyó helyett azonos súlyú, de nyilván jóval kisebb átmérőjű, továbbá olcsó és újra felhasználható vasgolyót lőnek belőlük, amely a 15. század elején jelent meg és az 1470-es években vált az alapvető

8 Heinrich Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre 1400–1750*. Berlin, 1968, 28; Erich Egg-Joseph Jobé-Henry Lachouque-Philipp E. Cleator-Daniel Reichel, *Kanonen. Illustrierte Geschichte der Artillerie*. Lausanne, 1971, 12–13; Schmidtchen, *Bombarden*, 103–105.

9 Egyesek szerint a folyamatot a lőpor ez idő tájt megkezdődött árcsökkenése is serkentette. Kenneth Chase, *Firearms: A Global History to 1700*. Cambridge, 2008, 60; Sean McLachlan, *Medieval Handgonnes: The First Black Powder Infantry Weapons*. Oxford, 2010, 20.

10 A fennmaradt példányok közül a legnagyobb a kb. 80 cm-es űrméretű, a 15. század elején Stájerországban készült és ma a bécsi Heeresgeschichtliches Museumban található *Pumhart von Steyr* (3. kép), melynek súlya 7,5 t, kőgolyója 697 kg-ot, lőportöltete kb. 15 kg-ot nyomott. Ezzel a modern számítások szerint a mondott súlyú lövedéket 10 fokos szögben kilőve, 160 m/sec-os sebességet és kb. 600 m-es lőtávot érhetett el. A legnehezebb lövegcső címét a 498 cm hosszú, 64 cm űrméretű, 16,4 tonnás *Dulle Griet* viseli, melyet szintén a 15. század elején gyártottak, és amely ma Gent városában látható. A löveg csőve 32 vasrúdból és a rájuk húzott 61 gyűrűből áll, porkamrája csavarmenettel csatlakozik a csőhöz. Kőgolyója 356 kg-ot nyom. Meg kell még említenem a ma Edinburgh várában álló *Mons Meget*, amelyet Jó Fülöp burgundi herceg készíttetett 1449-ben a flandriai Monsban és ajándékozott 1457-ben II. Jakab skót királynak. A löveg hossza 406 cm, súlya „csak” 6,6 t, 175 kg-os kőgolyója 50,5 cm átmérőjű, ugyanekkora vasgolyója 526 kg. Egy ilyen lövedéket 45 fokos csőállásnál, 47,6 kg-os lőportöltettel 1288 m-re lőtt ki, a kőgolyót pedig 2622 m-re. 1682-ben egy díszlövésnél túltöltötték, s ekkor a cső leghátsó két gyűrűje szétpattant. Az óriáságyúk közt különlegesnek számít a bronzból öntött (!), ún. *Dardanella*-ágyú, amelyet II. Mehmed szultán számára készíttettek 1464-ben, s amely ma a londoni Towerben látható. Súlya 18,6 t, hossza 518 cm, golyója 63 cm és 340 kg súlyú, lőporkamrája ennek is csavarmenettel csatlakozik a csőhöz. Schmidtchen, *Bombarden*, 33–42; ld. még Robert D. Smith and Ruth Rhynas Brown, *Bombards. Mons Meg and Her Sisters*. (Royal Armouries Monograph, 1.) London, 1989, 1–38.

11 Konstantinápoly ostromakor egyszerűbbnek bizonyult helyben önteni az ostromágyúkat: Dudley Pope, *Feuerwaffen*. Bern–München–Wien, 1965, 38–41; McNeill, *The Pursuit of Power*, 81.

12 DeVries hangsúlyozza azt a szempontot is, hogy e hatalmas jóságot az ostromok során viszonylag közel kellett vinni a falakhoz, ahol rögzített állványra kellett helyezni, így viszont a 15. század közepétől egyre erősebbé váló védőtüzérségnek kiváló célpontot nyújtottak. Kelly DeVries, *Medieval Military Technology*. Peterborough–Lewiston, 1992, 152.

lövedékfajtavá.¹³ A kisebb lövedékhez kisebb lövegcső kellett, amelynek súlya így jelentősen csökkent, annak ellenére, hogy a vasgolyó, illetve a szemcsés lőpor (lásd alább!) bevezetése óta erősebb töltet miatt a csőfalat a kaliberhez képest meg kellett vastagítani. Így megváltozott a lövegek formája is: a nagy átmérőjű, rövid, tömzsi csövek helyett vékonyabb, de hosszabb fajtákat kezdtek készíteni. A súly további csökkenését eredményezte, amikor Németalföldön a szétrepedt ágyúk vizsgálatakor észrevették, hogy ez többnyire a lőporkamránál történt, s így rájöttek, hogy a csőben a gáznyomás a száj felé fokozatosan gyengül, a csőfalat tehát ehhez igazodva a lőporkamrától előrehaladva elvékonyíthatták (6. kép). A kovácsolt- vagy öntöttvas helyett az ágyúkat egy idő múlva egyre inkább bronzból kezdték készíteni.¹⁴ A hosszabb cső és a vasgolyó alkalmazása mindezeken túlmenően javította a célzási pontosságot és jelentősen fokozta a rombolóerőt is.

A BRONZÁGYÚK ÖNTÉSE

Az ágyúk bronzöntéssel történő előállítására számos előnnyel járt a kovácsolási eljáráshoz képest. Maga az öntési folyamat – persze csak viszonylagosan – egyszerűbb és talán gyorsabb volt, mint a vaskovácsolás, és rendelkezésre álltak a harangöntés évszázados tapasztalatai. Az így készült lövegek ráadásul erősebbnek bizonyultak, mint a kovácsolással készültek. A bronz olvadáspontja alacsonyabb a vasénál, megszilárdulva viszont jóval rugalmasabb annál; az öntés egyenletesebb csőfalvastagságot eredményezett, így jobban ellenállt a töltet berobbanásakor fellépő igénybevételnek, tehát összességében megbízhatóbb lövegek készülhettek.¹⁵ Az sem volt lényegtelen szempont, hogy a bronz érzéketlen az időjárás hatásaira.

Az ágyúöntés mindezek ellenére sem jelentett egyszerű feladatot. Elsőként egy 1:1 léptékű agyagmintát kellett készíteni. Ezt kiegészítették, majd drótokkal rárogzították az emelőcsapok¹⁶ és a különféle díszítőelemek (például címerek)

13 Schmidtchen, *Bombardern*, 105–109; Simon Pepper–Nicholas Adams, *Firearms & Fortifications. Military Architecture and Siege Warfare in Sixteenth-Century Siena*. Chicago–London, 1986, 8; Robert D. Smith–Kelly DeVries, *The Artillery of the Dukes of Burgundy 1363–1477*. Woodbridge, 2005, 47.

14 McNeill, némi túlzással, második bronzkorról beszél: McNeill, *The Pursuit of Power*, 86. Felmerülhet, miért nem az olcsóbb vasat használták? A válasz egyszerű: a 16. század közepe előtt a vasból öntött eszközök, szerszámok és persze az ágyúcsövek is túl ridegek és törékenyek voltak, köszönhetően elsősorban a fém magas szénttartalmának. A szakirodalom szerint a fordulat 1543-ban, Angliában következett be, midőn egy közelebből sehol meg nem nevezett technikai fejlesztés révén sikerült a problémát orvosolni. Az időpont és az új eljárást bevezetők személye némileg bizonytalan, de ettől kezdve tanúi lehetünk a vaságyúk kezdetben lassú, később, a 17. században erőteljesen felgyorsuló térnyerésének: Charles Ffoulkes, *The Gun-Founders of England*. London, 1937 (reprint 1969), 73; Edmund B. Teesdale, *Gunfounding in the Weald in the Sixteenth Century*. (Royal Armouries Monograph, 2.) London, 1991, 13–24.

15 Egg–Jobé–Lachouque–Cleator–Reichel, *Kanonen*, 16; Schmidtchen, *Bombarden*, 27; McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 13.

16 Ezeket főként a 15. század első felében alkalmazták, később szerepüket átvették a cső tetején, a középvonaltól jobbra és balra, a súlypontban elhelyezett, rendszerint delfint formázó emelő-

mintáit. A kész modellre vitték fel több rétegben az öntőformát alkotó agyag-keveréket. Amikor ez megszáradt, levágták a modelltől, újból összeillesztették és vasabroncsokkal rögzítették.¹⁷ Külön készítették el a fenékrészt. Ebbe egy három horgas szárral ellátott vasgyűrűt illesztettek, melynek párja az öntőforma szájára került. Ezek tartották helyükön a magrudat, amely a furat kialakítására szolgált. Az öntőformát ezután beleállították az öntögödörbe, és földdel dörgölték körbe. Eközben folyt a szükséges mennyiségű fém megolvasztása, amely szintén nem csekély tapasztalatot és odafigyelést igényelt, s olykor több napig is eltartott. Ha a fém elérte a folyékony állapotot, megkezdődhetett a tulajdonképpeni öntés.

Az öntőformát kezdetben csőszájjal lefelé állították az öntögödörbe, és az izzó fémet felülről eresztették be, s ennek következtében az összes szennyeződés benne maradt az öntvényben, ráadásul légbuborékok is keletkeztek, amelyek együttesen meggyengítették a lövegcsövet, amely jobb esetben csak megrepedt, rosszabb esetben fel is robbanhatott. A 16. század elején azonban megfordították az egész eljárást. A csőszáj az öntőformában felülre került, míg az olvadt fémet a közlekedőedény elvén, alulról eresztették be a formába. Így az összes szennyeződés, zárvány és buborék felül, a befolyó anyag tetején gyűlt össze, amelynek a végleges csőszáj felett egy jókora túlfolyó részt hagytak, amelyet később levágtak és újból beolvasztottak. A módszer további előnye, hogy az alulra került lőpor-kamra anyaga a felette levő rész súlyától jobban összetömörödött, így épp a legnagyobb igénybevételnek kitett rész lett erősebb. Ez a módszer a korábbiaknál sokkal jobb minőségű lövegcsöveket eredményezett.

A kész öntvényt hagyták kihűlni, de ha még jobban meg akarták edzeni a fémet, akkor gyorsan hűtötték le. Az öntőforma eltávolítása után kihúzták a magrudat, majd a csövet egy vízhajtású fúrószerkezettel a kíván őr méretre fúrták fel. Erre egyrészt azért volt szükség, mert a magrud átmérőjét szándékosan a tervezett végső kaliber háromnegyedére méretezték, hogy az esetlegesen ferdére sikerült csőfuratot ki lehessen egyenesíteni – ami persze csak egy bizonyos határig működött –, másrészt a fúrással tüntették el a belső egyenetlenségeket. A végső tisztítás, simítás után már csak a próbálövés maradt hátra, s ha az is sikeresen lezajlott, az ágyú bevetésre készen állt.¹⁸

fülek, amelyeket ezért egyszerűen *delfinnek* neveztek. Ugyanígy kerültek fel a lövegcsőre kétoldalt, valamivel a súlypont elé a csőcsapok (ld. alább!).

17 Midőn a 16. században rájöttek, hogyan lehet újra felhasználható öntőformákat készíteni, lehetőség nyílt a lövegek sorozatgyártására, ami viszont később elvezetett a standard lövegfajták kialakulásához, hiszen így könnyű volt sok, azonos kaliberű löveget előállítani.

18 A bronzágyú öntésének folyamatát leírja: Schmidtchen, *Bombarden*, 27–32. Mint mindenki, ő is alapvetően két forrásra támaszkodik: Kaspar Brunnerre (1547) és Vannoccio Biringuccióra (1550). Mindketten hivatásos tüzérek voltak, Brunner pedig a nürnbergi hadszertár mestereként működött: Otto Johannsen, Kaspar Brunners gründlicher Bericht des Büchsenengießens vom Jahre 1547. *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik* 7 (1916) 165–184, 245–255, 313–323; Otto Johannsen (übersetzt und bearbeitet), *Biringuccios Pirotechnia: ein Lehrbuch der chemisch-metallurgischen Technologie und des Artilleriewesens aus dem 16. Jahrhundert*. Braunschweig, 1925; Cyril Stanley Smith–Martha Teach Gnudi (transl. and ed.), *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio: The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy*. New York, 1990.

A bronzöntéssel történő ágyúgyártásnál tulajdonképpen három komolyabb hátrányt kell még megemlíteni. Az egyik a magasabb anyagköltség, mivel a bronz ára mintegy háromszorosa volt a vasénak, a másik pedig a gyártás helyhez kötöttsége, hiszen csak ott lehetett ezt végezni, ahol megfelelő nyersanyagforrások, vízenergia, olvasztókemencék és öntőműhelyek álltak rendelkezésre. Kovácslásnál ez nem jelentett akkora gondot, mivel a munkát jószerével bármely nagyobb műhely el tudta végezni. A bronzágyúk harmadik hátránya, hogy javításuk csak újraöntéssel történhetett, míg a kovácsoltvas ágyúk kisebb sérüléseit egy tábori műhelyben is orvosolni lehetett.¹⁹

A MOBIL TÜZÉRSÉG KIALAKULÁSA

A tüzérség fejlődésének másik fontos korabeli tényezője, a mozgékonyság,²⁰ természetesen nemcsak a lövegcső súlyának csökkentésétől, hanem a lövegtalp vagy lafetta szerkezetétől is függött. Eleinte a csöveket speciálisan megerősített szekereken (ún. nyergesszekereken) vontatták a harcok helyszínére, ahol a földön ácsoltak számukra valamiféle talpazatot. Ez persze azzal járt, hogy a löveg csak egy irányba tudott tüzelni.²¹ A megoldást a 14–15. század fordulóján a kerek lafetta feltalálása hozta meg,²² amely megkönnyítette a helyváltoztatást az ostromművekben, célzaskor lehetővé tette a löveg gyors oldalirányú elfordítását, s végül megoldotta a hátrarúgás problémáját is.²³

A magassági irányzáshoz többféle szerkezetet fejlesztettek ki. Ilyen volt a Merész Károly uralkodása idején „feltalált” ún. burgundi lafetta (7. kép),²⁴ amelynél az ágyazat két, elől zsanérral összefogott részből állt. Az alsó volt a tulajdonképpeni talp, a felsőbe rögzítették az ágyúcsövet. E felső rész végét a kétoldalt elhelyezett, íves kialakítású, csaplyukakkal ellátott „irányzószarv”-hoz lehetett különböző magasságokban rögzíteni. A szerkezet azonban meglehetősen gyenge volt, ezért csak kisméretű ágyúknál lehetett alkalmazni.²⁵

Végül ugyancsak burgundiai tüzérek jöttek rá, hogy a cső súlypontjánál valamivel előrébb, annak két oldalára egy-egy vízszintesen kinyúló csapot kell önteni, amelyek a lövegtalp tetejének megfelelő vájatába illeszkedtek, s amelyen a csövet könnyedén fel-le tudták billenteni (8. kép).²⁶ Ez a kerek lafettatípus

19 Schmidtchen, *Bombarden*, 2; Smith–DeVries, *The Artillery*, 45; McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 13.

20 Itt természetesen nem feledkezhetünk meg a huszitákról, akiknek harci szekerei egyfajta mozgó üteget képeztek. Ám az e szekerekre telepített lőfegyverek viszonylag kisméretűek voltak, és alapvetően védelmi szerepet töltöttek be.

21 Schmidtchen, *Bombarden*, 63–68; Smith–DeVries, *The Artillery*, 49.

22 DeVries szerint használata csak a 15. század közepére vált általánossá: DeVries, *Medieval Military Technology*, 158.

23 Elsütéskor a löveg egyszerűen hátragördült, s ha tudtak alá egy lejtős farámpát építeni, a löveg szinte magától visszagurult a helyére.

24 Gerhard Kurzmann, *Kaiser Maximilian und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischen Universitäten, 5.) Wien, 1985, 123.

25 Egg–Jobé–Lachouque–Cleator–Reichel, *Kanonnen*, 18; Schmidtchen, *Bombarden*, 72–76.

26 Egg–Jobé–Lachouque–Cleator–Reichel, *Kanonnen*, 18; Schmidtchen, *Bombarden*, 77–82.

már sokkal masszívabb volt elődeinél, rendszerint tölgyfából készült, erős vasalással. A hosszú távú szállításra persze továbbra is nyergesszekereket használtak, a kerekas lafetta fogatolása bőröck (ágyútaliga) segítségével csak a 15. század végén jelent meg (9. kép).²⁷

A LŐPOR

A lőpor megjelenése Európában döntő hatást gyakorolt a hadügyek egészére, tehát a haditechnikára, a taktikára, a hadseregszervezésre és -felszerelésre egyaránt. E hatás közvetlen okai a lőpor bizonyos fizikai és kémiai tulajdonságaiban keresendők, közvetett hatásai pedig a befogadó közegen, az európai társadalmon és hadseregeken keresztül érvényesültek.

Mára teljesen elfogadottá vált, hogy a lőport Kínában fejlesztették ki, ahonnan nagy valószínűséggel arab közvetítéssel került Európába.²⁸ A kínai történelem behatóbb tanulmányozása azt is bebizonyította, hogy helytelen az a korábbi felfogás, miszerint a Távol-Keleten csak „békés” célokra használták a lőport. Kínában hosszú, területileg kiterjedt és rendkívül véres háborúk zajlottak, épp a 13–15. században, és ezek utolsó időszakában a gyalogság az európai kortársainál jóval nagyobb számban és rendszeresen használt lőfegyvereket. Így azután az 1368–1644 között uralkodó Ming-dinasztia Kínája tekinthető az első ún. „lőporbirodalom”-nak (gunpowder empire). Mindemellett a lőpor kínai eredetét igazolja az a forrásokban is jól követhető, hosszan tartó, folyamatos kísérletezés, amelynek Európában semmiféle nyoma nincs.²⁹ Európának tehát mindenekelőtt adoptálnia kellett az új technológiát. Jelzésértékű, hogy míg Kínában a lőport valóban változatos módokon használták, addig itt szinte azonnal a hadicélú felhasználás került előtérbe, amelyet a lőporról szóló korai leírásokban található viszonylag magas nitráttartalom bizonyít.

Európában azonban a lőpor eme hadicélú használata alapvető akadályba ütközött. Minthogy a lőpor tömegének kétharmad-háromnegyed részét a salétrom teszi ki, így mindenekelőtt ezen alkotóelem utánpótlását kellett biztosítani.³⁰ Európában azonban természetes formában alig található salétrom, ezért azt

27 Ld. erre I. Miksa császár *Zeugbuch*-ját, amely 1502 körül készült, s amelyben számos ilyen ágyúszekeret láthatunk. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I. Bayerische Staatsbibliothek, Cod. icon. 222*, <https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00020956/images/index.html?seite=00001&l=de> (elérés: 2010.01.11.).

28 A lőpor történetének valamennyi vonatkozására ld. James Riddick Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*. Baltimore–London, 1999.

29 Tonio Andrade, *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princeton–Oxford, 2016, 3–5, 16–18. Az utóbbi állítást igazolja, hogy a Ming-kor kezdetén a gyalogos lövészek aránya még csupán 10%-ot tett ki, de ez a 15. század utolsó harmadára 30%-ra nőtt, amely szintet Európában csak a 16. század közepére értek el. Ld. még: Bert S. Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe*. Baltimore–London, 1997, 42.

30 Különböző keverési arányok ismeretesek, de a legjobb minőségű lőpor 75% salétromot, 12% kén és 13% faszenet tartalmazott. McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 22. Ugyanakkor van olyan vélemény, miszerint 50%-os salétromtartalom felett a keverési arány szinte mindegy: Smith–DeVries, *The Artillery*, 46.

az abban bővelkedő Kínából és Indiából kellett beszerezni. A Velence által monopolizált, nagy távolságról történő szállítás azonban rendkívüli módon megdrágította az anyagot. A probléma megoldására végül szabályos „salétromfarmokat” hoztak létre Európában.³¹ Ennek eredményeképpen 1380 és 1420 között a salétrom, s vele a lőpor ára felére-harmadára esett vissza, a 15. század végére pedig 20%-ra, amikor is „hatósági áras” lett, azaz értékét rögzítették.³² Ugyanakkor a másik két összetevőhöz képest még mindig igen drága maradt, mivel a kellően erős lőpor előállításához szükséges minőséget csak rendkívül bonyolult tisztítási eljárás során lehetett elérni.³³

A kén már közelebbről is be lehetett szerezni, Szicíliából és Izlandról, ahol a vulkanikus tevékenység következtében ez az anyag nagy mennyiségben fordul elő a felszínen, így begyűjtése viszonylag egyszerű. Nyugat-Európához való közelsége miatt a 14. századtól Izland lett a kén fő beszállítója. A harmadik összetevő, a faszén viszont mindenütt rendelkezésre állt, attól függően persze, hogy ki melyik fafajtát tartotta legalkalmasabbnak.

A 15. század elejéig alapvetően egyetlen fajta lőport használtak, amelynél a lisztfinomságúra őrölt alkotórészeket egyszerűen összekeverték. Ez a keverék, az ún. „lisztpor” (ném. *Serpentin*), szinte bármilyen körülmények között ég és jelentős mennyiségű gázt fejleszt ($274\text{--}360\text{ cm}^3/\text{g}$), ballisztikai szempontból viszont korántsem mindegy, hogy ezt mennyi idő alatt teszi. Egy muskéta töltete a gyakorlati próbák alapján 7-8 milliszekundum alatt ég el, ami első látásra gyorsnak tűnik, de összehasonlítva a modern robbanóanyagokkal, kimondottan lassú. Ám e „lassú” égésidő apróbb módosítása is komolyan befolyásolta a fegyverek hatékonyságát. Érdemes tehát kitérni az e téren lezajlott fejlődésre és annak okaira, mivel az egészen a 19. századig meghatározta a tűzfegyverek használatát és technikai jellemzőit.

A mondott égésidőt legegyszerűbben a lőpor szemcseméretének változtatásával lehet szabályozni. Ennek pontos fizikai és kémiai okait a 19. században ismerték fel, ám a kora újkori tűzereknek az 1420-as évektől kezdődően egy évszázadra volt szükségük, hogy gyakorlati – sokszor életveszélyes – körülmények között kikísérletezzék a megfelelő lőporfajtákat.

Az ún. szemcsés lőpor „feltalálásának” okát a korábbi szakirodalom szinte egyöntetűen abban kereste, hogy a lisztpor a szállítás során alkotóelemeire vált szét, és mindig újra kellett keverni. Ez elég valószínűtlen, mivel azok fajsúlya közt kicsiny az eltérés. Ennél sokkal megalapozottabb az a magyarázat, amely a lőpor alkotórészeinek kémiai és fizikai tulajdonságaira vezeti vissza a szemcsés

31 A salétrom szerepéről, termeléséről, beszerzéséről és feldolgozásáról, főként Angliára vonatkozóan, teljes körű áttekintést ad: David Cressy, *Saltpeter: The Mother of Gunpowder*. Oxford, 2013. Az első, dokumentált salétromfarm 1388-tól működött Frankfurtban: McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 20.

32 Chase, *Firearms*, 60; McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 12; Hall, *Weapons and Warfare*, 58.

33 A salétrom két formája, a kalcium-nitrát és a kálium-nitrát közül az előbbi a gyakoribb, ám mivel nagyon könnyen felveszi a környezeti nedvességet, gyakorlatilag használhatatlanná teszi a belőle készült lőport. Ezért kálium-nitráttá kellett alakítani, s ez a meglehetősen bonyolult eljárás a későbbiekben is viszonylag magasan tartotta a salétrom árát.

lőpor kifejlesztését. A szemcsés lőporról szóló korai leírások többször is említeték, hogy az a tárolás során jóval kevésbé bizonyult hajlamosnak a légnedvesség felvételére, mint a lisztpor. Ez nem csoda, mivel a lisztpor egységnyi térfogatának felülete jelentősen nagyobb, mint a szemcsés lőporé, márpedig a nedvesség felvételének mértékét ez az adat döntően befolyásolja. Magyarán, minél kisebb felületen érintkezik az anyag a levegővel, annál kevesebb légnedvességet tud magába szívni. A lőporkészítőknek viszont a minél tökéletesebb keverék előállításához a lehető legfinomabbra őrölt alkotórészeket kellett használniuk. A másik, a kémiai ok, a salétrom tulajdonságaiban rejlik. A salétrom három fajtája közül ugyanis leginkább a kalcium-nitrát hajlamos a nedvesség felvételére, ezért ez a legkevésbé alkalmas a lőpor előállítására. Ezt a finomítás során kellett volna elválasztani az ebből a szempontból jóval kedvezőbb tulajdonságú káliumnitráttól, de akkoriban erre nem ismertek megfelelő eljárást.

A szemcsés lőpor tudatos előállításához tehát a gyakorlati tapasztalat vezett el a 15. század elején.³⁴ Megfigyelték, hogy a légnedvességtől a lőpor masszává alakult, majd nagyobb csomókká állt össze. A takarékoság jegyében ezt is megpróbálták felhasználni, és ekkor jöttek rá, hogy ha a csomókat megszáritják, majd összetörik, a lisztpornál jóval erősebb lőporhoz jutnak. Ezután a lőporkészítők már szándékosan nedvesítették a lisztport, s ehhez szinte minden létező folyadékot felhasználtak, a víztől az alkoholféléken át a vizeletig.

Az erősebb lőpor megjelenése alapvetően meghatározta a tűzfegyverek további fejlődését. A tűzerek amúgy is hajlamosak voltak biztonsági okokból kisebb töltetet használni, ám a szemcsés lőpor esetén még a nitráttartalmat is csökkentették, annyira féltek – többé-kevésbé jogosan – a csőrobbanástól. Ahhoz, hogy az újfajta lőpor erejét jobban ki tudják használni, át kellett tervezni a fegyvereket. Ezt a hatást mi sem bizonyítja jobban, mint a 15., illetve 16. századi lövegcsövek közötti formai és technológiai különbség.

Az eltérés a lisztpor és a szemcsés lőpor ereje között több tényezőtől tevődik össze. A 15. században használt lisztpor esetében nem lehetett teljesen feltölteni a lőporkamrát, mivel ekkor a lőpor egyszerűen nem gyulladt be, hanem lassan égett. Ezért azt csak mintegy hattized résznyire töltötték meg, majd a kamrát egy fadugóval zárták le, amely további kéttized részt foglalt el. A fennmaradó kéttized résznyi térfogat elengedhetetlen volt a töltet begyulladásához. A lőpor szemcséi ugyanis csak a felületükön égnek, kívülről befelé haladva, de mérettől függetlenül azonos sebességgel, tehát a kisebb szemcsék gyorsabban égnek el, mint a nagyobbak. Ugyanakkor viszont az egész töltet nem tud egyszerre begyulladni, abban az égés meghatározott sebességgel, mégpedig úgyszintén a szemcsemérettől függően terjed, csak épp fordítva. A nagyobb szemcsék közt fennmaradó tágasabb hely utat enged a gyújtás pillanatában keletkező forró gázoknak, amelyek így gyorsabban jutnak el a gyúlyuktól a töltet túlsó végéig, jelentősen meggyorsítva az égés folyamatát. Ennek következtében a gázok fel-

34 McLachlan szerint a szemcsés lőport már 1407-ben írásban említik, s valószínűleg Angliában fejlesztették ki 1372 körül, 1420-ra pedig már széltében használták: McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 22–23.

szabadulása is gyorsabb lesz, ez pedig döntően befolyásolja a fegyver ballisztikai tulajdonságait. A lisztpor esetében ezért lehetett csak részben feltölteni a lőpor-kamrát, mert csak így maradt elegendő hely a gázok megfelelő sebességű terjedéséhez.³⁵

A szemcsés lőpor használata a kísérletezés hosszúra nyúlt időszaka folytán csak a 16. század közepére vált általánossá. Addigra kialakultak az előállítás bevett módszerei is. A szemcsék méretét az őrlés idejével szabályozták. Az eredmény egy sokkal megbízhatóbb, egyenletesebb teljesítményt nyújtó lőpor lett. A szemcsék mérete alapján már a 15. század közepén elkülönítettek lőporfajtákat, a 16. század közepére pedig kialakultak a lőpor végleges típusai: a tüzes szerszámokba való, speciálisan erős lőpor, a lövegekbe töltött ágyúpor, a katonai kézi lőfegyverekhez használt szakállas- vagy muskétapor és a vadászpuskákba, illetve felporzásra való finom lőpor vagy gyújtópor.³⁶

A KÉZI LŐFEGYVEREK KIALAKULÁSA

Az óriáságyúk kifejlődésével párhuzamosan kezdődött meg a 15. század első felében a tűzfegyverek specializálódása felhasználási területük szerint. Jóllehet az ágyúkat kezdetben kizárólag várostromokban vetették be,³⁷ már a 14. század közepén felbukkantak a védelem eszköztárában is. Mivel azonban a korabeli várak teljességgel alkalmatlanok voltak a nagyobb méretű lövegek elhelyezésére, e célra csupán a kisebb, egy-két fő által működtethető példányok jöhettek szóba.³⁸ Minden valószínűség szerint ezzel kezdődött el a kézi lőfegyverek kialaku-

35 A lőpor eme tulajdonságait és jellemzőit igen részletesen ismertette Hall, *Weapons and Warfare*, 40–104.

36 Schmidtchen, *Bombarden*, 114–119; DeVries, *Medieval Military Technology*, 156–157; McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 9–12, 22–26. Van olyan nézet is, hogy alaposabb vizsgálatok – ellentétben a korabeli és modern véleményekkel – nem támasztják alá a lisztpor és a szemcsés por hatóereje között vélt különbséget: Smith–DeVries, *The Artillery*, 46. Mint mondják, a lőpor fejlesztésének különböző fázisait szinte lehetetlen datálni, így nem lehet egyértelműen kimutatni a lőpor hatékonyságának javulása és a fegyvertechnika fejlődése közti összefüggést. Ugyanakkor McLachlan hivatkozik egy 15. század eleji *Feuerwerkbuch*-ra, melynek ismeretlen, de láthatóan szakértő szerzője szerint két font szemcsés lőpor ereje meghaladja három font lisztporét: McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 24. Az említett *Feuerwerkbuch* 14. lapján (nincs foliószámozva) valóban ott szerepel a szöveg: „das knollen puluer zway pfundt mer tund dann gestossen puluer dru pfundt tun möchten.” *Feuerwerkbuch*. Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 122, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg122/0014> (elérés: 2012.11.14.). McLachlan idézi továbbá Biringucciót, aki leírta, hogy ha ágyúport töltöttek egy arkebúzba, akkor a golyó a csótorkolattól 15 lábnyira esett a földre: *Medieval Handgonnes*, 27.

37 DeVries, *Medieval Military Technology*, 145–147: felsorolja a legkorábbi eseteket.

38 Perugia városa 1364-ben 500 db arasznyi hosszú kézi lőfegyvert (*bombardelli*) rendelt, amelyek viszont a próbák tanúsága szerint át tudtak lőni egy páncélt: Moritz Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen, bearbeitet nach den in den deutschen Sammlungen noch vorhandenen Originalen*. Dresden, 1889 (Nachdruck, Graz, 1965), 3. Ugyanebben az évben Modena rendelt *sclopinak* nevezett kézfegyvereket: Pope, *Feuerwaffen*, 41. 1388-ban Augsburgban már 48 főt tartottak nyilván, mint akik kézi lőfegyverrel jól tudnak lőni: August Essenwein, *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen. Textband und Tafelband*. Leipzig, 1877, 12.

lása.³⁹ Egy másik elmélet ezt arra vezeti vissza, hogy bár a kisebb lövegeket be lehetett vetni a nyílt csatákban is, ezek sem tudtak együtt mozogni a csapatokkal, még a gyalogsággal sem. Viszont ekkorra, néhány nagyobb összecsapás eseményei alapján, felismerték a tűzerő jelentőségét. Ezért olyan tűzfegyvert kellett a katonák kezébe adni, amelyet egyedül is tudtak kezelni, s amely nem akadályozta őket a harcmezőn történő manőverezésben és a menetelésben.⁴⁰

A korai kézi lőfegyverek kisméretű, rövid, rézből öntött vagy vasból kovácsolt csőből és a végükhöz erősített, hosszú fanyélből álltak, amelynél fogva a földre lehetett támasztani, hogy felfogja a visszarúgó erőt (ném. *Stangenbüchse* – 10. kép).⁴¹ Ugyanezt a célt szolgálta az 1400-as évek elején megjelenő, a cső elejére alul felhegesztett horog,⁴² amelyet a lőrésbe, a fal peremébe lehetett beakasztani (11. kép). Az egyre növekvő igények kielégítése megkövetelte a gyártástechnológia fejlesztését. A rézből öntött csövek túl gyengének bizonyultak,⁴³ a vasból öntöttek túl ridegnek. A 15. század elején bevezetett új eljárás szerint egy vaslemez egy, a kívánt űrméretnél valamivel kisebb átmérőjű acélrúd köré hajlítottak, majd a lemez két, egymás fölé került élét kovácsolással összehegesztették. Az elkészült csövet a kívánt űrméretre fúrták, egyben elsimítva a cső belső egyenetlenségeit, miként ez az ágyúknál is történt. A cső végét eleinte vasdugóval, az 1460–1480-as évektől csavarral zárták le.⁴⁴ Ágyazatként eleinte egy szimpla, a fent említetténél azonban már jóval rövidebb farúd szolgált, amelyre vasgyűrűkkel erősítették fel a csövet, majd a 15. század második felében megjelentek a csövet alulról félig körülölelő faágyazatok, amelyek hátrafelé túlnyúltak a csövön, hogy biztosítsák a megfelelő fogást (12. kép).

A KÉZI LŐFEGYVEREK FEJLŐDÉSE: LAKAT, ÁGYAZAT, TÖLTÉS

A korai kézi lőfegyverekkel még egyáltalán nem lehetett célozni. Ennek több oka volt. Egyrészt a gyűlyukat, miként az ágyúknál, a cső tetejére fúrták, másrészt a lövésznék, miközben egyik kezével a fegyvert tartotta (és ugyanakkor az oldalá-

39 Pope, *Feuerwaffen*, 41; Georg Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte*. (Heerwesen der Neuzeit, Abteilung I.) Koblenz, 1984, 52. Müller szerint viszont az összes korai tűzfegyver ágyúnak tekintendő, mivel azokat súlyuk és rossz kezelhetőségük miatt egy ember nem tudta kézben tartva használni. Arra hivatkozik, hogy a *Handbüchse* kifejezés csak a 14. század végén jelent meg a forrásokban: Müller, *Deutsche Bronzebeschützrohre*, 14.

40 DeVries, *Medieval Military Technology*, 148–149; McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 14–18. DeVries felsorolja a tűzéség legkorábbi mezei alkalmazásait.

41 Konrad Kyser, *Bellifortis* (1405 körül).

42 Egyesek szerint innen származik a *Hakenbüchse* elnevezés, mások viszont a puskatus horogra hasonlító alakjából vezetik le: George Gush, *Renaissance Armies 1480–1650*. Cambridge, 1975, 11. A német nevet a latin nyelvek is átvették *arquebuse*, *archibugio*, *arcabuz* formában. A nyelvi etimológiára és a különböző fegyverelnevezések jelentéstartalmára ld. Kelenik József, Szakállas puskák 16. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológia problémái. *Hadtörténelmi Közlemények Új folyam* 35:2 (1988) 484–490.

43 Müller, *Deutsche Bronzebeschützrohre*, 13.

44 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 5; Herbert Schwartz, *Gefechtsformen der Infanterie in Europa durch 800 Jahre*. München, 1977, 117–118; Müller, *Deutsche Bronzebeschützrohre*, 13.

hoz szorította), a másikkal egy felizzított végű vaspálcát kellett a gyúlyukhoz érinteni, s ez a művelet teljesen igénybe vette a figyelmét (13. kép). Az 1370-es évektől a gyújtópálcát fokozatosan felváltotta a lassan égő kanóc,⁴⁵ de még ezt is kézzel kellett a gyúlyukhoz tartani. Valószínűleg inkább emiatt kellett két személy a kezelésükhöz, mint a fegyver amúgy nem csekély súlya miatt. Az áttörés e téren az 1420–1430-as években történt, amikor megszületett az első, kezdetleges zárszerkezet, amelynél egy nyújtott, „S” alakúra hajtott vaspálcát rögzítettek a közepénél fogva az ágyazat oldalára. Ennek kettévágott végébe, a „kakasba” fogták be a kanócot, amely a hátranyúló alsó szár felfelé húzásával a még mindig a cső tetején levő gyúlyukra csapódott (14. kép).⁴⁶ Az első lépés a valóban használható kézi lőfegyver felé akkor történt, amikor a 15. század közepén a gyúlyukat áthelyezték a fegyver jobb oldalára, és elé egy kis serpenyőt rögzítettek a gyújtópor számára (15. kép).⁴⁷ Nagyjából ugyanekkortól kezdte felváltani a hosszú alsó nyúlványt a valószínűleg a számszerűjokról átvett elsütőbillentyű,⁴⁸ amelyhez már némileg összetettebb szerkezet kellett, de ettől kezdve beszélhetünk valódi kanócos lakatról (16. kép).⁴⁹

A kanócos lakat esetében a szerkezet minden elemét egyetlen fémlapra, a zárlemezre rögzítették. Az egész egy egyszerű emelőként működött, vagyis az alsó nyúlvány felfelé mozdtatása vagy az elsütőbillentyű hátrahúzása egy vele összekapcsolt hosszú fém pálcát túlsó végét lefelé mozdtította. Az itt kialakított horog az ún. dió fülébe akaszzkodott, s elfordította a diót annak tartócsapja körül, miáltal a dióhoz fixen rögzített kakas is elfordult, s a serpenyőbe csapódott.⁵⁰

Ennek az elsütőszerkezetnek az egyik legnagyobb hiányossága az volt, hogy könnyű volt véletlenül működésbe hozni, hiszen semmi sem gátolta az elsütőkar vagy -billentyű mozgását (a sátorvasat csak később kezdték alkalmazni). Ennek megakadályozására a szerkezetbe egy rugót építettek be, amelynek ellenében lehetett csak az elsütőbillentyűt meghúzni. Tulajdonképpen hasonló szándékkal alkották meg a 15. század végén az úgynevezett *Luntenschnappschloß*,⁵¹ amelyet egy ideig párhuzamosan használtak az egyszerű kanócos lakattal. Ennek lényege, hogy a kakast egy rugó ellenében fel lehetett húzni, s azt egy csap rögzítette megfeszített állapotban. A csapot is egy rugó tartotta a helyén, amelyet egy gomb megnyomásával lehetett kimozdtítani, s ekkor a kakas lecsapódott a serpenyőbe. Ennél a lakattípusnál a kanóc helyett gyakorta használtak izzó taplót. Az eredeti szándék ellenére a legnagyobb problémát itt is a véletlen elsütés jelentette,

45 Kunz, *Technische Entwicklung*, 76.

46 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 7. Ennek továbbfejlesztett változatánál már rést vágtak a tusa középvonalában, közvetlenül a csőfar mögött, és ebbe rögzítették az „S” alakú kakast az elsütőbillentyűvel. Arne Hoff, *Feuerwaffen*. I. Braunschweig, 1969, 12–13; Müller, *Deutsche Bronzebeschützrohre*, 21.

47 Müller, *Deutsche Bronzebeschützrohre*, 22; Kunz, *Technische Entwicklung*, 187.

48 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 7; Müller, *Deutsche Bronzebeschützrohre*, 14.

49 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 7–17; Schwarz, *Gefechtsformen*, 118–119; Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch*, 58–61.

50 Hoff, *Feuerwaffen*, I. 13–14.

51 Nincs rá magyar műszó, talán rugós kanócos lakatnak lehet lefordítani.

ugyanakkor az ilyen lakattal szerelt fegyverrel jobban lehetett célozni, mivel a gomb megnyomásához minimális erő kellett, ezért könnyebb volt a fegyvert a célon tartani.⁵²

Mindkét szerkezet eredendő hibájaként említendő, hogy a szél és az eső könnyedén működésképtelenné tette, amit végül a serpenyőfedél felszerelésével védtek ki, s ez egyben a véletlen elsülést is megakadályozta. További gondot okozott, hogy a folyamatosan égő kanócból végtelen mennyiség fogyott, továbbá parázsló vége lehetetlenné tette a rejtett mozgást, különösen éjjel. Ez utóbbit a kanócrejtő (egy kis fém szelence) segítségével oldották meg.⁵³ Mindezek ellenére, egyszerűsége és könnyű előállítása folytán a kanócos lakat, illetve a kanócos muskéta tömegesen elterjedt és egészen a 18. század elejéig használatban maradt.

Röviden meg kell említenem két másik lakattípust, amelyek használata ugyan csak később vált általánossá, de amelyeket a 15–16. század fordulója körül „találtak fel”: az egyik a keréklakat, a másik a kovás lakat. Feltehető, hogy mindkettőt a korban általánosan használt tűzgyújtó eszközök ihlették.⁵⁴ A dörzskerekes szerkezet első ábrázolása Leonardo da Vinci rajzai közt található, ezért őt tekintik „feltalálónak”.⁵⁵ A kovás szerkezet valamivel később jelent meg, a 16. század elején, s csak a 17. században terjedt el igazán. Létrejöttének idejét, helyét és körülményeit illetően jóval nagyobb a bizonytalanság.⁵⁶ Anélkül, hogy technikai részletekbe merülnék, a két lakatszerkezet esetében két dolgot kell kiemelni, amely alapvetően megkülönböztette ezeket a kanócos lakatszerkezettől. Egyfelől az ilyen lakattal ellátott fegyver elvben korlátlan ideig tűzkész állapotban tartható, ezért válhatott a keréklakatos pisztoly és karabély a lovasság fegyverévé.⁵⁷ Másfelől viszont a kanócos lakathoz képest rendkívül bonyolult szerkezetük miatt előállításuk drága, karbantartásuk pedig nehézkes volt.

A célzást az addig használt ágyazatok sem segítették elő, hisz a fegyvert a földre támasztva vagy a testhez szorítva képtelenség pontos lövést leadni. Ezért a hosszú nyelet lerövidítették és laposabbra alakították, így először a hónaljba vagy a vállra fektetve, az archoz lehetett szorítani, majd amikor ez sem bizonyult megfelelőnek, akkor, nagyjából a 15. század második felében, kezdték kikísérletezni a vállhoz támasztható ágyazatú fegyvereket.⁵⁸ Igen ám, de az emberi fizikum a nagyobb űrméretű fegyverek hátrarúgását nem tudja sérülés nélkül fel-

52 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 12; Hoff, *Feuerwaffen*, I. 14–15, 30–36; Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre*, 22; Kunz, *Die geschichtliche Entwicklung*, 191–192.

53 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 19.

54 Thierbach hangsúlyozza, hogy a lakatszerkezetek hosszas kísérletezés nyomán, fokozatosan fejlődtek ki: Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 29. Az „ötletadó” tűzgyújtó szerkezetek képét ld. Peter Krenn (red.), *Von alten Handfeuerwaffen. Entwicklung, Technik, Leistung. Katalog der Sonderausstellung im Landeszeughaus Graz, Mai bis Oktober 1989*. Graz, 1989, 36.

55 Hoff, *Feuerwaffen*, I. 39–50; Heinrich Müller, *Gewehre, Pistolen, Revolver. Hand- und Faustfeuerwaffen vom 14. bis 19. Jahrhundert*. Leipzig, 1979, 41–43.

56 Hoff, *Feuerwaffen*, I. 173–177.

57 Chase, *Firearms*, 68.

58 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 5; Schwarz, *Gefechtsformen*, 116–117; Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch*, 57–58.

fogni, tehát az általános katonai használatra szánt kézi lőfegyverek kalibere, töltete nem léphetett túl bizonyos határokat.⁵⁹

A találati pontosságot az is csökkentette, hogy a korabeli technikával nem tudtak teljesen szabályos furatot, illetve abba tökéletesen illeszkedő golyót gyártani.⁶⁰ Ha pedig bármelyik felület egyenetlen volt, akkor a lövedék könnyen beszorulhatott, ami pedig csőrobbanást okozott volna. Ezért azután a golyónak, fegyvertípusonként eltérő mértékben, kisebbnek kellett lennie a cső kaliberénél. Ez a „kotyogás” azonban azt eredményezte, hogy a lövedék mellett szökkent a lőporgáz, tehát a lövedék mozgási energiája kisebb lett és nem pont egyenesen repült ki a csőből. Az előbbi ellensúlyozandó a lövészek ólomgolyó használatakor a puskavesszővel többször, erősen ráverték arra, hogy az deformálódva a cső falának nyomódjon és jobban tömítsen. Ugyanezt vasgolyó betöltésekor, illetve az ágyúk esetében csak fojtással lehetett valamelyest biztosítani.

A jól záró tömítés tehát nagyban befolyásolta a hatékonyságot. Az ebből az időszakból fennmaradt leírások nyilván nem adnak pontos adatokat a fegyverek erejéről, erre inkább csak következtetni lehet a leírtakból. Szerencsére történtek modern lőkísérletek, amelyek megfelelően dokumentáltak, így képet alkothattunk a korabeli kézi lőfegyverek erejéről. Az egyik ilyen kísérletsorozat Grazban zajlott le 1988–1989 fordulóján, bár alapvetően 16. század végi vagy azoknál későbbi fegyverekkel. Közülük kettő állítható párhuzamba a 15. század végén és a 16. század elején használt típusokkal. Az egyik egy sima csövű kanócos muskéta, amely 30 m-ről 2 mm, 100 m-ről 1 mm vastag acéllemezt ütött át.⁶¹ A másik egy 1571-re datált, huzagolt csövű, kerek lakatszerkezetű *Doppelhaken*, amely 100 m-ről 2 mm vastag acéllemezt tudott átlőni.⁶² Ennél is szemléletesebb, hogy az előbbi fegyver lövedékének torkolati energiája azonos az osztrák hadseregben a kísérletek idején használt *Sturmgewehr 77*-ével, a *Doppelhaken*-é pedig 2,5-szer nagyobb!⁶³

A kézi lőfegyverek e teljesítményt a szemcsés lőpornak és a hosszú csőnek köszönheték, valamint annak, hogy a kaliberhez képest a csőfal vastagabb volt,

59 Ennek némileg ellentmond, hogy miután az arkebúz ellen az épp a tűzfegyverek megjelenésének hatására nagyot fejlődött páncélzatok bizonyos távolságon túl még mindig védelmet nyújtottak, Alba herceg a spanyol haderőben 1521-ben bevezette az arkebúznál nagyobb, nehezebb muskétát, amelyet villával kellett alátámasztani. A muskéta kb. 60 g-os lövedékeinek semmiféle páncél nem állhatott ellen. Ez indította el a páncélzat fokozatos eltűnését, amelynek nyomán viszont a muskéta méreteit is elfogadható mértékre lehetett csökkenteni. Az arkebúz és a muskéta közötti különbség fokozatosan megszűnt, a két típus összeolvadt, s a 16. század második felére-végére a kanócos muskéta lett a gyalogság fegyvere. Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 19–20; Kelenik, Szakállas puskák, 488–489.

60 Ha ez mégis sikerült volna, akkor az az amúgy is lassú töltési folyamatra is kihatott volna, mivel ez esetben a töltést végző katonának a golyó mögött összetorlódó levegő ellenállását is le kellett volna győznie. Az egyenes huzagolást részben e probléma megoldására alkalmazták a későbbiekben.

61 A cső hossza 760 mm, a fegyver teljes hossza 1050 mm, súlya 2,5 kg, kalibere 15,1 mm, lőportöltete 15 g, a golyó súlya 18 g.

62 A cső hossza 1100 mm, a fegyver teljes hossza 1560 mm, súlya 13,4 kg, kalibere 19,8 mm, a huzagé 22,1 mm, lőportöltete 25 g, a golyó súlya 84 g.

63 A kísérletek teljes és szakszerű leírását ld. Krenn (red.), *Von alten Handfeuerwaffen*, 44–49, 51, 64.

mint a lövegek esetében, így relatíve nagyobb töltetet bírtak ki. A korai kézi lőfegyverekben használt lisztpor még túl gyengének bizonyult, ezért csak rövid szakaszon tudta a lövedéket gyorsítani, tehát ehhez kellett méretezni a cső hosszát. A szemcsés lőpor viszont már elegendő hajtóerőt biztosított ahhoz, hogy a mintegy egy méter hosszú csőben a golyót mindvégig gyorsítsa, s ez nagyobb végsebességet s vele négyzetesen emelkedő mozgási energiát, továbbá nagyobb hordtávolságot és pontosságot eredményezett.⁶⁴

Itt kell megemlítenem, hogy a kézi lőfegyverek elnevezése és technikai paraméterei időponttól és területtől függően nagyon nagy eltéréseket mutatnak, így ezek részletezésétől eltekintek. Elegendő annyi, hogy ezen fegyver nagyobb súlyú és kaliberű változatait (*Doppelhaken, Hakenbüchse*) az erődítményekben, a kisebb, könnyen hordozható fajtáit (*Halbhaken, Handrohr, arquebuse*) pedig a harcmezőkön használták.⁶⁵

AZ AUSZTRIAI HABSBURG HADIIPARI KOMPLEXUM

Mivel a tűzfegyverek készítésének két fő alapanyagát a vas, illetve a réz, helyesebben az ónnal, ólommal ötvözött réz, azaz a bronz adta, a nagyobb fegyvergyártó központok ott jöttek létre, ahol a szükséges nyersanyagokat vagy helyben bányászták, vagy rendelkezésre álltak a megfelelő szállítási útvonalak, leginkább a folyók. Ilyen központtá váltak a nagy délnémet kereskedővárosok (Nürnberg, Augsburg, vagy a „puskaműveseiről” elhíresült szászországi Suhl), továbbá a flandriai városok (Gent, Mons). Midőn pedig a 15. század közepétől a kevésbé megbízható vaságyúkat fokozatosan felváltották a jobb minőségű bronzágyúk, a réz – modern kifejezéssel élve – stratégiai fontosságú nyersanyaggá vált, s ez nagyban hozzájárult a rézbányászatot és kereskedelmet sikeresen monopolizáló Fugger család felemelkedéséhez. Itália viszont – ahol a páncélok és számszeríjak készítése nagy hagyományokkal rendelkezett, és kiváló termékeket állítottak elő⁶⁶ – lemaradt ebben a versenyben, mivel a szükséges nagy mennyiségű fémek csak messziről tudták volna beszerezni, s a szállítás jelentősen megrágította volna az ott készített fegyvereket.

A minőségi fejlődés mellett mennyiségi növekedés is kellett ahhoz, hogy a tűzfegyverek az említett döntő szerepet betölthessék. Az új fegyverek előállításához és működtetéséhez viszont nyersanyagforrások, szállítóeszközök, műhelyek, szakemberek, adminisztratív szervezet kelletek, de – nyilvánvalóan – mindennek előtt pénz, mégpedig rengeteg pénz. Ezt többféleképp lehetett előteremteni, pél-

64 Ezt az elméletet McLachlan ismerteti, de forrását nem adja meg, és adatokkal sem igazolja: McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 26.

65 Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung*, 9; Schwarz, *Gefechtsformen*, 117; Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch*, 54–56; Chase, *Firearms*, 61; Gush adatai szerint a 16. század eleji átlagos lőfegyver csöve kb. 1 m hosszú, teljes súlya kb. 5 kg, ólomlövedéke 26–44 g, hordtávolsága 370 m, célzott lőtávolsága 100–150 m között volt: Gush, *Renaissance Armies*, 11.

66 McNeill, *The Pursuit of Power*, 80–81.

dául a kereskedelem hasznából, ahogy az itáliai városállamok tették.⁶⁷ A másik utat az alattvalók erőteljesebb megadóztatása kínálta, s VII. Károly francia király ehhez folyamodott.⁶⁸ Franciaország ura, midőn országa a 15. század közepén kilábalt a százéves háború zűrzavarából, erőteljes centralizálásba kezdett, jelentősen növelve az irányítása alatt álló területeket, s ezzel együtt az adóbevételeket. Erre alapozva olyan haderőt épített ki, amely kiverte az angolokat országából, s amellyel sikerült megszerezni a burgundiai örökség egy részét is. Ebben komoly szerepet játszott a tűzérség, amelynek erejét jól példázza, hogy segítségével a franciák az 1449–1450. évi normandiai hadjárat során nem kevesebb, mint hatvan várat vettek vissza az angoloktól.⁶⁹

Nem feledkezhetünk meg itt a szomszédos burgundiai hercegekről sem, akik élen jártak a tűzérség és általában a lőfegyverek fejlesztésében és használatában. Érdemes tehát megemlíteni Miksa házasságát Merész Károly egyetlen örökösével, Burgundi Máriával, akinek kezével együtt elnyerte a gazdag burgundi örökség nagyobb részét. Aligha véletlen, hogy a tűzérség és a hadiipar fejlesztése része lett Miksa hadügyi reformjainak. Ezek keretében létrehozta a kor egyik legnagyobb fegyver- és hadianyaggyártó központját Innsbruckban és annak környékén. Errefelé azonban csak kevés és gyenge minőségű vas található, ezért Stájerországban (Thörl, Vordernberg, Eisenerz) is létesített műhelyeket, ahol a kiváló helyi vasércből készítették az ágyúkat. A minőségi különbség miatt még az is megérte, hogy Stájerországból szállítsanak vasat Innsbruckba. A réz a környékbeli bányákból került ki, elsősorban Mühlauból és Schwatzból. A helyi réztermelés felfuttatásához azonban előbb meg kellett törni Nürnberg féltékenyen őrzött rézkereskedelmi monopóliumát, ami a századfordulón következett be. A termelés volumenét a fennmaradt megrendelések kiválóan mutatják. Miksa 1500-ban a következő két évre 300 ágyú, 2–2000 nehéz és könnyű gyalogsági lőfegyver (*Hakenbüchse*, ill. *Handbüchse* – leírásukat lásd alább), valamint hozzájuk húszezer golyó gyártását rendelte el. Ez utóbbiak előállítására külön kohót építettek.

Sokatmondók az egyik legnagyobb műhely termelési adatai, amelyet az említett Thörlben az egyik legnagyobb fegyvergyártó család, a Pögl familia működtetett. Sebald Pögl az innsbrucki *Zeughaus* egyik legnagyobb beszállítója volt. A műhely mintegy nyolcvan főt foglalkoztatott, nagyobb megrendelések esetén pedig további segéderőket vettek fel. 1502–1505 között 3845 nehéz kézi lőfegyvert, 417 kis és közepes löveget, valamint 35 000 golyót gyártottak, nem beszélve a tűzérség működtetéséhez szükséges szerszámokról. Az innsbrucki *Zeughaus*ban 1507-ben a korábban készültek mellett már ott sorakozott a Miksa által készíttetett 29 nehéz, 34 közepes és 12 könnyű ágyú. Ugyanez a sor 1515-ben 26, 12, 28 darabot tett ki, de itt figyelembe kell venni az időközben folyamatosan zajló itáliai háborúk támasztotta igényeket is. Ezek mellett 1594 *Hakenbüchse* és

67 Peter Wilson, *European Warfare 1450–1815*. In: Jeremy Black (ed.), *War in the Early Modern World 1450–1815*. London, 1999, 181.

68 DeVries, *Medieval Military Technology*, 162.

69 Pope, *Feuerwaffen*, 8; McNeill, *The Pursuit of Power*, 83.

2327 *Handbüchse* szerepel a leltárban, mintegy 125 000, nagyjából vasból készült golyó mellett.

Mikszáth abból az utasításából, amelyet 1500-ban adott ki újonnan kinevezett főhadiszertárosának, képet alkothatunk az árakról is. A bronzágyúk esetében minden egyes kiöntött mázsáért 2 rajnai forint 45 krajcár járt, egy kisebb ágyú 13–20 rajnai forintba, egy nagy *Hakenbüchse* 1 forintba, a kisebb fél forintba került. Összehasonlításképpen, ekkoriban egy egyszerű *landsknecht* havi zsoldja 4 forint volt, a gyalogos kapitányé pedig 20 forint.⁷⁰

A TÚZFEGYVEREK HARCTÉRI ALKALMAZÁSA

Az elmondott fejlesztések folyamányaként a 15. század utolsó negyedére létrejött a *Hakenbüchse* vagy *arquebuse* (17. kép), amely azután a 16. század első felében széles körben elterjedt és a lövészek általános fegyvere lett. Ennek okai közt egyfelől meg kell említeni, hogy előállítás egyszerűen, tömegesen és olcsón történhetett, másfelől működtetése sem került sokba, mivel a lőpor ára is egyre csökkent, és egy közepes méretű löveg 10 kg-os lőportöltetével 400–650 kézi lőfegyvert lehetett megtölteni.⁷¹ De minden előny közül talán a legfontosabb, hogy kezelését igen rövid idő alatt el lehetett sajátítani. Egy profi íjász kiképzése, állandó gyakorlás mellett, éveket, akár egy évtizedet is igénybe vett, és elvesztését csak nagyon lassan és körülményesen lehetett pótolni, viszont az arkebúz vagy a muskéta kezelésére bárkit meg lehetett tanítani egy hónap alatt, tehát az elesettek helyébe gyorsan új embereket lehetett állítani. Ugyanis nem mesterlövészekre volt szükség, csak sok átlagos képességű lövészre, mivel a csatákban nagy tömegekre kellett lőni és viszonylag közlelő.

A tűzgyorsaságot a fegyver szerkezetéből adódó körülményes töltési procedúra miatt nem lehetett növelni. A legendák körébe kell utalni a percenkénti 3–4 lövést, amit talán még a 18. században, kovás muskétával, papírpatron alkalmazásával sem lehetett érni, de a 16. század elején semmiképp.⁷² Tekintetbe véve a fegyverek súlyát, a folyamat összetettségét,⁷³ és – fontos hangsúlyozni – a harc-

⁷⁰ Kurzmann, *Kaiser Maximilian*, 83–84, 122–163.

⁷¹ „Az olcsóbb puska demokratizálta a kézfegyvert is.” McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 22.

⁷² Az interneten terjedő „ismeretterjesztő” videókkal szemben mindenkinek ajánlom figyelmébe az *Utolsó samuráj* című film azon jelenetét, midőn a főhős demonstrálni kívánja a frissen kiképzett kormánycsapatok alkalmatlanságát a harcra. Vagyis ami nyugodt körülmények között, védett helyzetben lehetséges, az a 16. századi csataterület körülményei között nemigen működött.

⁷³ Csak abból kell kiindulni, hogy külön volt a felporzáshoz használt gyűjtőpor, a csőbe töltött muskétapor, a golyó, a töltővessző, s az egész folyamat alatt a katona kezében volt az égő kánóc, tehát igencsak oda kellett figyelnie, nehogy az túl közel kerüljön a lőporhoz. A procedura teljes leírását, illetve képi megjelenítését ld. Jacob de Gheyn, *Waffenhandlung von den Rören, Musquetten undt Spiessen...* Gravenhagen, 1608, Bayerische Staatsbibliothek, https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10496588_00001.html (elérés: 2012.03.27.). Későbbi, francia és német bilingvis kiadása, részletesebb kommentárokkal: Jacob de Gheyn, *Die Drillkunst. Das ist Kriegsübliche Waffenhandlung der Musqueten und Piquen*. Nürnberg, 1664, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/6493/1/> (elérés: 2009.05.28.). Angol adatok szerint egyébként I. Erzsébet idején a gyalogságnál

tér valós körülményeit, már a percenkénti egy lövés is jónak mondható, de szinte bizonyos, hogy ennél is lassabban ment a dolog. Ahhoz tehát, hogy a csatában szükséges folyamatos tüzet fenn tudják tartani, más szinten kellett megoldást találni. Ez pedig elvezet bennünket a technikai kérdéseknél jóval fontosabb területre, a taktikai-szervezeti átalakuláshoz.

A tűzfegyver megjelenése a csatatereken számos olyan változást indított el, amelynek rövidebb-hosszabb távon komoly következményei lettek. A középkor háborúiban a lovagok számítottak a hadseregek elitjének, ám már az 1302. évi courtrai-i és az 1315. évi morgarteni csata megmutatta, hogy a jól szervezett és vezetett gyalogos hadak képesek legyőzni egy lovagsereget. A későbbiekben az utóbbi összecsapásban győztes svájci gyalogságot szinte verhetetlennek tekintették, mivel háromszor is sikerrel szálltak szembe Merész Károly burgundi herceg már tűzfegyvereket is használó seregével (Grandson, 1476. március 2., Murten, 1476. június 22., Nancy, 1477. január 5.), aki az utolsó alkalommal maga is holtan maradt a csatatéren.⁷⁴

Ezen győzelmek nyomán a 4–6 m hosszú pika⁷⁵ vált a gyalogság fő fegyverévé, amellyel a lovasrohamokat fel lehetett tartóztatni, illetve a karddal, pajzzsal harcoló gyalogság fölébe lehetett kerekedni. Érdekes viszont figyelni arra, hogy a gyalogság fölényét a lovasság felett biztosítani képes pika és a kézi lőfegyver nagyjából egyidőben fejlődött ki és terjedt el. Ezzel eljutunk a kor legfőbb taktikai-szervezési problémájához, a különböző fegyvereket használó egységek optimális összeállításának és alkalmazásának mintegy két évszázados útkereséséhez. A képlet a következőképp nézett ki: adott a lovasroham visszaverésére képes pikás gyalogság, amely azonban nem tudta magát megvédeni az ellenség tűzfegyvereitől, különösen azután, hogy a tüzéség is mind gyakrabban feltűnt a harcmezőkön; mellettük álltak a lövészek, akik viszont az alacsony találati arány és tűzgyorsaság miatt nem tudtak védekezni a lovasroham ellen; a tüzéség, ha bármely ellenséges erő a hatótávolságán belülre került, már komoly pusztításra volt képes, de mindig erős lovas és gyalogos fedezetet igényelt; a lovasság ugyan le tudta rohanni a lövészeket és a tüzéket, de tehetetlennek bizonyult a pikásokkal szemben.⁷⁶

Az útkeresés legfőbb irányát azonban a lövészek és pikások együttműködésének kidolgozása jelentette. Az alapséma abból állt, hogy a lövészek a pikások előtt, kisebb egységekben mozogtak, és mindaddig lőtték a támadót, amíg az közel nem ért, akkor pedig visszahúzódtak a pikák fedezékébe, ahonnan tovább folytatták a tüzelést, mivel az első sor pikái legalább két sor lövést tudtak fedezni. Ennek később sokféle változatát dolgozták ki.

óránként 12 lövés már elfogadott volt, míg a lovasok rövid karabélyukkal vagy pisztolyukkal 40 lövésre is képesek voltak ugyanennyi idő alatt: Gush, *Renaissance Armies*, 12.

74 A svájci *Gewalthaufen* igen részletes taktikai, szervezeti és fegyverzeti leírását ld. Schwarz, *Gefechtsformen*, 54–89.

75 Schwarz, *Gefechtsformen*, 65–66; Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch*, 45.

76 A lovasság ekkoriban még nem használt tűzfegyvereket, mivel azok kezelése lóháton lehetetlen volt. A kisméretű lőfegyvert, amely méreténél fogva erre alkalmas lehetett, vagyis a pisztolyt, 1548-ban említik először: Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch*, 54.

A dilemma tehát adott volt, amelyet az a körülmény is bonyolított, hogy nem feltétlenül a létszámfölény döntötte el az egyes összecsapások kimenetelét, hanem az, ha az egyik fél serege valamely részében jobbnak bizonyult a másiknál, és ezt a fegyvernek kölcsönös támogatása révén ki tudta használni.⁷⁷ Erre számos példát lehet találni, főképpen az ún. itáliai háborúkban (1494–1559), amelyek a hadügy terén páratlan fejlődést hoztak, politikai síkon pedig az évszázados Habsburg–Valois vetélkedés kiindulópontjává váltak.⁷⁸

Röviden, 1494-ben VIII. Károly francia király hadjáratot indított a jogosnak vélt nápolyi Anjou-örökség megszerzéséért. Mintegy 20 000 fős seregében 4800 svájci zsoldos szolgált, akikkel az itáliai hadak sehogy sem bírtak, fő erejét azonban a mobil ostromtüzérség jelentette. E tüzérség – valamint a franciák kegyetlenségének híre – megnyitotta az utat Károly számára Nápolyba, ahová 1495 februárjában vonult be.⁷⁹ A Károly sikerei miatt aggódó államok azonban összefogtak ellene, és flottájuk elvágta a franciák tengeri utánpótlási vonalát. Ezért Károlynak a szárazföldön kellett utat vágnia magának hazafelé. Ellenfelei Fornovánál, Pármától 30 km-re délnyugatra, 1495 júliusának elején megpróbálták útját állni, de a franciák a svájciak és a nehézlovasság példás együttműködése révén, még „hagyományos” kézitusaiban, visszaverték a támadást. Szinte ezzel egyidőben történt, hogy Gonzalo Fernández de Córdoba vezetésével spanyol csapatok szálltak partra Calabriában, hogy a nápolyiakkal együtt visszafoglalják a franciák kezén levő területeket. A két fél Seminaránál találkozott 1495. június 28-án, s a csatában a spanyolok vereséget szenvedtek, ekkor is a svájciak és a francia lovaság együttműködésének köszönhetően.

Furcsa módon a franciák számára ez a győzelem súlyos következményekkel járt. Córdoba ugyanis tanult a kudarcból. Hozzáfogott, hogy alapvetően átszervezze a spanyol haderőt. Az eredmény nem soká váratott magára, az 1502. évi barlettai csatában az újonnan felállított spanyol pikás gyalogság legyőzte a svájciakat. Az igazi áttörés azonban a következő évi cerignolai csatában történt. Córdoba árkot ásatott saját arcvonala elé, a kitermelt földből pedig mellvédet építtetett. E mögött állította fel kétezer lövészt négy sor mélységben. A francia lovagok csak akkor vették észre a karókkal teletűzdelt árkot, amikor odaértek elé. Rohamuk megtorpant, s a spanyolok sortüzei súlyos veszteséget okoztak nekik. A svájci gyalogság, amely a lovagokat követte, szokásos lendületével megpróbálkozott az áttöréssel, de a spanyolok halomra lőtték őket. A csata számos

⁷⁷ Wilson, *European Warfare*, 187.

⁷⁸ Az itáliai háborúk történetére ld. mindenekelőtt: Michael Edward–Christine Shaw, *The Italian Wars 1494–1559*. (War, State and Society in Early Modern Europe) London–New York, 2012; Frederick Lewis Taylor, *The Art of War in Italy 1494–1529: The Transition From Mediaeval to Modern Warfare during the Renaissance*. Cambridge, 1921 (reprint: s. l., 2012); Stephen Turnbull, *The Art of Renaissance Warfare. From the Fall of Constantinople to the Thirty Years War*. London–St. Paul, 2006, 61–80, továbbá F. Molnár Mónika tanulmányát a jelen kötetben.

⁷⁹ Ezzel teljesen ellentétes nézetet vall DeVries és Smith. Hivatkozva Simon Pepperre, azt állítják, hogy Károly sikereit nem annyira a tüzérségnek köszönhetette, mint inkább a megfélemlítésnek, politikai alkuknak, a szerencsének, s főként annak, hogy az itáliaiak nem akartak ellene harcolni: Smith–DeVries, *The Artillery*, 42–44.

tanulással járt, mindenekelőtt megmutatta a jól elhelyezett tábori erősítések hasznát, a tűzfegyverek tömeges és szabályozott használatában rejlő erőt.⁸⁰

A cerignolai és az azt követő gariglianói vereségek véget vetettek a Valois királyok nápolyi álmának, reális célként már csak Milánó megszerzése jöhetett szóba, így a harcok súlypontja Észak-Itáliába tevődött át. A következő jelentős csata Ravennánál zajlott 1512-ben, ahol a franciák a ferraraiak támogatásával megsemmisítő vereséget mértek a spanyol–pápai hadakra. A sikerben döntő szerepet játszott a francia tüzéség, amely még a harc kezdete előtt hatalmas pusztítást végzett az ellenfél csapatai között, rákényszerítve őket, hogy állásaikból kimozduljanak, és előnytelen pozícióból is támadjanak. A bekövetkező véres kézítása betetőzte a francia győzelmet. A felek azonban iszonyatos árat fizettek a harcban, a spanyol–pápai sereg kétharmada (!), a franciák egyötöde veszett oda.

Az új francia király, I. Ferenc, 1515-ben ismét hadba szállt Milánóért, s az ekkor lezajlott marignanói csata szintén mérőöldkőnek bizonyult. Ekkor a Habsburg zsoldban álló svájciak kerültek szembe a franciák által verbuvált *lands-knechtekkel*. A két örök rivális gyalogos erő egy teljes napon át feszült egymásnak, eredmény nélkül. Másnap azonban a franciák taktikát változtattak: lovasságuk és tüzéségük felváltva támadta a svájciakat, s bár a lovasság nem sokat tudott kezdeni velük, az ágyúk véres rendet vágtak közöttük: 12 000 halottjuk maradt a csatatéren, s velük a legyőzhetetlenség mítosza is szertefoszlott. A svájciak azonban még mindig nem tanultak a leckéből, ehhez a szégyenteljes bicoccai vereségnek kellett bekövetkeznie 1522-ben, ahol jószerével megismétlődött a cerignolai helyzet.

A spanyol lövészek egy bevágott út mögött sorakoztak fel, amelyet tovább mélyítettek, s a kitermelt földből sáncot emeltek. A lövészek mögött *lands-knechtek* álltak, a szárnyakat a lovasság biztosította. A másik oldalon a fizetlenség miatt lázadó svájciak ultimátumot intéztek francia parancsnokhoz: vagy csatába vezetni őket, vagy otthagynak. Lautrecnek nem sok választása maradt, de a roham előtt még tüzéségével akarta megpuhítani a spanyol állásokat. Ám a svájciak ezt nem várták be, két 4000 fős négyszögben előretörtek. Mire a mélyutat elérték, már vagy ezer embert vesztek, a sáncok előtt rövid idő alatt további kétezret. Ráadásul nemcsak szemből lőtték őket, hanem a mélyút végében álló tábori ágyúkkal oldalról is. A támadás összeomlott, s a svájciaknak huszonkét évet kellett várni, hogy a ceresolei csatában megreformált haderejükkel és taktikájukkal bizonyíthassanak.

A nagy itáliai csaták sorát az 1525-ben Páviánál lezajlott összecsapás zárta le, amely nemcsak azért kapott nagy jelentőséget, mert I. Ferenc francia király fogságba esett, hanem mert a spanyol lövészek, kihasználva a hajnali ködöt, minden fedezék nélkül, kis egységekben, a harcmezőn folyamatosan mozogva szabályosan szétlőtték a francia lovasrohamokat, majd pedig a svájciakat is. Végleg

80 Turnbull, *The Art of Renaissance Warfare*, 66–69. A szerző azért csendben megjegyezte, hogy Córdoba győzelméhez kellett egy ostoba francia hadvezér, aki a mondott körülmények közt megkockáztatott egy frontális támadást.

bebizonyosodott, hogy a pikások „sündisznóállása” tűzfegyverek fedezete nélkül mit sem ér. Mondhatnók: ami Bicoccánál elkezdődött, az Páviánál fejeződött be.

A későbbi francia kísérletek és a háború elhúzódása ellenére a páviai vereség véget vetett a franciák itáliai ambícióinak. Katonai szinten vizsgálva megállapítható, hogy bár a franciák a lovasság és a tüzérség terén nem nagyon találtak ellenfélre, saját gyalogságuk gyengesége miatt a bizonytalan zsoldosokra, a svájci pikásokra kellett hagyatkozniuk, akik viszont nem tudtak lépést tartani a kézi lőfegyverek és a taktika ezek által kiváltott fejlődésével. Ezzel szemben a spanyolok sokkal rugalmasabbnak bizonyultak, gyorsan megtették az első lépéseket a kézi lőfegyverek és a lövészek szervezeti és taktikai integrálására, nem is beszélve a tábori erődtések terén bevezetett újításairól. E rugalmasság eredményeképp alakultak ki az 1530-as évekre a *terciók*,⁸¹ amelyek egészen az 1643. évi rocroi-i vereségig uralták Európa harcmezőit.

Az itáliai háborúk egy másik vonalon is áttörést hoztak. VIII. Károly mobil ostromtüzérsége az adott történelmi pillanatban bármely erődtmény bevételeére képes volt. Azt, hogy ez megtörténjék, csak egyféleképp tudták elhárítani: meg kellett akadályozni, hogy ostromra kerüljön sor. Ezt pedig úgy lehetett elérni, ha már korábban csatára kényszerítették és legyőzték az ilyen tüzérséget birtokló ellenséget. Minden bizonnyal ez az egyik oka, hogy az itáliai háborúk első felében oly sok nyílt összecsapásra került sor. Az 1530-as évekre azonban már sikerült kifejleszteni azt a később olasz rendszerűnek nevezett, geometriai alapokon nyugvó várépítészeti rendszert, amely legalábbis kiegyenlítette a védelem addigi hátrányát, rákényszerítve a támadókat a hosszú, körülményes, költséges, sok áldozattal járó váróvárra.⁸² Nem véletlen, hogy Pávia után jócskán megcsappant a csaták száma. Ugyanakkor meg kell említenem, hogy a modern ostromtüzérség elleni leghatásosabb eszközt, a vastag, erős földsáncot már Pisa 1500. évi ostromában alkalmazták, és a francia tüzérek nem boldogultak vele. Az efféle tapasztalatok hatására a földtöltés az olasz rendszernek is alapelemévé vált.

Az itáliai háborúk katonai értelemben vett jelentősége abban rejlett, hogy a kor valamennyi jelentősebb európai hadereje részt vett benne, s amikor az ellenfelek ilyen huzamos időn át ilyen szoros (harc)érintkezésben vannak, az új technikák és taktikák villámgyorsan terjednek. Itália olyan kísérleti terep volt, ahol a tűzfegyverek és a gyalogság kivívták maguknak az őket megillető helyet a hadviselés más szereplői között.

81 A *tercio* részletes leírását ld. Schwarz, *Gefechtsformen*, 89–101, 205–234, illetve jelen kötetben Korpás Zoltán tanulmányában.

82 A téma egyik legjobb, eredeti olasz forrásokból dolgozó angol szakértője John Rigby Hale. Talán legjobb tanulmánya a bástya keletkezéséről szól: John Rigby Hale, *The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology*, c. 1450 – c. 1534. In: John Rigby Hale–John Roger Loxdale Highfield–Beryl Smalley (eds.), *Europe in the Late Middle Ages*. Evanstone, 1965. Ld. még Heinrich Adolf von Zastrow, *Geschichte der beständigen Befestigungen oder Handbuch der vorzüglichsten Systeme und Manieren der Befestigungskunst*. Leipzig, 1839; Christopher Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World*. London–Henley, 1979, 8–22.

Buzás Gergely

A KÉSŐ KÖZÉPKORI EURÓPAI ERŐDÉPÍTÉSZET ÉS MAGYARORSZÁG (1450–1526)

AZ EURÓPAI ERŐDÉPÍTÉSZET 1450 ÉS 1526 KÖZÖTT

A késő középkor egyik legfontosabb haditechnikai innovációja Európában a feketelőpor és az azzal működő löfegyverek kifejlesztése volt. Ezek a 14. században megjelenő fegyverek a 15. századra már egyre nagyobb hatást gyakoroltak a várépítészetre, a 15. század második felétől pedig egyenesen az erődítések tervezésének meghatározó tényezőjévé váltak. E változások hatására szinte azonnal megjelentek a várakon is azok a speciális építészeti megoldások, amelyek már a tűzfegyverek használatához igazodtak: ezek a 15. század közepén elsősorban a várfalak megvastagítását, a toronyformák megváltoztatását és a tűzfegyverek elhelyezésére alkalmas lőréses és ágyúkamrák kialakítását jelentették. A vastag falú, alacsony és íves alaprajzú tornyok jobban ellenálltak a lövedékeknek, nem voltak falsarkaik, amelyeket ágyúlövésekkel könnyebben megbonthattak volna. A tornyok belsejében és a vastag falakban épített kamrákban és kazamatákban, valamint a falak és tornyok tetején kialakított széles platformokon helyezték el a védelem új löfegyvereit.

Ezek az átalakítások még alapvetően a középkori kőhajító gépekkel szerzett tapasztalatokon alapultak, de a tűzfegyverek nagyobb átütő ereje, eltérő formája és lövedékeik alacsonyabb röppályája miatt egyéb újításokat is be kellett vezetni. Míg kőfalak esetében az ágyúk nagyobb erejét a falvastagság növelésével igyekeztek ellensúlyozni, a palánkfalaknál ez nem volt járható módszer. Ezek esetében inkább földtöltésekkel erősítették meg a vékony cölöpfalakat: megjelentek a tömött palánkok is, ahol két cölöpfal közét földdel töltötték fel, és előfordult, hogy már a palánk elé is földsáncot emeltek. Az ágyúk és a kisebb kaliberű tűzfegyverek elhelyezéséhez kezdetben elegendőnek tűnt a korábbi íjászlőréses keskeny, függőleges, illetve a számszeríjlőréses kereszt alakú nyílását egy, a fegyver csövastagságának megfelelő kerek nyílással kibővíteni. Így jöttek létre – néhol már a 14. század végén – az ún. kulcslyuklőréses, amelyek fordított kulcslyuk formájukkal alkalmasak voltak tűzfegyverek, íjak és számszeríjak használatára is. Ám a tűzfegyverek laposabb röppályája és nagyobb átütő ereje lehetőséget teremtett arra, hogy ezeket a fegyvereket ne csak a várfal tetején, hanem azok alsó részénél is elhelyezhessék, így ugyanis szemből is lőhették

velük a falakat rohamozó ellenséget, akiknek hordozható pajzsai immár semmilyen védelmet nem jelentettek a nagy erővel becsapódó lövedékek ellen. Ehhez azonban már a vastag falakba rejtett lőkamrákra és kazamatákra volt szükség. Itt viszont új problémát jelentett a feketelőpor égése során képződött nagy mennyiségű füst, ami – hacsak nem képeztek ki hatékony füstelvezető rendszereket, tulajdonképpen kéményeket – a zárt lőállásokat gyorsan használhatatlanná tette volna.

Franciaországban már 1453 előtt, a százéves háború utolsó szakaszában is egyre fontosabb szerepet kaptak a tűzfegyverek a hadviselésben. Nem meglepő hát, hogy a háború egyik francia hadvezére, Antoine de Chabannes az 1450–1460-as években blanqueforti várának külső falainál már kerek ágyútoronyokat épített.¹ Ugyanő ebben az időszakban Saint-Fargeau várát a régi falak és tornyok erőteljes megvastagításával korszerűsítette. Ezekben az években modernizálta hasonló módon Jean de la Marck Sedan várát is: itt az erődítmény kapuja elé egy nagy méretű, ágyúkazamatákkal ellátott rondellát is építtetett.² A korábbi várak korszerűsítésének másik, a 15. század második felében gyakran alkalmazott módszere a várfal előtt kiépített alacsony, rézsús falazatú, mellvéddel koronázott és lőrésekkel ellátott külső falöv volt (például Bouligneaux, Chastelnaud-Bretenoux, Bonaguil en Quercy).³

1460–1477 között Louis de Luxembourg az új típusú ágyútoronyokat már egységes rendszerbe foglalta az újonnan emelt Ham várán. A téglalap alaprajzú erődítmény sarkaira viszonylag alacsony, ám igen vastag falú, kerek tornyokat építtetett (1. kép, ld. az összes képet a képmellékletben). A többinél magasabb donjon falvastagságát 11 m-re növelték, a tornyok falaiban pedig ágyúkamrákat képeztek ki.⁴

A XI. Lajos (1461–1483) uralkodása alatt megerősödő és terjeszkedni kezdő francia királyság sorra építette ki a tűzfegyverek használatához megfelelő, modern erődöket. Az újonnan Franciaországhoz csatolt tartományok nagyobb városaiban is több, korszerű erődöt emeltek. Az 1477-ben meghódított Burgundia fővárosában, Dijonban 1478-ban kezdtek hozzá a citadella építéséhez.⁵ Az erőd egy szabályos négyszögletű, négy saroktornyos épület volt (2. kép). Az első, 1478–1483 közötti periódusban a citadella városra néző oldala épült ki ágyúkamrákkal ellátott kötőgáttal és két, vastag falú, kerek ágyútoronnyal. A városi kapu elé barbakán⁶ épült, egy U alaprajzú, nagy méretű, vastag falú, ágyúlőrésekkel ellátott elővédmű, amely azon túl, hogy fedezetet biztosított a főkapunak, uralta az erőd előterét és árkat is. A következő fázisban épült fel az erőd külső fele, amely rendszerében követte a korábban elkészült belső részt, ám kötőgátjai már jóval vastagabb falazattal, tornyai nagyobb alapterülettel rendelkeztek. Végül az építkezés utolsó szakaszában

1 Jean Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*. I. Paris, 1991, 276–277.

2 Mesqui, *Châteaux et enceintes*, 278–279.

3 Mesqui, *Châteaux et enceintes*, 252–253.

4 Mesqui, *Châteaux et enceintes*, 277.

5 Jean Mesqui, *Châteaux forts et fortifications en France*. Paris, 1997, 129, 222.

6 A barbakán, mint külső kapuerőd, a 13. század óta ismert az európai várépítészetben: Mesqui, *Châteaux forts*, 45.

készült el a citadella külső barbakánja, amely már nemcsak nagyobb falvastagsággal rendelkezett, mint a belső, de alapterülete is többszöröse volt annak, így a két külső saroktorony közötti kötőgát teljes hosszát fedezte. 1477 után a dijonihoz hasonló citadellák épültek a burgundiai Beaune⁷ és Auxonne⁸ városában is. Később, 1513–1524 között épült fel Beaune városfalának négy nagy U alaprajzú, vastag falú, alacsony, ágyúlőrésekkel ellátott rondellája.

A függetlenségét a 15. században még megőrző Bretagne hercege, II. Ferencc a francia fenyegetés miatt székhelyének, Nantes-nak a várát építette újjá 1466 után. Az erődítmény 1487-ben át is élt egy francia ostromot, ami után védművei helyreállításra szorultak. Ezekben az évtizedekben épültek fel a vár nagy méretű, kerek ágyútornyai és a közülük méretét tekintve kiemelkedő, U alaprajzú Patkó-torony.⁹ Ez utóbbi közeli rokonai a Bretagne-i Dinan városfalának (amely 1477–1488 között épült) és Fougères várának többszintes, U alaprajzú ágyútornyai az 1480 körüli időszakból (3. kép).¹⁰

Kasztília központi területein már IV. Henrik (1454–1474) és lánya, Izabella (1474–1504) uralkodása idején megjelentek az ágyútornyokkal, bástyákkal, rézsűs lábazatú külső falrendszerekkel és a falazott szárazárkokkal védett várak (Coca, Belmonte, La Mota, El Real de Manzanares, Simancas).¹¹ Az Aragóniához tartozó Rousillonban, a francia határvidéken, 1497–1504 között II. Aragóniai Ferdinánd emelte Salses erődjét.¹² A sarkain vastag falú, kerek ágyútornyokkal felépített négyszögletes alaprajzú erőd kapuját U alaprajzú barbakán fedezte. A széles, külső oldalán falazott *contrascarpával* ellátott szárazárok a védelmi rendszer meghatározó eleme volt. Az árok alatt boltozott kazamaták kötötték össze a belső védőövet a barbakánszerű, ám kapufunkcióval már nem rendelkező, U alakú, éllel ellátott külső védőművekkel. A Ferdinánd és Izabella által egyesített Spanyolország déli részén, a nem sokkal korábban meghódított Granada közelében épült fel 1502–1512-ben Calahorra vára,¹³ amely négy hatalmas, kerek ágyútornyával a korszak itáliai erődépítészetének hatását mutatja.

Itáliában a francia és a spanyol erődépítéssel párhuzamosan fejlődtek ki a modern tűzfegyverekhez alkalmazkodó erődítési formák. 1456–1467 között a Velencei Köztársaság emelte Ravenna erődjét.¹⁴ A védelmi szisztéma a kortárs francia Haméhoz hasonlított, de annál következetesebb volt (4. kép). Itt már nem épült öregtorony, és az alacsony saroktoronyokat összekötő falak vastagságát is megnövelték, illetve azokat is ágyúkazamatákkal látták el, továbbá megoldották a lőporfüst elvezetését is. A két részből álló erőd négyzetes, négy saroktoronyos belső vára a nagyobb kiterjedésű külső vár sarkában áll. A külső várnak csak a város felé néző két falát építették ki a belső váréhoz hasonlóan, de annál kisebb falvastagsággal

7 Mesqui, *Châteaux et enceintes*, 308–310; Uő, *Châteaux forts*, 429.

8 Mesqui, *Châteaux forts*, 36–38.

9 Mesqui, *Châteaux forts*, 262–264.

10 Mesqui, *Châteaux et enceintes*, 279–281.

11 Luis Monreal y Tejada, *Mittelalterliche Burgen in Spanien*. Köln, 1999, 248–297.

12 Mesqui, *Châteaux forts*, 342–343.

13 Monreal, *Mittelalterliche Burgen*, 308–315.

14 Carlo Perogalli, *Rocche e forti Medicei*. Milano, 1980, 36.

és kisebb tornyokkal. A külső falakat két kerek sarok-, illetve két félkör alaprajzú oldaltorony mellett egy négyszögletes kaputorony tagolta.

Az 1470-es évektől Itália minden táján sorra épültek fel a ravennai erődhöz hasonló, a legtöbbször négyzetes, négy saroktornyos alaprajzú, de néha más elrendezését, a sarkokon a vastag falakkal azonos magasságú, kerek alaprajzú ágyútornyokkal ellátott erődök: Imola (1472 után),¹⁵ Volterra (Il Francione, 1472 után),¹⁶ Forlì (1472–1482),¹⁷ Pesaro (Luciano Laurana, 1474–1505),¹⁸ Senigallia (Luciano Laurana–Baccio Pontelli, 1474–1502 – 5. kép),¹⁹ San Leo (Francesco di Giorgio Martini, 1479 előtt), Otranto (Cirio Ciri, 1481-től),²⁰ Ostia (Baccio Pontelli, 1483–1486 – 6. kép),²¹ Sarzana (Il Francione, 1488–1492),²² Sarzanello (Il Francione–Luca del Caprina, 1493–1498),²³ Civitavecchia (Bramante, 1508–1522).²⁴ Néhol alkalmaztak kör alaprajzú, elővédműként is funkcionáló barbakanokat, így például Imola és Sarzanello citadellájánál.

A különböző kör alaprajzú védőművek ugyan jól ellenálltak az ágyútűznek, de volt egy súlyos hátrányuk: előttük háromszög alakú holtteret képződött, amit a szomszédos tornyok ágyúi nem tudtak belőni. Francesco di Giorgio Martini már az 1470-es években igyekezett kiküszöbölni a kerek tornyok külső oldalán jelentkező holtteret. Mivel egyúttal megpróbálta megőrizni az íves alaprajzú védőművek ágyúlövésekkel szembeni nagyobb ellenálló erejét, három- vagy ötszögű sarokbástyák csúcsára helyezett kerek vagy mandorla alakú ágyútornyokat tervezett. Ezek az ötletek az 15. század közepi oszmán hadi építészet ismeretéről árulkodnak.²⁵ Feltehetően ő végezte el többek között Sassocorvaro kis méretű citadellájának 1474 utáni bővítését is, melynek során két kerek ágyútorony között alkalmazta a mandorla alaprajzú bástyát.²⁶ Hasonló, csúcsív alaprajzú bástya jelent meg a fossombronei erődön, amelynek tervezését ezért valószínűleg szintén hozzá lehet kötni.²⁷ Fossombronében az erőd sarkain kis méretű, sokszögű ágyútornyok is épültek. Ezek célja is leginkább a holt tér kitöltése lett volna, de ennek a követelménynek nem mind tudtak megfelelni. 1488–1489-ben a város-erődítésbe illeszkedő sokszögű ágyútornyot emelt Francesco di Giorgio Martini Mondavio citadellájaként.²⁸ Hasonló sokszögű bástyák az 1470–1480-as években

15 Paolo Marconi (ed.), *I Castelli. Architettura e difesa del territorio tra Medioevo e Rinascimento. Monumenti d'Italia*. Novara, 1989, 305–309.

16 Marconi (ed.), *I Castelli*, 220–223.

17 Marconi (ed.), *I Castelli*, 310–311.

18 Marconi (ed.), *I Castelli*, 349.

19 Marconi (ed.), *I Castelli*, 340–344.

20 Marconi (ed.), *I Castelli*, 484–486.

21 Marconi (ed.), *I Castelli*, 397–400.

22 Marconi (ed.), *I Castelli*, 194–196.

23 Marconi (ed.), *I Castelli*, 196–199.

24 Marconi (ed.), *I Castelli*, 401–408.

25 Firenze, Biblioteca Nazionale, Magliabechiano kódex II. I. 141. fol. 60r.; Francesco Palolo Fiore–Manfredo Tafuri, *Francesco di Giorgio architetto*. Milano, 1994, 145.

26 Marconi (ed.), *I Castelli*, 327–329.

27 Marconi (ed.), *I Castelli*, 330–332.

28 Marconi (ed.), *I Castelli*, 336–337.

megjelentek Volterra és Ostia várain, majd VI. Sándor pápa (1492–1503) a római Angyalvár saroktornyai körül is ilyeneket emeltetett az idősebb Antonio da Sangalloval (7. kép).²⁹ Civitavecchia erődjének központi bástyáját Bramante szintén sokszögű alaprajzon építette fel.

Francesco di Giorgio Martini elképzeléseit továbbfejlesztve az 1480-as évek második felében a firenzei Giuliano da Sangallo szakított először teljesen a kerek ágyútornyos védelmi szisztémával, és alakította ki a holttéri mentes, azaz a szomszédos bástyákból oldalazó tűzzel teljes mértékben védhető ötszögű bástyákkal ellátott védelmi rendszert, amit 1500 után testvére, az idősebb Antonio fejlesztett tovább. Az első olaszbástyás erődöket Giuliano emelte Brolióban (1484 után – 8. kép),³⁰ Poggio Imperialében (1488–1511),³¹ Sansepolcroban (1500–1504)³² és Arezzóban (1503 után).³³ Testvére, Antonio fejezte be Poggio Imperialét, és ő kezdte építeni Civita Castellana erődjét 1494-ben, amit unokaöccse, az ifjabb Antonio da Sangallo fejezett be 1513-ra.³⁴ Ennek az ötszögű erődnek a sarkain, a három szabályos olaszbástya mellett, még egy kerek és egy éllel ellátott, íves alaprajzú ágyútorony is helyet kapott. Az idősebb Antonio da Sangallo 1501–1503 között a Borgiák megrendelésre emelte Nettuno citadelláját (9. kép).³⁵ Először ezen az erődön, majd 1510–1512-ben a pisai,³⁶ 1521–1534-ben a livornói³⁷ citadellán alkalmazott új típusú fülesbástyákat. Ezeknél az ötszög alaprajzú bástyák homlokfalai félkör alakban végződve takarták a rövid, homorúan kiképzett szárnyfalakat, és ezzel fedezetet biztosítottak az idehelyezett – a kötőgátakat és a szomszédos bástyák homlokfalait oldalazó tűz alatt tartó – ágyúk lőrései számára.

A Sangallo fivérek által kifejlesztett bástyatípus az 1520-as évektől már nagy méretű városerődítéseknel is megjelent, mint Urbinóban 1525 előtt,³⁸ majd Sienában 1527–1530 között,³⁹ illetve kezdett elterjedni Közép-Itálián kívül is, például 1524 előtt Bariban.⁴⁰

E korai bástyák valójában csak alaprajzukban különböztek a szokásos kerek vagy poligonális ágyútoronyoktól, barbakánoktól: kis alapterületük, viszonylag nagy falmagasságuk, kőkonzolos gyilokjáróik, vastag falaik között kialakított ágyútermeik minden egyéb részletükben követték a 15. század közepén kialakult ágyútoronyformát. A konzolsorokra támaszkodó, vékony falú, pártázatos gyilok-

29 Marconi (ed.), *I Castelli*, 392–396.

30 Perogalli, *Rocche e forti*, 71, 54–58. képek.

31 Marconi (ed.), *I Castelli*, 200–204.

32 Domenico Taddei, *L'opera di Giuliano da Sangallo nella fortezza di Sansepolcro e l'architettura militare del periodo di transito*. Firenze, 1977.

33 Marconi (ed.), *I Castelli*, 216–219.

34 Marconi (ed.), *I Castelli*, 411–413.

35 Marconi (ed.), *I Castelli*, 409–410.

36 Marconi (ed.), *I Castelli*, 189–193.

37 Marconi (ed.), *I Castelli*, 249–254.

38 Marconi (ed.), *I Castelli*, 318–322.

39 Simon Pepper–Nicholas Adams, *Armi da fuoco e fortificazioni. Architettura militare e guerre d'assedio nella Siena del XVI. secolo*. Siena, 1995, 34–61.

40 Marconi (ed.), *I Castelli*, 448–450.

járók is csak lassan adták át a helyüket a vastag, ágyúlőrésekkel tagolt mellvédeknek. (Ezek legkorábbi példáját Civita Castellana 1513-ra elkészült erődjén találjuk.)⁴¹ Csak 1540 körül következett be egy újabb jelentős változás, melynek során elterjedtek a nagy alapterületű, földdel töltött olaszbástyák és földtöltéssel megtámasztott kötőgátak, melyek gyorsan népszerűvé váltak egész Európában.

Az ötszögű olaszbástya mellett a 15. század végén több más, jövőbe mutató új védőműtípus jelent meg Itáliában. Ilyen volt a háromszög alaprajzú elővédmű: a *rivellino*. Sarzanello citadellájának eredetileg kör alakú barbakánját 1498–1502 között cserélték fel egy *rivellinó*val, amely nemcsak az erőd kapuját, de az egész, két saroktorony közti falszakaszát is fedezte (10. kép).⁴² Az erődöt körülvevő szárazárok védelmét szolgálta a félig földbe süllyesztett, kézi lőfegyverek lőréseivel ellátott kazamatafolyosó: a *capannati* (vagy *caponier*), melynek tervei már Francesco di Giorgio Martini egyik kéziratában is megjelentek.⁴³

Közép-Európa északi felében, azaz német, cseh és lengyel területeken, az 1440-es években jelentek meg az első olyan kör alaprajzú tornyok, amelyek kifejezetten lőfegyverek számára épültek. Az 1470-es évektől és főleg 1500 körül az ágyútornyok elterjedése már tömeges méreteket öltött úgy a várak, mint a városerődítések esetében. A tüzérségi funkciót ellátó, bástyaként funkcionáló barbakánok és rondellák is ugyanebben az időszakban terjedtek el széles körben.⁴⁴

Az 1480–1520-as évek között már teljes ágyútornyos, rondellás rendszerű erődítések építésével is találkozhatunk, mint a švihovi Ryžemberk család által emelt csehországi Švihov és Rábí várai.⁴⁵ A hegyi váraknál az ágyútornyok, rondellák mellett fontos szerepet játszottak a kőből vagy még gyakrabban csak fából és földből emelt külső védművek: ágyútornyok, ágyúállások, melyeket a vár közelében lévő magaslatokra telepítettek.⁴⁶

A 15–16. század fordulóján Európa legfontosabb frontvonala az Oszmán Birodalom balkáni, adriai-, égei- és fekete-tengeri határvonalai mentén húzódott. II. (Hódító) Mehmed oszmán szultán (1451–1481) ambiciózus hadi vállalkozásaihoz a legkorszerűbb haditechnikát használta fel: Konstantinápoly 1453-as elfoglalása, majd megtartása érdekében nemcsak a birodalom tüzérségét fejlesztette, de a legmodernebb hadi építészeti megoldásokat is alkalmazta a tenger-szorosok mellé épült erődjéinél.

A még a császárváros elfoglalása előtt emelt Rumeli Hiszárit vastag falakkal, íves és sokszögű alaprajzú faltornyokkal és három hatalmas, kerek alaprajzú ágyútoronnyal erősítette meg.⁴⁷ Ezek az ágyútornyok lehetővé tették a Boszpo-

41 Konstantin Nossov–Brian Delf, *The Fortress of Rhodes 1309–1522*. Oxford–Long Island City, 2010, 15.

42 Marconi (ed.), *I Castelli*, 196–199.

43 Pepper–Adams, *Armi da Fuoco*, 19–21.

44 Thomas Biller, *Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen*. Vol. I. Darmstadt, 2016, 277–294.

45 Dobroslava Menclová, *České hrady*. Vol. I–II. Praha, 1972, II. 393–413.

46 Feld István–Szörényi Gábor András, Várak külső védművei és előművei Közép-Európában. *Castrum* 17:1–2 (2014) 17–40.

47 Zeynep Ahunbay, *Fortress of Rumeli Hisar, Turkey*. In: Slobodan Ćurčić–Evangelia Hadjitryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and Its Preservation*. Thessaloniki, 1997, 166–169.

rusz ellenőrzését, az erdélyi magyar származású Orbán ágyúmester által készített nagy tűzerejű ágyúk révén.⁴⁸ A város elfoglalása után, annak védelmére és sakkban tartására 1457–1458-ban egy ötágú csillag alakú, Jedikulénak nevezett erődöt emelt, ahol a csillagnak a város felé néző belső csúcsain három, a Rumeli Hiszariéhoz hasonló nagy, kerek ágyútorony épült (11. kép).⁴⁹ Hasonló ágyútoronyot emeltek az oszmánok a már 1430 óta a kezükön lévő Thesszaloniki városfalának a tengerpart melletti sarkán, amely egyben a város kikötőjét is védte.⁵⁰

II. Mehmed a Dardanellák bejáratánál építtette fel Kilidülbahr erődjét.⁵¹ Az erőd középpontjában egy háromkaréjos alaprajzú, magas és vastag falú ágyútorony áll, amit egy igen vastag falú, háromkaréjos falgyűrű vesz körül. (Ennek az alaprajzi elrendezésnek a későbbi rokonait VIII. Henriknek a La Manche-csatorna angol partján 1540 körül épült erődjein – Walmer, Deal, Sandgate – találhatjuk meg.)⁵² A vékonyabb, külső körítőfalak sarkán egy még vastagabb falú rondella emelkedik, melynek rézsús, tömör lábazata felett egy boltozott ágyúterem, felette pedig egy ágyúterasz található.

A 15. század közepén az oszmán előretörés megakadt a magyar határnál, az Al-Duna mentén, illetve Boszniában. Ekkor az oszmánok új határaik védelmére ezen a területen is erődépítkezésekre kényszerültek. 1441-ben az előző évben sikertelenül ostromlott magyar határvárral, Nándorfehérvárral szemben a középkori Zsarnó várából kiépítették Havalá erődjét.⁵³ A nyújtott hatszögű belső vár két sarkát vastag falú kerek tornyok, az egyik rövidebb oldalát egy rondella, a másikat egy csúcsíves alaprajzú pajzsfal védte.⁵⁴

Hasonló kis méretű erőd Ráma, amely az Al-Duna menti magyar határvárral, Harammal szemben épült fel a 15. század második felében (12. kép). A D alaprajzú vár a 15. század első felének bizánci gyökerű, szerbiai várépítészét idézi: a várfalat sűrűn elhelyezett négy- és sokszögű tornyok tagolják. A viszonylag alacsony tornyok és a kötőgátak vastag falaiba azonban már ágyúk számára képezték ki lőréseket. A fő védelmi vonal elé pedig kifalazott szárazárok épült, amelynek belső kifalazása egy külső, alacsony falövet alkotott.⁵⁵

1427-ben került oszmán kézre Galambóc vára, amely a 15. század folyamán végig ki volt téve a magyar támadásoknak. A törökök egy új falöv felépítésével megkésztették a vár területét. A falon három vastag falú, U, illetve sokszög

48 Veszprémy László, Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében. In: Takács Imre (szerk.), *Sigismundus. Rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest, 2006, 200–201.

49 Zeynep Ahunbay, Yedikule, Istanbul, Turkey. In: Ćurčić–Hadjityrphos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 196–199.

50 Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven–London, 2010, 749–750.

51 Burcu Özgüven, Fortress of Kilid-ül-Bahir, Turkey. In: Ćurčić–Hadjityrphos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 170–173.

52 Sydney Toy, *Castles*. London, 1939, 231–236.

53 Szabó Pál, *1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei*. Szeged, 2015, 145.

54 König Frigyes, *Zsarnó vára. Várak, Kastélyok, Templomok*, 2018. október. 28.

55 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 771.

alaprajzú, magas tornyot emeltek, Duna-parti végére pedig, a kikötő védelmére, egy vízbe nyúló, kétszintes, nyolcszögű ágyútoronyt építettek.⁵⁶

Az al-dunai határ legfontosabb oszmán erődítménye a szerbektől 1459-ben elfoglalt Szendrő volt. A nagy méretű erődvárost még Brankovics György szerb despota építette az 1430-as években. A városfal és a kis méretű citadella kettős falának alacsony, külső védővét ágyúlőrésekkel látták el, a magas belső falat sűrűn elhelyezett, magas, négyszögletes tornyok tagolták. Az erődítményt 1480-körül az oszmánok a külső falöv sarkaira, illetve a dunai oldal felezőpontjára épített négy darab, nyolcszög alaprajzú, kétszintes ágyútoronnyal korszerűsítették.⁵⁷

Az oszmán terjeszkedéstől sújtott olasz és dalmát városállamok: Velence, Genova, Ragusa, a Rodosz szigetén a 14. század óta berendezkedő Johannita Lovagrend, továbbá a Balkánon az Oszmán Birodalommal határos Moldvai Vajdaság és a Magyar Királyság a 15. század közepétől hatalmas erődépítésekkel reagált az oszmán hódításokra.

A johanniták központjában, Rodoszon az első ágyútornyok és a szárazárkot védő, alacsony, külső falrendszer 1421–1434 között épült meg. 1454–1467 között a tornyok előtt a külső falat kis méretű, sokszögű bástyákkal és barbakánokkal bővítették (13. kép). Ennek a védelmi rendszernek köszönhetően a város sikeresen ellent tudott állni az oszmánok 1480-as ostromának. Az ostrom és az azt követő 1481-es földrengés azonban jelentős károkat okozott a védőművekben, így az 1480-as évektől folytatódott az erőd építése és korszerűsítése egészen az 1522-es, immár sikeres oszmán ostromig. Az 1480–1490-es években 5–12 m-re vastagították a belső várfalat, az ágyútornyok elé nagy méretű, sokszög alaprajzú, de alacsony, ágyúkazamatákkal ellátott bástyákat építettek. A bástyák közé, a kötőgátak elé, az árokba pedig magas, földdel töltött, kőfalú elővédműveket emeltek. 1513–1522 között felépült egy nagy méretű kerek bástya és egy árokvédmű (*caponier*), a falak és a tornyok pártázatát pedig sok helyen vastag, ágyúlőrésekkel tagolt mellvédre cserélték.⁵⁸

1494–1523 között Bodrum⁵⁹ és Chios⁶⁰ jóval kisebb középkori várait egyszerűbb módon erősítették meg a johanniták: a meghagyott középkori várak köré építették fel a vastag kőfalakkal, kerek és sokszögű bástyákkal ellátott új védövet, amely fölött jó kilövési lehetőséget biztosítva emelkedtek a korábbi eredetű tornyok.

A gazdag dalmát kereskedőváros, Ragusa is korszerű védőművekkel látta el szárazföld felé néző falait az 1460-as évek első felében (14. kép). Az építkezést a firenzei építész, Michelozzo di Bartolomeo Michelozzi kezdte meg. A négyszögletes tornyokkal tagolt vastag városfalak elé széles szárazárkot mélyítettek

56 Gordana Simić, Palace, Golubac, Yugoslavia. In: Ćurčić–Hadjitryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 274–275.

57 Novak Jocović, Fortifications of Smederevo, Yugoslavia. In: Ćurčić–Hadjitryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 132–133.

58 Nossov–Delf, *The Fortress of Rhodes*, 9–12.

59 David Nicolle, *Crusader Castles in Cyprus, Greece and the Aegean 1191–1571*. Oxford–Long Island City, 2007, 21.

60 Nicolle, *Crusader Castles*, 31–32.

a sziklába. Az árok belső oldalát rézsűs kifalazással borították, amelyet lőréses mellvéd koronáz. Az így kialakított külső fal a tornyok körül rondellákat képez. E fal az árok védelmét szolgálja, nem is emelkedik az árok szintje fölé. A város sarkaira pedig nagy méretű ágyútoronyok épültek. 1461–1464 között készült el a Minceta-torony, amely egy sokszögű alsó szint felett emelkedő 7 m-es falvas-tagságú, ágyúkamrákkal ellátott rondella, a középpontjában egy ágyútoronnyal. Az 1461–1463 között emelt Bokar-bástya egy tengeröböl által védett, nyaktaggal ellátott, kerek alaprajzú, többszintes ágyútorony. A városerődítés építését 1466-ban a helyi Pasqualis Michaelis építőmester vette át, aki 1516-ig irányította a munkálatokat. Az ő tervei szerint épült fel a kikötő bejáratát őrző két rondella.⁶¹

A Velencei Köztársaság Ciprus szigetének legfontosabb kikötőjét, Famagusta városát 1492 után erősítette meg korszerű védőművekkel. A citadellát itáliai mintaképeket követve modernizálták: falait megvastagították, sarkaira pedig négy alacsony, kerek alaprajzú ágyútoronyt emeltek. A széles szárazárokkal övezett városfalat alacsony, kör és U alaprajzú ágyútoronyokkal tagolták. A város legérzékenyebb sarkán a szárazföld felé nyíló kapu fölé egy sokszögű ágyútoronyt, köré pedig egy U alaprajzú barbakánt építettek. Ez utóbbit később, feltehetően már a 16. században egy háromszögű éllel bővítették ki.⁶²

Velence a Balkán-félsziget tengerpartjain is számos fontos támaszponttal rendelkezett, amelyek védelmét a 15. század végén, a török fenyegetés miatt korszerűsíteni kellett. Az albániai Bashtovë várát az 1467–1479 közti időszakban emelték: a négyszögletes erőd négy saroktornya közül kettő kerek, kettő négyzetes alaprajzzal épült, a kötőgátak közepén kis méretű, négyszögletes tornyocskák ugranak ki.⁶³ Szintén Albániában épült a 15–16. század fordulója körül a háromszög alaprajzú Butrint erődjének délnyugati kerek ágyútornya.⁶⁴ A Peloponnészoszi-félszigeten áll Methoni (Modon) középkori eredetű vára – 1483–1500 között a kikötője védelmére építették fel a velenceiek azt a kis méretű erődöt, amely lényegében egy ágyúterasszal övezett nyolcszögű ágyútorony.⁶⁵

A Dnyeszter folyó fekete-tengeri torkolatánál fekvő Dnyeszterfehérvár (Moncastro, Akkerman) erődvárosát Nagy István moldvai fejedelem erősítette meg még az 1484. évi oszmán hódítás előtt (15. kép). A citadella itt is itáliai példaképeket követő négyzetes alaprajzú, sarkain kerek ágyútoronyokkal ellátott, kis méretű erőd. A várost felé néző saroktorony a többinél valamivel nagyobb-nak épült. A várost kettős fal és széles szárazárok védte. A vastag belső falat kis méretű tornyok tagolták, a külső falat pedig az árok belső oldalának kifalazása és a fölé épített mellvéd alkotta.⁶⁶ Szintén Nagy István vajda erősítette meg az

61 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 798–801.

62 Camille Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*. London, 1987, 444–453, Plan IV–V.

63 Gjerak Karakaiskai, *Fortress of Bashtovë, Albania*. In: Ćurčić–Hadjistryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 154–155.

64 Gjerak Karakaiskai, *Triangular Fortress, Butrint, Albania*. In: Ćurčić–Hadjistryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 152–153.

65 Nikolaos Lianos, „Castello da Mare”, Methoni, Greece. In: Ćurčić–Hadjistryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture*, 142–143.

66 Nicolle, *Crusader Castles*, 32.

1470–1480-as években a moldvai Neamț és Suceava (Szőcsvásár) várait. A középkori várak külső falövét mindkét helyen vastag falú, félköríves alaprajzú ágyútornyokkal sűrűn tagolt külső falövvé alakították.

MAGYARORSZÁG DÉLI HATÁRVIDÉKÉNEK VÁRÉPÍTÉSZETE A 15. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Magyarország az oszmánokkal szemben a 15. század első harmadában megkezdte egy déli végvárrendszer kiépítését. A határ menti harcokban már ebben az időben fontos szerepet kaptak a tűzfegyverek, így például Galambóc 1428-as, sikertelen ostroma során is.⁶⁷ A végvárrendszer kulcspontjaiban ekkoriban erős és korszerű várak épültek: az elvesztett Galambóccal szemben a király felépíttette Szentlászlóvárat,⁶⁸ Nándorfehérváron Zsigmond vazallusa, Lazarevics István,⁶⁹ Szendrőn a fia, Brankovics György,⁷⁰ Jajcán⁷¹ és Szrebreniken Tallócy Máté építkezett.⁷² Ezekben az erődítményekben már fontos szerepet kaptak a tűzfegyverek, de mindez a várak építészeti formájában még épp oly kevésbé mutatkozott, mint a korabeli Európa más vidékeinek várépítészetében.

Az 1420-as évekből egyetlen olyan erősséget ismerünk a középkori Magyarország területéről, ahol önálló építészeti megoldást találtak a tűzfegyverek elhelyezésére, s ez a pozsonyi vár volt. Az 1423 után kiépült négyszögletes alaprajzú belső várnak a környező dombokra néző, így a támadásnak leginkább kitett nyugati falát 7 méter vastag pajzsfalként építették fel, benne pedig négy, egyenként 6-6 ágyú elhelyezésére alkalmas lőkamrát alakítottak ki.⁷³ Ennek az igen modern hadi építészeti megoldásnak indoka az északnyugati határvidékre ebben az időben igen komoly fenyegetést jelentő – a tűzfegyvereket magas színvonalon alkalmazó – huszita seregek lehettek.

A husziták utódai, illetve az ellenük harcoló katolikus cseh zsoldosok az 1440–1450-es években Magyarországra is elhozták haditechnikai újításait. A Habsburg–Jagelló trónviszály során általuk megszállt, sokszor már korábban elhagyott régi várakat palánkokkal, sáncokkal és fa-föld szerkezetű ágyúállásokkal erősítették meg. Egyes ágyúállásokat gyakran a várak előterében, jó kilövési lehetőségeket biztosító tereppontokon helyeztek el.⁷⁴

Az 1440–1450-es években az országban kialakult polgárháborús viszonyok miatt a várépítészet másutt is valóságos virágkorát élte. Az ország belsejében

67 Veszprémy László, Zsigmond Galambócnál 1428-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 121:2 (2008) 289–290.

68 Veszprémy, Zsigmond Galambócnál, 287–288.

69 Marko Popović, *Beogradska tvrđava/The Fortress of Belgrade*. Beograd, 2006, 85–131.

70 Marko Popović, *Smederevo Fortress*. Belgrade, 2013.

71 Mladen Ančić, *Jajce, Portret srednjovekovnog grada*. Split, 1999, 99.

72 Salih Jaliman, *Srednjovekovna historija Srebrenika*, <https://www.srebrenik.ba/historija/o-srebreniku-2/historija/srednjovekovna-historija-srebrenika> (elérés: 2019.05.29.).

73 Andrej Fiala, A pozsonyi (Bratislava) vár. In: Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde (szerk.), *Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437*. I–II. Budapest, 1987, II. 257.

74 Szörényi Gábor András, Késő középkori fa- és földstruktúrájú erődítésépítészet nyomai a Sajó völgyében. *Castrum* 19:1–2 (2016) 47–61.

ebben az időben nagy számban épülő új várak jó része korábbi udvarházak megerősítésével jött létre, mint például Kisnána, Várpalota, Tapolca vagy Szászvár vára. Ezek esetében azonban nem találkozunk speciálisan tűzfegyverek számára kiépített erődítésekkel.

Ebben az időben a déli határ mentén is háborús viszonyok alakultak ki. 1440-ben az ország legfontosabb déli végvárát, Nándorfehérvárat török támadás érte.⁷⁵ Az ostromot sikerült visszaverni, de a védőművek korszerűsítése elkerülhetetlenné vált. A vár ezek után eredményesen tudott ellenállni 1456-ban még II. Mehmed ostromának is.⁷⁶ 1458–1459-ben Szilágyi Mihály bán jelentős újjáépítéseket és fejlesztéseket kezdett az erődítményeken.⁷⁷ A későbbi időszakból nem rendelkezünk építési adatokkal.

A nándorfehérvári vár monográfusa, Marko Popovics periodizációja szerint a 12. századi eredetű, kis méretű, szabálytalan alaprajzú belső vár körül a három városrészt övező, négyszögletes tornyokkal tagolt falakat 1404–1427 között Lazarevics István szerb fejedelem építtette fel.⁷⁸ Popovics a felső város külső falait is erre az időszakra keltezi és a belső fallal egykorúnak tartja. Ezt támasztja alá Bertrandon de la Brocquière 1433-ból származó leírása, amely szerint „A fekvésénél fogva rendkívül erős várat árok és kettős fal veszi körül”.⁷⁹ E külső falakat a falakat övező szárazárok belső oldalának domborúan kialakított rézsús kifalazása és a fölé épített pártázatos mellvéd képezi.

Popovics szerint egy következő periódusban, az 1440-es ostromot követően, de még az 1456-os ostrom előtt épült fel a felső és az alsó város két keleti kapuja elé két barbakán. Mindkettő bejáratát félkör alaprajzú tornyok védték. A barbakánok és tornyaik falait már ágyúlőrésekkel törték át.⁸⁰ Végül szerinte az 1456-os ostrom visszaverése után, az 1460–1470-es években épült fel a vár keleti oldalát tovább erősítő két nyolcszög alaprajzú ágyútorony. Mindkét toronyban négy szinten 10–20 ágyút lehetett elhelyezni. A felső, kőkonzolokra támaszkodó szint kisebb kaliberű löfegyverek elhelyezésére adott lehetőséget. A két korábbi barbakán közé épült új várfal sarkára épült délebbi torony ágyúi az egész vár keleti oldalának előterét pásztázhatták. A Duna-parti torony a keleti kikötő, és a folyóra néző várfalak védelmét szolgálta (17. kép).⁸¹

Nándorfehérvár erődjének a 15. században folyamatosan fejlesztett védelmi rendszerében az 1480-as évek előtt mindig a legmodernebb hadi építészeti elemeket alkalmazták, bizonyos értelemben meg is előzve saját korukat (16. kép). Mint Raguz, Rodosz, Dnyeszterfehérvár és Ráma esetében is láthattuk, a felső város – még 1440 előtt felépült – külső falaihoz hasonló védőművek a térségben csak a 15. század közepe után terjedtek el. A Nándorfehérváron még 1456 előtt elkészült, a tüzérség elhelyezésére alkalmas barbakánok pedig kifejezetten a század második

75 Szabó, 1440 – Nándorfehérvár.

76 Cseh Valentin, *Nándorfehérvár ostroma 1456*. Keszthely, 2007.

77 Balogh Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*. I–II. Budapest, 1966, I. 256.

78 Popović, *Beogradska tvrđava*, 85–116.

79 Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Budapest, 1891, 79.

80 Popović, *Beogradska tvrđava*, 137–142.

81 Popović, *Beogradska tvrđava*, 149–157.

felében kezdtek el fontos szerepet játszani az erődépítészetben. A két nándorfehérvári nyolcszögű ágyútorony analógiái pedig II. Mehmed 1450–1460-as években épült, kerek és magas ágyútoronyainak hatását mutatják, részletformáikban és alaprajzi elrendezésükben pedig az 1480-as évek körül épült galambóci, szendrői és methoni (modoni) nyolcszögű ágyútoronyokra hasonlítanak.

Nándorfehérvár mellett a déli határvidék más várainál is jelentős fejlesztések mutathatók ki a 15. század második felében. Nándorfehérvár közelében, a Száva bal partján álló Kölpény négyszögletes, sarkain kerek és sokszögű ágyútoronyokkal, illetve négyszögletes kaputoronnyal ellátott külső falövének építési koráról nincsenek adatok, de minden bizonnyal a vár 1526-os török foglalása előtt épült (18. kép).⁸²

Kölpényhez hasonló, de kisebb méretű, téglából épült erőd volt az 1521-es török foglalás előtti időszakban épült Zimony: a lőrészekkel áttört falú, négyzetes alaprajzú erősség sarkain kerek ágyútoronyok álltak (19. kép).⁸³

A Zágráb megyei Buzsim, másnéven Csáva várának poligonális sarokbástyákkal ellátott négyszögletes külső vára 1495-ben készült el. A szintén négyszögű, sarkain kerek ágyútoronyokkal épült belső vár viszont valamivel korábbi lehet (20. kép).⁸⁴

A déli határvidéken ezeken kívül még számos várat erősítettek meg az 1526 előtti évtizedekben egy-egy ágyútoronnyal – például Szreberník, Jajca várait –, de ezeket az építkezéseket általában nem lehet pontosabban keltezni.

Szabács török palánkvárát 1476-ban foglalta el Mátyás király, s ezután téglából újjáépíttette.⁸⁵ Ekkor készülhettek a négyszögletes belső vár sarkain emelkedő, téglából falazott kerek ágyútoronyok. Az 1493-ban megjelent Schedel-világkrónika Szabácsot ábrázoló fametszete még csak a vár tornyait ábrázolja szilárd anyagú építményekként, a kötőgátakat palánknak jelöli. (A maradványok részletformái is arra utalnak, hogy a belső vár kötőgátjainak téglafalazatai már a török hódoltság korából származnak.)

Mátyás király ezek mellett még számos kisebb végvárat épített és erősített meg a déli határvidéken, de ezeknek az építkezéseknek a jelentős részét favarak vagy fából, földből készült új erődítések jelentették.⁸⁶ A fából és földből készült erődítmények ugyanakkor nem csak a kisebb jelentőségű várak esetében kaptak szerepet. A végvárvonal egyik központi vára, Temesvár, lényegében szintén egy fa-föld szerkezetű erődítmény volt. A vár magját ugyan egy 14. századi, kis méretű téglavár képezte, amelyet a 15. század folyamán egy új falövvvel és négy saroktoronnyal valamelyest korszerűsítettek, ez azonban a hatalmas kiterjedésű

82 Gere László, *Várak a Szerémségben*. In: Kollár Tibor (szerk.), *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged, 2000, 366–368.

83 Gere, *Várak a Szerémségben*, 368–370.

84 Marko Popović, *Srednjovekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini. Prilog proučavanju fortifikacionih struktura. Zbornik za Istoriju Bosne i Hercegovine* 1 (1995) 49, 8/1. kép.

85 Mátyás építkezéseiről megemlékezik Bonfini és Zay Ferenc is: Balogh, *A művészet*, 157.

86 Ilyen munkálatokra maradtak adatok Possasinban, Szávaszentdemeteren, Haramnál, Kevénél, Szendrő környékén, a Koluban folyó torkolatánál Szerbiában, a Narenta torkolatánál Dalmáciában: Balogh, *A művészet*, 256–259.

városerődnek csak a citadelláját alkotta. A városerődítések 15. századi állapotról nincsenek adataink, de a törökök 1716-os kiűzése után készült felmérések szerint a citadellát négyszögű, négy sarokrondellás, a várost pedig szabálytalan alaprajzú, nyolc bástyával – elsősorban rondellákkal – erősített tömött palánk övezte, amelyet az északi oldalon még egy, a várakba épített sánc elővédmű is fedezett. Az erődítésnek ez a formája már minden bizonnyal az 1551-ben, a török foglalást megelőzően végzett építkezések nyomait viseli magán, de ezek – illetve a törökök által elvégzett későbbi munkák – inkább a palánk szükséges megújítását és legfeljebb a bástyák átépítését jelenthették, a városfalak már a 15. században is minden bizonnyal tömött palánkok lehettek.⁸⁷

AZ ORSZÁG VÉGVÁRAK MÖGÖTTI DÉLI RÉGIÓJÁNAK VÁRÉPÍTÉSZETE

A végvárak mögött, de még a török által veszélyeztetett délvidéken is sorozatban épültek ágyútornyokkal megerősített korszerű erődítmények a 15. század második felében és a 16. század elején.

Az 1456-os nándorfehérvári ostromot követően a közeli Bács várát 1457–1467 között Várday István érsek teljesen újonnan építette fel és tette érseki székhellyé. Feltehetően az Árpád-kori ispáni vár maradványaival azonosítható sáncok sarkába épült fel a vizesárokkal övezett, trapéz alakú téglavár. Kapuját négyzetes torony védte, mellette a vár két sarkán kerek ágyútornyok emelkedtek. A kapuval szemközti rövidebb oldalt foglalta el a palota, amelynek sarkaira négyzetes saroktornyok épültek. A vár belső udvarán egy szabadon álló négyzetes donjon állt. A bácsi vár eredeti elrendezése és védművei a Bácsnál nem sokkal korábban, 1450-ben, Francesco Sforza által megkezdett és 1476-ig épülő milánói Castello Sforzescoval rokoníthatók.⁸⁸ A bácsi vár továbbfejlesztésére az 1490-es években, Váradi Péter érseksége idején került sor.⁸⁹ Ekkor átépítették az egyik négyzetes saroktornyot kör alaprajzúvá, és talán ekkor épült fel a kaputorony elé a barbakán (21. kép). Ennek a kapuerődnek is volt egy kaputornya, az ágyúállásai pedig a védőmű téglafalain kívül épültek fel. Ez arra vall, hogy a téglafalakat kívülről földrézsű takarhatta, és az ágyúkamarákat ennek belsejében alakították ki. Ennek az erődítésformának több korabeli ábrázolását is ismerjük Közép-Európából.⁹⁰

87 Karczag Ákos–Szabó Tibor, *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Budapest, 2012, 453–457.

88 Marconi (ed.), *I Castelli*, 100–101.

89 Horváth Alice, Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987) 54–85.

90 A 15–16. század fordulójáról származó lengyel *Rei Tournamentariae* kézirat ábrázol egy ilyen négyszögletes alaprajzú védőművet, amelyen a külső földtöltésbe vágott ágyúlőrés is jól látható. (Feld–Szörényi, *Várak külső védművei*, 14. kép.) Szintén külső földtöltéssel védett köríves alaprajzú kapubástya vagy barbakán látható a tiroli Stein várát ábrázoló, 1505–1515 között készült miniatúrán: Szörényi Gábor András, Taborkogel. Egy középkori fa-földszerkezetű erődítés geopropekciós kutatása Stájerországban. In: Ringer István (szerk.), *Fiatal közép-koros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete*. Sátoraljaújhely, 2018, 167–179, 12. kép.

A Szerémség északi peremén, Újlakon alakította ki az 1450-es években Újlaki Miklós a rezidenciáját. A Duna fölé emelkedő meredek és hosszú dombon épült várost feltehetően eredetileg négyszögletes téglatornyokkal tagolt palánkfal övezte, sarkában pedig egy négyzetes alaprajzú, torony nélküli várpalota épült. Már Miklós fia, Lőrinc herceg építette fel a palánk helyett a város téglafalait, amelyeket a falakkal azonos magasságú, patkó alakú ágyútornyok tagoltak. E falak 1494-ben már bizonyosan álltak. Velük együtt készülhetett el a rondellával és barbakánnal erősített elővár, amely a várpalotát is körülölelte.⁹¹

Az oszmán támadások veszélye miatt a zágrábi székesegyház és püspöki központ épületegyüttese körül, az erősített város sarkában, 1469–1478 között épült ki a káptalani vár, amelynek sarkait nagyobb, északi és nyugati oldalfelező pontjait pedig kisebb, kerek alaprajzú ágyútornyok tagolták (22. kép). Keleti oldalán pedig egy nagy méretű négyzetes kaputorony emelkedik.⁹² A szabálytalan alaprajzú, négy különböző méretű, félkör alaprajzú ágyútoronnyal védett Varasd megyei Tábor vára valószínűleg 1502 előtt, Corvin János birtoklása idején épült ki ma is álló formájában.⁹³

Pécsett szintén a délről fenyegető veszély indokolhatta a kettős fallal övezett középkori püspökvár korszerűsítését, amelyet Ernuszt Zsigmond végzett el a 15. század végén (23. kép). A várat széles, falazott *contracarpával* ellátott szárazárokkal vették körül. Az árok belső oldalán a külső várfalhoz aránylag kis méretű négyzetes faltornyokat építettek, amelyek alsó szintjein az árkot védő kulcslyuklóréseket helyeztek el. A négyszögű vár három sarkán egy-egy nagyobb, de csekély falvastagságú kerek, illetve U alaprajzú torony épült, a negyedik délnyugati sarokra pedig egy egyszerű, az itt becsatlakozó városfal külső oldalára nyíló várkapu. A vár új főkapuját a város felőli déli oldalon építették ki egy nagy méretű négyzetes alaprajzú kaputoronnyal. A kapu felett elhelyezett építési felirat szerint az építkezések 1498-ben készültek el.⁹⁴

Egy későbbi, 16. század eleji periódusban, feltehetően Ernuszt Zsigmond utóda, Szatmári György püspök (1505–1524) idején átépítették a vár két déli sarkának védelmét: a korábbi délkeleti rondellát és a délnyugati kaput lebontva mindkét sarokra egy-egy kör alaprajzú barbakán épült, amelyeket a külső várfal kapuival keskeny nyaktagokkal kötöttek össze és falazott szárazárkokkal öveztek. Az épen fennmaradt, vastag falú, szabályos kör alaprajzú, rézsús lábazattal épült délnyugatinál megfigyelhető, hogy a barbakánba helyezett ágyúk az árok külső oldalán a vár előterét fedezték, az árok felett, a külső szint magasságában elhelyezett nagy méretű kulcslyuklóréseken keresztül. A szárazárkokba beépült nyaktagon, két szinten puskalőrés sora helyezkedik el, amelyek az árkot

91 Nagy Szabolcs Balázs, Az újlaki várkastély a 15. században. *Castrum* 21 (2018) 53–101.

92 Rudolf Horvat, *Utvrdivanje Kaptola 1469–1478*. (Naša Katedrala, 12.) Zagreb, 2008.

93 Gjuro Szabo, *Sredovječni Gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1920, 74–77.

94 Buzás Gergely, A középkori pécsi püspökvár. In: Heidl György–Raffay Endre–Tüskés Anna (szerk.), *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. h. n., é. n. [Pécs, 2016.] 97.

védtek.⁹⁵ A délkeleti barbakán csak ásátásokból, illetve 17–18. századi rajzokról ismert. Ez a védőmű a kibővített szárazárok területén épült fel. Alapterülete valamivel nagyobb, de falai valamivel vékonyabbak voltak a délnyugatiénál, külső, felvonóhidas kapujához falazott rámpa vezetett fel.

A pécsihez hasonló barbakán épült fel, feltehetően az 1510-es években, a közeli Siklós várában, Perényi Imre nádor rezidenciáján is (24. kép).⁹⁶ A kör alaprajzú, vastag falú, rézsűs lábazatú védőmű alsó szintjén itt is nagy méretű ágyúlőrések helyezkednek el, de ezek nyílásait az újkorban átépítették. A barbakánt a belső kapuval itt is hosszú, keskeny nyaktag köti össze. Itt azonban nem épült falazott szárazárok, helyette a barbakántól délkeletre, egy külső várfal fut, amit egy kis méretű, patkó alakú torony is tagol. A külső falat a vár délkeleti sarkán egy ágyúlőrésekkel áttört falu, ötszögű bástya zárja le, amely az 1510-es években épült várkapolna szentélyét öleli körül, és azzal egyidőben épült fel. Az ötszögű bástya – bár formailag hasonlít az olaszbástyákra – homlokfalait nem lehet oldalazni, így nem tekinthető valódi olaszbástyának. Feltehetően ezekkel az építkezésekkel egyidőben készülhetett a várat körülvevő városfal északi sarkára a Gyűdi-torornak nevezett nagy méretű, kerek ágyútorony is.

A 15. század második felében a délvidék egyetlen szabad királyi városa, Szeged, a Balkánra induló hadjáratok egyik legfontosabb kiindulópontja volt már a 15. század közepén is. Az eredetileg erődtések nélküli városban korábban állt egy királyi vár, de a 15. században ez eltűnik az írott forrásokból, feltehetően lebontották. Egy vitatott hitelességű építési felirat szerint 1524-ben⁹⁷ a város egyik szélén álló ferences kolostor körül kiépítettek egy nagy méretű, négyszögletes alaprajzú új téglavárat, sarkain erőteljes kerek ágyútornyokkal,

95 A barbakán építését korábban Kinizsi Pálnak ebben az évben lezajlott pécsi várszemléjére való hivatkozással 1491 körülre keltezte: Gerő Győző, A vár közép- és törökkori erődrendszere. In: Kálmán Szijártó–Mária G. Sándor–Tamás Fejérdy (hrsg.), *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár, régészet és épületkutatás.* (ICOMOS, Hefte des Deutschen Nationalkomitees, XXII.) 1999, 52–55. A várszemle során azonban csak a vár felszereléséről volt szó, építkezéseket nem említettek. Később Bodó Balázs felvetette a barbakán 1530-as évekre való datálásának lehetőségét: Bodó Balázs, A pécsi barbakán. Adalékok a pécsi várkapuk történetéhez. In: Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa (szerk.), *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére.* Budapest, 2006, 40. E keltezés indoka elsősorban a barbakán külső kapujaként már másodlagosan felhasznált késő gótikus kapukeret, és az építménynek a budai déli nagy rondellával való párhuzama volt. A budai déli nagy rondella azonban más barbakántípust képvisel, mint a pécsi, így nem indokolt a pécsi keltezését arra alapozni. A pécsi barbakán kulcslyuklórei viszont az 1530-as évekre már nem igazán jellemzőek.

96 Bartos György–Juan Cabello, A Perényiek és a siklói reneszánsz. In: Fedeles Tamás (szerk.), *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.* (Egyháztörténeti Tanulmányok, III.) Budapest–Pécs, 2007, 87.

97 Töröcsik István, Városfalból várfal – a szegedi vár kialakulása. *Tisicum* 22 (2013) 451–465. A szerző – egyelőre kéllően nem alátámasztott – elképzelése szerint a várat eredetileg az egész belvárost körülvevő városfalként kezdték építeni, de a munka félbeszakadt, és az elkészült részeket a várostól a törökök választották le egy új falszakasszal.

a falak felezőpontjain négyzetes kaputornyokkal. A város felé néző két kerek saroktorony tetején még kisebb átmérőjű felső szint is épült (29, 30. kép).⁹⁸

Ebben a délvidéki régióban is találkozunk olyan erődítményekkel, amelyeket egy-egy ágyútoronnyal erősítettek meg még az 1526 előtti évtizedekben, de építési adatok híján ezek nem keltezhetők pontosan. Egyik, legépebben fennmaradt ilyen védmű a szerémségi Erdőd várának kerek ágyútornya, melynek részletformái inkább 15. század végi kelteztet sejtetnek.⁹⁹

AZ ORSZÁG BELSŐ TERÜLETEINEK VÁRÉPÍTÉSZETE

A déli határvidékkel ellentétben az ország belsejében és északi részein csak az 1470–1480-as évektől épültek a tűzfegyverekhez alkalmazkodó, egységes védelmi rendszerek, de jobbra azok sem az ekkor már Európa-szerte elterjedt ágyútornyos vagy bástyás rendszereket követték. Ezek közül az egyik legkorábbi lehet a diósgyőri vár külső falövének kiépítése. Diósgyőr a Magyarországot Lengyelország fővárosával, Krakkóval összekötő legfontosabb útvonal, a Hernád völgye közelében helyezkedik el. 1471-ben Jagelló Kázmér herceg, magyar lázadók által támogatva, ezen az útvonalon nyomult be az országba, és egészen Nyitraig jutott. A magyar–lengyel konfliktust végül csak 1478 őszén zárta le békekötés, ám ennek ellenére Mátyás kapcsolata IV. Kázmér lengyel királlyal az 1480-as években is végig ellenséges maradt. Mátyás joggal tarthatott az 1471-es lengyel invázió megismétlődésétől, így logikus lépés lehetett tőle, hogy egyik itteni, a lehetséges támadás útvonalába eső, fontos várat korszerűsítse. A diósgyőri vár Mátyás kori építkezéseiről az 1476–1478 közti évekből maradtak fenn adatok,¹⁰⁰ de a külső vár kiépítése ennél valamivel később, az 1480-as években is történhetett (25. kép).

A 14. század közepén épült diósgyőri belső vár téglalap alaprajzú, négy saroktoronyos, törtkő falazatú várpalota volt, amit két részből álló, szabálytalan alaprajzú külső falrendszer és vizesárok vett körül. Az ezt felváltó, új falrendszer lesarkított deltoid alakban vette körül a várat. A rendszer legkülső eleme a széles vizesárok falazott *contrascarpája* volt. Az árok belső oldalán emelkedett az új külső várfal, amelyet a régi elé falaztak. Az új, vastag falat teljes egészében nagy méretű kváderkövekkel burkolták. A fal külső síkját az udvarszint magasságában övpárkány tagolta, ami mögött a fal belsejében boltozott kazamatafolyosót képeztek ki lőrésekkel és a boltozatba vágott szellőzőnyílásokkal.¹⁰¹ A szellőzőnyílások nyilvánvalóvá teszik, hogy a falakban húzódó kazamatafolyosó kézi

98 Horváth Ferenc, A szegedi vár története. *Castrum* 4:2 (2006) 7. A nyugati saroktoronyok formája a 15. század közepén épült török ágyútoronyokra emlékeztet. A hasonlóság olyan nagy volt, hogy a 17. századi Evlija Cselebi a szegedi várat oszmán építésűnek, Nagy Szinán építőmester művének tartotta, és az ő nyomán ez a vélemény a modern szakirodalomban is megjelent; ld. Molnár József, *A török világ emlékei Magyarországon*. Budapest, 1976, 106–109.

99 Gere, *Várak a Szerémségben*, 361–366.

100 Balogh, *A művészet*, 154, 502.

101 A mára elpusztult övpárkány, kazamataboltozat, lőrések és szellőzőnyílások jól láthatók Hazael Hugónak a várról 1758-ban készült felmérési rajzain: Czeglédy Ilona, *A diósgyőri vár*. Budapest, 1988, II. tábla.

tűzfegyverek számára épült. A falnak a völgyre néző északi oldalán egy téglalap alaprajzú, lekerekített sarkú ágyútorony épült, amelynek fennmaradt alsó szintjén hat boltozott, közös folyosóról nyíló ágyúkamrát alakítottak ki. Felette még legalább egy vagy akár több szint is lehetett. A falöv másik három oldalán egy-egy toronypár épült, amit szintén lekerekített sarkú, négyzetes alaprajzú, kétemeletes tornyok alkottak. A déli toronypár egyikének a földszintjén fennmaradt egy, a szomszédos várfalszakaszt oldalazó lőrés, felső szintjeiket nagy méretű ablakok törték át.¹⁰² A vizesárokból nagy mennyiségben előkerült, kései Mátyás korra datálható színes mázas tetőcserepek legalábbis részben szintén a külső falrendszer fedéséből származhatnak. A nyugati toronypár között nyílt a külső vár kapuja, a vizesárkon átvezető fahídra. A kapu mögött széles díszlépcső vezetett fel a belső vár kapujához. A lépcső mellett kisebb méretű torony épült, amelyet egy – szintén a belső várkapuhoz vezető – falazott rámpa vett körül.

A diósgyőri vár külső védelmi rendszere egyértelműen a tűzfegyverekhez alkalmazkodva épült fel, ám nem a délvidéken alkalmazott itáliai–francia eredetű szisztémát alkalmazva. Itt nem voltak vastag falú, kerek vagy sokszögű ágyútoronyok, bástyák és barbákok, vastag, tömör, ágyúlőrészekkel ellátott kötőgátak. Szemmel láthatóan a tervező nem az ostromágyúk ellen akarta megvédeni az erődítményt, hanem a védők tűzfegyvereinek hatékony elhelyezésére törekedett, és azok közül is elsősorban a kézi tűzfegyverek: puskák, szakállas puskák számára alakított ki olyan védett lőállásokat, amelyek elsődlegesen a várárkot, illetve annak előterét voltak képesek tűz alatt tartani. Az egyetlen ágyútorony, melynek kialakítása teljesen egyedi, kizárólag a vár északi előterében elterülő széles völgy felé biztosított kilövést a védők lövegei számára.

Ehhez hasonló védelmi rendszert a korabeli európai erődépítészetben nem találunk, párhuzamai leginkább a 13. századi szíriai Ajjúbida várépítészetben ismerhetők fel: az iker kaputornyok Aleppó citadellájának 1211-ben épült kapujára,¹⁰³ az ágyútorony a bosrai antik színházból kialakított citadella¹⁰⁴ és a damaszkuszi citadella¹⁰⁵ 13. század első harmadából származó tornyaira emlékeztet, illetve ez utóbbiban megtaláljuk a falak belsejében végigfutó lőréses kazamatafolyosókat is. Természetesen e 13. századi szíriai erődítmények még nem tűzfegyverek, hanem számszeríjak és balliszták alkalmazáshoz készültek. Szíria azonban a 15. század végén a virágkorát élő és az oszmánokkal 1485–1491 között hadban álló Mameluk Birodalom fontos tartománya volt. Az 1480-as években folyamatos volt a diplomáciai kapcsolattartás Mátyás király és Kaitbaj mameluk szultán között.¹⁰⁶ Mindez akár alkalmat is adhatott Mátyás építészei számára a szíriai erődítmények megismeréséhez, így nem zárható ki, hogy a diósgyőri és a szíriai védőművek hasonlósága nem pusztán a véletlen műve.

102 Czeglédy, *A diósgyőri vár*, 58–59.

103 Ross Burns, *Monuments of Syria: An Historical Guide*. London–New York, 1999, 34.

104 Burns, *Monuments of Syria*, 65.

105 Burns, *Monuments of Syria*, 86.

106 Fenyvesi László, Magyar–török diplomáciai kapcsolatok Mátyás király haláláig. *Hadtörténelmi Közlemények* 103:1 (1990) 95.

Diósgyőr átépítésével egyidőben vagy nem sokkal később épülhetett fel a trencsényi várnak a hegygerincre néző, déli oldalát védelmező kettős fala és árok-rendszere, amelyet Istvánffy Miklós szerint Szapolyai István emelt (26. kép).¹⁰⁷ Szapolyai István 1477 óta birtokolta zálogként a várat, 1493-ban pedig örök adományt szerzett rá, és az 1490-es években ide helyezte rezidenciáját. Építkezései nyilván 1499-ben bekövetkezett halála előtt zajlottak.¹⁰⁸ A védőmű középtengelyében előretoltan van a Malom-torony, egy kis méretű, magas falú, befelé nyitott, kör alaprajzú barbakán, amely egy kis kaput foglalt magába. Mögötte falazott *contrascarpá*val kialakított széles szárazárok húzódik, amelynek belső oldalán magas, de viszonylag vékony, lőrésekkel áttört fal emelkedik. Mögötte egy földtöltéssel megtámasztott belső várfal is van, amelynek középpontjában áll a Jeremiás-torornak nevezett ágyútorony. A védelmi rendszer itt sem számolt komoly ostromló tűzérsséggel, és inkább a széles árok és annak előterét próbálta fedezni a védők puskatüzével. Egyedül a legbelül elhelyezett Jeremiás-torony adhatott helyet néhány távolabbra hordó ágyúnak.

Egerben a székesegyház új szentélyének 1486 után megkezdett építésével függhetett össze a püspökvár keleti falrendszerének átépítése (27. kép).¹⁰⁹ Az új védelmi rendszerhez tartozó Ókapu 1500-ban már állhatott, mivel ekkor a vár régi déli kapujának – a ma Hippolit kapunak nevezett 14. századi kaputorony-nak – a kapu elfalazására festették fel Estei Hippolit püspök címerét.¹¹⁰ Ebben az időben a vár legveszélyeztetettebb keleti oldalán a 14. századi eredetű várfalat kis, félkör alaprajzú tornyokkal tagolták és széles, falazott szárazárokkal övezték. Az árok külső oldalához a déli falszakasz közepén épült fel egy kaputorony-nal ellátott, U alakú barbakán.¹¹¹

Az egrihez hasonló védelmi szisztéma épült fel a nagyvázsonyi várban is 1500 körül (28. kép). A korábbi téglalap alaprajzú várat széles és mély falazott szárazárokkal vették körül, amelynek belső falát egy kis méretű, kerek saroktor-nyokkal védett, alacsony külső várfal képezte. A saroktoronyok alsó, rézsűs lába-zattal ellátott szintjén kulcslyuk alakú lőrések nyílnak. E lőrések a szárazárkot védték. Az árok külső oldalán, a bejárat oldal közepén, kívülről külső árokkal övezett, több lőréssorral és külön kaputoronnyal ellátott U alakú barbakán kap-

107 Kenyeres István, A Szapolyai család és Trencsén. In: Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. (Studia Miskolcinen-sia, 5.) Miskolc, 2004, 142: 45. jegyzet.

108 Kenyeres, A Szapolyai család, 136.

109 Kozák Károly, Eger. In: Gerő László (szerk.), *Várépítézetünk*. Budapest, 1975, 140. A székes-egyház szentélyének építésére: Détsy Mihály, Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. *Művészettörténeti Értesítő* 13 (1964) 1–19.

110 Ennek készítését említi Estei Hippolit számadáskönyvének 1500. augusztus 12-i bejegyzése, amely szerint egy festőnek címer készítéséért fizetnek, amely az újjáépített toronyra került: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadvá-nyai, 4.) Közzéteszi E. Kovács Péter. Eger, 1992, 33.

111 A török kiűzése után lerombolt külső várnak csak az alaprajzát ismerjük a 16. század közepe után keletkezett felmérésekről. A legrészletesebb ábrázolás Pietro Ferraboscho 1568-as fel-mérése: Détsy Mihály–Kozák Károly, Eger vára. In: Dercsényi Dezső–Voit Pál (szerk.), *He-ves megye műemlékei*. I–II. Budapest, 1972, II. 17. kép.

csolódott. A vár belsejében a korábbi építési periódusból származó lakótorony tetején új szintet építettek, amelyet nagy méretű ágyúlőrések pártázattal zártak le. Az építkezés egyes elemeit jól megkülönböztethetővé teszi az e munkák során a várban először használt balatonalmádi vörös homokkő. Ugyanilyen kőből készült egy 1500-as évszámmal ellátott falikút is, ami lehetővé teszi e periódus keltezését és az építtető Horváth Márk azonosítását.¹¹²

A klasszikus 15. századi kerek ágyútornyos, négyzetes alaprajzú vártípusra az ország belsejéből az egyetlen példa talán a Szatmár megyei Erdőd vára lehet, amelyet egy 1481-ben kapott várépítési engedély alapján emeltek még 1504 előtt a Drágffyak – már ha a ma csak részlegesen álló vár ágyútornyai ebből az első építési periódusból származnak.¹¹³

ÖSSZEZÉS

Magyarország déli végvárrendszere a 15. század folyamán zajló folyamatos építkezések nyomán lépést tudott tartani az európai haditechnika és erődépítésszel fejlődésével. Ez a tudatos fejlesztési politika azonban Mátyás halála után leállt. Sem Nándorfehérvár, sem a többi végvár esetében nem tudunk olyan nagyobb építkezésekről a 15. század utolsó és a 16. század első két évtizedéből, amely lehetővé tette volna, hogy az erődök lépést tartsanak az ebben időszakban igencsak felgyorsuló haditechnikai fejlődéssel.

A végvárak mögötti délvidéki hátországban, magán- és egyházi birtokokon ugyan továbbra is épültek új erődítések, de ezek alapvetően nem katonai célú építkezések voltak, hanem a tulajdonos rezidenciájának védelmét szolgálták a sokkal kisebb fenyegetést jelentő rablótámadásokkal vagy hatalmaskodásokkal szemben. Ennek megfelelően építészeti szempontból sem voltak felkészítve arra, hogy nagyobb hadseregeknek, komoly ostromtüzérségnek ellenálljanak. Ráadásul a 16. század első két évtizedében ezeknek a magán és egyházi várépítkezéseknek a száma is csökkenni kezdett.

Ennek következtében 1521-ben a magyar királyság déli részének erődítményeit – a királyi végvárakat éppúgy, mint a régió magánvárait – teljesen felkészületlenül érte I. Szulejmán szultán hadjárata. Még a végvárrendszer fő erődjének, Nándorfehérvárnak a védművei is csak egy fél évszázaddal korábbi haditechnikai színvonalnak feleltek meg (16. kép).

Nem szabad elfelejteni ugyanakkor, hogy egyetlen, az oszmán hódítás útjába eső (bármilyen modern szemlélettel átépített) erősség sem tudott eddig eredményesen ellenállni a Balkánon, sőt még a minden szempontból sokkal jobban felszerelt és korszerűbben kiépített Rodosz erődített városa sem tudta elkerülni végzetét egy évvel később. Igaz, Rodosz 135 napig állt ellen a szultánnak – a július 29-én megkezdett ostrom csak december 10-én zárult le az erőd

112 Buzás Gergely, A nagyvázsonyi vár. In: Buzás Gergely et al. (szerk.), *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Budapest, 2009, 392–393.

113 Karczag-Szabó, *Erdély, Partium és a Bánság*, 171.

átadásával –,¹¹⁴ ezzel szemben Nándorfehérvár 52 napig tudott kitartani, így a július 9-én kezdődő ostrom már augusztus 29-én véget ért.

Magyarországon a hideg és csapadékos őszi és téli időjárás, a birodalom központjától való nagy távolság és a mindezzel együtt járó ellátási nehézségek miatt a hatalmas létszámú oszmán sereg nehezen tudott volna áttelelni, ezért legkésőbb október közepe táján a szultáni seregek – legalábbis későbbi hadjárataik során – mindig kénytelenek voltak hazaindulni.¹¹⁵ Amennyiben Nándorfehérvár olyan hosszú ideig ki tudott volna tartani, mint Rodosz – vagyis legalább november közepéig –, akkor Szulejmán valószínűleg kénytelen lett volna eredménytelenül távozni a falai alól. Ennek ellenére csodálatra méltó a nándorfehérvári őrség hősie kitartása, amellyel az oszmánok ellen vívott magyarországi várháborúk történetében az egyik leghosszabb ideig védelmezték várukat.¹¹⁶

Nándorfehérvár 1521-es elestével azonban nemcsak egyszerűen átszakadt a magyar végvárrendszer közepe, de nem is maradt több olyan erősség, amely képes lett volna egy szultáni fősereget hosszabb időn át feltartóztatni.¹¹⁷ Nándorfehérvár mögött ugyanis már csak olyan magánvárok és erődített városok álltak, amelyek – ha rendelkeztek is néhány korszerűbb védőművel, mint például Bács, Siklós, Pécs – nem voltak felkészítve komoly ostromra. Az erődítmények többsége pedig – beleértve a fővárost, Budát is – teljesen korszerűtlen és valódi háborús viszonyok között védhetetlen volt.

Ezek a hiányosságok a 16. század első negyedében alakulhattak ki, amikor a Magyar Királyságnak alapvetően békés volt a viszonya az oszmánokkal, vagy csupán alacsonyabb intenzitású konfliktusok zajlottak a déli határon. Az 1521–1526 közötti néhány évben pedig már akkor sem lehetett volna pótolni ezeket, ha az ország vezetői be is látták ennek szükségességét: a szándék ugyan megvolt az oszmánok által ütött rés betömésére – például Szalánkemén tervezett, de meg nem valósult újjáépítése révén –, ám az akuttá váló pénzhány és a Jagelló–Habsburg szövetség elmaradt közös hadjárata végül meggátolta a cselekvést.¹¹⁸ Egyedül talán a szegedi vár feltételezett 1524-es építése kapcsán vethető fel ezeknek az új elképzeléseknek a részleges megvalósulása. Mindazonáltal Szeged sem nevezhető az elveszített Nándorfehérvárt pótolni képes erődnek.

114 Nossov–Delf, *The Fortress of Rhodes*, 53–60.

115 A török hadsereg akciórádiuszának elméletét Perjés Géza állította fel: Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979, 79–85.

116 Szakály Ferenc, Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. In: Zay Ferenc, *Az Lándorfehérjár elvesztésének oka e vót, és így esött*. Sajtó alá rendezte: Kovács István. Budapest, 1980, 85–163.

117 Vö. B. Szabó János, A déli végek védelme a késő középkorban: a modellező kutatói gondolkodás a földrajzi viszonyok tükrében. In: Pósan László–Veszprémy László–Boda József–Isaszegi János (szerk.), *Őrzők vigyázzatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*. Budapest, 2017, 253–261.

118 Kubinyi András, A szávaszentdemeter-nagylvaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 25:2 (1978) 206–207; Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 63.) Leiden, 2018, 289–308.

Ilyenné majd csak Buda válhatott a Szapolyai János által az 1530-as években folytatott nagy léptékű erődítési munkálatok révén.¹¹⁹ De 1526 után már nemcsak Budán, hanem az egész ország területén megkezdődtek a viszonylag korszerűnek mondható, kisebb-nagyobb erődítmények építkezései.¹²⁰ Ezek indokai azonban nem az oszmánok elleni védekezés, esetleg egy új végvárvonal kialakítása volt, hanem a két király közt dúló polgárháború. Így végső soron nem az ország védelmét, hanem sokkal inkább a romlását segítették elő. Hiszen az ezekben az években korszerűsített legfontosabb erődítmények: Buda, Esztergom¹²¹ és Székesfehérvár¹²² az 1540-es évek első felében létrejövő török hódoltság legfontosabb támaszpontjaivá váltak. Csak ekkor, a polgárháború lezárulása és az oszmán hódítás újabb hulláma után, az 1540-es évek végétől kezdődött meg a Habsburgok szervezésében egy új végvárrendszer kiépítése az oszmánok által megszállt területek peremén. Ennek központi erődjai: Komárom (1548 után), Eger (1548 után), Szolnok (1550–1552), Gyula (1552 után), Győr (1555 után) és Szigetvár (1556 után) olyan modern olaszbástyás rendszerekként épültek fel, amelyek – Magyarországon a 15. század óta először – szinte naprakészen követték az európai hadi építészet legfrissebb tendenciáit.¹²³ Ezek, majd az 1560–1580-as években kiépülő következő, az időközben lezajlott európai fejlődéssel továbbra is lépést tartó erődgeneráció tagjai – Szatmár (1565 után), Nagyvárad (1568 után), Kanizsa (1569 után), Eger (1572 után), Károlyváros (1579 után), Érsekújvár (1580 után) – részleges befejezetlenségük és minden hiányosságuk ellenére is fontos szerepet játszottak abban, hogy a 16. század második felétől lelassult, majd megállt az oszmán terjeszkedés Magyarországon.¹²⁴

A 15. század és a 16. század második felének magyar–török várháborúi jól illusztrálják az erődök meghatározó szerepét a korszak európai hadviselésében. Ebből következően megkövethető az az állítás, hogy – a hadi építészet perspektívájából szemlélve az eseményeket – a 16. század első negyedében, a Jagelló-kori hosszú béke idején Magyarország várainak és főleg déli végvárrendszerének elmaradt fejlesztései fontos szerepet játszottak a középkori magyar királyság 1526-ban bekövetkezett összeomlásában.

119 Végh András, A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. *Budapest Régiségei* 31 (1997) 297–299; B. Szabó János, Buda elfeledett ostromai (1529–42): egy hadtörténeti „kakukktójás” avagy a „Military Revolution” elmélet zátonya? *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42 (2017) 121–140.

120 Buzás Gergely, A tűzfegyverek hatása a késő középkori várépítészetre Magyarországon. *Archeologia – Altum Castrum Online* (2014), <http://archeologia.hu/content/archeologia/228/tuzfegyverek-buzas.pdf> (elérés: 2019.05.29.).

121 Tolnai Gergely, Reneszánsz erődítések Esztergomban (1476–1543). In: Buzás et al. (szerk.), *Reneszánsz látványtár*, 251–259.

122 Székesfehérváron két rondella és egy kaputoronnyal ellátott barbakán épült a város erődítéseire még a város 1543. évi eleste előtt, de közelebbi keltezésük sajnos nem ismert.

123 Buzás Gergely–Kovács Olivér, *Középkori várak*. Visegrád, 2016², 103–130.

124 Domokos György, Magyarországi erődök a 16. század második felében. In: Buzás et al. (szerk.), *Reneszánsz látványtár*, 548–575.

II. RÉSZ
AZ EURÓPAI HADSEREGEK
A MOHÁCSI CSATA IDEJÉN

Fodor Pál

AZ OSMÁN BIRODALOM HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1500–1530)

AZ OSMÁN BIRODALOM TERÜLETI GYARAPODÁSA, NÉPESSÉGE

Az Oszmán Birodalmat kétszer alapították meg. Először a 14. század elején, s alig száz év leforgása alatt igazi, a régi Keletrómai Birodalomhoz mérhető nagyhatalom vált belőle. Másodszor a 15. század első felében, amikor a váratlan bukást (1402) követően a birodalom ismét elérte, majd meghaladta az első csúcsponton elért kiterjedését. Mindebben óriási érdemei voltak II. Murád szultánnak (1421–1451), aki nemcsak politikai és területi konszolidációt hajtott végre, hanem szellemileg is megalapozta a birodalom elkövetkező, „klasszikus korszakát”.¹

E korszak (1451–1615) lényegét valószínűleg a „kettős expanzió kora” kifejezés adja vissza a legjobban. A „külső expanzió”, vagyis a szakadatlan hódító háborúk és területi gyarapodás eredményeként a birodalom a 16. század közepére a világ egyik legnagyobb, legerősebb hatalmává vált. A „belső expanzió”, vagyis az államhatalom fokozatos megerősödésnek következtében dinasztikus ellenőrzés alá helyezték a társadalmat, a gazdaságot és a tulajdont, és az alternatívák államából patrimonális világbirodalmat hoztak létre. A magterületeken javarészt felszámolták az autonóm vagy félautonóm rendszereket, a vazallus államokat pedig szorosabb ellenőrzés alá vonták.²

A külső hódítások eleinte a 14. században kialakult „nagy stratégia” szerint folytak.³ A célok között első helyen Konstantinápoly elfoglalása állott.

1 Az 1481-ig tartó időszakra: Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1481*. İstanbul, 1990. Ugyancsak hasznos áttekintés, hosszabb távra is: Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. Second Edition. Houndmills–New York, 2009, 1–45; Caroline Finkel, *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York, 2005, 1–151; Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300–1600)*. İstanbul, 2015, 1–178. II. Murádra: Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302–1481*. İstanbul, 2013³, 151–180.

2 Fodor Pál, Állandóság és változás az oszmán történelemben. In: Tusor Péter–Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor (szerk.), *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 1998, 165–175.

3 Pál Fodor, *The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Budapest, 2016², 30–34.

Az oszmánok a régi császárváros megszerzésével (1453) nemcsak a birodalom mindkét felét hatékonyan ellenőrizni képes katonai, tengerészeti, kereskedelmi, diplomáciai és igazgatási központra tettek szert, hanem az ortodox világ fölötti spirituális hatalomra is. Ettől fogva az uralkodók az iszlám és az ortodox nemzetközösség erőinek összeolvasztásával, „bizánci szultánokként” a római egyetemes világuralom feltámasztására törekedtek. A császárváros után következett a bizánci nemzetközösség maradványai: a Peloponnészosz (1458–1460) és a Trapezunti Császárság (1461) bekebelezése.

Ezekben és a rákövetkező évtizedekben párhuzamosan zajlott a három másik stratégiai cél megvalósítása is: a balkáni kisállamok és a kis-ázsiai török fejedelemségek felszámolása, valamint a latin hatalmak fokozatos kiszorítása az egykori bizánci területekről. A Balkánon a legfontosabb szerzemények a következők voltak: Szerbia (1454–1455, 1459), Bosznia (1463–1466), Hercegovina (1463–1483) és Albánia (1468–1479). A Közép- és Nyugat-Anatóliában megmaradt bégségek közül a Fekete-tenger partján elterülő Iszfendijár vagy Dzsandar Fejedelemség 1461-ben, a szívósan ellenálló Karamán pedig 1474-ben esett el végleg. Az oszmánok nem kímélték legrégebbi és leghívebb latin szövetségeseiket, Genovát sem: sorra foglalták el gyarmatvárosait (Péra 1453; Új és Régi Phokaia 1455; Enez [Trákia] 1456; Amászra 1459), majd Lesbosz szigetét (1462). A döntő csapást 1475-ben mérték rá, amikor csapataik megszállták a Krím félszigeti Kaffát és Tanát (Azovot), majd lassanként átvették a fekete-tengeri kereskedelem fölötti ellenőrzést.⁴ Sokkal tovább tartott a másik latin nagyhatalom, Velence levantei pozícióinak meggyengítése. Az 1463 és 1479 között vívott háborúban a lagúnaváros elvesztette legfontosabb égei-tengeri bázisát, Negroponte (Euboa) szigetét (1470), számos dél-görögországi és albániai támaszpontját (köztük Krójt és Skodrát, 1478), ráadásul a béke fejében évi 10 000 arany adó fizetésére kényszerült. Utolsó éveiben Mehmed szultán (1451–1481) már a Nápolyi Királyság elleni inváziót készítette elő a jón-tengeri szigetek és Otranto elfoglalásával (1479–1480). Az 1499 és 1503 között vívott újabb háború ismét Velence vereségével és további dél-görögországi és albániai bázisainak (Modon, Koron, Durrës stb.) elvesztésével zárult. E háború mutatta meg azt is, hogy az oszmánok időközben a velenceivel versenyképes hadiflottát építettek ki (1499). A kudarcok tanulságait levonva a köztársaság a továbbiakban az oszmánokkal való együttműködéssel próbálta megőrizni kereskedelmi pozícióit.

Az oszmánok 1458-ban vazallusi függésbe kényszerítették a kis raguzai államot, amelytől azt várták (nem hiába), hogy a birodalom és Európa közötti kereskedelem fő közvetítője legyen.⁵ 1475-ben ugyanezt tették a krími tatár kánsággal is, amelynek gazdasági erőforrásai és katonai ereje a továbbiakban jelentősen

4 Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. (Cambridge Studies in Islamic Civilization) Cambridge, 1999, 122–133.

5 Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*. Dubrovnik, 2005, 33–135; Molnár Antal, *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és a hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Budapest, 2013, 33–34.

járult hozzá a birodalom hódításaihoz.⁶ 1455–1456-ban Moldva is ugyanúgy adófizető vazallusa lett az oszmán államnak, mint Havasalföld volt 1394, illetve 1417 óta. Az oszmánok 1484-ben annektálták Moldva legfontosabb fekete-tengerparti városait (Kiliát és Akkermant), s ezzel megszilárdították azt a vazallusi gyűrűt, amelynek segítségével jól kézben tudták tartani a Fekete-tenger vidékét. Nem véletlen, hogy a havasalföldi és moldvai fejedelemségek, amelyek eleinte inkább adófizető „szövetségesnek” számítottak, a 16. század első harmadában a birodalom keresztény alattvalóinak szintjére „süllyedtek”, és erőforrásaik java részét a birodalmi expanzió és a főváros ellátásának szolgálatába állították.⁷

A sikeres háborúk és a területi terjeszkedés (1. táblázat) folytán a birodalom mindig újabb frontokat nyitott, mindig új (és egyre erősebb) ellenfelekkel találta magát szembe. Az eleinte távoli Magyarország a 15. század második felében szomszédos országgá vált, és fő akadályát képezte a további hódításoknak. A Nándorfehérvár elleni sikertelen támadás (1456) után évtizedeken át formálisan béke honolt a két állam között, de ennek leple alatt a helyi, főleg a boszniai oszmán erők szívtósan törtek előre Dalmáciában és a régi Horvátországban (utóbbit 1476 és 1516 között lényegében meghódították).⁸ Időről időre betörték Magyarország területére is, próbálkoztak a nagyobb várak (például Nándorfehérvár, Szabács) ostromával, és 1512-ben elfoglalták az egyik közvetlen magyar védelmi övezetet, a Szreberniki bánsgót.⁹ A Moldva és a Krím feletti fennhatóság megszerzése a lengyel–litván állammal hozta összeütközésbe az oszmánokat, akik pusztító beütéseikkel és tatár vazallusaik szakadatlan portyázásai révén az 1510-es évekre elérték, hogy a lengyelek és a litvánok kivonják magukat a közös európai oszmánellenes frontból.¹⁰

1501-ben Iránban a Szafavida-ház jutott hatalomra, az Oszmán Birodalomban pedig lázadások törtek ki. Az egymással szorosan összefonódó politikai események arra kényszerítették az oszmán udvart, hogy Európától egy ideig eltávolodva

6 Halil İnalçık, *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi*. *Belleten* 8:30 (1944) 185–229; Liviu Pilat–Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 48.) Leiden–Boston, 2018.

7 Viorel Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*. (East European Monographs, DLXII.) New York, 2000, 133, 156–168, 220, 336, 344, 406–410, 464–465; vö. Papp Sándor, Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom északnyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák ‘ahdnâméi körül). *Aetas* 17:1 (2002) 67–96.

8 Bárány Attila, A horvát végek és a török adriai partraszállásának kérdése. In: Hermann Róbert (szerk.), *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, 2016, 331–362; Nenad Moacanin, *The Ottoman Conquest and Establishment in Croatia and Slavonia*. In: Pál Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Budapest–Leiden–Boston, 2019, 277–286.

9 Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 63.) Leiden–Boston, 2018, 335–338.

10 Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland–Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)*. *A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 47.) Leiden–Boston, 2011, 21–71.

a keleti kérdésekkel foglalkozzék. Szelim szultán 1514-ben Csaldiránál döntő győzelmet aratott Iszmail sah felett, s ezzel véget vetett a Szafavidák terjeszkedésének. A következő két évben kiűzte őket Kelet- és Délkelet-Anatóliából, és kiterjesztette fennhatóságát az ottani kurd és türkmén fejedelemségekre is. Az oszmán behatolás megijesztette és a Szafavidákkal való szövetségre ösztönözte az egyiptomi mamelukokat, ami viszont Szelim támadását váltotta ki. 1516-ban és 1517 elején kétszer is legyőzte a mameluk sereget, és elfoglalta Szíriát, Palesztinát, Libanont és Egyiptomot, ami után a Hidzsáz és a két szent város, Mekka és Medina is meghódolt neki. A visszaúton, 1518-ban, Irán megtámadását tervezte, de holtfáradt katonái felmondták az engedelmisséget, és hazatérésre kényszerítették.¹¹

A Közel-Kelet meghódítása alapvetően változtatta meg a birodalom helyzetét és lehetőségeit. Mint a következő alfejezetben látható lesz, a központi kincstár bevételei meredeken megugrottak, Egyiptom pedig az isztambuli szeráj, hadsereg és hajóépítő műhelyek fő nyers- és hadianyag-szállítójává lépett elő. Ráadásul a birodalom történetében először kerültek többségbe a muszlimok, ami elmélyítette a birodalom szunnita önazonosságát és alátámasztotta a dinasztíának az iszlám világ vezetésére vonatkozó jogigényét.

I. TÁBLÁZAT: A BIRODALOM TERÜLETI VÁLTOZÁSA
(KEREKÍTVE, AZ EGYES SZULTÁNOK URALKODÁSÁNAK VÉGÉN)¹²

Szultán	Közvetlen irányítás alatt	Vazallusokkal
I. Murád (1362–1389)	261 000 km ²	
I. Bajezid (1389–1402)	693 000 km ²	
II. Murád (1421–1451)	564 500 km ²	
II. Mehmed (1451–1481)	867 600 km ²	997 150 km ²
II. Bajezid (1481–1512)	883 400 km ²	
I. Szelim (1512–1520)	1,5 millió km ²	2 012 430 km ²
I. Szulejmán (1520–1566)	2,5 millió km ²	

Népesség 1520–1535 táján: 12–13 millió fő.¹³

11 Feridun Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim*. İstanbul, 2010, 171–321.

12 Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century...* Leiden, 1972, 134–135; Matuz József, *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990, 48, 57, 68, 103, 131; Gábor Ágoston, Warfare. In: Gábor Ágoston–Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York, 2009, 593.

13 Ömer Lütfi Barkan, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1:1 (1957) 20–23; vö. Suraiya Faroqi, Ottoman Population. In: Suraiya Faroqi–Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603*. Cambridge, 2013, 356–403, főleg 375.

AZ ÁLLAM BEVÉTELEI

Az utóbbi időben publikált újabb költségvetési beszámolóknak köszönhetően meglehetősen gazdag adatsorokkal rendelkezünk az állami bevételek alakulásáról. Bár ezek a kimutatások – egy kivételével – „csupán” a központi kincstár által kezelt szultáni ház-birtokok és egyéb jövedelemforrások bevételeiről és kiadásairól adnak számot (a 15. században holdév, a 16. század első éveitől napév szerint), mégis jó betekintést engednek az állam gazdálkodásába. Szerencsére az 1527–1528-as kivételes büdzsé a javadalombirtokokként szétosztott és hasznosított bevételekről is tájékoztatást ad, így szinte teljes képet alkothatunk a birodalom gazdasági-pénzügyi erejéről a 16. század első harmadában.

A korszakból fennmaradt hét kimutatás közül a legkorábbi 1493–1494-ből, az utolsó pedig 1527–1528-ból való.¹⁴ Az első három holdév szerint készült (353–355 napos időszakról ad számot), ezért az összevethetőség érdekében adataikat átszámoltam teljes (nap)évre, vagyis 365 napra. A főbb számok az alábbi táblázatban láthatók (az arany átváltási aránya: 1493–1496: 53 akcse; 1509: 55 akcse; 1523–1525: 55 akcse; 1527–1528: 57 akcse).¹⁵

2. TÁBLÁZAT: AZ ÁLLAM BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI, 1493–1528

Év	Bevétel (aranyban és akcsében)	Kiadás (aranyban és akcsében)	Költségvetési többlet/hiány (aranyban és akcsében)	Bevétel ezüstben (tonna)	Kiadás ezüstben (tonna)
1493. október 12.– 1494. október 11.	1 049 171,22 (55 606 074)	1 097 892,00 (58 188 285)	–48 720,78 (–2 582 210)	–	–
1494. november 30.– 1495. november 29.	1 298 009,00 (68 794 479)	1 154 886,57 (61 208 988)	143 122,46 (7 585 490)	–	–
1495. november 19.– 1496. november 18.	1 250 321,28 (66 267 028)	1 042 643,22 (55 260 091)	200 850,28 (10 645 065)	–	–
1509. március 11.– 1510. március 10.	1 326 144,45 (72 937 945)	1 244 878,00 (68 468 298)	81 266,00 (4 469 647)	48,1	45,1
1523. március 11.– 1524. március 10.	2 125 243,36 (116 888 385)	2 159 706,34 (118 783 849)	–34 462,98 (–1 895 464)	77,1	78,4
1524. március 11.– 1525. március 10.	2 568 593,00 (141 272 658)	2 301 479,00 (126 581 347)	267 114,00 (14 691 311)	93,2	83,5

14 Baki Çakır, Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495–1496) Bütçesi ve 1494–1495 Yılı İcmali. *Osmanlı Araştırmaları* 47 (2016) 113–145; Mehmet Genç–Erol Özvar (eds.), *Osmanlı Maliyesi. Kurumlar ve Bütçeler*. Vol. 2. İstanbul, 2006, 22–30; Halil Sahillioglu, 1524–1525 Osmanlı Bütçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 41:1–4 (1985) 415–452; Ömer Lütfi Barkan, H. 933–934 (M. 1527–1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15:1–4 (1953–1954) 251–329; Erol Özvar, Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları. In: Mehmet Genç–Erol Özvar (eds.), *Osmanlı Maliyesi. Kurumlar ve Bütçeler*. Vol. 1. İstanbul, 2006, 197–218. (A tiszta ezüstre való átszámítást ez utóbbi munkából vettem át.)

15 Özvar (Osmanlı Devletinin, 204.) 1523–1524-re is 57 akcsés átváltással számol, ami eltér a szakirodalomban általánosan elfogadott 55 akcsés rátától.

Év	Bevétel (aranyban és akcsében)	Kiadás (aranyban és akcsében)	Költségvetési többlet/hiány (aranyban és akcsében)	Bevétel ezüstben (tonna)	Kiadás ezüstben (tonna)
1527–1528 (központi kincstár a javadalombirtokok nélkül)	4 863 943,57 (277 244 784) (58%)	3 256 501,00 (185 620 610)	1 607 441,60 (91 624 174)	182,9	122,5
1527–1528 (javadalom- birtokok)	3 512 042,00 (200 186 384) (42%)	–	–	–	–
1527–1528 (központi kincstár a javadalom- birtokokkal együtt)	8 375 985,00 (477 431 168)	3 256 501,00 (185 620 610)	1 607 441,60 (91 624 174)	182,9	122,5

Az adatokból (és a 2. táblázatban fel nem tüntetett részletekből) jól kiolvasható, miként vált harminc-negyven év alatt egy regionális, balkáni súlypontú nagyhatalomból három világrészre kiterjedő világbirodalommal az oszmán állam. Míg Rumélia 1494–1496-ban 85%-át, 1509-ben pedig 81%-át adta az összbevételnek (az előbbi időpontban egyedül ki tudta volna fizetni az összes kiadást), részese-dése 1524–1525-re 62,9%-ra, 1527–1528-ra pedig 34%-ra csökkent. Az utóbbi idő-pontban Egyiptom vette át az első helyet a maga 42%-ával, és a szíriai területek-kel együtt már a birodalom bevételeinek felét adta. A keleti terjeszkedésnek köszönhetően a bevételek a szorosan vett Közel-Kelet meghódítása előtt is csak-nem kétszeresére nőttek (kerekítve 1,3 millióról 2,5 millió aranyra), de Szíria és Egyiptom megszerzése valódi áttörést hozott: az állam ekkor már csaknem 5 millió arannyal gazdálkodhatott. De nemcsak a bevételek, hanem az egyenleg alakulása is figyelemre méltó: egyetlen év kivételével a kincstár mindig többlettel zárt, 1527–1528-ra a megtakarítás elérte az 1,6 millió aranyat. És ezzel még nincs vége. Az állam rendelkezett még 3,5 millió arany bevétellel, amelyet szolgálati bir-tokok (*timár*, *ziámet*, *hász*) formájában a tartományi hadseregnek és számos más állami tisztségviselőnek engedett át, s amely a továbbiakban egyetlen fillér többlet-kiadás nélkül több tízezer fős haderőt biztosított számára. E birtokok hozamát beszámítva az állam a periódus végén több mint 8 millió arany bevételt mondh-a-tott magáénak (ennek 58%-a készpénz, 42%-a javadalombirtok). S ha ehhez hoz-závesszük a szultán magánkincstárának („belső kincstár”) ekkoriban nem ismert, de 2 millióra becsült éves bevételét,¹⁶ akkor elmondható, hogy az Oszmán-dinasz-tiának a 16. század első harmadának végén évente legalább 10 millió arany állt rendelkezésére ahhoz, hogy az államot és a hódításokat finanszírozza.¹⁷

¹⁶ Özvar, Osmanlı Devletinin, 203.

¹⁷ Valójában a lehetőségei még ennél is nagyobbak volt: ezek a számok ugyanis nem tartalmazzák azokat az összegeket, amelyeket helyben költöttek el, s ezért nem kerültek be a központi költségetetésbe (így például a várőrségek egy részének zsoldja, a várak fenntartási költségei stb.). Ehhez ld. Göksel Baş, XV. Yüzyılın İlkinci Yarısında Balkanlarda Osmanlı Serhad Organizas-

Nem meglepő tehát, hogy a területi gyarapodás és a kimeríthetetlennek tűnő erőforrások a korábbiakat is felülmúló, agresszív terjeszkedésre ösztönöztek. A gazdasági és szellemi súlypontok keletre való áthelyeződése ugyanakkor furcsa módon ismét nyugat felé fordította a birodalmat. De ennek is megvan a magyarázata. Az 1520-as években, amikor a birodalmi központ immár biztonságot nyújtó muszlim hátszínig tartott maga mögött, Szulejmán szultán elérkezettnek látta az időt, hogy hozzáfogjon dinasztiája régi vágyálmának beteljesítéséhez: a világalom és a római császárság megszerzéséhez. Így került sor a nyugati keresztény világ, mindenekelőtt Magyarország és a Habsburg Birodalom megtámadására és a földközi-tengeri „világháború” kirobbantására.¹⁸

AZ OSMÁN HADSZERVEZET A 16. SZÁZAD ELEJÉN

A hódító hadsereg gerincét a tartományi *szpáhi*-sereg alkotta. A *szpáhi* könnyűlovassal, vértess harcos volt, aki az államtól kapott javadalom (*dirlik*, *timár*) fejében teljesített katonai szolgálatot. Egyidejűleg felügyelte az ellátására rendelt földek használatát, beszedte a parasztoktól a neki járó adókat, és a központi hatalom helyi megbízottjaiként fenntartotta a közrendet.¹⁹

A *timár*-birtokos *szpáhi* legfőbb kötelessége az volt, hogy az előírt felszereléssel évente hadba szálljon, és meghatározott számú vértess kíséret (*dzsebelü*) vigyen magával. Kötelezettségeit jövedelmével arányosan állapították meg (3. táblázat), bár sokáig (kb. a 15. század közepéig) nem létezett az egész birodalomra kiterjedő, egységes szabályozás. Mindenesetre a 16. század első két évtizedéig egy „közönséges” *szpáhinak*, amennyiben jövedelme nem érte el az évi 3000 akcsét, lovon, *dzsebének* nevezett vértben vagy páncélingben és sisakban, íjjal, nyilakkal, pajzsral, karddal és dárdával felfegyverkezve kellett szolgálatra jelentkeznie. Ha jövedelme elérte vagy meghaladta az évi 3000 akcsét, akkor *dzsebe* helyett *bürümének* nevezett páncélt öltött, és minden 3000 akcsényi jövedelemrész után egy fegyveres kíséret és meghatározott összehatároknál egy fiatal szolgálfiút (*gulám* vagy *nöker*) és különféle sátrakat (*tenktür*, *csádir*) kellett magával vinnie.

yonunun Oluşumu: Kaleler Ağı, Askeri Personel, Finansman ve Mali Külfet. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 33:1 (2018) 166–167, 170.

18 Fodor, *The Unbearable Weight*, 56 skk.

19 A *szpáhi*-seregről és a *timár*-rendszeréről szóló fontosabb korábbi összefoglalásokat ld. Dávid Géza–Fodor Pál, Az oszmán *timár*-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117:2 (2004) 481: 1. jegyzet; az újabbak közül: Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650*, 164–192; Pál Fodor, *Ottoman Warfare, 1300–1453*. In: Kate Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. I: Byzantium to Turkey, 1071–1453*. Cambridge, 2009, 195–205; Géza Dávid, *Ottoman Armies and Warfare, 1453–1603*. In: Faruqi–Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey*, II. 286–296; Ágoston Gábor, Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: Horn Ildikó et al. (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. kötet. Budapest, 2016, 64, 66–67; Uő, *Ottoman and Habsburg Military Affairs in the Age of Süleyman the Magnificent*. In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe, 290–294*; Nil Tekgul, Cash Loans to Ottoman Timariots during Military Campaigns (Sixteenth–Seventeenth Centuries): A Vulnerable Fiscal System? *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59 (2016) 592–596.

Az égei-tengeri szigeteken, egyes görögországi részeken és az Anatólia nyugati és déli partjain birtokos szpáhik rendszerint a birodalmi flottán teljesítettek szolgálatot.

3. TÁBLÁZAT: A TIMÁR-BIRTOKOSOK KÖTELEZETTSÉGEI JÖVEDELEMKATEGÓRIÁK SZERINT
AZ 1500 KÖRÜLI TÖRVÉNYKÖNYVBEN²⁰

1000 akcse	2000 akcse	3000 akcse	4000, 4500, 5000 akcse	5500, 6000 akcse	7500, 8000 akcse	9000 akcse
maga dzsebelü	maga dzsebelü	maga, bürüme öltözékben ^a	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben
		[1 dzsebelü]	1 dzsebelü	2 dzsebelü	2 dzsebelü	3 dzsebelü
	1 gulám ^b	1 gulám	1 gulám		1 gulám	
			1 tenktür ^c	1 tenktür	1 tenktür	1 csádir ^d
10 000, 10 500, 11 000 akcse	12 000 akcse	[13 500, 14 000 akcse	15 000 akcse	[16 500, 17 000 akcse	[18 000 akcse	[19 500, 20 000 akcse
maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben	maga, bürüme öltözékben
3 dzsebelü	4 dzsebelü	4 dzsebelü	5 dzsebelü	5 dzsebelü	6 dzsebelü	6 dzsebelü
1 gulám		1 gulám		1 gulám		1 gulám
1 csádir	1 csádir	1 csádir]	1 csádir	1 csádir]	1 csádir]	1 csádir]

a Jelentése: különleges bórpancélba öltözött.

b Szolga.

c Sátor.

d Másfajta sátor.

A szpáhiknak abban a közigazgatási körzetben kellett lakniuk, ahol a javadalom-birtokuk feküdt. Kezdetben a legalacsonyabb szintű területi-szervezeti egység a *náhije* volt, amelynek élén a nagyobb méretű szolgálati birtokkal jutalmazott *cseribasi* vagy *szeraszker* állt. Több náhije alkotott egy *vilájetet* vagy *szubasiságot*, amely a *szubasi* (később: *záim*) parancsnoksága alatt állott. A szubasik szolgálati birtokát eleinte *hászna*k, a 15. század második felétől inkább *ziámet*nek nevezték. A ziámet-birtokok évi hozama elvben 20 000–100 000 akcse között mozgott, de a gyakorlatban jócskán meghaladhatták a felső határt. A szubasik vagy záimok minden 4000 akcse jövedelemrész után állítottak ki egy fegyveres kísért, és minden 30 000 akcsényi jövedelemrész után 1 lópáncélt, 3 különféle sátrat és 1 szolgálfiút vittek magukkal a hadba.

20 Dávid–Fodor, Az oszmán timár-birtokos haderő, 503.

A szubasik vagy záimok felett helyezkedett el a *szandzsákbég*, aki (helyettesével, az *alajbéggel*) a timárosok legfontosabb szervezeti egységének számító katonai-igazgatási egységet, az alkormányzóságot (*szandzsák* vagy *liva*) irányította. A bégek *hásznak* mondott javadalombirtokot kaptak fizetségül, amelynek éves jövedelme 150–600 000 akcse között váltakozott (bár ennél nagyobb összegekre is vannak példák; a ruméliaiak általában többet kaptak, mint a kis-ázsiaiak). A bégnek minden 5000 akcse után kellett felszerelnie egy vértés kísért, és köteles volt minden 50 000 akcse jövedelem után 1 lópáncélt és többféle (konyhának, nyergesműhelynek stb. való) sátrat a táborba szállítania.

A szandzsákok haderejének összehangoltabb irányítására eleinte *beglerbég*ségnek, később inkább *vilájet*nek nevezett kormányzóságokat hoztak létre. A balkáni szandzsákok a ruméliai, a közép- és nyugat-kis-ázsai szandzsákok az anadolui beglerbég fennhatósága alá kerültek. A beglerbégek száma az 1520-as évek végére 9-re emelkedett.²¹ A beglerbégek nemcsak a szpáhik, hanem a kormányzóság valamennyi katonájának legfőbb parancsnokai voltak, a 16. század elejéig jobbra ők adományozták a szpáhiknak a kezdő javadalombirtokokat (utána csak javaslatot tehettek erre), és hatalmas (700 000–2 500 000 akcse éves jövedelmű) szolgálati birtokot élveztek, amelynek hozamából tekintélyes magánhadsereget tartottak fenn.

A szpáhik többsége mindig a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozott (gyakran többen közösen birtokoltak egy-egy timárt), ezért a szpáhi-seregen belül a szandzsák- és beglerbégek által kiállított fegyveres kísérek adták a timár-birtokos sereg 20–30%-át. A kistimárosok létfeltételei folyamatosan romlottak. Nehézségeiket jelzi egy fontos változás is: az alsó határ, amelytől lovas vértés kísért kellett kiállítaniuk, már valószínűleg a 16. század első harmadában 3000-ról 6000 akcsére emelkedett.²²

A szpáhik és vérteseik létszámát az 1527–1528-as költségvetési beszámoló adatai alapján szokás meghatározni. Ebben 27 868 timár-birtokos szerepel, s ebből kiindulva a különböző kutatók (más-más szorzókat alkalmazva) a vértesekkel együtt 50–100 000-re teszik az elvi összlétszámot.²³ A mozgósítottak létszáma természetesen mindig jócskán elmaradt ettől. Régi szokás szerint a legrosszabb anyagi helyzetben lévő szpáhikat (a szandzsák timárosainak mintegy 10%-át) hagyták otthon az alkormányzóság vagy a tengerpartok védelmére.

A hadsereg másik, növekvő jelentőségű pillérét az udvari zsoldossereg (*kapukulu odzsaklari*) alkotta.²⁴ Ennek legfontosabb része az 1370-es években létrehozott janicsárság volt. Eredetileg testőrgárdának szánták, de aztán a birodalom egyik legfontosabb intézményévé vált. Eleinte hadifoglyokból töltötték fel sorait, később a fogolytöd-adóban (*pendzsik*) kapott fiatal foglyokat kezdték kiképezni

21 İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyaleti. 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul, 1978, 125.

22 Dávid–Fodor, *Az oszmán timár-birtokos haderő*, 490.

23 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500–1700*. London, 1999, 37–38; vö. Ágoston, *Ottoman and Habsburg Military Affairs*, 291; Feridun Emecen–Erhan Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*. İstanbul, 2018, 38.

24 Fodor, *Ottoman Warfare*, 206–208; Dávid, *Ottoman Armies*, 282–286; Ágoston, *Mohács és Szulejmán szultán*, 67–70; Uő, *Ottoman and Habsburg Military Affairs*, 291–293.

a szultán szolgálatára. Végül a birodalmi keresztény alattvalók fiúgyermekének adóban történő összeszedésével (*devsirme*) és sajátos kiképzésével biztosították az utánpótlását.²⁵ A képzés eleinte a szultán és az előkelők udvaraiban zajlott, de a 15. század közepe táján új rendszert vezettek be: ettől kezdve az újoncokat 7-8 évre anatóliai parasztokhoz adták ki, hogy megtanulják a török nyelvet, az iszlámot és a nehézségek elviselését. Ezután összeszedték és az isztambuli és a gallipoli janicsárújoncok (*adzsémik*) laktanyáiba vitték, ahol ismét hosszú évekig dolgoztatták és gyakorlatoztatták őket, míg végül a rangidőseket a meghalt vagy megrokkant janicsárok pótlására felvették a janicsárok testületébe.²⁶

Az idő múlásával a janicsárok és az újoncok létszáma fokozatosan nőtt, és mind összetettebb feladatokat láttak el. Mindenekelőtt ők alkották a hadsereg elit gyalogos alakulatát, amely a nagy csatákban áttörhetetlen élőfalat vont a szultán elé. Ezen belül a *szolakok* válogatott csapata (eleinte 50–60, később 400–500 fő) közvetlen testőrséggént vigyázott az uralkodó testi épségére minden nyilvános szereplése és csatája alkalmával. A 15. század első felétől kezdve valamennyi fontos tartományi várba (háromévenkénti váltással) janicsáreregységeket vezényeltek, hogy a szultáni akaratot minden helyi érdekkal szemben megvédelmezzék. A főváros, Konstantinápoly biztonságán, valamint a táborok rendjén szintén a janicsárok őrködtek, mint ahogy a várak ellen indított döntő rohamokban is janicsárok harcoltak az első sorokban.

A janicsárok szervezete három nagyobb egységre tagolódott. A legrégebb és legnagyobb egységet a 101 *dzsemaát* vagy *orta* alkotta. Ezekben eredetileg 100-100 fő szolgált egy-egy *jajabasi* parancsnoksága alatt, de később igen eltérő nagyságú ezredek alakultak ki belőlük. A második egység a dzsemaátokon belül külön kezelt *szezbánok*ból állt, akik eredetileg a szultánok ebgonдозói voltak. A harmadik, a 15–16. század fordulóján létrehozott rész a 61 *aga bölük* volt, szintén változatos létszámokkal. A testület parancsnoka az *aga* volt – a tisztség birtokosai korszakunkban már kivétel nélkül a palotaiskolából kerültek ki. A janicsárok Konstantinápolyban saját kaszárnyáikban laktak, és csak saját tisztjeik ítéelkezhettek felettük. Nagyon alacsony (3–7 akcse) zsoldot kaptak, valamint évi ruhaellátmányt s némi költségtérítést a ruházat, a fegyverzet beszerzésére és a hadba vonulás kiadásaira. Egyenruhájuk legjellegzetesebb darabja a hátalógó lebernyeggel ellátott fejfedőjük volt, fegyverzetük pedig többnyire íjból, szablyából, pajzsból és könnyű páncélingből állt. Néhány egységet számszerűjjal, másokat szúró- és vágófegyverekkel (lándzsa, alabárd, csatabárd, csákány) szereltek fel, az 1440-es évektől pedig mind több janicsár kapott puskát. II. Bajezid (1481–1512) idején állítólag a korábbiaknál jóval hatásosabb kézi lőfegyverekkel szerelték fel őket; várostromoknál nagyobb, nehezebb és hosszabb csövű, mezei csatáknál könnyebb puskákat használtak.²⁷

25 Vassilis Demetriades, Some Thoughts on the Origins of the *devsirme*. In: Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*. Rethymnon, 1993, 23–33.

26 Fodor, Ottoman Warfare, 207.

27 Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. (Cambridge Studies in Islamic Civilisation) Cambridge, 2005, 90. A mezei csatákban

A janicsárok és janicsárújoncok létszáma a következőképpen alakult a 16. század első harmadában:²⁸

4. TÁBLÁZAT: A JANICSÁROK ÉS JANICSÁRÚJONCOK LÉTSZÁMA, 1512–1530

Év	Janicsár	Janicsárújonc	Összesen
1512	8 164	3 467	11 631
1514	10 065	–	?
1520a	7 780	2 668	10 448
1520b	8 361	3 190	11 551
1521	8 349	3 333	11 682
1522–1523	7 010	3 002	10 012
1523	7 164	4 107	11 271
1523–1524	8 641	3 514	12 155
1524–1525	9 390	4 961	14 351
1527–1528	7 886	3 553	11 439
1530	8 407	3 640	12 047

A gyalogos janicsárokat egészítette ki a hat udvari zsoldos lovas alakulat (*szpáhi-oglánok, szilahtárok*, valamint a *garibok* és az *ulufedzsik* két-két egysége).²⁹ Az első kettőt valószínűleg az 1370-es években szervezték meg, a másik négy létrejöttének idejéről nem rendelkezünk híradással. Összlétszámuk a következő volt:³⁰

5. TÁBLÁZAT: AZ UDVARI ZSOLDOS LOVASSÁG LÉTSZÁMA, 1512–1530

Év	Szpáhi-oglán	Szilahtár	Jobb- és balszárnnyi garib és ulufedzsi	Összesen
1512	1059	1338	1499	3896
1514	1951	2064	2187	6202
1520a	1771	1664	2232	5667

használt puskáknak is két fajtája volt: egy hosszabb és egy rövidebb csövű, de a cső átmérője azonos volt: Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 56.

28 Ágoston Gábor által összegyűjtött és publikált levéltári adatok alapján (az összesítések tőlem): Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, İstanbul, 2012, 177–179; Uő, Mohács és Szulejmán szultán, 68; Uő, Ottoman and Habsburg Military Affaires, 292.

29 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. II. Ankara, 1984; Uő, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara, 1984.

30 Ugyancsak Ágoston nyomán: *Osmanlı'da Strateji*, 177–179; Uő, Mohács és Szulejmán szultán, 68; Uő, Ottoman and Habsburg Military Affaires, 292–293.

Év	Szpáhi-oglán	Szilahtár	Jobb- és balszárnnyi garib és ulufedzsi	Összesen
1520b	2090	1904	2386	6380
1521	2133	1848	2211	6192
1522–1523	2228	1782	2012	6022
1523	2358	1798	1962	6118
1523–1524	2274	1734	1874	5882
1524–1525	2278	1779	1940	5997
1527–1528	1993	1593	1502	5088
1530	1953	1582	1371	4906

A hat, egy-egy *aga* által irányított alakulat közül a szpáhi-oglánok és a szilahtárok álltak a legnagyobb becsben, fizetésük többszöröse volt a janicsárokénak. Az udvari lovasság tagjai nemcsak harcoltak vagy védték a szultán személyét, hanem fontos megbízásokat kaptak a birodalmi adók behajtásában is.

A tűzfegyverek elterjedésével az udvari hadseregen belül egyre fontosabb szerep jutott a tűzérek (*topcsi*), a fegyverkovácsok (*dzsebedzsi*) és az ágyúszeke-
részek (*top arabadzsilari*) osztagainak. A fegyverkovácsok elsősorban az udvari csapatok, kiváltképpen a janicsárok fegyvereinek gondozásával, javításával, gyártásával és csataterre szállításával foglalkoztak. Vezetőjük feladatai közé tartozott, hogy aknászokat és más iparosokat szedjen össze a hadjáratokra. Az ágyúszeke-
részek a tűzéség szállításához szükséges ágyútalpakat és szekereket készítettek és gondozták, a tűzérek pedig a mind fontosabbá váló ágyúkat öntötték és kezelték. Az alakulatok tagjainak – a janicsárokhoz hasonlóan, váltásos rendszerben – a tartományi várakban is szolgálniuk kellett. A tűzfegyverek jelentőségének növekedése jól leolvasható a három csapatnem létszámának változásaiból:³¹

6. TÁBLÁZAT: A TŰZÉREK, FEGYVERKOVÁCSOK ÉS ÁGYÚSZEKERÉSEK LÉTSZÁMA, 1512–1530

Év	Tűzér	Fegyverkovács	Ágyúszeke- részes	Összesen
1512	331	401	346	1078
1514	353	451	378	1182
1520a	394	518	305	1217
1520b	396	522	308	1226
1521	560	504	544	1608
1522–1523	688	484	543	1715
1523	600	517	542	1659

³¹ Szintén Ágostontól, ld. az előző jegyzetben idézett helyeket.

Év	Tüzér	Fegyverkovács	Ágyúszerkesztő	Összesen
1523–1524	594	568	543	1705
1524–1525	632	528	516	1676
1527–1528	695	524	943	2162
1530	687	528	1168	2383

A birodalom történetének első évszázadaiban az eddig tárgyalt szervezetekkel szinte egyenrangú szerepet töltöttek be az ún. határ- vagy *akindzsi bégek* és az *akindzsik*. A határbégségek vezetői rendszerint régi, birodalomalapító családokból származtak, és tisztüket apáról fiúra örökölték. Rabszolgák, magánkatonák ezreivel és hatalmas örökbirtokokkal rendelkeztek, saját hatáskörükben timár-birtokokat osztogattak, s inkább számítottak a szultán vazallusainak, mint alattvalóinak. Fő feladatuk az volt, hogy szemmel tartsák a szomszédos országokat, évi portyákkal és kíméletlen pusztítással előkészítsék azok meghódítását, továbbá zsákmányszerzéssel és foglyok ejtésével járuljanak hozzá a hadsereg el-tartásához és a rabszolgák pótlásához. Háborúban az ellenség felderítése, állandó nyugtalanítása, területének dűlása, a felvonulási útvonal biztosítása és a készle-tek őrzése hárult rájuk.

Ehhez a timár-birtokosok mellett rendelkezésükre állt a határ menti szan-dzsákokban élő *akindzsik* hatalmas tömege. Ők a nomád törzsi harcosok hatá-rokra húzódott, állattenyésztéssel foglalkozó utódai voltak (kitűnő lovakat ten-yésztettek), akik abból éltek, hogy a portyákon szerzett zsákmányt jó pénzért eladták. A 15. század második felében az állam megrendszabályozta, lakóhelyhez kötötte, paraszti telkekre ültette és földművelésre kényszerítette őket, és sorai-kat egyre nagyobb arányban töltötte fel paraszti sorú (sokszor nem muszlim vallású) katonákkal. A tizedekbe, századokba és ezredekbe osztott akindzsik létszámát az elbeszélő források 10–20 000 főre teszik. Fegyverzetük sajátos harcmódorukhoz illeszkedett: általában csak kardot, dárdát, pajzsot vittek ma-gukkal, s megkülönböztetésül vörös süveget tettek a fejükre.³²

Az oszmánok állandó hadseregét a 14. század második felétől egész sor fél-katonai vagy katonaparaszti szervezet egészítette ki. Ezek egy részét az oszmá-nok „találták fel”, de voltak olyanok is, amelyekkel a meghódított országokban találkoztak, és amelyeket némi változtatással saját rendszerükbe illesztettek.³³

32 Pál Fodor, Akıncı. In: Kate Fleet–Gudrun Krämer–Denis Matringe–John Nawas–Everett Rowson (eds.), *The Encyclopaedia of Islam. Three*. Leiden–Boston, 2014, 14–16; Emine Erdoğan Özünlü–Ayşe Kayapınar, *1472 ve 1560 Tarihli Akıncı Defterleri*. Ankara, 2017; Adrian Gheorghe, Gewaltmonopolisierung und Konkurrenz im Osmanischen Reich. Systematisierung und Kontextualisierung der Militärinstitution der Akıncılar. Probleme und Perspektiven. *Muzeul național* 30 (2018) 17–46.

33 Gyula Káldy-Nagy, The Conscriptio of the *Müsellem* and *Yaya* Corps in 1540. In: Gyula Káldy-Nagy (ed.), *Hungaro–Turcica: Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, 275–281; Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I. kötet. (História Könyvtár. Kronológiák, Adat-tárak, 9.) Budapest, 2007, 270–290; Fodor, Ottoman Warfare, 211–217; Evgeni Radushev–Göksel

Az előbbi kategóriába sorolhatók az *azabok*, *jaják* és *müszellemek*, *jürükök*, *tatárok* és *dzserehorok*, az utóbbiba a bizánci–délszláv eredetű *vojnukok*, *vlahok* (*eflákok*) és *martalócok*. A felsorolt szervezetek többségének volt néhány közös, alapvető jellegzetessége. Az egyik az, hogy legtöbbjüket ún. katonaállítási csoportokba osztották, s ezek tagjai adó (legtöbbször a rendkívüli hadiadó) alóli mentesség vagy adókönyvités/átalányadó fejében hadakoztak, vagy másképpen kifejezve: hadiadójukat katonáskodással és/vagy a bevonuló költségeinek megfizetésével rótták le. Az e rendszerben élőknel a szolgálat általában apáról fiúra öröklődött, s az állam maga is arra törekedett, hogy egyre zártabb csoportokat formáljon belőlük. Ennek érdekében fokozatosan katonai (*aszkeri*) státusba emelte őket, bár életmódja alapján többségük inkább a parasztsághoz tartozott. Ennélfogva az oszmán katonaparaszti rendszer legtöbb eleme az állandó reguláris hadsereghez sorolandó. E szervezetek révén nemcsak a hódítók, hanem az alávetettek széles tömegei is bekapcsolódtak a hódító háborúkba és részesedtek azok hasznából. A felsorolt szervezetek katonai jelentősége azonban fokozatosan csökkent, a 16. század közepe felé egyesek meg is szűntek, a megmaradtakat pedig jobbára kisegítő munkákra (hajóvontatásra, szállításra, ágyúgolyók öntésére stb.) fogták be. Korszakunkban azonban az akindzsik, a *vojnukok* és az *azabok* együttesen még több tízezer katonával járultak hozzá az oszmán haderőhöz. Az *azabok*nak három fajtája ismeretes. Egy részük gyalogos katonaként a várak őrségében, másik részük a folyami és a tengeri flottákon szolgált. A harmadik és legrégibb csapatnemet a parasztok változó számú háztartásai által közösen kiállított gyalogos íjászok alkották, akiknek tízezer fő körüli alakulatait általában az udvari zsoldosok csatasorai (sokszor az ágyúk) előtt állították fel. Az efféle alakulatok, például a *vojnukok*, gyakran igen gyatra fegyverzettel (például füttykössökkel) vonultak hadba, bár voltak köztük kiválóan felszerelt egységek is.

Az oszmán haderő nem elhanyagolható részét tették ki a várak állandó őrségei. A 15. század második felében kiformálódó balkáni határvédelmi szervezet – amelynek súlypontja a Magyarországgal közös, jó 800 km hosszú határszakaszra esett – az 1470-es évek végén 30–40, az 1490-es években mintegy 60, a 16. század első évtizedében pedig már több mint 70 várból állt. Ennek megfelelően a zsolddal fizetett várkatonák száma is emelkedett: a kezdeti 5500-ról 10–12 000-re. 1525–1528 táján a teljes birodalomban 41 026 várkatonát tartottak nyilván, akik közül 24 107-en szolgáltak a birodalom európai felében (Ruméliában), 11 308-an Anatóliában és Szíriában, 5611-en pedig Egyiptomban.³⁴ Az állam a meghódított várakat és erősített városokat teljes ellenőrzése alá vonta, mivel ebben látta a birodalom területi egységének és a szultáni hatalom szí-

Baş, *Early Ottoman Military and Administrative Order in the Balkans: A Muster Roll of the Voynuk Corps (Defter-i Esâmi-i Voynugân) in the Western Balkans from 1487*. (21st-Century Studies in Humanities) Budapest, 2020, 9–25.

34 A 15. század végi, 16. század eleji adatokat ld. Baş, XV. Yüzyılın İkinci Yarısında, 157–159, 179. Az 1520-as évekre: Barkan, H. 933–934 (M. 1527–1528) Mali Yılına, 282, 284–285, 292, 294–295; vö. Káldy-Nagy Gyula, A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, 189; vö. Dávid, *Ottoman Armies*, 297–302.

lárdóságának zálogát. Ehhez növekvő mértékben használta fel a janicsárokat és a többi udvari zsoldost, akik, mint már szó esett róla, rotációs rendszerben szolgáltak a tartományi erősségekben. Az őrség másik, nagyobbik felét tartományi katonákból toborozták, s közöttük – főleg a Balkánon – rendkívül nagy számban alkalmaztak keresztényeket és renegátokat is. A vár kapitányát *dizdárnak*, helyettesét *kethüdának* hívták. A várkatonaság főbb csapatnemei a következők voltak: a gyalogos *hiszár erik* (vagy másként *müsztahfiz/merd-i kale*), *azabok*, *topcsik* (tüzérek) és martalócok, a lovas *gönüllük* és *fáriszok* (másként: *beslü/ulufedzsiján-i süüvâri*). A harcosok mellett számos kiegészítő egységet találunk: őröket, raktárosokat, zenészeket, fegyverkészítőket és egyéb mesterembereket. A fontosabb folyóparti várakban hajós egységek szolgáltak a kapitányok (*kapudán*) vezetésével. A várőrségeket változatos formában fizették. Egyesek timár-birtokot, mások zsoldot húztak, de a kettő kombinációja is előfordult. (Megfigyelhető, hogy a stratégiailag fontos várakban a készpénzzel való fizetést preferálták.) Az alegységek gyakran kaptak kollektív timárt, s nem kevés várkatoná szolgált rotációs alapon. Sok paraszt teljes vagy részleges adómentesség fejében teljesített szolgálatot vagy végzett munkát egy-egy közeli erősségekben. A várakban mindig nagy fegyver- és élelmiszerkészleteket halmoztak fel, de az utóbbihoz csak ostrom idején nyúlhattak, addig minden katonának a maga fizetéséből kellett megvennie napi ételmét és állatai takarmányát. Az oszmán állam nagy súlyt fektetett az erősségek karbantartására, modernizálására. A régi várak kijavításakor vagy újak építésekor a legkorszerűbb erősítési módszereket alkalmazták, hogy alkalmassá tegyék őket az ágyúkkal és egyéb tüzfegyverekkel szembeni védelemre.³⁵

Az oszmánok a 14. század második felétől rendszeresen igénybe vették a vazallus államok katonai erejét is. Az első két században főleg a szerb és más balkáni, az 1520-as évektől pedig a krími tatár segédcsapatoknak kellett az oszmánok oldalán hadba vonulniuk. A későbbiekben hozzájuk csatlakoztak a moldvai és a havasalföldi kontingensek is.

A fentieket figyelembe véve kísérletet tehetünk az oszmán katonai potenciál (az elvben mozgósítható létszám) meghatározására (7. táblázat). Ezt azért is érdemes elvégeznünk, mert az eddigi összesítésekből hol az egyik, hol a másik alakulat maradt ki valamilyen okból.³⁶ Az eredmény az alábbi táblázatban látható. A létszámok alapján az 1527–1528-as helyzetet tükrözik, itt-ott kerekítve; ahol ebből az évből nem volt adat, ott az időben legközelebbit vettem figyelembe. Ahol pedig egyáltalán nem állt rendelkezésre megbízható adat, ott becslésre hagytam.

35 Ld. Baş, XV. Yüzyılın İlkinci Yarısında, 172–173, valamint Buzás Gergely tanulmányát a jelen kötetben.

36 İnalçık a timár-birtokos szpáhik vérteseivel, Ágoston pedig a katonaparaszti szervezetekkel nem számol, így jut 118 000, illetve 125 000 fős összlétszámhoz: Halil İnalçık, The Ottoman State. In: Halil İnalçık–Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge, 1994, 89; Ágoston, Mohács és Szulejmán szultán, 64; Uó, Ottoman and Habsburg Military Affairs, 294.

7. TÁBLÁZAT: AZ OSMÁN-TÖRÖK KATONAI POTENCIÁL
AZ 1520-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN³⁷

Tímár-birtokos szpáhik	
Rumélia	10 668
Anatólia stb.	17 200
Szpáhik által kiállított vértések	42 000
	69 868
Udvari zsoldos alakulatok	
Janicsárok	8 000
Janicsárújoncok	3 500
A hat lovas alakulat	5 100
Tüzérek, fegyverkovácsok, ágyúszekerészek	2 200
	18 800
Várkatonaság	
Rumélia	24 107
Anatólia	11 308
Egyiptom	5 611
	41 026
Katonaparasztok, kiegészítő alakulatok	
Jaja és müszellem (Anatólia)	10 000
Jürük, müszellem, tatár (Rumélia)	2 500
Vojnuk, eflák (Rumélia)	7 000
Akindzsi	12 000
Azab	10 000
Dzserehor	2 000
	43 500
Vazallus haderő	
Krími tatárok	2 000?
Román fejedelemségek	1 000?
	3 000
Összesen	176 194

³⁷ A tímár-birtokos szpáhikra, az udvari alakulatokra és a várőrségekre ld. az előzőekben közölt táblázatokat és hivatkozásokat. A katonaparasztokra és egyéb alakulatokra: a) Jaja és müszellem (Anatólia): Káldy-Nagy, A török állam, 191 (1521: 10 252 odzsak/harcos); Uő, The Conscription, 277 (1540: 3212 odzsak/harcos). b) Jürük, müszellem, tatár (Rumélia): Mehmet İnbaşı, Rumeli Yörükleri. In: Tufan Gündüz (ed.), *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 2000, 178–181 (1544: 1257 odzsak/hadköteles) és Káldy-Nagy, uo. (1552: 2187 odzsak/hadköteles). c) Vojnuk, eflák: becsült szám Barkan, Essai, 34; Baş, XV. Yüzyıl İkinci Yarısında, 165–166 és 166: 54. jegyzet, valamint Radushev-Baş, *Early Ottoman* alapján. d) Akindzsi: becsült szám Franz Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*. München, 1957, 54–55, 60–61, 68–69 69. és Özünlü-Kayapınar, *1472 ve 1560 Tarihli* alapján. e) Azab: becsült szám az elbeszélő források alapján. f) Dzserehor: becsült szám korábbi és későbbi adatok alapján (Fodor Pál, Egy szeldszuk intézmény útja Magyarországra: a dzserehorok. *Hadtörténelmi Közlemények* 28:3 [1981] 354–375).

E hatalmas potenciál birtokában az oszmán hadvezetés különösebb gond nélkül tudott mozgósítani 50–70 000 harcost a nagy szultáni hadjáratokra. Arra is képes volt, hogy ezt a korban páratlan tömeget rendezetten mozgassa és vesse be.

HADSEREGELLÁTÁS, FEGYVERZET

Az oszmán hadsereget jól szervezett ellátási rendszer táplálta.³⁸ A felvonuló katonaságot gondosan megválogatott tábori nép (*ordudzsü*) kísérte, amelyben az élelmiszer-kereskedőtől a patkolókovácsig mindenféle mesterember megtalálható volt.³⁹ Az élelmet, a takarmányt és a hadianyag számottevő részét az alattvalók szolgáltatták be adókönyvités, adómentesség vagy rendkívüli hadiadó (*avariz, nüzü*) fejében. Az utóbbiakat úgy vetették ki, hogy változó számú (10–40) háztartásnak kellett közösen beadnia meghatározott mennyiségű árpát és lisztet. A parasztoktól azt is elvárták, hogy feleslegeiket a táborba hordják, és rögzített áron kínálják eladásra a katonáknak. Ezt nevezték „kényszereladásnak” (*szürszát*), s ennek keretében biztosították a liszten és árpán kívüli élelmiszert és takarmányt (hús, méz, zsiradék, széna stb.). A sereg húsként főleg birkát fogyasztott, amit döntően két forrásból szereztek be: a balkáni juhszállítóktól (*dzsele*), illetve növekvő mértékben a havasalföldi és a moldvai fejedelemségek-ből, keleti hadjáratok idején pedig az anatóliai nomádoktól.⁴⁰ Az élelmet a hadiutak mentén szabályos távolságokban létesített állomásokon (*menzilhane*) és a nagyobb elosztási központokban (Szófiában, Belgrádban, Aleppóban, Amászjában stb.) épített tárházakban előre felhalmozták, így az odaérkező csapatok könnyen elláthatták magukat és állataikat.⁴¹ Az udvari népről és zsoldosokról a központi kincstár és apparátus gondoskodott. A timár-birtokos szpáhik igénybe vehették a tisztek által hozott felszerelést (konyha, nyergesműhely stb.), és bár a nüzü-adóban begyűjtött árpából és lisztből ők is részesedtek, ellátásukról zömmel maguknak kellett gondoskodniuk. Ennek fő formája az volt, hogy az egy szandzsákba vagy körzetbe tartozó szpáhik maguk közül ún. *hardzsliksik*et választottak, akiket szükség esetén hazaküldtek pénzért, élelemért vagy terményért. Mivel a hadjáratok zömmel az aratási időre estek, s a szpáhik csak hónapokkal később jutottak bevételhez, rendszeresen arra kényszerültek, hogy áthidaló kölcsönöket vegyenek fel az államtól a hadjáratok költségei fedezésére.⁴²

38 Erről sok új adattal ld. Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 82–91.

39 Gilles Veinstein, Du marché urbain au marché du camp: l'institution ottoman des *orducu*. In: *Mélanges Professeur Robert Mantran. Études réunies et présentées par Abdeljelil Temimi*. Zaghouan, 1988, 299–327; Bülent Çelik, Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: *Ordu Esnafı*. *EJOS* 7:11 (2004) 1–163.

40 Káldy-Nagy, A török állam hadseregének, 192–193; Gilles Veinstein, Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent. In: Hans Georg Majer (hrsg.), *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. In Memoriam Vančo Boškov. Wiesbaden, 1986, 177–185; Dávid, *Ottoman Armies*, 310–312.

41 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara, 2002.

42 Gilles Veinstein, L'hivernage en campagne: Talon d'Achille du système militaire ottoman classique. A propos des *sipahi* de Roumélie en 1559–1560. *Studia Islamica* 58 (1983) 109–148; Tekgul, Cash Loans, 597–613.

A kisegítő alakulatok tagjai teljes egészében magukra, illetve otthoni segítőikre voltak utalva. A táborokat rendkívüli gondossággal állították fel, a korban szokatlan figyelmet fordítva a mellékhelyiségek rendjére és tisztaságára, hogy elejét vegyék a járványoknak. A szultáni sátorkomplexumban még fürdősátor is megtalálható volt.⁴³

Ugyanilyen olajozottan működött a fegyver- és hadianyag-ellátás is. A birodalom az ön kivételével rendelkezett minden szükséges stratégiai nyersanyaggal, így sem a hagyományos, sem az új fegyverek előállítás nem okozott gondot. Az ágyúk az 1440-es évek közepén váltak az oszmán hadsereg alapvető és nélkülözhetetlen fegyvereivé. A magyarokkal vívott sorozatos ütközetek tapasztalatai alapján vezették be a mezei tüzérséget, amit már az 1448-as rigómezei csatában hatásosan alkalmaztak.⁴⁴ Ugyancsak a magyaroktól tanulták el a huszita eredetű szekértábor-taktikát (*tabur dzsengi*). Ennek lényege az volt, hogy a kerekeiknél egymáshoz láncolt szekerek százaiból egyfajta erődítményt formáltak, amelyet számszerijászkokkal, puskásokkal és könnyebb ágyúkkal raktak meg. E harcmódnak ugyanakkor voltak a sztyeppére visszavezethető, belső előzményei.⁴⁵ Az oszmán tüzérség 1444-ben már képes volt arra, hogy a Boszporusznál átkelő sereg biztosítására a partokról eredményesen tüzeljen az ellenséges hajókra, azaz mozgó célpontokra is. II. Murád (1421–1451) idején a folyami flottillákon is megjelent a tüzérség.⁴⁶

Eleinte az oszmánok kovácsoltvas monstrumágyúkat gyártottak, de a 15. század közepétől fokozatosan áttértek a kisebb űrméretű bronzlövegek öntésére. A 16. század elején lövegparkjuk összetétele már semmiben sem különbözött a legmodernebb európai hadseregektől: döntően kis és közepes méretű ágyúkból állt. A legfontosabb ágyúöntő műhely, a „birodalmi öntőde” (*tophâne-i amire*), Isztambulban működött, de számos más városban (Bursza, Edirne, Rudnik, Novobrdó, Belgrád, Avlonja, Kairó, Dijárbekir stb.) is létesítettek ilyeneket.⁴⁷ Az isztambuli műhelyben 1522 és 1528 között 1117 ágyút öntöttek, ezek elsősorban többsége ún. *zarbzen* (*zarbuzán*), vagyis kis vagy közepes kaliberű mezei löveg volt.⁴⁸ A kézi tűzfegyverek az ágyúkkal egy időben váltak az oszmán hadsereg nélkülözhetetlen hadi eszközeivé. Az 1440-es évek közepén a várőrségekben is megjelentek a tűzfegyveres egységek. Az államvezetés nagy erőfeszítéseket tett mind a puska-használat elterjesztésére, mind a gyártás megszervezésére. Úgy tűnik, a 16. század elejére saját puskatípusokat fejlesztettek ki, amelyek könnyebbek, kisebb űrméretűek és könnyebben kezelhetők voltak, mint a vetélytársakéi.⁴⁹ Ennek ellenére sok adat mutat arra, hogy az oszmán puska minősége – ellentétben az ágyúkéval – általában elmaradt a nyugatiakétól, ezért a 16–17. században

43 Dávid, *Ottoman Armies*, 313–315; Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 90.

44 Ágoston, *Guns for the Sultan*, 17–18.

45 Pál Fodor, *Tabur*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39. İstanbul, 2010, 335–336.

46 Ágoston, *Guns for the Sultan*, 18.

47 Ágoston, *Guns for the Sultan*, 178–182; Salim Ayduz, *XV ve XVI. Yüzyılda Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/215.) Ankara, 2006, 37–73.

48 Ágoston, *Guns for the Sultan*, 83, 180.

49 Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, főleg 55–56.

végig fontos beszerzési forrás maradt a legális és illegális fegyverkereskedelem. A lőporgyártás terén viszont önellátóvá váltak: az isztambuli, egyiptomi, belgrádi, budai stb. lőpormalmok termelése bőven fedezte a birodalom szükségleteit.⁵⁰

A portai zsoldosok 16. század elejéről fennmaradt fegyver- és hadianyaglistái segítségével némi képet alkothatunk arról, miféle felszereléssel indult harcba a szultán vezette birodalmi sereg. Rodosz 1522. évi ostromához a következőket szállították a szigetre: 1839 db sodronying, 1000 janicsárpáncél, 1100 sisak, 1130 karvas, 2025 sarokvért, 840 villás alabárd, 3188 állópajzs, 4000 összetett reflexij, 40 acél számszerij, 1 910 000 nyílvevő (ebből 18 000 számszerijhoz), 1000 hosszú puska (talán muskéta, hozzá 1000 támaszték és 150 000 lövedék), 4500 rövid puska (hozzá 4 800 000 lövedék), 2160 rövid puskához és 1008 hosszú puskához való lőporszaru, 959 kg pamutkanóc, 3020 kg acél, 1693 kg ón, 10 301 kg nyersvas, 2822 kg ólom, 1496 kg nafta (ásványolaj), 198 kg olívaolaj, 931 kg kén, 593 kg szurok, 1129 kg fehér salétrom, 282 kg gyújtós, 4580 akna/bomba stb.⁵¹ A mohácsi csatába induló sereg egyebek között a következőket vitte magával: 4111 sodronying, 3763 különféle páncél (ebből 378 janicsárpáncél), 3016 sisak, 720 villás alabárd, 867 kézi szűrő- és vágófegyver, 4145 különféle pajzs (köztük 3084 állópajzs), 5000 dárdahegy, 5200 összetett reflexij (1 400 000 nyílvevővel), 42 számszerij (10 000 nyílvevővel), 4000 puska (ebből csak 1000 jó minőségű), 60 hosszú puska (talán muskéta), 3 000 000 puskagolyó, 4000 lőporszaru, 105,8 tonna lőpor az ágyúkhöz, 7,7 tonna lőpor a puskákhöz, 30 000 golyó a mezei lövegekhez, 500 gránát/bomba, 1129 kg kén, 1580 kg fehér salétrom, 790 kg acél, 3330 kg nyersvas, kb. 500 kg ón és ugyanannyi nafta stb.⁵²

SZÁLLÍTÁS

A hadianyag, a fegyverzet és az élelem szállítására az oszmánok eleinte nem vagy alig használtak szekeret. A 15. század közepe felé a nagy ostromágyúkat viszont már ökrök vontatta szekereken juttatták el rendeltetési helyükre. A legfőbb teherhordó állat a teve, az öszvér és a ló volt; ezeket részben az alattvalók és a birodalmi előkelők biztosították, részben a kereskedőktől bérelték. A szultáni kincstár, a hadizenekart, az udvari sereg élelmét és fegyverzetét az uralkodó istállójában tartott több száz tevére és öszvérré máhálták fel.⁵³ Az idő múlásával a szállításban egyre nagyobb szerepet kaptak a tengeri és a folyami flották.

⁵⁰ Ágoston, *Guns for the Sultan*, 96–164.

⁵¹ Nicolas Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jerusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes 1480–1522*. (Collection Turcica, 7.) Louvain–Paris, 1994, 481–491.

⁵² Feridun M. Emecen, *Mohács 1526: Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş*. In: Uő, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul, 2010, 213–216; vö. B. Szabó János–Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 231–235. és Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-II*, 60–63. 1534-ben a keletre induló szultán ismét csak 4000 puskát vitt magával a kíséretében lévő janicsárok számára (ebből 1000 volt hosszú puska, azaz talán muskéta): Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 56.

⁵³ Fodor, *Ottoman Warfare*, 220; Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 89–90.

A magyarországi hadszíntérre szánt felszerelés és élelem java részét például a fekete-tengeri hajóhad szállította a Duna torkolatáig, ahol a dunai flotta egységeire rakták át, hogy aztán a Duna vizén jusson el rendeltetési helyére vagy a belgrádi elosztó központig.

HARCMODOR, TAKTIKA

Az oszmánok a mezei ütközetekben a 14. század végére saját harcmódort alakítottak ki, amely a hagyományos nomád taktikát alkalmazó könnyűpáncélos lovasság és a korban példátlanul fegyelmezett gyalogság együttműködésére épült, s amely a tűzfegyverek megjelenése dacára keveset változott a 17. század végéig. Ez a harcmódor elsősorban a szultán személyes biztonságának szavatolására irányult, ezért alapvetően védekező jellegű volt. Az uralkodó mindig a centrumban, a tábor előtt foglalt helyet, jobbról és balról (részben nehézpáncélos) udvari lovasaitól körülvéve. Előtte állították fel a gyalogos janicsárokat, jajákat és azabokat, mégpedig több (a várnai csatában például hét) oszlopban, hogy áthalthatatlanná tegyék soraikat. A mezei tüzéség megjelenése után ide, a janicsárok elé és az azabok mögé kerültek az ágyúk is. 1396-tól kezdve a centrum köré földsáncot emeltek, amelyre szorosan egymás mellé karókat és hosszú állópajzsokat helyeztek, és a janicsárok ezek fedezékéből tüzeltek íjjal, majd később puskával. A 16. századtól már ritkán építettek sáncot, ehelyett a janicsárok magas állópajzsaiából alakítottak ki akadályokat. Az 1448-as rigómezei és sok későbbi csatában a sáncot a magyaroktól eltanult szekértáborral erősítették meg. A sarló alakban előrenyúló jobb- és balszárnyon sorakozott fel a ruméliai és anatóliai kormányzóság szpáhi lovassága és (a 16. sz. közepéig) az akindzsik serege, amelyet néha azab és népfelkelő gyalogsággal erősítettek meg.

Az ütközet általában a következő rend szerint zajlott. A szpáhi lovasság színlelt támadásokkal és visszavonulásokkal megbontotta és az oszmán gyalogság felé vezette az ellenséges lovasságot, amelyet szüntelen nyilazással és tüzes nyilakkal megijesztett tevékkel is igyekeztek megzavarni. Amikor a támadók elérték az oszmán gyalogságot, az hirtelen szétvált, utat nyitott, majd összezárta sorait. Ekkor szűrő- és vágófegyverekkel módszeresen leöldösték a csapdába esett támadók lovait, végül pedig közelharcban felmorzsolták a mozgásképtelenné vált katonákat. A kívül rekedteket a visszaforduló és sorait rendező lovasság kerítette be és számolta fel.⁵⁴

Az oszmán hadsereg elsősorban a gyalogságnak és az udvari csapatoknak, valamint a különböző alakulatok közötti jó együttműködésnek, illetve az ágyúk rendszeresítése után a korszerű tüzéség hatékonyságának köszönhetette sorozatos győzelmeit. A kapcsolattartást finoman kimunkált hadizenével és hírvivőkkel (*csausok*) biztosították, akik villámgyorsan továbbították az egységeknek a szultán parancsait. A gyalogság és az udvari zsoldosok döntő szerepét a legkiválóbb keresztény parancsnokok hamar felismerték, ám ameddig az ellenfelek nem sza-

54 Fodor, *Ottoman Warfare*, 220–221; Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650*, 284–289; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 446–451; Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 23–37, 69–81, 96–102.

kíttak a nehézpáncélos lovagok (nyugaton) vagy a könnyűlovasság (keleten) rohamára épített taktikával, és nem voltak képesek ütőképes gyalogságot felvontatni, addig többnyire vesztesen hagyták el a csatateret.

Alaposan megváltozott a helyzet a 16. században, amikor a keresztény seregekben megkezdődött a pikával és kézi tűzfegyverrel felszerelt gyalogosok tömeges alkalmazása, és nagyot léptek előre a fegyvernemek összehangolásában, a gyalogos puskások tűzerejének növelésében.⁵⁵ Az oszmán hadvezetés azonban továbbra is ragaszkodott a sereg fentebb leírt, sarló alakú elrendezéséhez és hagyományos taktikájához, még ha rákényszerült is bizonyos változtatásokra. Az egyik az volt, hogy a puskás janicsárokat lassanként megtanították a sorváltó, folyamatos (össz)tüzelésre, majd később szívósan, lépésről lépésre növelték a gyalogosok arányát a hadseregen belül. Van olyan (némileg túlzó) vélemény, hogy a „hadügyi forradalom” egyik fő újdonságának tartott ösztüzt és sorváltós tüzelést az oszmánok „találták fel”, és már a 16. század első felének nagy csatáiban (így Mohácsnál is) rendszeresen alkalmazták.⁵⁶

Az oszmánok a 14. század második felében nemcsak a mezei csatákban léptek előre, hanem az ostromtechnika akkori legkorszerűbb elemeit is elsajátították. A századfordulón már különféle ostromgépeket használtak, és egy-két évtizeden belül (1422-re biztosan) aknaászt is alkalmaztak a falak meggyengítésére és az ostromlók védelmére. Ugyanez idő tájt vetettek be első ízben ágyúkat a falak törésére. 1453-ban a korabeli világ legfejlettebb ostromtechnikáját (például ágyúütegeket) vonultatták fel Konstantinápoly ellen.⁵⁷ A 16. századi magyarországi várharokban jól kamatoztatták az előző századokban felhalmozott tudást, és az általuk kezdett ostromok elsőpró többségét győzelemmel fejezték be (a legmodernebb erősítések sem tudták útjukat állni). A sikerek fő tényezői az ágyúsok és a janicsárok mellett a mozsarasok és bombavető (humbaradzsi), valamint az aknászok vagy utászok (lagimdzi) voltak, akik részint a központi zsoldossereghez, részint a tartományi várőrségekhez beosztva szolgáltak.⁵⁸

A csaldiráni csata, 1514. augusztus 23.

A tárgyalt korszak oszmán hadművészetébe jó betekintést enged a bevezetőben már említett csaldiráni csata lefolyása. Ahogy említettem, ez az ütközet a közéleti szupremáciáról és az oszmán állam jövőjéről döntött, sőt Közép-Európa további sorsára is nagy hatást gyakorolt.⁵⁹

55 John F. Guilmartin, Jr., *Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453–1606. Journal of Interdisciplinary History* 18:4 (1988) 735–736. Ld. még jelen kötet több tanulmányát.

56 Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 69–81.

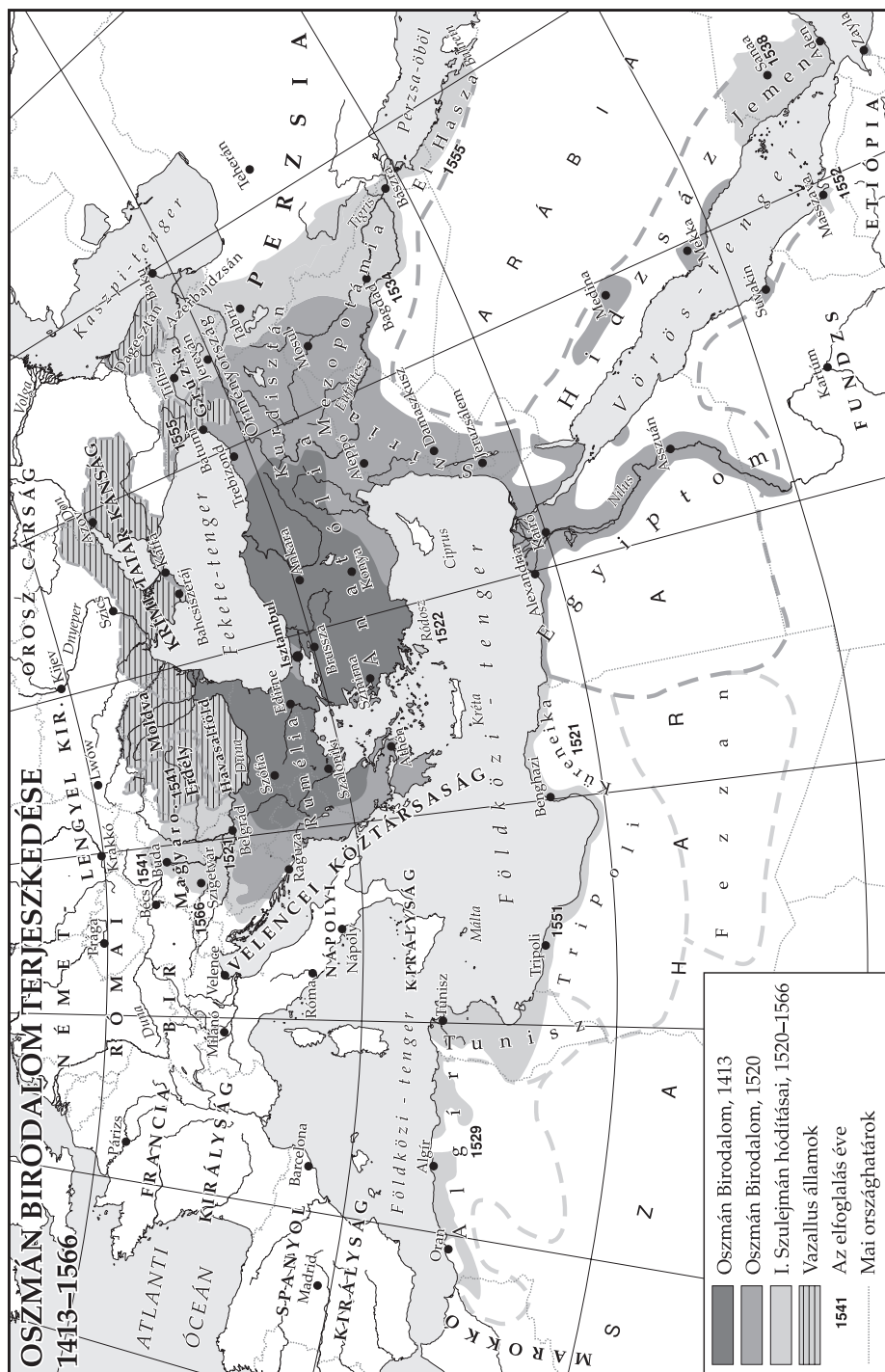
57 Feridun M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*. İstanbul, 2003, 14, 37–38.

58 Ágoston, *Guns for the Sultan*, 39–42.

59 A csatát két munka és saját, korábbi leírásom alapján foglalom össze: Emecen, *Zamanın İskenderi*, 100–145; Emecen–Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I*, 338–373; Fodor Pál, Királynék fogságban – Tinódi egy félreértett históriás énekéről. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.), *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, 2012, 127–129.

Négy hónapos, kimerítő és nélkülözésekkel teli vonulás után a csaldiráni síkra érő, 40-50 000 főre tehető oszmán sereg a szokásos módon állt fel: a centrum jobb- és balszárnyán egymáshoz láncolt ágyúk, ágyúszekerek, tevék és a mögöttük három sorban várakozó janicsárok, illetve a tábor mögött szintén egymáshoz kötözött társzekerek és málhásállatok védelmében foglalt helyet a szultán, aki előtt és mellett az udvari lovasok sorakoztak fel (a centrum ily módon valóságos, nehezen bevehető erődöt alkotott). A sereg jobbszárnyán az anatóliai és a karamáni, balszárnyán pedig a ruméliai lovasság foglalt helyet, míg a centrumtól jobbra és balra, az ágyúk elé az íjász és dárdás gyalogos azabokat rendelték elővédnek és egyben martaléknak. A puskákkal és ágyúkkal nem rendelkező, kizárólag páncélos lovasokból álló, 50-60 000 főre becsült iráni sereg élén Iszmail sah egyetlen taktikában reménykedhetett: egyenként megveri az oszmán szárnyakat, aztán a centrum mögé kerülve behatol valahogy a szultánt védő „erődítménybe”, és közelharcra kényszeríti őt és testőrségét. A sah ezért eleinte mindig ott tűnt fel válogatott csapatával, ahol éppen a legnagyobb szükség mutatkozott rá. Az oszmánok viszont arra törekedtek, hogy az ágyúk és a pusák tüzebe csalják az ellenséget, és így mérjenek rá halálos csapást. A csata (amely menetében, a seregek elhelyezkedésében, a támadások időzítésében és a taktikai megoldásokban rendkívüli módon hasonlít a későbbi mohácsi csatához) első fázisa a Szafavidák meg-megújuló támadásaival telt el, az oszmánok pedig elkeseredetten védekeztek. A szokatlanul véres összecsapások az irániak szempontjából eleinte felemás eredményeket hoztak. Míg az anatóliai szárny jól helytállt velük szemben, addig az azab gyalogság és a lovas ruméliai sereg – amelyet a másik szárnyról átdobott iráni csapatok és maga a sah is támadott – vereséget szenvedett (elesett a balszárnyat irányító Haszán pasa beglerbég is). A szultán azonnal puskás janicsárokat küldött a megrendült balszárny stabilizálására, de a sah ekkor – annak ellenére, hogy az oszmán tűzfegyverek derekasan ritkították a katonáit – már azon volt, hogy rést találjon a szultán, a centrum felé. Úgy tűnik, sikerült is az oszmán tábor hátába kerülnie, de az összeláncolt málhás állatok miatt végül nem tudott behatolni. A puskás janicsárok tüze kétszer is visszafordította a támadó Szafavida erőket. A sah ebben a szakaszban rendkívüli személyes bátorságról tett tanúbizonyságot: hétszer váltva lovat hét alkalommal lendült támadásba, de nem tudta kicsikarni a győzelmet. Eközben két lövés érte a karján, és bekerítették az oszmán csapatok. Nagy nehezen kitört, ám menekülés közben lova belesüllyedt a közeli mocsárba, ő maga pedig a földre zuhant. Egyik hű embere mentette meg azzal, hogy elkezdett kiabálni: én vagyok a sah, amivel sikerült magára vonnia a sah felé vágató oszmán dzsidás figyelmét. Iszmailnak végül – miközben maradék katonái a csataterén még lekötötték az oszmánokat – nagy nehézségek árán sikerült elmenekülnie és fővárosába, Tebrizbe jutnia. A rendkívül véres csatában mindkét oldalon legalább 2000–3000 ember esett el.⁶⁰ Az oszmánoknál a parancsnoki kar még talán soha nem szenvedett ekkora veszteséget. A korabeli és későbbi oszmán szerzők tíznél

60 Emecen, *Zamanın İskenderi*, 144.

több szandzsákbég, egy beglerbég és számtalan különböző rangú parancsnok haláláról tudósítanak. Szafavida oldalon több tíz jelesebb parancsnok veszett oda.

TINGERI ÉS FOLYAMI FLOTTÁK

A három kontinensre kiterjedő Oszmán Birodalom az összeköttetés és a szállítás biztonsága, a főváros, a hosszan elnyúló tengerpartok és az észak-afrikai vazallus államok védelme érdekében kénytelen volt viszonylag gyorsan ütőképes tengeri haderőt kifejleszteni. A földközi-tengeri flotta a 16. század elején már minden tekintetben felvette a versenyt a velencei és a spanyol hajóhaddal, ami részben annak volt köszönhető, hogy az oszmánok tapasztalt kalózokat fogadtak szolgálatukba.⁶¹ Kiépültek a legfontosabb hajóépítő és javító dokkok (így az 1510–1520-as években az isztambuli, pontosabban galatai „birodalmi hajóépítő műhely”: *terszáne-i amire*),⁶² és a század közepső harmadára megszilárdult az irányítási rendszer is: létrehozták a Szigetvilág (Dzsezájir-i Bahr-i Szefid/Archipelagus) beglerbégséget (1534), amelyet a mindenkori admirális, a *kapudán pasa* kapott meg a hozzá tartozó tengeri szandzsákokkal együtt.⁶³ Az oszmán flotta alapvető hadihajója eleinte a könnyedebb evezős *kaljata* (velencei *galeotta*) volt, amelynek helyét a század közepső harmadában fokozatosan a *kadiringán* (velencei *galea*) nevezett, egy vagy két árbóccal és latin vitorlával ellátott evezős gálya vette át.⁶⁴ Az 1530-as években a flotta hajóinak száma meghaladta a 200-at.⁶⁵ Ezen a tisztikar (kapitány és azabok) mellett 20–30 fős legénység, 50–100 harcos (jobbára part menti szandzsákokból érkezett timár-birtokos szpáhik és udvari janicsárok, akiket a 16. században utolsó harmadában puskákkal szereltek fel) és 150–200 evezős kapott helyet. Az utóbbiak részint hadifoglyokból és elítéltekből, részint hadiadó fejében szolgáló parasztokból kerültek ki. A flotta hajóinak száma a bevetés méretétől függően változott (pár tíztől kezdve kétszáz fölé is mehetett). A hajózási idény márciustól októberig tartott, és a taktika a portyázásra, az ellenséges partok és erődök zaklatására és a saját területek, hajózási útvonalak védelmére épült. Nagy tengeri csatákra csak végső esetben vállalkoztak, bár ezek többségét sokáig mégis megnyerték. Az Égei-tenger, a görög, a szíriai és az egyiptomi partok, valamint a vörös-tengeri és az indiai-óceáni kereskedelem védelmére külön helyi kapitányságokat hoztak létre. A hajózható folyókon, így a Moraván, a Száván, a Dunán stb., ugyancsak független kapitányságokat állítottak fel – olykor meglepően nagy hajóállománnyal: például a szerbiai Moraván 1491-ben 200 hajó állt szolgálatban.⁶⁶ A folyami flották fő hajója a *sajka* volt; hossza 13–25 méter között váltakozott, három ágyút helyeztek el rajta,

61 Emrah Safa Gürkan, The Centre and the Frontier: Ottoman Cooperation with the North African Corsairs in the Sixteenth Century. *Turkish Historical Review* 1 (2010) 125–163.

62 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara, 1992, 3–7.

63 İdris Bostan, The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid. In: Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain*. Rethymnon, 2002, 244–245.

64 İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*. İstanbul, 2005.

65 Dávid, *Ottoman Armies*, 306.

66 Baş, XV. Yüzyılın İkinci Yarısında, 171: 80. jegyzet.

s a kapitányon, a tüzéren és a kormányoson kívül 20 evezős és 20 harcos fért el rajta. Egy közepes méretű (23 méteres) sajka kb. 350 kg terhet tudott szállítani.⁶⁷ A hajóhadak veszteségeit gyorsan pótolni tudták, mivel rendelkezésre állt a hajóépítéshez szükséges mindenféle nyersanyag, szakembergárda és pénz.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 16. századra az oszmánok a korabeli világ egyik leghatékonyabb katonai gépezetét és hadviselési módját fejlesztették ki. Sikereik fő összetevői a következők voltak.

1. Ellenfeleiknél (különösen az európaiaknál) jóval korábban hoztak létre szerkezetileg jól kiegyensúlyozott, nagy létszámú állandó hadsereget, amelyet a korban megszokottakhoz képest sokkal gyorsabban tudtak mozgósítani és felvonultatni a hadművelési területekre.

2. Állandó és jól képzett tiszttalarral rendelkeztek, amely a folyamatos háborúban magas szintű hadsereg-irányítási gyakorlatra tett szert, amelynek tapasztalataira és tanácsaira a legfelső hadvezetés folyamatosan épített, és amely a tudását szervesen adta át a következő generációnak.

3. Folyamatosan biztosítani tudták hadseregük létszámfőlényét, s a kiapadhatatlan utánpótlás miatt másoknál hamarabb tudták pótolni az embervesztéseket.

4. Birodalmuk szinte minden fontos nyersanyagban és élelmiszerben bővelkedett, így a hadsereg felszerelését és ellátását könnyen és magas színvonalon meg tudták oldani.

5. Megvolt bennük a készség és a képesség a legújabb katonai technológiák elsajátítására és a külföldi szakértők befogadására, s ezen keresztül arra, hogy kezdettől fogva tevékenyen kapcsolódjanak be a tudás és a fegyverek nemzetközi kereskedelmébe.

6. Az előbbiekre támaszkodva képesek voltak olyan taktikai elemek kifejlesztésére, amelyek sokáig biztosították győzelmüket a döntő ütközetekben.

⁶⁷ Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, 88–89; Uő, *Kürekli ve Yelkenli*, 236–242.

Sashalmi Endre

A MOSZKVAI FEJEDELEMSÉG HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1462–1533)

A TERÜLETI TERJESZKEDÉS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI (1462–1533)

III. Iván uralkodása idején (1462–1505), akit a későbbi orosz krónikák „az orosz földek összegyűjtőjének” neveznek, a kelet-európai síkság hatalmi-politikai viszonyai alaposan megváltoztak. Amikor 1462-ben a Moszkvai Fejedelemség élére került, fontos újdonság volt, hogy már nem kérte uralmának megerősítését a tatároktól. 1240 óta ugyanis tőlük függött az egykori Kijevi Rusz területén a fejedelmek elismerése, így a nagyfejedelmi cím adományozása is. Ezt a jóváhagyást a *jarlik* nevű kinevező irat formájában adták meg a kánok az egyes fejedelmeknek, s ez a politikai függés együtt járt a tatároknak járó évi adó megfizetésének kötelezettségével is.

A tatár kánok jóvoltából a moszkvai fejedelmek 1328-tól ritka megszakításokkal folyamatosan viselték a Rusz örökségét és annak északi régiójában a vezető szerepet jelképező „Vlagyimir nagyfejedelme” címet. E cím birtoklása mellett a korai időszaktól kezdve nagyban növelte a fejedelmek presztízsét, hogy 1326–1328 óta folyamatosan Moszkvában székeltek a Rusz metropolitái, akik felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak ahhoz, hogy Moszkva urai érvényesíthessék megnövekedett hatalmi igényeiket. Mindkét említett esemény a Kalita (Pénzeszsák) ragadványnévvel illetett I. Iván (1325–1341) uralkodása alatt ment végbe, aki így a Moszkvai Fejedelemség felemelkedésének megalapozójává vált.

I. Iván a városában székelő metropolita titulust utánozva – bár a metropoliták már Moszkvában laktak, mégis a 15. század közepéig a „Kijev és egész Rusz metropolitája” címet viselték –, illetve Mihail tveri fejedelem (1305–1317) példáját követve kibővítette frissen elnyert nagyfejedelmi címét, és a „Vlagyimir és egész Rusz nagyfejedelme” (*Velikij Knyaz Vlagyimirszkij Vszeja Ruszi*) titulust kezdte használni. Igen valószínű, hogy ez a lépés politikai aspirációit tükrözte, s az egykori Rusz egész területe feletti hatalom igényét fejezte ki vele. Ennek realizálásában azonban több tényező is korlátozta őt és utódait: a tatároktól való függés, továbbá az ugyancsak a tatároktól függő más fejedelemségek léte, valamint az, hogy a 14. században az egykori Rusz területeinek jelentős része a Litván Nagyfejedelemség fennhatósága alá került. Mindazonáltal a tatárokkal

pragmatikus viszonyt ápoló moszkvai fejedelmek ügyesen politizálva jelentős területgyarapodást és presztízsnövekedést értek el 1462-re.

A Moszkvai Fejedelemség területe – amely 1300 táján kb. 47 000 km² lehetett – 1462-re már több mint kilencszeresére, kb. 430 000 km²-re növekedett.¹ Ekkorra a tatároktól való függés is lazult, főként annak köszönhetően, hogy az Arany Horda birodalma 1431–1466 közt kisebb-nagyobb kánságokra esett szét. Ekkoriban a Moszkvai Fejedelemségben még III. Iván apja, II. Vaszilij (1425–1462) uralkodott, s egyes vélemények szerint Vaszilij 1448-ban már anélkül tette meg társuralkodójává és örökösévé a mindössze nyolcéves Ivánt, hogy kikérte volna ehhez a tatárok jóváhagyását. III. Iván tehát az első olyan uralkodó lehetett, aki hatalomra kerülésekor nem kért és nem kapott megerősítést a tatár kántól. (A tatároktól való függés megszűnése egyúttal a tatároknak járó évi adó megfizetésének is véget vetett, bár valószínűsíthető, hogy Moszkva már az 1450-es évektől sem szolgáltatta be.)

Konstantinápoly 1453. évi, oszmánok általi elfoglalása után az ortodox világban a moszkvai uralkodóra kezdtek úgy tekinteni, mint a bizánci császár utódjára, ám az új moszkvai uralkodó nemcsak ideológiai tekintetben, hanem a valóságban is jelentősen megerősödött fejedelmi hatalmat örökölt apjától, amit saját hódításai csak tovább erősítettek. III. Iván területszerzései folytán a 16. század elejére a Moszkvai Fejedelemség messze a legnagyobb területű politikai alakulat lett Európában, bár kiterjedését részben a déli, fluktuáló sztyeppe határok miatt csak hozzávetőlegesen lehet megbecsülni.

Míg hatalomra jutásakor III. Iván körülbelül akkora területen uralkodott, mint a kortárs XI. Lajos (1461–1483) Franciaországban, hódításai nyomán halálának idejére kb. 1,7 millió km²-re nőtt a birodalma.² Fia, III. Vaszilij (1505–1533), aki befejezte a krónikák által eufemisztikusan az „orosz földek összegyűjtésének” nevezett folyamatot, azaz a rivális fejedelemségek bekebelezését, halálakor már egy kb. 2,5 millió km²-es országot hagyott kiskorú örökösére, a nálunk Rettegett Ivánként elhíresült IV. Ivánra (1533–1584). III. Iván és III. Vaszilij legfontosabb területszerző lépései a következők voltak: Jaroszlav (1471), Perm (1472), Rosztov (1473), Novgorod (1478), Tver (1485), Vjatka (1489), Pszkov (1510), Szmolenszk (1514) és Rjazany (1521). 1486-ban Moszkva ősi riválisának, Tvernek a legyőzése és bekebelezése után III. Iván már felvette az „egész Rusz ura” (*Goszpodar Vszeja Ruszi*) címet.³

Ebben az expanzióban azonban, amelynek legfontosabb eleme Novgorod bekebelezése volt, nem csak egyszerű területi gyarapodást kell látnunk. Ezzel párhuzamosan végbement ugyanis a Moszkva által uralt területkomplexum kormányzatának és politikai struktúrájának átalakítása is: a korábban csak lazán összefogott területek együtteséből egy uralkodócentrikus, szilárd szerveződés jött létre.⁴

1 Sashalmi Endre, *Oroszország gazdasága a 15–18. században*. Pécs, 1995, 4.

2 Uo.

3 Donald Ostrowsky, *The Growth of Muscovy (1462–1533)*. In: Maureen Perrie (ed.), *The New Cambridge History of Russia*. Vol. 1. Cambridge, 2006, 213.

4 Uo.

Három dolgot kell említeni ez utóbbi fejlemény kapcsán, ami a hadipotenciálra és a hadszervezetre is komoly hatással volt. Az egyik a bekebelezett területek helyi előkelőinek Moszkvába költözése: ennek révén olyan új hatalmi elit keletkezett, amely támogatta a moszkvai uralkodók terjeszkedő politikáját.⁵ Ugyanakkor a régi és új nemzetségekből létrejött eliten belül szükségessé vált egy előkelőségi rangsor (*mesztnyicsesztvo*) kialakítása, ami viszont az igazgatás mellett a hadseregben elfoglalt pozíciók betöltését is alapvetően meghatározta. Fontos fejlemény volt a központi igazgatás első, kezdetleges szerveinek, az ún. *izbáknak* a kialakulása III. Iván idején, melyek a IV. Iván korában létrejött központi kormányzések, azaz a *prikázok* elődei voltak. Végül pedig alapvető fontosságú volt az uralkodói hatalom jellegének abba az irányba való elmozdulása, amelyet autokrácia néven ismer a történetírás.

IV. Iván hódításai folytán⁶ aztán a Moszkvai Fejedelemségből Oroszország lett. Ezt a gigantikus területnövekedésből eredő változást már az önelnevezés változása is érzékeltette: a *Moszkovskoje goszudarsztvo* mellett – amit jobb híján fordítsunk Moszkóviának, ahogy a nyugatiak is nevezték ekkor az országot – a 16. század második felében, nyugati hatásra kezdtek el használni a *Russzija/Rosszija*, tehát az Oroszország önelnevezést.

Nemcsak a moszkvai fejedelmek által uralt területek nagyságának megalapítása okoz azonban nehézséget, hanem az azokon élő népesség számának meghatározása is.⁷ Ez utóbbi tekintetben leginkább becslésekre vannak utalva a kutatók, és a megadott értékek meglehetősen nagy szórást mutatnak. Kopanyev például már 1500 körül 6–7 millió fő közé teszi a népességet, ami szerinte a század közepére (amikor a terület megint ugrásszerűen megnövekedett Kazany és Asztrahány már említett elfoglalásával) 9–10 millióra nőtt volna.⁸ Vodarszkij szerint viszont IV. Iván mindössze 6–6,5 millió alattvaló felett uralkodhatott a 16. század második felében, s ezt az adatot a nyugati szerzők is realitásabbnak tartják.⁹

AZ ÁLLAMI BEVÉTEL NAGYSÁGA

Ugyancsak szerfelett problémás a központi kormányzat bevételi forrásainak, azok összetevőinek (a direkt és nem direkt adók arányának), de még inkább a bevételek nagyságának akár csak a megbecslése is.¹⁰ Az bizonyos, hogy a 15. század végén és a 16. század elején az adóztatás változásai összefüggésben álltak egyrészt a hadseregállítás szükségleteivel, másrészt pedig azzal, hogy a nagyfeje-

⁵ Ostrowsky, *The Growth of Muscovy*, 213.

⁶ Ennek lépései: a Kazanyi Kánság (1552), az Asztrahanyi Kánság (1556) megszerzése, majd a szibériai terjeszkedés megindulása (1581).

⁷ A korábbi szovjet kutatások összefoglalása: Robert E. F. Smith, *Peasant Farming in Muscovy*. Cambridge–London, 1977, 103.

⁸ Uo.

⁹ Jaroszlav E. Vodarszkij, *Naszelenyije Rossziji za 400 let (XVI–XXvv)*. Moszkva, 1973, 27; Robert Crumme, *The Formation of Muscovy*. New York–London, 1987, 2.

¹⁰ Brian Davies, *The Foundation of Muscovite Military Power 1453–1613*. In: Frederick W. Kagan–Robin Higham (eds.), *The Military History of Tsarist Russia*. New York, 2005, 16.

delmi hatalom a valóságban jelentősen megerősödött. Az anyagi erőforrások növekedését mutatják többek közt az 1480–1490-es években a Kreml-béli nagy építkezések, köztük az erősítési munkák, amelyek anyagi fedezetének biztosítása részben összefüggésben állhatott a tatár adóztatás megszűnésével.

Az erőforrások tárgyalása kapcsán ki kell térni a moszkvai rendszer azon sajátosságára, amely nemcsak a politikai berendezkedést befolyásolta alapvetően, hanem magát a hadviselést is: a társadalomtól elvárt szolgálat kérdésére utalok. Nyilvánvalóan fontos ugyanis, hogy milyen ethoszú közegben létezett a hadsereg, azaz milyen mértékben lehetett igénybe venni a különböző társadalmi rétegeket a széles értelemben vett katonai mobilizáció érdekében. Azaz nem szabad egyedül a közvetlen és közvetett adókból származó jövedelmekre koncentrálni az erőforrások figyelembevételkor.

Oroszországban az uralkodó hatalma erősen patrimoniális és teokratikus alapokon nyugodott.¹¹ Az isteni szankciót élvező patrimoniális hatalomfelfogás és az ennek megfelelő hatalmi berendezkedés, amely nem tartalmazott valódi jogi-intézményes korlátokat (autokrácia), számos előnnyel járt az uralkodóra nézve.¹² Abból a meggyőződésből, hogy az ország és elvileg benne minden és mindenki az uralkodó (1547-től hivatalosan is *cár*) tulajdona, illetve a korlátozó intézmények hiányából az következett, hogy az uralkodó „majdnem tetszése szerint” vehette igénybe a társadalom erőforrásait és vethetett ki adókat.¹³ Továbbá igen nagy mértékben vehette igénybe az alattvalók személyes szolgálatát is. S ez a kötelezettség nemcsak azokat a földbirtokosokat (*pomescsikok*) terhelte, akik kifejezetten katonai szolgálat fejében bírták földjüket,¹⁴ hanem mindenkit, mert „a moszkoviták hitték, hogy minden embernek, társadalmi állásra való tekintet nélkül, kötelessége bizonyos minőségben szolgálni a cárt”.¹⁵ Az uralkodó szolgálatát a 16. század első felében ugyanakkor már közvetve Istennek való szolgálatként értelmezték.¹⁶ Ez a mentalitás az adók mellett olyan további erőforrást adott az uralkodóknak, amely nehezen számszerűsíthető, de amely nélkül aligha érthető meg a rendszer működése és a hadsereg szükségleteinek biztosítása.

A BECSÜLT HADIPOTENCIÁL ÉS A VALÓBAN TÁBORBA SZÁLLT HADAK LÉTSZÁMA

Bár a vizsgált időszak szinte teljesen III. Vaszilij uralkodását jelenti, a hadipotenciál megteremtése alapvetően mégsem az ő, hanem apja, III. Iván uralkodásához köthető. Moszkva területi terjeszkedése és a hadipotenciál növekedése közt

11 James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge, Mass., 2004, 153; Sashalmi Endre, A Moszkvai Oroszország, 1453–1569. In: Sashalmi Endre (szerk.), „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800: intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Pécs, 2007, 198–200.

12 E kérdésről részletesen: Sashalmi, A Moszkvai Oroszország, 196–204.

13 Marshall Poe, *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748*. Ithaca, 2000, 222.

14 Sashalmi, A Moszkvai Oroszország, 200–201.

15 Poe, *A People Born to Slavery*, 223.

16 Poe, *A People Born to Slavery*, 218–219.

ugyanis ok-okozati összefüggés állt fenn, minthogy Novgorod Moszkvához való csatolását (1478) követően épült ki döntően az ún. *pomesztye*-rendszer, amelyen aztán a moszkvai haderő szervezete nyugodott nemcsak a 16., de még a 17. században is.

Amikor III. Iván elfoglalta Novgorodot és megszüntette annak önkormányzatát, a városköztársaság területével több mint kétszeresére növelte a nagyfejedelemség kiterjedését. Önmagában nem a területszerzés nagysága volt figyelemre méltó, sokkal fontosabb volt ennél, hogy orosz viszonylatban sűrűn lakott földek kerültek Moszkvához. Ez pedig lehetőséget adott III. Iván számára, hogy kiterjeszse-kibővítsa a már korábban is létező, katonai szolgálatért adott földbirtok (*pomesztye*) intézményét. Iván ugyanis kisajátította a novgorodi bojárság földjeit, továbbá a novgorodi érsekség és számos novgorodi kolostor földvagyonának értékesebb részeit, és ezeket nagyfejedelmi birtokká tette.¹⁷ Ezzel olyan jelentős földvagyonot halmozott fel, amelyből nagyszámú, lovas szolgálatra kötelezett földbirtokos réteget tudott létrehozni és fenntartani.¹⁸ Ők voltak a *pomescsikok*, akik szolgálati birtokaikat csak fejedelmi engedéllyel örökíthették tovább, abban az esetben, ha rendelkeztek olyan felnőtt (15 éves) fiú utóddal, aki már képes volt a lovas katonai szolgálat ellátására.¹⁹ A *pomesztye*-szisztéma kiterjesztésének ugyanakkor már a 15. században tovább gyűrűző politikai és társadalmi hatása lett: nemcsak a nagyfejedelmi hatalom erősödött meg a katonai szolgálattal járó adománybirtok kiterjesztése révén, hanem a rendszer logikája már III. Iván idejében megkövetelte a katonai szolgálók birtokain élő paraszti munkaerő megkötését is, hogy megakadályozzák annak elvándorlását. Az 1497-es törvénykönyv ezért korlátozta a paraszti népesség szabad költözését, a Szent György-nap előtti és utáni hétre szűkítve le a terminust.

A *pomescsikok* számának növelésére jó lehetőséget adott a korábbiakban vázolt, folytatódó területi expanzió. Létszámukról nincs igazán megbízható adat, de az 1530-as években elérhette a 30–35 000 főt. Mivel pedig ők alkották a hadsereg döntő többségét, a rendelkezésre álló haderő összlétszáma valószínűleg nem haladta meg az említett értéket.²⁰

Egyébként az utóbbi tíz évben mind a hadipotenciál, mind a valóban táborba szállt hadak létszáma körül élénk vita zajlik az orosz történetírásban. Lobin szerint az 1510-es és 1530-as évek hadjárataiban legfeljebb 10–12 000 fő vehetett részt (így Szmolenszk 1514-es ostrománál vagy az ugyanebben az évben Orsánál [Orsza] lezajlott vesztés ütközetben), és az összlétszám a legnagyobb mozgósítás idején sem haladta meg a 20 000 főt, míg a maximális hadipotenciál 40 000 főre tehető.²¹ Ezzel szemben Krom szerint nem lehet gondolni „valamiféle »lineáris progresszióra« az orosz hadsereg szervezete és létszáma vonatkozásában a 16. század elejétől a 17. század elejéig tartó időszakban”, és ő már az 1534–1537-es

17 Ruszlan Szkrinnyikov, *Az Orosz Birodalom születése*. Budapest, 1997, 61.

18 Szkrinnyikov, *Az Orosz Birodalom*, 61–62.

19 Uo.

20 Davies, *The Foundation*, 17.

21 Alekszej Nyikolajevics Lobin, *K voproszu o csizlennosztyi vooruzsonnih szil Moszkovszkogo goszdarsztva v 16 veke*. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 3:1–2 (2009) 76.

ún. sztarodubi háborúban 55-60 000-re teszi a hadba szállt sereg létszámát, a mozgósítható erők maximumát pedig 70 000 főre taksálja.²² A nyugati kutatók álláspontja azonban inkább Lobinével esik egybe.²³

HADVEZETÉS

A hadvezetésben betöltött pozíciók kapcsán nem mehetünk el említés nélkül a már említett *mesztnyicsesztvo* elve mellett. Az igazgatásban elfoglalt helyeken túl ugyanis ez határozta meg alapvetően a hadseregbeli tisztségek elosztását is. A *meszto* (hely) és a *cseszty* (becsület, megbecsülés, tisztelet) szavak összetételéből keletkezett *mesztnyicsesztvo* terminus eredetileg az uralkodó jelenlétében tartott ceremóniák során elfoglalt helyet, tehát az ülésrendet jelentette: az, hogy ki milyen távolságra ült az uralkodótól, meghatározott rangot, méltóságot adott az illetőnek.²⁴ Később azonban a betöltendő magas tisztségek olyan szabályozását értették a *mesztnyicsesztvón*, amelynek alapja a nemzetségek közti rangsor, illetve az egyes nemzetségeken belüli, születés által meghatározott pozíció volt. A nemzetségek közti rangsorolás alapját az képezte, hogy valamely nemzetség egy tagja mikor lépett a moszkvai uralkodók szolgálatába: minél régebbi volt ugyanis a szolgálati viszony, annál magasabb pozícióra tarthatott igényt. A szolgálaton és leszármazáson nyugvó nemzetségi sorrend esetében a szolgálat jelentőségét és elsődlegességét világosan mutatja, hogy önmagában az ősi származás sem volt elég: hiába tudott valamely nemzetség akár a kijevei korszakból őst felmutatni, ha ehhez nem társult a moszkvai fejedelmeknek teljesített szolgálat. Míg tehát a nemzetségek közti sorrend a szolgálaton, annak régiségén alapult (azaz, ha A nemzetség egy tagja a múltban magasabb pozíciót töltött be, mint B nemzetségé, akkor A nemzetség tagjai elvileg mindig magasabb pozícióra tarthattak igényt, mint B nemzetség tagjai), az egyes nemzetségeken belüli rangsort viszont a *senioratus* határozta meg.

A *mesztnyicsesztvo* a 16. században élte virágkorát, de már ekkor megmutatkoztak az államigazgatás és a hadsereg-irányítás terén okozott hátrányai is: az alkalmasság és az előkelőség elvei ugyanis nyilvánvalóan sokszor ellentétben álltak egymással.²⁵ Ezt pedig csak fokozták az előkelőségi rangsor bonyolultságából adódó viták. Az egyik központi kormányshéz, a *Razjradnij prikaz* fontos feladatai közé tartozott a pozíciók betöltéséről szóló dokumentumok regisztrációja és ezáltal az ilyen jellegű viták eldöntéséhez szükséges információk nyújtása, a bojár nemzetségek pedig saját regisztereket is készítettek pozícióik védelmére.²⁶ A vitákat a

22 Mihail M. Krom, *Jescso raz o csiszlennosztyi russzkogo vojszka v XVI v. (po povodu sztatyi A. Ny. Lobina)*. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 3:1–2 (2009) 80, 87.

23 A téma további irodalmát ld. e kötetben Szokola László tanulmányában.

24 Janet Martin, *Medieval Russia 980–1598*. Cambridge, 1995, 203. A kérdés jogi megközelítésére és a vonatkozó irodalom kritikai feldolgozására ld. Ferdinand Feldbrugge, *A History of Russian Law: From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich*. Leiden–Boston, 2017, 383–387.

25 Feldbrugge, *A History*, 386.

26 Uo.

bojár bizottságok, illetve az uralkodó döntötte el.²⁷ Minthogy az előkelőségi viták a hadjáratok idején is problémát okoztak, sőt azok sikerét veszélyeztették, szükséges volt bizonyos korlátok közé szorítani az előkelőségi rangsort a katonai pozíciók betöltésénél. Éppen ezért a 16. század közepére megérte az idő egy törvényi szabályozásra, hogy a legfontosabb katonai pozíciókat a hadjáratok idejére kivegyék a *mesztnyicsesztvo* hatálya alól. Ezt 1550-ben IV. Iván tette meg, lefektetve, hogy az uralkodó megfelelő előkelőségi helyek nélkül (*bez meszt*) is kinevezhet embereket fontos katonai tisztségekbe, azzal a kitételrel, hogy az ilyen típusú kinevezés nem bír kihatással a kinevezett személy *mesztnyicsesztvo* státusára.²⁸ A *mesztnyicsesztvo* egyre nagyobb teher lett az uralkodók számára, míg végül 1682-ben a „közjóra” való hivatkozással eltörölték: az összes ilyen tartalmú iratot kidobták a Vörös térre, majd nyilvánosan elégették.

MOSZKVA HÁBORÚI A 16. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

A két ekkori fő ellenféllel, Litvániával és a tatárokkal vívott háborúk kapcsán először is arra kell felhívni a figyelmet, hogy az első viszonylatban határról, a másodikban viszont határvidékről kell beszélnünk. Ezt a különbséget a terminológia is tükrözte: ugyanis az oroszok különböző szavakat használtak a határra és a határvidékre.²⁹ A határ(vonal) jelentésű *rubezs*, *granyica* szavakat csakis Moszkva nyugati határainak megjelölésére, azaz következetesen a szuverén territoriális államok (Litvánia, Svédország) viszonylatában alkalmazták, különösen a 17. század elejétől.³⁰ Ezek a szavak olyan, pontosan meghúzott határvonalakat jelöltek, amelyek tárgyalásos úton alakultak ki, és „írással, szerződésekben rögzített megegyezésen” alapultak.³¹ A déli határvidék, a *szyetpe* viszont mindennek az ellentéte volt, ami szintén tükröződött a terminológiában: a déli és keleti szomszédok vonatkozásában ugyanis számos, nem egyértelmű terminus volt használatban, mint a *kraj*, *ukraina*, melyek jelentése végvidék, peremvidék, határvidék.³²

Moszkva fő ellenfele nyugaton Litvánia volt, amit már önmagában jól mutat a vele vívott háborúk kronológiája: 1492–1494, 1500–1503 (ebben a Livóniai Lovagrend volt Litvánia szövetségese), 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537.³³ Mivel 1501 után a mindenkori lengyel király volt egyben a litván nagyfejedelem is, így ez az öt háború készítette elő az utat a hatodik (livóniai) háború (1558–1582) idején az 1569-es, Lublinban megkötött lengyel–litván reálunióhoz.³⁴ Orosz részről két dolog is jelzésértékű a Litvániával vívott konfliktus szempontjából:

27 Feldbrugge, *A History*, 385.

28 Feldbrugge, *A History*, 386.

29 Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, 2002, 48.

30 Uo.

31 Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 48, 50.

32 Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 48.

33 Vlagyimir A. Volkov, *Vojni i vojszka Moszkovszkogo goszudarsztva*. Moszkva, 2004, 44.

34 Robert I. Frost, *The Oxford History of Poland–Lithuania: The Making of the Polish–Lithuanian Union 1385–1569*. Vol. 1. Oxford, 2018, 285.

III. Iván 1493-ban először használta a Litvániával kapcsolatos diplomáciában az általa egyébként már korábban felvett *Goszpodar Vszeja Ruszi* címet, ami „annak leszögezése volt, hogy az ortodox Rurikidák és nem a katolikus Jagellók a Kijevi Rusz politikai tradíciójának igazi örökösei”.³⁵ Továbbá e jogigény hangsúlyozásának tudható be véleményem szerint az a Volkov által említett tény, hogy a Litvániával vívott „fontos háborúkat lezáró” egyezmények nem békék, hanem fegyverszünetek voltak: így az 1500–1503 közti háborút egy 6 évre kötött fegyverszünet követte, míg az 1512–1522 közt zajlott háborút egy 5 éves, amit 1526-ban 6 évre, majd annak lejártá után még 1 évre meghosszabbítottak.³⁶ Ez a megoldás jellemezte egyébként a későbbi 16. századi háborúk lezárását is.³⁷ Az 1500–1503 közt vívott háborúban Litvánia jelentős területi veszteségeket szenvedett el: területének kb. egyharmada a Moszkvai Fejedelemséghez került.³⁸ Krom szerint Moszkva 1500-ig a Litvánia fennhatósága alatt álló területekért folyó harcban „bizonyos mértékig számíthatott az »ukrán« fejedelmek támogatására, a 16. század elejétől viszont már csakis saját haderejére”.³⁹ A területek megtartásának egyik katonapolitikai eleme ezért a helytartók (*namesztnyikok*) kinevezése mellett az volt, hogy szinte állandó katonai jelenlétet vezettek be a veszélyeztetett határ menti területek fontosabb városaiban – nemcsak a hadakozás idején, hanem békeidőben is.⁴⁰ Ugyancsak fontos eszköz volt ezen területek megtartásában a *pomescsikok* áttelepítése a központi vidékekről.⁴¹

A másik, mondhatni „szezonálisan állandó” veszélyforrást a sztyeppét uraló különböző tatár kánságok jelentették a moszkvai fejedelmek számára. Állandó rablóportyái miatt az Oszmán Birodalomtól (1475-től) függő Krími Kánság volt a legveszélyesebb ellenfél, amelynek seregei a 16. században időnként Moszkva városáig is eljutottak, de más kánságok részéről is folyamatos volt a fenyegetés. A portyák nemcsak a határ menti területeket érintették, hanem sokszor mélyebbre is hatoltak, mint például 1507-ben, 1512-ben, 1521-ben (ekkor a tatárok Moszkva külvárosait is felégették) és 1531-ben.⁴² A moszkvai uralkodók helyzetét súlyosbította, hogy Litvánia és a Krími Kánság 1512-től több esetben együttműködött. A határvidék védelmére ezért már a 15. század második felében kisebb erődöket emeltek a fő betörési pontokon, de az erődítési munkák az 1500-as évek elejétől új fázisba léptek: a moszkvai kormányzat egyes fenyegetett térségekben vonalszerű erődláncokat kezdett kiépíteni.⁴³ Ez a folyamat felgyorsult, amikor a Krími Kánsággal való korábbi jó viszony megromlott: 1512 után az

35 Frost, *The Oxford History*, 285; vö. az egykori Rusz egész területe feletti jogigényre utaló titulátúrával Iván Kalita idejétől kezdve.

36 Volkov, *Vojni i vojszka*, 41.

37 Uo.

38 Volkov, *Vojni i vojszka*, 65.

39 Mihail M. Krom, *Mezs Ruszju i Litvoj. Pogranycsnije zemlji v szisztyeme russzko-litovszkih otnosenij konca XV – pervoj tretyi XVI v.* Moszkva, 2010, 250.

40 Krom, *Mezs Ruszju*, 250–251.

41 Krom, *Mezs Ruszju*, 251.

42 Carol B. Stevens, *Russia's Wars of Emergence 1460–1730*. London, 2007, 42.

43 Stevens, *Russia's Wars*, 46.

Oka és az Ugra folyók mentén kora tavasszal és nyáron állandó erőket kellett állomásoztatni.⁴⁴ 1521–1522-ben az Oka mentét biztosító védővonal kb. 1500 fős, kézi tűzfegyverekkel felfegyverzett őrsége főként német és litván zsoldosokból állt.⁴⁵

A FEGYVERZET SAJÁTOSSÁGAI – A TŰZFEGYVEREK MEGJELENÉSE ÉS HATÁSA

Mint láttuk, a fő fegyvernem a lovasság volt, amelynek túlnyomó részét a szolgáló nemesség egységei tették ki. Külföldi leírások és a metszetek alapján a könnyűlovas *pomescsikok* fegyverzete a 16. században egyértelműen a sztyeppei tatár harcoséra hasonlított: íjjal és karddal voltak felszerelve, és öltözetüket sem volt könnyű megkülönböztetni a tatárokétól.⁴⁶ Testet védő vértesszel legfeljebb a gazdagabb lovas szolgáltók esetében találkozhatunk, egyébként pedig a *tyegilaj* nevű nemezelt lenkabátot viselték. A harcosok a nogaj tatároknál elterjedt közepes testű lovakon lovagoltak.⁴⁷ (Az orosz szolgálatba állt, de muszlim hiten maradt tatár előkelők kontingensei, különösen a vizsgált időszak után, jelentős részét alkották az orosz seregnek.)⁴⁸

Ez a felszerelés a tűzfegyverek feltűnése után sem alakult át gyors ütemben. Ezek megjelenését a Moszkvai Fejedelemségben általában az 1380-as évekre teszik: valószínűleg Moszkva 1382-es, tatárok elleni sikertelen védelme idején használtak először löfegyvert. Egy *tyufjak* nevű eszközről (kis ágyú vagy mozsárágyú) történik említés, amellyel a várost ostromló Toktamis seregét lőtték.⁴⁹ Valószínűleg a török *tüfeng* szóból ered az elnevezés, ami Davies szerint akár török–tatár hatásra is utalhatna, de kézenfekvőbbnek tűnik számára, hogy inkább Litvánia és a Livóniai Rend közvetítésével jelentek meg az első kezdetleges ágyúk a Moszkvai Fejedelemségben.⁵⁰

A kézi tűzfegyverek jelentősebb mérvű alkalmazása forrásokkal első ízben 1480-ból adatható, amikor részben ennek köszönhetően sikerült megakadályozni a tatárok Ugra folyón való átkelését: a gázlókat ugyanis nyilakkal és kézfegyverekkel lőtte III. Iván serege.⁵¹ A 16. század elején már létezett egy tűzfegyverekkel felszerelt különálló egység, az ún. *piscsalnyiki*, melynek létszáma néhány száz, jobb esetben akár 1000 fő lehetett.⁵² Ez az alakulat azonban nem volt állandó: meghatározott városokból toborozták az itt szolgálatot teljesítő

44 Davies, The Foundation, 18.

45 Davies, The Foundation, 17.

46 Ld. például a Filjushkin által közölt ábrázolásokat: Alexander Filjushkin, *Ivan the Terrible: A Military History*. London, 2008, 27, 31.

47 Davies, The Foundation, 19.

48 Tatyjana A. Oparina, *Inozemci v Rossziji XVI–XVII vv.* Moszkva, 2007, 6.

49 Davies, The Foundation, 17.

50 Uo.

51 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 32.

52 Uo.

katonákat, akik a hadakozás után visszatértek lakóhelyükre, fegyvereiket pedig nem vihették magukkal.⁵³

A tűzfegyverek kategóriáinak beazonosítása, különösen ebben a kezdeti időszakban, meglehetősen nehéz, nyilvánvalóan elnevezéseket kellett találni/átvenni az új haditechnikára. A *piscsal* eredetileg általában véve tűzfegyvert jelentett az orosz nyelvben: akár könnyű ágyút, akár kanócos vagy szakállas puskát,⁵⁴ és csak később szűkült le a kézi tűzfegyver jelölésére. Mivel mind a *piscsal*, mind a *puska* (ágyú) szavak cseh eredetűek, feltételezhető, hogy Moszkva kezdetben Csehországból importált könnyű tűzfegyvereket és ágyúkat.⁵⁵ A 15. században kisebb ágyúkat már Moszkvában is gyártottak, ezek azonban kis kaliberű vaságyúk voltak.⁵⁶ Jelentős változás csak akkor következett be, amikor III. Iván olasz ágyúöntő mestereket hívott Oroszországba.

Ez a minőségi változás összefüggésben állt III. Iván második házasságával: Iván ugyanis 1472-ben az utolsó bizánci császár unokahúgát, Szofja Paleologoszt vette feleségül, akinek családja Konstantinápoly eleste (1453) után a pápához menekült. Szofja kapcsolatainak köszönhetően az 1470-es években sikerült Moszkvába hívni Aristotele Fioravanti hadmérnököt,⁵⁷ s az ő irányításával kezdődött meg a nagyobb kaliberű bronzágyúk gyártása. Fioravanti személyesen is részt vett Novgorod (1478) és Tver (1485) ostrománál, ahol már ágyúkat is használt III. Iván serege.⁵⁸ (A legkorábbi ilyen ágyúk 1485-ből maradtak fenn.)⁵⁹ 1494-ben Moszkvában már speciális ágyúöntő és puskaporgyártó műhely működött.

Fioravanti nemcsak az ágyúöntés korszerű módszerével, hanem új technikákkal és hadmérnöki újításokkal is megismertette az oroszokat: ezek egyike volt például a tömörebb téglaegetési technika, ami békés és hadi célokat egyaránt szolgálhatott.⁶⁰ Fioravanti és az ő halála után (1486 táján) érkező olasz építészek (1474 és 1539 közt nagyszámú itáliai mester dolgozott Moszkvában) maradandó hatást gyakoroltak mind a polgári, mind a vallási célokat szolgáló építészet terén.⁶¹ Ami azonban a mi szempontunkból fontos, hogy az Itáliában kialakult újfajta, geometrikus erősítési elveket a Moszkvai Fejedelemségben is meghonosították;⁶² a Moszkvai Kreml falai és bástyái a mai napig magukon viselik ennek nyomait.⁶³

Sigismund von Herberstein, a német-római császár követe, aki 1516-ban érkezett Moszkvába, kiemelte a Kreml nagy méretét, és úgy írt róla, hogy ennek az erősítménynek a „falai és tornyai, valamint az uralkodó palotája téglából épült,

53 Stevens, *Russia's Wars*, 49.

54 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 31.

55 David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia: Inner Eurasia from the Mongol Empire to Today, 1260–2000*. Vol. 2. Hoboken, 2018, 88.

56 Davies, *The Foundation*, 17.

57 Uo.; Stevens, *Russia's Wars*, 47.

58 Stevens, *Russia's Wars*, 47.

59 Kenneth Warren Chase, *Firearms: A Global History to 1700*. Cambridge, 2003, 78.

60 Stevens, *Russia's Wars*, 47.

61 Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West*. New Haven–London, 2007, 78.

62 Shvidkovsky, *Russian Architecture*, 92.

63 Crumme, *The Formation of Muscovy*, 196.

itáliai stílusban, itáliai mesterek által”.⁶⁴ „A Kreml erődítéseinek megépítése az egyik legfontosabb esemény volt az orosz építészet történetében.”⁶⁵ Ez lett ugyanis a prototípus, amit aztán Novgorodban, Pszkovban és másutt is követtek.⁶⁶ Rajtuk keresztül pedig a 15. századi itáliai erődítési kultúra plántálódott át orosz földre.⁶⁷ Másrészt viszont az azonos alakú, új típusú erődök elterjedése a moszkvai fejedelmek által uralt, újonnan bekebelezett területeken egyúttal vizuálisan jelezte az alattvalók felé, hogy új politikai egység jött létre Moszkva központtal.⁶⁸

Az ágyúk használata először inkább csak védelmi célokat szolgált, és időnként ostromoknál használták (különösen fontos volt ez Szmolenszknél 1514-ben). Nyílt mezei ütközetekben ritkán alkalmazták őket: ez utóbbira példa az orsai csata (1514), amelyben Moszkva vereséget szenvedett a lengyel–litván hadaktól.⁶⁹ Az 1520-as évekre azonban megjelentek az ágyúszekerek, ami előrelépést jelentett az ágyúk mozgatásában, ami korábban főként vízi úton történt.⁷⁰ Ugyanakkor erre az időre a lőporgyártás és a vas ágyúgolyók gyártásának kérdése is megoldódott.⁷¹

Oroszország tehát nem maradt teljesen érintetlen a technikai újításoktól a 15–16. század fordulóján. A kézi tűzfegyverek megjelenése, mint ahogy az ágyúké is, bizonyos taktikai változtatásokat követelt meg a nyílt ütközetekben, mert a lövések közti időben mind a puskások, mind a tűzéréség védelemre szorult.⁷² Ezek az újítások azonban meglehetősen korlátozottak voltak a nyugat-európai hadseregekben alkalmazottakhoz képest. A probléma egyrészt az volt, hogy a moszkvai hadseregnek nem voltak másfajta fegyverzettel rendelkező egységei: konkrétan nem voltak pikásai, és a lovasság sem használt hosszú lándzsákat.⁷³ A 14. században bizánci mintára még voltak vérttel, lándzsával felszerelt udvari lovasai az orosz fejedelmeknek, de „az 1530-as évekre a lándzsa nagyrészt eltűnt, a pajzsral együtt”.⁷⁴ Másrészt az orosz lovasságnál csak a 17. században jelentek meg nagyobb arányban a tűzfegyverek.⁷⁵

A moszkvai hadsereg taktikai újítása a tűzéréség és a puskások védelmére így az ún. *gul'jaj gorod*, azaz „mobil erőd” volt, ami hosszú, egymáshoz kapcsolt fatáblákból készült falat jelentett: ez 1522-ben jelent meg, és különösen hatékony volt a tatárok nyilai ellen.⁷⁶ Ez a szekérvárszerű (*Wagenburg*) védmű, amely mögött a lovasság is újrarendeződhetett a csatában, nem változtatta meg a sereg alapvető taktikáját és felállítását.⁷⁷

64 Idézi: Shvidkovsky, *Russian Architecture*, 78.

65 Shvidkovsky, *Russian Architecture*, 92.

66 Stevens, *Russia's Wars*, 47.

67 Shvidkovsky, *Russian Architecture*, 92.

68 Stevens, *Russia's Wars*, 47–48.

69 Stevens, *Russia's Wars*, 47.

70 Davies, *The Foundation*, 17.

71 Uo.

72 Stevens, *Russia's Wars*, 49.

73 Uo.

74 Davies, *The Foundation*, 19.

75 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 19.

76 Stevens, *Russia's Wars*, 49.

77 Uo.

HARCTÉRI TAKTIKA

A moszkvai hadsereg taktikai szempontból a 16. század elején is a korábbi formációt alkalmazta, amelynek alapvető egysége a *polk* volt.⁷⁸ A szó ma ezredet jelent, a korban (15–17. század) azonban még számos jelentése volt, s ezek az orosz hadsereg létszámának és szervezeti felépítésének átalakulásával is változtak. A szó által jelölt tartalmak sokszínűségét mutatja, hogy a 17. században használták sereg értelemben, bibliai vonatkozásban, de katonai egységként jelenthett többezres létszámú formációt épp úgy, mint néhány száz fős egységet.⁷⁹

Taktikai szempontból az orosz hadsereg a nyílt mezei ütközetekben, egészen a 17. század elejéig, amikor megkezdődött az első nagyobb modernizációs kísérlet, egy ötös osztatú felállást követett.⁸⁰ A derékhad (*polk bolsoj, pol velikij*) magját az uralkodó udvartartása (*dvor*), azaz tágabb kísérete, valamint testőrsége képezte: ez együttesen a 16. század elején kb. 2700 főt számlált.⁸¹ A derékhad előtt helyezkedett az elővéd (*peredovoj polk*), mögötte az utóvéd (*sztorozsevoj polk*), a két oldalon pedig a jobbszárny (*polk pravije ruki*), illetve a balszárny (*polk levije ruki*).⁸²

Az elő- és utóvéd, valamint a két szárny a *pomescsikok*ból, tehát lovasságból állt.⁸³ A csekély létszámú gyalogságot – amennyiben volt egyáltalán a seregben – és a tüzérséget a lovasság egységei közt helyezték el, nem pedig külön irányítás alatt.⁸⁴ Ez volt a helyzet a szekérvárszerű mozgó erőd (*guljaj gorod*) bevezetése előtt, amikor a puskasokat és az ágyúkat a derékhadban koncentrálták.⁸⁵

Speciális kiszolgáló egységekkel (orvosi, hadmérnöki részleg) ekkor még nem lehet számolni, mindössze univerzális segédcsoportokkal (*poszoha*), amelyek feladatai ad hoc jellegűek voltak, amire a falusi és városi lakosságot vették igénybe.⁸⁶ Ezek a feladatok a szállítástól a védművek készítéséig, sőt az ostromban való részvételig sokrétűek lehettek, és esetenként nagy terhet róttak egy-egy területre, mert akár minden harmadik vagy negyedik felnőtt férfit kötelezhették ilyen szolgálatra.⁸⁷ A hadjáratok végeztével természetesen ezeket az egységeket szélnek eresztették.⁸⁸ Ez a lakosságra kirótt teher III. Vaszilij uralkodása alatt nőtt meg érezhetően, ami szorosan összefüggött a tűzfegyverek elterjedésével.

78 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 22.

79 Peter Brown, *Command and Control in the Seventeenth-Century Russian Army*. In: Brian Davies (ed.), *Warfare in Eastern Europe 1500–1800*. Leiden, 2012, 258.

80 Brown, *Command and Control*, 258.

81 Davies, *The Foundation*, 18.

82 Brown, *Command and Control*, 258.

83 Davies, *The Foundation*, 18.

84 Uo.

85 Uo.

86 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 20.

87 Uo.

88 Uo.

A TŰZFEGYVEREK AZ IDŐSZAK LEGJELENTŐSEBB OSTROMÁBAN ÉS NYÍLT MEZEI ÜTKÖZETÉBEN: SZMOLENSZK ÉS ORSA (ORSZA), 1514

Szmoleszsk 1514. évi bevétele megmutatta, hogy az orosz hadsereg a lőfegyverek és a taktika terén képes volt hatékonyan alkalmazni az újításokat. Lobin hangsúlyozza, hogy a teljes bekerítés és a hatékony tűzerő együttes alkalmazása hozta meg a kívánt eredményt.⁸⁹ Szmoleszsk bevétele után viszont az oroszok nyílt ütközetben vereséget szenvedtek Orsánál, aminek fő okát Lobin a fegyverzetbeli és taktikai különbségekben látja.⁹⁰ Az orosz sereg létszámát kb. 11 000 főre teszi, míg a lengyel–litván haderőét maximum 12–13 ezer főre.⁹¹ A lengyel–litván sereg fölényét a tűzfegyverek terén képi források is alátámasztani látszanak (erre Lobin hívta fel a figyelmet).⁹²

Szmoleszsk 1514-es ostroma kapcsán az orosz krónikák kiemelt szerepet tulajdonítottak az ágyúknak és a kézi tűzfegyvereknek, sőt az egyik megőrizte annak az orosz ágyúmasternek a nevét, aki nagyban hozzájárult az ostrom sikeréhez: „*És a nagyfejedelem megparancsolta Sztjepán ágyúmasternek, hogy ágyúkkal lövesse a várost, július 29-én szombaton, a nap 3. órájában a Dnyeper felől. És a nagy ágyúval lőtte a várost. És úgy esett, hogy eltalálta a városban az ő szemben levő ágyújukat, és szétrombolta azt az ágyút, és sok ember meghalt Szmoleszsk városában. Ugyanazon a napon a nap hatodik órájában ugyanaz a Sztjepán ugyanaból az ágyúból lőtt, sok kis lövedéket összegyűjtve, akkorákat, mint egy disznó szeme, és ismét csapást mért [a városra]. És attól a városban több ember meghalt... És akkor a nagyfejedelem megparancsolta, hogy harmadszorra is mérjen csapást, és attól több ember meghalt a városban.*”⁹³ A Voszkreszenszkij évkönyv pedig arról ír, hogy „*ágyúkkal és nagy puskákkal*” (puski is piscsali bolsije) vették körül a várost.⁹⁴

Mind Szmoleszsk ostroma, mind az orsai ütközet vonatkozásban különösen érdekes az 1570-es évek elején készült ún. *Illusztrált krónika* (*Licevoj letopisznij szvod*) – amelynek szövege egyébként túlnyomórészt a korábbi ún. *Nyikon krónika* szövegét követi –, mivel a több mint 17 000 (!) miniatúrát tartalmazó mű mindkét hadi eseményről közöl ábrázolást. A szmoleszski ostrom ábrázolásán jól kivehető, hogy a várost szinte teljesen körülzárták az orosz seregek, továbbá nagyszámú ágyút, valamint nagyobb kaliberű lőfegyvert láthatunk rajta. Ezzel összhangban van a miniatúra alatt levő pár soros szöveg is (amit nem teljességében idézek): „*Az ágyúkat és a nagy puskákat felállították a város körül, és [a nagyfejedelem] megparancsolta, hogy minden oldalról lőjék a várost, és szünet nélküli nagy ostromokat eszközöljenek, és tüzes ágyúkból lőjék a várost.*”⁹⁵

89 Alekszej Nyikolajevics Lobin, *Vzjatijje Szmoleszszka i bitva pod Orsej*. Moszkva, 2015, 8–9, http://loveread.ec/read_book.php?id=73445&p=13 (elérés: 2018.10.24.).

90 Lobin, *Vzjatijje Szmoleszszka*, 18–20.

91 Lobin, *Vzjatijje Szmoleszszka*, 13, 16.

92 Lobin, *Vzjatijje Szmoleszszka*, 16, 18.

93 Idézi: Volkov, *Vojni i vojszka*, 70.

94 Uo.

95 Idézi: Alekszej Martinyjuk, Isztorija Velikogo Knyazsesztva Litovszkogo v minyiatyurah Licevogo letopisznogo szvoda XVI veka. *Lietuvos pilys* 6 (2010) 159.

Az Orsánál lezajlott ütközetet ábrázoló miniatúra azért érdekes számunkra, mert lengyel oldalról is maradt fenn képi forrás a csatáról. Nevezetesen egy majdnem kortárs, nagy méretű festmény, amely meglehetősen pontossággal ábrázolja a csata különböző fázisait,⁹⁶ és amelynek alkotója feltehetően maga is jelen volt az ütközetben (2. kép, ld. képmelléklet).⁹⁷ Érdemes tehát összevetni a két forrást, már csak azért is, amit Martinyjuk az orosz miniatúra kapcsán állapít meg: „A miniatúrára úgy lehet tekinteni, mint amelyik az egyik legvilágosabb és legérdekesebb csatajelenet az egész *Illusztrált krónikában*.⁹⁸ A kép alatt levő szöveg arról szól, hogy az orosz hadakra az erdőben rejtőző, tűzfegyverekkel rendelkező ellenség meglepetésszerű csapást mért egy szűk helyen, melynek során meghatározó elem volt a kézi tűzfegyverek és ágyúk használata.⁹⁹ Ami az orsai csatát ábrázoló két képi forráson – a méretek és a műfajbeli különbség ellenére – azonnal szembetűnik, az a tűzfegyverek jellege és száma közti nagyságrendi különbség a lengyel–litván sereg javára (1. kép, ld. képmelléklet).

ÖSSZEFOGLALÁS

Fontos, hogy a 16. század első három évtizede által hozott változások szerepét megfelelően értékeljük. Nem önmagukban az újításokat kell számba vennünk, hanem fel kell hívni a figyelmet az állam jellegére és arra a geopolitikai közegre, amelyben a központi kormányzatnak a kihívásokra reagálnia kellett. Mindaddig, amíg a fő ellenségnek a sztyepei tatárok számítottak, a tűzfegyverek átvétele lassan haladt, mivel lelassította „a manőverezési sebességet”.¹⁰⁰ Stevens a következőképpen összegzi az előrelépést a hadügyek terén: „1530-ra Moszkva már képes volt arra, hogy ismétlődő jelleggel olyan nagy létszámú seregekkel vezessen hadjáratokat, amelyekben a domináns könnyűlovasságot tüzérség segítette, a kisszámú, ideiglenes gyalogos kontingensek mellett.”¹⁰¹ Mindez azonban nem vezetett lényeges taktikai és stratégiai változásokhoz.¹⁰²

96 Lobin, *Vzjatyije Szmolenszka*, 18. A csatakép reprodukcióját és a kép azon részleteit, amelyeken a korszak jellegzetes közép-európai felszerelése és fegyverzete látható, ld. Veszprémy László (szerk.), *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, 2017, 334–335.

97 A csataképen egyetlen olyan ember látható, aki nem visel fegyvert, és az ő öltözéke, de különösen a (lineáris perspektíva mérésére utaló) kéztartása a korabeli festők esetében volt jellemző. Erre és a kép beható elemzésére ld. Volodymyr Hucul, *The Battle at Orsha – Court Propaganda or Chivalric Epic?* *RIHA Journal* July–September (2014), <https://www.riha-journal.org/articles/2014/2014-jul-sep/hucul-orsha-en> (elérés: 2018.10.24.).

98 Martinyjuk, *Isztorija*, 159.

99 Uo.

100 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 17.

101 Stevens, *Russia's Wars*, 59.

102 Filjushkin, *Ivan the Terrible*, 17.

Szokola László

A LENGYEL–LITVÁN ÁLLAMSZÖVETSÉG HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1501–1531)

TERÜLET – NÉPESSÉG

A Lengyel–Litván Államszövetség a 16. század első felében az egyik legnagyobb ország volt Európában.¹ Amíg tárgyalt időszakunkban a két fél közül a Lengyel Korona megőrizte (legfeljebb) 290 000 km²-es területét, addig a Litván Nagyfejedelemség nem volt ennyire kedvező helyzetben. A Moszkvai Fejedelemséggel vívott harcaik során (1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537) ugyanis a litvánok egyre inkább a lengyel fél segítségére szorultak, illetve jelentős területi veszteségeket szenvedtek el. E háborúk következtében a Litván Nagyfejedelemség a 15. század végén még 900 000 km²-t is elérő területe 1514-re 700 000 km²-re, 1537-re pedig körülbelül 600 000 km²-re csökkent.²

A népességet illetően 1500 körül 7,5 millió fős összlakosságról beszélhetünk. Ebből a számból kiindulva 1500-ban a Lengyel Koronának 3,5 milliós népessége lehetett, ugyanakkor a Litván Nagyfejedelemség az 1500-ra becsült 4 milliós lakosságából a fentebb említett területi veszteségek miatt – egyes

---

¹ A témakör bemutatásakor meg kell jegyeznünk, hogy a lengyel szakirodalomban elég nagy szórás mutatkozik mind a terület, mind a lakosság 1500. év körüli meghatározásában. Véleményem szerint ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy a kutatók különböző, a Lengyel Koronához más-más módon tartozó területeket vesznek számításba az ország területének és lakosságának meghatározásakor, ami viszont az adatok összesítését nagyban megnehezíti. Jelen tanulmányban nincs lehetőségem ezeket a problémákat részletesen bemutatni, ezért a lengyelek esetében csak egy lehetséges modell összeállítására szorítkoztam, az általam választott 3,5 milliós népességet pedig az (is) indokolta, hogy a hadsereg méretére vonatkozó számításainál Marek Plewczyński is ezt a számot használta. Ugyanakkor elsősorban a nevezett különbségekkel magyarázható, hogy az eltérő publikációkban az ország területe 216 000 és 290 000 km², a terület lakossága pedig 2,9 millió és 3,5 millió fő között váltakozik. A problémáról ld. F. Romhányi Beatrix, Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle* 57:1 (2015) 29–30: 31. jegyzet. További adatokért ld. *Historia Polskich w lichbach. / History of Poland in Numbers*. Vol. 3. Warszawa, 2014, 48; Marek Plewczyński, *Obertyn 1531*. Warszawa, 1994, 36.

² Robert I. Frost, *The Oxford History of Poland–Lithuania*. Oxford, 2015, 291; Urszula Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*. Warszawa, 2011, 27–33.

becslések szerint – 1528-ban már csak 2,7 milliós lakossággal rendelkezett, és 1569-re érte el ismét a 3,5 millió főt.³

AZ ÁLLAMI BEVÉTEL NAGYSÁGA

A háborúk megvívásához a lengyel uralkodóknak rengeteg pénzre volt szükségük.⁴ Ennek az volt a fő oka, hogy a közfelkelés megbízhatatlansága miatt egyre inkább a zsoldos hadseregre, majd a tatár betörések erősödésével az állandó határvédő erőkre kívánták alapozni az ország védelmét. Ez a kérdés Sándor uralkodása (1501–1506) alatt komoly anyagi nehézségekhez vezetett, s bár a helyzetet végül I. (Öreg) Zsigmond (1506–1548) reformjainak sikerült enyhítenie, a közfelkelés átszervezése neki sem sikerült.

A különböző hadi kiadásokat az uralkodók a lakosság megadóztatásán kívül egyrészt a különböző regálé jövedelmekből, mint például a sóbányászat, pénzverés, vámok, másrészt a korona birtokainak jövedelméből fedezték. Szükség esetén pedig különböző kölcsönökkel és felajánlásokkal is számolhattak.

A sóbányák tekintetében elsősorban a wieliczкаи és a bochniai sóbányákat érdemes kiemelni. Előbbi a középkor végén körülbelül évi 10 000 márka (16 000 forint) utóbbi pedig 5000 márka (8000 forint) jövedelmet hozott az uralkodónak.

A pénzverésből származó jövedelmek nagyságrendjéről nincsenek pontos adataink. Az viszont kétségtelen, hogy tárgyalt időszakunkban a királyi bevételek fontos elemét alkották. Érdemes még megjegyezni, hogy Sándor uralkodása alatt igen megemelkedett a kibocsátott pénzürmék száma, 1528-ban pedig megkezdődött a lengyel forintok verése.

Jelentősen növekedtek az áruk után, valamint az utak és hidak használatáért fizetett vámok bevételei, amelyek I. Zsigmond és II. Zsigmond Ágost (1548–1572) idején a 60 000 lengyel forintot is elérhették. Ennek fő okai közé sorolhatjuk,

3 Frost, *The Oxford History of Poland–Lithuania*, 291.

4 Jelen fejezet tárgyáról általában – illetve a pénzüsszegek forrásához – ld. Krzysztof Boroda–Piotr Guzowski, *From King's Finance to Public Finance: Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*. In: Giampiero Nigro (ed.), *Le crisi finanziarie. Gestione, implicazioni sociali e conseguenze nell'età preindustriale / The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*. Firenze, 2016, 451–470. Sajnos a szerzők külön nem tüntetik fel, de ezek az értékek 1528 előtt valószínűleg számítási forintban, azt követően pedig lengyel forintban értendők, ugyanakkor a tanulmányukban csak márkában megadott összegeket az általuk is használt szorzó szerint váltottam át. A kérdésről ld. Draskóczy István, *A lengyel só a magyar királyságban a 15. század második felében és a 16. század elején*. Szempontok a magyar forint lengyelországi terjedéséhez. In: Bessenyei József–Draskóczy István (szerk.), *Pénztörténet, gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Budapest–Miskolc, 2009, 118: 36. jegyzet; Anna Filipczak-Kocur, *Poland–Lithuania before Partition*. In: Richard Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815*. Oxford, 1991, 444–449. A fejezet témájáról még összefoglalóan: Filipczak-Kocur, *Poland–Lithuania*, 443–479. A különböző résztémákról szakirodalmi tematikus áttekintést nyújt: Tadeusz Szulc, *Skarbowość polska lat 1492–1587 w historiografii*. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 8 (2003) 19–30.

hogy 1507-ben a szarvasmarhára és a marhabőrre is külön vámot vetettek ki, illetve egyre nagyobb méreteket öltött a gabonakereskedelem.

Szükség esetén a lengyel uralkodók többször fordultak – inkább kisebb pénzösszegekért – lengyel vagy litván zsidókhoz, tehetős polgárokhoz vagy nemesekhez. Ugyanakkor egyes családok, például a Bonerek a király hitelezőivé is váltak. A kölcsönök helyett azonban lényegesen gyakoribb jelenség volt az elzálogosítás, noha ezt a nemesség több intézkedéssel is próbálta megakadályozni, mivel az ország védelmét elsősorban a királyi birtokok jövedelmeire kívánta alapozni. Mindezek ellenére Sándor a királyi jövedelmek és birtokok elzálogosításával 107 000 márka (171 200 forint), I. Zsigmond 83 000 márka (132 800 forint), II. Zsigmond Ágost 260 000 márka (416 400 forint) jövedelemre tett szert uralkodása alatt.

Mindezekén túl a király rendkívüli adóval is növelhette az állam bevételeit, amelyhez három adónem kapcsolódott: a földre kivetett adó, a városi ingatlanok adója (*szos*) és az alkoholtermelésre és értékesítésre kivetett adó (*czopowe*). Közülük az első kettő a vazallusi *consilium et auxilium* elvén alapult, amelyet az első esetben a nemes „alávetettjei” (tehát ez közvetlenül a parasztokat érintette valamilyen formában, amihez természetesen a nemesek beleegyezése is kellett, illetve idővel az adózók körét is szélesítették), a második esetben a városok fizettek. Erre 1493 és 1525 között 19 alkalommal került sor, és a kettőt általában egyszerre vetették ki. A harmadik adónem viszont kezdettől fogva nem volt egységes területileg, és gyakrabban is szedték. Fontos továbbá megemlítenünk a lengyel egyház által felajánlott *subsidiumot*, amely a 16. század első felében 7000 és 14 000 lengyel forint között mozgott. Az egyetlen rendszeres adónak csupán az ekeadót tekinthetjük, amely viszont csak 3%-át tette ki a bevételeknek.

Jelentős változást hozott a déli határon az állandó, főleg tatár betörések elleni védelemre felállított katonaság, amely igen komoly pénzügyi nehézségeket okozott. Ezért fenntartását I. Zsigmond igyekezett megreformálni például azzal, hogy a közfelkelés helyett pénzügyi hozzájárulást kért a földbirtokosoktól. Kísérleteinek többsége azonban elbukott, így a kieső jövedelmet a rendkívüli adók növelésével, valamint a beszedés bürokratikus átszervezésével kívánta pótolni; ilyen volt például, hogy az adóbeszedőknek külön könyvet kellett vezetniük a rájuk bízott területekről. Ezekből a könyvekből azután országos összesítéseket készítettek, amiből kilenc darab maradt ránk. Ezeknek köszönhetően jól látszik, hogy az intézkedések hatására 1533 és 1569 között a rendkívüli adóból befolyt jövedelem a háromszorosára, 80 000 lengyel forintról 240 000 lengyel forintra nőtt. Ugyanakkor már Zsigmond idejében megkezdődött az elzálogosított királyi birtokok visszaszerzése, illetve a királyi birtokokról és a vámokból származó jövedelem növelése is.

A Lengyel Királyság összes bevételeit IV. (Nagy) Kázmér (1447–1492) idején 90 000 márkára (140 000 forint) becsüli a szakirodalom, amely az őt követő Sándor uralkodása alatt 60 000 márkára (96 000 forint) esett vissza.

Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a litván területekről származó első adókimutatások az 1560-as évekből származnak.⁵ Illetve további problémát okoz, hogy mind a lengyel, mind a litván területeken elkülöníthetünk „köz-”, illetve az uralkodókhoz (eredetileg a lengyel királyhoz vagy a litván nagyfejedelemhez) tartozó magánkincstárát is. Előbbi kincstár alapvetően a királyi birtokokból és regálé jövedelmekből nyerte bevételeit, utóbbi pedig a fent nevezett rendkívüli adókból. Noha az uralkodói magánkincstár alapvetően az udvar kiadásait volt hivatott fedezni, a két kincstár ekkor még nem volt teljesen elválasztva egymástól. Ami pedig a két állam bevételének nagyságát illeti, 1565-ben a litván köz-kincstárba 435 000 lengyel forint bevétel érkezett, míg a lengyel kincstárak éves jövedelmét az 1560-as években 445 000 lengyel forintra becsülhetjük (240 000 forint az adóból, 48 000 forint a sójövedelemből, 67 000 forint a vámokból és 90 000 forint a királyi birtokokból). Viszont a köz- és magánkincstár, illetve a lengyel és litván kincstárak közötti pénzáramlás az 1569. évi lublini unió előtti Lengyel–Litván Államszövetségben még további kutatásokat igényel.⁶

BECSÜLT HADIPOTENCIÁL

Láthattuk tehát, hogy a 16. század elején a hadsereg finanszírozása igen jelentős teherként jelentett a Lengyel–Litván Államszövetségnek. Fenntartás tekintetében azonban a lengyel szakirodalom „fizetett” és „fizetés nélküli” csapatokat különböztet meg.⁷ Ennek megfelelően a fizetett katonasághoz számítják:

1. A szejm által megszavazott adókból fizetett „állami” zsoldos hadsereget;
2. A király magánkincstárából fizetett hadsereget (ezen tulajdonképpen a határőr katonaságot kell érteni);
3. A király magánkincstárából fizetett udvari katonaságot;
4. A különböző területi, például járási és vajdasági csapatokat, amelyeket a helyi szejmek toboroztak, továbbá a városi milíciákat;
5. A mágnsok magánhadseregeit.

Ennek a felosztásnak jelentős része a Litván Nagyfejedelemségre is érvényes volt. Ezzel szemben a nem fizetett csapatok közé tartozott a közfelkelés (kivéve, ha a határon túl kellett hadakoznia), amely során a földbirtokosokat a szejm jóváhagyásával a király hívta fegyverbe. Szintén idesorolhatók azok az önkéntes csapatok, amelyek elsősorban a hadizsákmányért vállalták a katonáskodást. Források tekintetében a fent nevezett csapatok közül az uralkodóhoz köthető zsoldos állományra (tehát az első három csoportra) vonatkozó listák és számadások

5 Gediminas Lesmiatis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim: w końcu XV–drugiej połowie XVI wieku*. Warszawa, 2013, 131–137.

6 A lublini unió után ugyanis a két ország bevételi viszonyai 2,5:1 arányt mutatnak a lengyel területek javára, ld. Filipczak-Kocur, Poland–Lithuania, 472. Ebben nagy szerepet játszik az is, hogy a litván területek jelentős része Lengyelország része lett.

7 A témáról átfogóan ld. Marek Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska XVI wieku. Tom I. Lata 1500–1548*. Oświęcim, 2017, 21, 27–32, 66–68; Uő, *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 31 (1988) 27–60.

a legbősegebbek, míg a magánkatonaság és a közfelkelők számát inkább csak megbecsülni lehet.⁸

Az uralkodóhoz köthető zsoldos sereg egyik eleme volt az az állandó védősereg (*obrona potoczna*), amely a lengyel területek déli-délkeleti határát védte a moldvai, oszmán és tatár betörésekkel szemben. Létszámuk a 15. század végén még csupán néhány száz lovasra tehető, 1501-ben azonban már 2150 főre emelkedett. A tárgyalt időszakban ezt a számot a zsoldos hadsereg többi eleméhez hasonlóan a gazdasági és katonai helyzet befolyásolta, de általában 1000 és 3000 fő között mozgott. Ugyanakkor néha a védősereg létszáma hirtelen megugrott, ami általában a Moldva elleni harcokkal állt kapcsolatban: 1531-ben 4452 lovasból és 1167 gyalogosból, 1538-ban 12 300 lovasból és 6700 gyalogosból állt. Az utóbbi létszám azonban hosszú távon nem volt fenntartható, mivel egy ekkora sereg negyedére 150 000 lengyel forint zsoldot emésztett fel. Bár az 1538. november 30-án összeülő krakkói szejm 10 000 emberre elegendő adót szavazott meg, ezt végül nem sikerült behajtani, így megkezdődött a sereg fokozatos leépítése. Ennek eredményeként az állandó sereg 1540-ben 2490, 1541-ben pedig már csak 1000 lovasból állt, majd ismét növekedni kezdett.

A határt védő katonaság mellett az egész zsoldos sereg növekedése megfigyelhető. 1506-ban a moldvaiak ellen 3300, 1509-ben 8700 zsoldos harcolt, a Moszkvai Fejedelemség ellen 1508-ban 5000-en, majd 1514-ben 17 000-en álltak csatasorba. Természetesen ez a sereg is ki volt téve a katonai és gazdasági helyzet változásainak. Így 1520-ban a Német Lovagrend ellen 16 000, míg 1531-ben a moldvaiak ellen 6000, 1535-ben a moszkvaiak ellen pedig csupán 6500 zsoldos harcolt. Hozzá kell tennünk, hogy a déli és keleti irányú hadjáratok során az állandó és a zsoldos hadsereg nem különült el egymástól, előbbi ugyanis részt vett támadó hadjáratokban is, így a lengyel zsoldos sereget körülbelül 20 000 főre becsülhetjük.⁹

A védősereghez hasonlóan állandó és zsoldos csapatnak tekinthetjük a király udvari lovas katonaságát is (*curienses*), akik Nagy Kázmér uralkodása óta részt vettek minden jelentős összecsapásban. 1508-ban 600 udvari katona harcolt a moszkvaiak ellen, 1531-ben pedig 229-en vettek részt közülük az obertyni csatában. Számuk azonban általánosságban 1000 főre tehető. Alapvetően ők alkották az uralkodó kíséretét, de többször önálló katonai feladatokkal is megbízták őket. Mellettük a királyi udvarban még körülbelül 60 gyalogos őr teljesített szolgálatot.

8 A forrásokról ld. Tadeusz Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*. Łódź, 2000, 15–38; Aleksander Boldyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*. Warszawa, 2011, 13–41. A források mennyiségét talán jól szemlélteti, hogy Boldyrew a 16. század első felének lengyel gyalogságáról írt munkáját 119 *rota* (körülbelül 12 000 fő) vizsgálatával írta meg.

9 A zsoldos sereg és az állandó védősereg létszámára és rotamestereire vonatkozó adatokat összegyűjtötte és éves bontásban 1547-ig közölte: Marek Plewczyński, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1572*. *Studia i Materiały do Historii Wojkowości* 31 (1988) 305–324; Uő, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1526–1547*. *Studia i Materiały do Historii Wojkowości* 32 (1989) 249–270.

Sokkal nagyobb problémát jelent a mágnsok csapatainak meghatározása, amelyek létszáma a néhány tucattól a néhány száz főig terjedhetett. Noha elsődleges feladatuk az adott mágns szolgálata volt, több hadjáratban is kimutatható a részvételük. Létszámukat tekintve azonban kevés információval rendelkezünk: az 1514. évi orsai csatában például megközelítőleg 1500-an harcoltak közülük.

Szintén igen nehéz meghatározni a közfelkelés (*pospolite ruszenie*) létszámát. Ennek vizsgálatánál először el kell különítenünk a közfelkelés két formáját: az általános (*expeditio generalis*) és a helyi (*expeditio particularis*) közfelkelést. Előbbi értelemszerűen a hadkötelesek teljes körét érintette, viszont a késő középkorban csak nagyon ritkán, 1537-től 1621-ig pedig egyáltalán nem hívták össze. Összlétszáma a krónikák tájékoztatása és a történészek becslése alapján 50-60 000 főre tehető. Ezzel szemben, ahogy a neve is mutatja, a helyi közfelkelés csak bizonyos területeket érintett, és elsősorban a ruszin és podóliai területeken alkalmazták őket a területet érintő tatár támadások miatt. Az ily módon kiállított csapatok összlétszáma ezért általában 1300–3000 fő között mozgott.¹⁰

A fenti becslésekből és számokból kimaradtak a különböző helyi (például városi) és az önkéntes csapatok, illetve a teljes hadra fogható népesség. Utóbbit a lengyel szakirodalom az összlakosság 10%-ára becsüli, amelyből kiindulva nagyjából 350 000 ember lehetett a lengyel területek hadipotenciálja. Ez a szám a különböző társadalmi rétegeknek a népességen belüli arányát figyelembe véve az alábbi módon tevődik össze: 35 000 nemes (10%), 70 000 polgár (20%) és 245 000 paraszt (70%) volt hadra fogható ebben az időszakban. Természetesen ez a társadalmi megoszlás ilyen formában nem feleltethető meg a hadsereg társadalmi tagozódásának. A 16. század első felében például az uralkodói zsoldban álló lengyel gyalogság 61%-a városi, míg 26%-a paraszti rétegekből került ki.¹¹ Sajnos a lengyel hadsereg ténylegesen bevethető létszámának meghatározásánál a számításokat végző Marek Plewczyński csak százalékokat adott meg,¹² ezek alapján viszont a lengyel hadsereget legfeljebb 85 000 főre tehetjük. A létszám pontosabb meghatározásához nem feledkezhetünk meg a külföldi katonaságról sem. Noha a lengyel szakirodalom állítása szerint a 16. században nem számolhatunk fizetett külföldi katonasággal, magában a lengyel hadseregben igen jelentős számban képviseltették magukat a külföldiek. A lengyel zsoldos sereg vezetőinek 1506-ban 16,7%-a (15 fő), 1514-ben 9,5%-a (2 fő), 1520-ban 21%-a (21 fő) és 1538-ban 4,5%-a (5 fő) volt idegen eredetű. A sereg egészét nézve pedig a legszínesebbnek a Német Lovagrend ellen 1519–1521 között harcoló ha-

10 A későbbiekben az így távol lévő nemesség védelmi szerepét más egységek (városi katonaság, zsoldosok) vették át, de erre elsősorban a 17. századból hoz példát a szakirodalom. Ugyanakkor az is megesett, hogy a nemesség egy része otthon maradt; ld. Kazimierz Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*. Lwów, 1928, 66–75.

11 Bóldyrew, *Piechota zaciężna*, 152.

12 A népesség legfeljebb 2%-a a közfelkelés, 0,4%-a a zsoldos sereg, valamint 0,07%-a az állandó védősereget alkothatta. Fontos azonban kiemelnünk, hogy számításai során figyelembe vette a különböző katonáskodási formák (például közfelkelés és zsoldosság) mögötti azonos társadalmi bázist is; ld. Plewczyński, *Liczebność wojska*, 58.

dak tekinthetők. Ekkor 7000 külföldi zsoldos (körülbelül a zsoldos sereg egyharmada) harcolt lengyel fizetésért. 1520-ban a sereg 18%-át csehek és morvák (3360 fő), 10,7%-át pedig sziléziaiak adták (2000 fő). 1519-es adatok szerint a teljes sereg 8%-a ruszinokból (1000 fő), 4%-a litvánokból (700 fő) 2,4%-a magyarokból (460 fő) és 1,8%-a tatárokból állt (330 fő).¹³

Lengyel–litván unióról lévén szó nem feledkezhettünk meg a litván hadseregről sem, amely azonban közvetlenül csak a keleti irányú harcokban és a határvédelemben vett részt ebben az időszakban. A litván hadsereg zsoldos állománya a határvédő lovassággal és a határ menti várak és városok gyalogságával körülbelül 8000 főre tehető.¹⁴ Emellett a litvánok esetében is számolnunk kell a közfelkeléssel, amelynek egy részét litván mágnások csapatai alkották. Ők egy 1528-ból származó regisztrum szerint 7757 lovaszt állítottak csatasorba. Ugyanakkor magát a közfelkelést az 1514-es harcokban 15 000, 1534–1535-ben 30 000 főre becsülik. Továbbá számba kell vennünk a határ mentén mozgósítható hadköteles lakosságot is, amelyből a kozákság idővel a zsoldos csapatokkal egyenlő értékű katonasággá vált. Összesítésben a litván területek hadra fogható lakosságát 200–300 000 főre, a közülük ténylegesen mozgósíthatókat 70–100 000 főre becsüli a szakirodalom.

A HADSZERVEZET SAJÁTOSSÁGAI

A hadseregben bekövetkezett változások a hadvezetésre is nagy hatással voltak. Elméletileg ugyanis továbbra is az uralkodó (aki a tárgyalt időszak szinte egészében lengyel király és litván nagyfejedelem volt egyben), illetve szükség esetén az uralkodói haditanács volt a hadsereg vezetője, a katonai ügyek viszont egyre inkább a *hetmannak* nevezett főkapitányok irányítása alá kerültek. Ezt a folyamatot jól tükrözi, hogy a 16. század első felére két *hetman* titulusa és jogköre kristályosodik ki: az egyik a „nagy” *hetman*, a másik a „tábori” *hetman*.¹⁵ Ezekből mind a lengyel, mind a litván területeken kineveztek egyet-egyet. A nagyhetman (len. *hetman wielki*, lat. *supremus campiductor*, *capitaneus generalis*) gyakorlatilag a király helyettesének tekinthető a hadvezetésben; a tisztséget ekkoriban három személy töltötte be: Mikołaj Kamieniecki (1503–1515), Mikołaj Firlej (1515–1527) és Jan Tarnowski (1527–1561). A nagyhetman hatáskörének és kötelezettségeinek pontos meghatározására azonban csak Jan Tarnowski kinevezésekor került sor. Ezek a katonai feladatok mellett nem kevés adminisztratív munkát is magukba foglaltak. Ilyen volt például a zsoldosok fel-, majd leszerelése, a várak karbantartása, a bírászkodás, illetve a katonáknak eladható élelmiszerek árának meghatározása. Noha maga a tisztség nem vált még méltósággá, élethossziglan tartott. Utóbbira jó példa Jan Tarnowski esete, akinek többszöri lemondását az

13 A lengyel zsoldos seregben szolgáló katonaság etnikai összetételéről bővebben: Marek Plewczynski, *W służbie polskiego króla: Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*. Oświęcim, 2015, 25–319.

14 Róluk bővebben ld. Lesmatis, *Wojsko zaciężne*, 42–52.

15 Eredetük azonban vita tárgyát képezi, erről bővebben ld. Katarzyna Niemczyk, *Kilka uwag do genezy i początków hetmaństwa w Polsce. Średniowiecze Polskie i Powszechne* 6 (2014) 319–333.

uralkodó nem fogadta el. Ezzel szemben a tábori hetman (*hetman polny*, szó szerinti fordításban „mezei hetman”) korára vagy egészségi állapotára hivatkozva lemondhatott tisztségéről. Az ő feladata az állandó határvédő katonaság megszervezése, illetve vezetése volt, és ő felelt például a hírszerzésért is. Ezen a két hetmani tisztségen túl több olyan hetmani titulusról van tudomásunk, amely nem vált állandó tisztséggé. Ilyen például az ideiglenes hetman, a zsoldosok hetmanja vagy az idegen zsoldosok hetmanja. Közülük talán a zsoldosok hetmanja igényel külön magyarázatot: az ő feladata – csak megbízásos alapon – különböző zsoldos csapatok irányítása volt. Például ő vezethette a litvánoknak küldött lengyel segédcsapatokat is, akiknek az irányítását azután a litván nagyhetman vette át. Ugyanakkor olyan állandó hetmanokkal is találkozunk, mint az udvari hetman, aki az udvari csapatok vezetését vette át az udvari marsalltól, de idesorolható a porosz hetman is, aki a porosz területek különleges helyzete miatt a helyi katonai egységek legfőbb parancsnoka lett. Mellettük több „segéd” pozícióval is találkozunk, ilyen például a nagyhetman esetében a tábori írnok vagy a tábori hetman esetében az őrmester, de idesorolhatók a tüzérség parancsnoka, a tábori sebészek, a szállásmester vagy a hetmanok munkáját segítő hadnagyok (*porucznik*) is.¹⁶

A hadsereg szervezeti felépítését tekintve a gyalogság *rotákra*, a lovasság pedig *rotákra* vagy lovascsapatokra (*chorągiew*) oszlott. Élükön egy-egy *rotamester* állt, akinek egyben a *rota* felállítása is a feladatai közé tartozott. Az ehhez tartozó megbízólevél tartalmazta a felállítandó *rota* létszámát és lovainak számát, a negyedéves zsold összegét, a katonák fegyvereinek meghatározását, illetve a veszteségekhez kapcsolódó kártérítés mértékét. A *rota* megszervezése után sor került a megbízói szerződésben foglaltak ellenőrzésére, majd az első zsoldkifizetéssel és az esküvel megkezdődött a szolgálat. A *rotamester* adminisztratív teendői azonban később is folytatódtak, így például fontos feladata volt a rendfenntartás, a zsoldfizetés, az ételmezés és a katonák megfelelő felkészítése. Egy-egy ilyen *rota* mérete igen változatos lehetett, a gyalogságnál elméletileg 200 fő volt az átlag ebben az időszakban, de esetenként a 600 főt is elérhette. A lovasságnál a *roták* 50 és 600 fő között mozogtak. A lengyel szakirodalom főleg a gyalogság esetében elméleti és tényleges számokat különböztet meg, aminek oka az, hogy a zsoldosok kiállításakor nem a zsoldosok, hanem a zsoldok számát határozták meg. Bizonyos egységek viszont, mint a pajzsosok és a lándzsások, dupla zsoldot kaptak, így egy százfős *rotába* tíz pajzsos és tíz lándzsás esetén nyolcvan zsoldost kellett felfogadniuk. A *roták* további kisebb egységekre tagolódtak, a gyalogságnál ezek élén a tizedes, lovasságnál a bajtárs (*towarzysz*) állt. A lovasságnál a fent ismertetett adminisztratív egységeken túl a harctéren több lovascsapatból álló nagyobb egységeket, lovas seregtesteket (*huf* vagy *hufiec*) is létrehozta.¹⁷

A zsoldosok mellett nem feledkezhetünk meg a közfelkelésről sem, amely azonban a lengyel és litván területeken térben és időben más-más struktúra sze-

16 Plewczyński, *Wojny i wojskowość*, 32–38; Uő, Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 34 (1991) 34–64; Boldyrew, *Piechota zaciężna*, 42–52.

17 Plewczyński, *Wojny i wojskowość*, 38–42; Boldyrew, *Piechota zaciężna*, 56–64, 65–87.

rint épült fel. Jól példázza ezt, hogy a szakirodalom is több különböző formáját különíti el, például az egyik esetben az erre kötelezettnek személyében (vagy helyettessel) kellett hadba szállnia, másik esetben birtokai után kellett katonákat kiállítania, de neki nem kellett hadba vonulnia, volt azonban olyan változat is, amikor a kötelezettnek személyében is az embereivel kellett tartania. Fontos továbbá kiemelni, hogy bár a kötelezettek között elsősorban a nemességet találjuk, ennél szélesebb társadalmi bázisra is kiterjedhetett, így például a soltészokra, falunagyokra, de akár a polgárok egy részére is. Ezeket a csapatokat különböző területi vezetők (várnagyok vagy *starosták*) vezették, hadba hívásuk pedig három, tartalmában különböző körlevél (*wici*) küldésével történt.¹⁸

A VALÓBAN TÁBORBA SZÁLLT HADAK LÉTSZÁMA

Amennyiben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy a fent tárgyalt hadipotenciálhoz képest egy-egy csata során mekkora sereget tudott a Lengyel–Litván Állam-szövetség kiállítani, akkor elsősorban a korszak két legjelentősebbnek tartott összecsapását érdemes vizsgálnunk: a Moszkvai Fejedelemség ellen 1514-ben vívott orsai, illetve a Moldvai Vajdaság ellen 1531-ben vívott obertyni csatát. Utóbbi esetében szerencsés helyzetben vagyunk, mivel a fennmaradt forrásoknak köszönhetően igen nagy pontossággal meg tudjuk mondani a lengyel hadsereg méretét: a hadjáratra körülbelül 6000 ember (köztük 4452 lovas és 1136 gyalogos) kelt útra Jan Tarnowski hetman vezetésével.¹⁹ Az orsai csata esetében már jóval nehezebb a létszám megállapítása. A csatával foglalkozó első írások 30 000, de inkább 35 000 főben határozták meg a lengyel–litván hadsereg méretét. Szakítva az addigi uralkodó véleményével, a 20. század közepén Stanisław Herbst 25 000 fős közös sereget tartott valószínűnek, újabban viszont Marek Plewczynski ismét a 35 000 fős létszám mellett tört lándzsát: szerinte ugyanis a sereg 15 000 litván közfelkelőből, 17 000 lengyel zsoldosból, valamint a lengyel mágánások 2500 főnyi katonaságából és önkéntesekből állt, jöllehet közülük csak 30 000-en harcoltak a csatában.²⁰ A másik oldalról viszont az orosz történetírás, noha ideológiai okokból – érthető módon – sokáig nem foglalkozott behatóban a vesztes csata vizsgálatával, a lengyel–litván hadsereg méretét tekintve elfogadta a 35 000 fős létszámot. Aleksej Lobin azonban a csatában részt vevő személyek meghatározásával 12–13 000 fős lengyel–litván sereget állapított meg, amelyben a lengyelek 8000–9000, a litvánok pedig megközelítőleg 4000 emberrel vettek volna részt. Viszont Aljaksandr Kazakou ezt a számot sem tartja elfogadhatónak, és felhívta a figyelmet arra, hogy számításai során Lobin több módszertani hibát vétett, ezért bár adatai jó kiindulópontot nyújtanak, az általa véltnél lényegesen nagyobb sereggel kell számolnunk. Várakozásai szerint azonban a for-

18 Plewczynski, *Wojny i wojskowość*, 24–25, 34, 74–75; Karol Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*. Białystok, 2013, 22–23; illetve a közfelkelésnek a korszakra vonatkozó részletes ismertetése: uo. 63–102, 147–188.

19 Plewczynski, *Obertyn*, 118–145.

20 Plewczynski, *Wojny i wojskowość*, 165, 168.

rások vizsgálatán túl a csatater modern eszközökkel történő rekonstrukciója sokat segíthet majd a részt vevő hadseregek méretének megállapításában.²¹

Ha eltekintünk a narratív források adataitól és a kutatóknak az egyes csatákra vonatkozó létszámbecsléseitől, és csak a létszámadatokat tartalmazó összeírásokat vesszük alapul, akkor mind a lengyel, mind a litván mozgósított haderő maximális méretét 20-20 000 fő körülire tehetjük. A lengyeleknél ugyanis az 1538. évi chocimi hadjáratban a 19 500 főből álló védősereg majdnem teljes egésze részt vett (ez nem melleleg a Jagelló-uralkodók alatt mozgósított legnagyobb lengyel zsoldos sereg!),²² a litvánoknál pedig hasonló létszámot tartalmaz egy 1528-ból fennmaradt, a litván közfelkelőket összeíró regisztrum, bár ebből egyes területek hiányoznak.²³ Tehát a két állam legnagyobb mozgósított haderejét külön-külön nagyjából 20 000 főre tehetjük. A két állam összevont hadseregét pedig – az orsai csatával kapcsolatos kutatás jelen állása szerint – legfeljebb 35 000 főre becsülhetjük, noha a fentebb leírtak fényében a Herbst által feltételezett 25 000-es szám mégiscsak reálisabbnak tűnik.

A FEGYVERZET SAJÁTOSSÁGAI

A fegyverzet és a taktika tekintetében a 16. század első felében a lengyel hadsereg jelentős változásokon ment át. E változások pontosabb értékeléséhez azonban meg kell jegyeznünk, hogy a korábbi évekkel ellentétben ezt az időszakot (a Német Lovagrend elleni 1519–1521. évi háborút leszámítva) keleti, elsősorban a tatárok és a Moszkvai Fejedelemség elleni háborúk jellemezték.

Jól érzékelhető a változás a lovasságon belüli új csapatnemek megjelenésében és elterjedésében is. A 16. század kezdetén ugyanis a lengyel lovasság két csapatnemből állt: nehézpáncélos lándzsásokból (*kopijnik*) és középnehéz lovas számszeríjászokból (lengyel terminussal ezeket az egységeket „lövők”-nek [*strzelec*] nevezik), amelyeknek egymáshoz való aránya a lovascsapat típusát is meghatározta. Ha a lándzsások a lovascsapat felét alkották, akkor lándzsás, ha pedig csak a negyedét, akkor lövő csapatról beszélhetünk. Maguk a lándzsások ideális esetben egész testüket, illetve a lovukat borító lemezvértben harcoltak, támadófegyvereik pedig a lándzsa, a kard és a tör voltak. A kevésbé jól felszerelt harcosok azonban az egész fejet védő sisak helyett vaskalapot, az egész testüket fedő páncél helyett pedig csak mellvértet vagy láncinget viseltek, illetve védőfegyvereik között néha a pajzs is előfordult. Velük szemben a lovas számszeríjászok általában brigantint (fémlemezekkel szegecselt kabátot) hordtak, amit néha a láncing fölé vettek fel. Ezenfelül időnként pajzsot, valamint láb- és karvédőt is viselhettek. Támadófegyverük a számszeríj, illetve a kezdeti időszakban a kard, később a szablya volt. 1500-ban azonban az udvari csapatok esetében

21 Aljaksandr Kazakou, *Histarijahrafija Arszenskaj bitvi 1514 h.: daszjahnienni i problemi. Bjelaruski hisztaricsni ahljad* 22 (2015) 3–28.

22 Plewczyński, *Materiały w latach 1526–1547*, 254; Aleksander Böldyrew, *Hand Fire-arms of the Polish Mercenary Infantry during the Moldavian Campaign of 1538. Fasciculi Archaeologiae Historicae Fasciculus* 25 (2012) 60.

23 Frost, *The Oxford History of Poland–Lithuania*, 300–301.

már találkozunk igazi könnyűfegyverzetű lövőkkel, akik „tatár módra” harcoltak.²⁴ Testüket vastag bivalybőr kaftán borította, fegyverük pedig a szablya mellett a keleti típusú íj volt. Ezek az egységek jobbra a litvániai tatárok közül kerültek ki, ugyanakkor 1501 és 1506 között két moldvai lovascsapatról is van tudomásunk, akik szintén a könnyűfegyverzetű lövők közé sorolhatók, illetve idevehetők a kis számban megjelenő kozák egységek is. Utóbbiak azonban csak az 1540-es évektől fejtettek ki nagyobb hatást a lengyel hadseregben. Szintén a századfordulóra datálható a könnyűfegyverzetű rácok (szerbek) és a közepnehéz fegyverzetű magyar huszárok felbukkanása, ami elsősorban a Jagellók magyarországi uralkodásával hozható összefüggésbe.²⁵ Bár a rácok is ugyanúgy lándzsával, tárcsapajzzsal és szablyával voltak felszerelve, mint a huszárok, a magyarok nagyobb száma, illetve a páncélok hasznossága miatt a huszár fegyverzet terjedt el már igen korán nemcsak a lengyel, hanem a litván területeken is (1. kép, ld. képmelléklet).²⁶ A későbbiekben ezek az új csapatnemek elvesztették etnikai jellegüket, és igen nagy népszerűsége miatt szert főleg a határvédő erők körében.²⁷ Elterjedésüket jól mutatja, hogy a lengyel hadsereg lovassága egyes becslések szerint 1514-ben 40%-ban huszárból, 25%-ban lándzsásból, 15%-ban lovas számszeríjászból, 15%-ban lovas íjászból és 5%-ban csak vágófegyverrel felszerelt egységekből állt.

A csapatnemek közötti megoszlásban azonban nagy változást hozott a Német Lovagrend elleni háborút követő időszak, amikor is a nyugati típusú hadseregek helyett a keleti típusú könnyűlovasság vált a lengyel csapatok fő ellenfelévé. Ennek köszönhetően a lovas számszeríjászok teljesen eltűntek, helyüket a nagyobb tűzgyorsaság miatt a lovas íjászok vették át. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy ebben az időszakban egyre nagyobb teret nyertek a tűzfegyverekkel felreszelt lovas egységek is. Ez a folyamat azonban nem tekinthető lineárisnak, az 1540-es évekre ismét a lovas íjászok alkották a lövők zömét (mintegy 90%-át). A másik nagy változás a teljesen felszerelt nehézfegyverzetű lándzsások háttérbe szorulása volt, akiket a gyorsabb manőverezésre képes huszárok, illetve a könnyebb fegyverzetű lándzsások váltottak fel, továbbá növekedett a csak vágófegyverrel felszerelt egységek aránya is. Sajnos jelen tanulmányban nincs arra mód, hogy ezeket a folyamatokat részleteiben is ismertessem, de talán jól érzékelteti a változásokat, hogy az 1531. évi obertyni csatában a huszárok arányát 48%-ra, a kopjasokét 18%-ra, a lövők és a vágófegyverrel felszerelt arányát 17-17%-ra

24 Azt azért hozzá kell tennünk, hogy litván tatárok elszórtan már korábban is megjelentek lengyel zsoldban, de hatásuk a 16. század első felében vált érezhetővé: Plewczyński, *W służbie polskiego króla*, 153.

25 A rác, magyar és tatár harcmodor megjelenéséről ld. Tadeusz Grabarczyk, „Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w. In: Tadeusz Grabarczyk–Anna Kowalska–Pietrzak–Tadeusz Nowak (red.), *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty*. Warszawa, 2011, 117–128; B. Szabó János, *A középkor magyarországi könnyűlovassága X–XVI. század*. (Studia Militaria Hungarica, 12.) Máriabesnyő, 2017, 186–213.

26 Lesmatis, *Wojsko zaciężne*, 91–98.

27 A felsorolt etnikumok szerepéről a lengyel hadseregben ld. Plewczyński, *W służbie polskiego króla*, 121–145, 181–251.

becsülhetjük. A lövők közül az íjászok 64%-ot, a tűzfegyverekkel felszereltek 36%-ot tettek ki.²⁸

A lovasságtól teljesen eltérő tendenciák figyelhetők meg a gyalogságnál, ahol alapvetően három csapatnemről beszélhetünk: pajzsosokról, lándzsásokról és lövőkről. Közülük a lándzsások voltak a legjobban felszerelve, és a tizedesek túlnyomó többsége is közülük került ki. Egész testüket páncél fedte, különböző szűrő-sújtó fegyvereket és kardot hordtak. A pajzsosok (főleg salade típusú) sisakot, mellvértet, illetve karvédőt viseltek, és hatalmas állópajzsokkal védték a mögöttük állókat. Ezen két csapatnem mögött helyezkedett el a nagyszámú puskás gyalogság, akik védőfegyvereiket tekintve igen változatos képet mutattak. Érdemes kiemelni, hogy a források szerint az 1470-es években a gyalogos lövészeknek 1–2%-a, 1496–1500 között 27,1–82,9%-a,²⁹ 1530-ra pedig már 100%-a használt lőfegyvert (8–10%-uk szakállas puskával volt felszerelve).³⁰ A másik érdekesség, hogy az 1530-as évekre a lövészek körülbelül 30%-át szálfegyverrel is ellátták, így használatuk sokoldalúbb lett, arányuk pedig hozzávetőleg 80%-ról 70%-ra esett vissza.³¹ Mindettől függetlenül a lengyel gyalogság tűzereje európai összevetésben is kiugróan magas maradt, ami a különböző típusú, általában 24 és 40 font közötti ágyúkkal kiegészítve hatalmas tűzerőt jelentett a csatatéren. Ezeket az ágyúkat általában a városok biztosították.³²

A HARCTÉRI TAKTIKA SAJÁTOSSÁGAI

A lengyel–litván hadsereget a korábbi évszázadhoz hasonlóan egy alapvetően lovasságra építő, a különböző fegyver és csapatnemeket összehangoló, gyors és mozgékony hadsereggént jellemezhetjük. Ezt a jelleget tovább erősítette az új csapatnemek megjelenése és a keleti háborúk előtérbe kerülése. Gyors lovasságuknak köszönhetően igen gyakran alkalmazták az elterelés, a portya, a cselvetés, a rajtaütés és az üldözés különböző módszereit, ugyanakkor ez a lovasság biztosította a seregek több száz kilométeres nyugodt vonulását is. A 16. század

28 Artur Gruntman, *Jazda polska 1450–1550*. Warszawa, 1997, 8–28; Tadeusz Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*. Łódź, 2015, 77–127. A számarányok forrására ld. Plewczynski, *Wojny i wojskowość*, 47–59. A páncélokról általában ld. Töll László, *A harci vérteszettek története. (A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század első harmadáig)*. PhD-disszertáció, https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/93683/PhD_Toll_Laszlo_vedett.pdf (elérés: 2019.01.07.).

29 Érdemes megjegyezni, hogy az ezekből az évekből fennmaradt összeírások rohamos növekedést mutatnak. Persze kérdéses, hogy az említett forrásokban összeírt, nem mellesleg elég jelentős számú katonaság (817 fő a legkevesebb), mennyire tekinthető általánosnak az egész sereg nézve, az arányok viszont mindenképp figyelemre méltóak. Ld. Tadeusz Grabarczyk, *Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500*. *Fasciculi Archeologiae Historicae* Fasciculus 25 (2012) 54–57.

30 Uo.

31 Plewczynski, *Wojny i wojskowość*, 60–64; fegyverekről típusonként ld. Boldyrew, *Piechota zaciężna*, 195–279.

32 Plewczynski, *Wojny i wojskowość*, 64–65; a fennmaradt régészeti anyag vizsgálatát ld. Piotr Strzyż, *Średniowieczna broń palna w Polsce*. Łódź, 2011.

első felében ezeknek az elemeknek a figyelembevételével alakították ki azt a csatarendet is, amit a szakirodalom – a források nyomán – „régí lengyel rend”-nek (*stare urzędzenie polskie*) nevez. E csatarendben a hadsereg centrumát két egymás mögött álló lovas seregtest adta (*huf czelny* és *huf walny*). Közülük az első seregtestnek az ellenséges vonalak áttörése volt a feladata. A második seregtest tartalékban állt, vagy megfelelő alkalom esetén az ellenség végső megtöréséért volt felelős, szükség esetén pedig a sereg hátát is képes volt megvédeni. Hozzájuk képest két-két oldalon három kisebb lovas seregtest (*huf posilkowy*, *huf czarny* és *straczenica*) helyezkedett el egymás mögött, amelyek könnyebb fegyverzetű, mozgékonyabb egységekből álltak. Közülük a harmadik seregtest (*straczenica*) szintén tartalékban maradt, illetve a sereg hátát védte. Az első seregtest (*huf posilkowy*) viszont a centrum első seregtestével együtt indult rohamra és a hadi helyzettől függően az ellenség bekerítése, a centrum védelme vagy megsegítése, illetve a visszavonulás támogatása volt a feladata. Szintén ezeket segítette a mögöttes lévő második seregtest (*huf czarny*), így a lengyel rohamokat egyfajta hullámmozgás jellemezte. A két szárnyon könnyűfegyverzetű lovas íjászok helyezkedtek el, akiknek az előcsatározás mellett az ellenség bekerítése volt a feladatuk. Mindezekén túl, ahogy fentebb utaltam rá, a seregtestek különböző lovascsapatokból álltak össze, így a lovasság összetételétől függően a seregtest első sorát a lándzsások alkották, akiknek az ellenség vonalait kellett áttörniük, őket pedig a huszárok, majd a lövők követték. Hozzá kell azonban tennünk, hogy elsősorban a seregtestek szélessége és nem a mélysége volt a döntő szempont, ami egyben tovább befolyásolhatta a seregtest felépítését.³³

E csatarendnek több eleme létezett már a 15. században is,³⁴ de a 16. század első felében nyerte el klasszikus formáját. Ezzel együtt sem tekinthetjük teljesen egyeduralkodónak. Jó példa erre az 1512. évi łopusznói csata, ahol a lengyelek tömött csatarendben akartak megütközni a tatárokkal, a litván nagyhetmannak azonban az 1506. évi klecki csatára hivatkozva sikerült a „klasszikus” csatarendre rábeszélnie a lengyeleket, ami végül meg is hozta a győzelmet. Előszeretettel használták a későbbiekben is túlerőben lévő ellenség ellen, ugyanakkor a csatarend részletei igen sok tényezőtől függtek, így például a terepviszonyoktól, a sereg összetételétől vagy az ellenség seregétől és céljától. A terepviszonyokat illetően például a lengyel–litván seregek előszeretettel választottak olyan csatateret, ahol valamelyik szárnyukat természeti akadály (folyó, tó, erdő stb.) védte, illetve ellenségeiket is igyekeztek ilyen helyre csalni.³⁵ Amennyiben erre nem volt lehetőség, akkor a gyalogságot használták „természeti akadályként”. A gyalogságot ugyanis – jóllehet alapvetően védekező feladatokat látott el a nyílt mezei ütközetekben, s ezért a lovassághoz képest taktikailag másodrendűnek tekinthetjük – sokféle módon vették igénybe az ütközetek során. A tüzérség

33 Plewczyński, *Wojny i wojskowość*, 393–399.

34 Marek Plewczyński, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*. Oświęcim, 2014, 237–240.

35 Zdzisław Spieralski, *Wojskowość polska w okresie Odrodzenia (1454–1576)*. In: Janusz Sikorski (ed.), *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Tom 1. Do roku 1648*. Warszawa, 1965, 316–320.

koncentrált tüzével kombinálva például gyakran küldték őket az ellenség első rohamának megtörésére, akár a lovasság előtt, akár a szárnyakon elhelyezve. Máskor pedig a lovas seregtestek közé vagy mögé helyezték el őket, akik mögé visszavonulva a lovasság rendezhette sorait.

Még napjainkban is előfordul, hogy egyes kutatók a támadó képességet hiányolva ezt a védekező taktikát negatívan értékelik. Ám ők elfeledkeznek arról, hogy a mozgékony lovas íjászok ellenében a lengyel–litván gyalogságnak nemigen volt más választása, ráadásul nagy tűzerejével sikerrel vette fel velük a harcot. Jó példa erre az 1514. évi orsai csata, ahol a moszkvaiakat a lovasság becsalogatta az erdőben rejtőzködő tűzérés és gyalogság elé, amelyek ösztüze súlyos veszteségeket okozott a moszkvai balszárnynak. Bár több elmélet született rá, mindmáig nem sikerült megnyugtatóan rekonstruálni, hogy a pajzosok és a lándzsások védelmében, egymás mögött 6–8 sorban álló lövészek milyen módon tüzeltek a nyílt csatákban (2. kép, ld. képmelléklet).³⁶ A gyalogság vonulását és védelmét több esetben szekerek segítették, amelyekből szükség esetén igen nagy területű táborokat is létre tudtak hozni. Ezek a táborok nemcsak a gyalogságnak és a tűzérésnek nyújtottak védelmet, hanem a lovasságnak is jó felvonuló terepet biztosíthattak.³⁷ Utóbbira a már többször említett, 1531. évi obertyni csata szolgáltatja a legjobb példát.

AZ OBERTYNI CSATA (1531. AUGUSZTUS 22.)

Az összecsapás körülményeit nagyban meghatározta az ellenség létszáma és a környék terepviszonyai. A lengyel sereg méretét 6000 főre és 13 ágyúra, a moldvai seregét – talán kissé túlzóan – 17 000 főre és 50 ágyúra becsüli a lengyel szakirodalom. A lengyelek helyzetét a nyomasztó túlerő mellett az is nehezítette, hogy a környék domborzata túlságosan egyenetlen volt, ezért a már fentebb ismertetett széles csatarendet nem tudták volna alkalmazni. Az elővédként előreküldött, megközelítőleg 10 000 fős moldvai lovasság pedig már túl közel volt ahhoz, hogy rendezett körülmények között visszavonulhassanak. A sereget vezető Jan Tarnowski hetman ezért egy 300 szekérből álló tábor felállítását rendelte el, amelyhez ki is választott egy megfelelő méretű magaslatot. A szekereket huszita módra, egy-egy keréknél (a bal oldali kereket a másik szekér jobb oldali kerékével vagy fordítva) összekötve állíttatta fel, így a szekerek nem egymás mellett egyenes vonalban, hanem egymáshoz képest elcsúsztatva álltak, megkönnyítve ezzel az oldalirányú tüzelést. 800 gyalogost tartalékba állított, a szekerekre

36 Boldyrew, *Piechota zaciężna*, 343–347; Aleksander Boldyrew, *The Armament of Polish Mercenary Infantry in the First Part of the 16th Century. Fasciculi Archaeologiae Historicae Fasciculus 27* (2014) 84.

37 Plewczyński, *Wojny i wojskowość*, 401–403; B. Szabó János, *A huszita hadviselés hatása és adaptációja Kelet-Közép-Európában*. In: Bárány Attila–Pósán László (szerk.), *„Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014, 434–437. A szekerek származási helyével kapcsolatban ld. Spieralski, *Wojskowość polska*, 321–324; főleg a szekerek fajtáiról és számáról ld. Aleksander Boldyrew, *Sprzęt taborowy (wozy) w przemieszczaniu armii zaciężnej w Polsce ostatnich Jagiellonów. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica 99* (2017) 113–121.

pedig puskás katonákat helyezett, a tábort árokkal és más akadályokkal is körbekerítette, az ágyúkat pedig a délkeleti sarokba állította, ahonnan az ellenséget is várták. A védekezést nem mellesleg az is megkönnyítette, hogy a tábor mögött sűrű erdő húzódott, az erdő előtti utat pedig könnyű volt tűz alatt tartani. A tábornak viszont ekkor még csak egy kapuja volt a délkeleti oldalon (elülső kapu). Időközben megérkezett a korábban hátramaradt 7000 fős moldvai sereg, illetve az 50 ágyú is, így augusztus 22-én megkezdődött a szekértábor elleni támadás. A moldvaiak első lovasrohamát a lengyel tüzéség sikeresen visszaverte, érzékeny veszteségeket okozva nekik. Noha Tarnowski arra számított, hogy hasonló rohamok kierőszakolásával idővel kivéreztheti a moldvai sereget, a moldvaiakat vezető IV. Péter (1527–1538) vajda több ágyújának köszönhetően inkább a szekérvár szétlövését és a lengyel csapatok „kifüstölését” tűzte ki célul. Ezzel kétórás tűzpárbaj vette kezdetét, amely mindkét félnek komoly veszteségeket okozott. A moldvaiaknak ugyanakkor a tábor magaslati pozíciója miatt nem sikerült az ágyúikat teljes hatékonysággal használniuk. Az így kialakult patthelyzetet végül Tarnowski azzal oldotta meg, hogy a tábor másik végében néhány szekeret elmozdítva újabb kaput csináltatott (hátsó kapu), amin kiküldött egy kisebb gyalogos egységet, amelynek puskatüze az ellene küldött moldvai lovasságot is visszaverte.³⁸ A kis csapat azonban nem tarthatta volna magát sokáig, ezért hamarosan visszavonult. A moldvai vajda viszont attól tartott, hogy a lengyelek a hátsó kapun keresztül el akarnak menekülni, ezért félkör alakban körbevette a tábort. Ám a fentebb említett erdő miatt ezt teljesen nem tudta megtenni – a hetman viszont az eseményeket látva változtatott addigi taktikáján.

Felismerte ugyanis, hogy az ellenség mindenképp el akarja vágni visszavonulási útvonalától, ezért a fentebb említett hullámmozgás szerint több lovasrohamot rendelt el a hátsó kapun keresztül. Ezek nem voltak ugyan elég erősek az ellenség megfutamítására, de elég nagy veszteségeket okoztak ahhoz, hogy a moldvaiaknak csapatokat kelljen átvezényelniük erre a szárnyra. Miután a hetman látta, hogy a moldvaiak egységeket csoportosítanak át, lovassága másik részével az elülső kapun keresztül támadást indított az így meggyengült moldvai jobbszárny ellen, amelyet a bravúros rohammal sikerült is felszámolnia. Az ott található ágyúkat egy kiküldött gyalogos csapat elfoglalta, és a moldvaiak ellen fordította. Mindeközben a meglepett moldvai sereg centrumát a velük szemben koncentrált lengyel tüzéség kötötte le. A végső csapást a tartalékban tartott 1600 lovas rohama mérte az ellenségre, amely mind a moldvai balszárnyat, mind a centrumot menekülésre kényszerítette. A hetman ezzel a korszak egyik legnagyobb lengyel győzelmét vívta ki, a csata pedig nemcsak a szekértábor használatának, hanem a különböző csapatnemek összehangolásának is szép példájává vált.³⁹

38 Ez a csata éppen ezért kivételnek számít a gyalogság fentebb említett csak védekező magatartását illetően.

39 Plewczynski, *Wojny i wojskowość*, 328–350; Uő, *Obertyn*, 169–218; Spieralski, *Wojskowość polska*, 337–340.

ÖSSZEGZÉS

Az 1497. évi moldvai hadjárat kudarca következtében a hadsereg belső problémái a lengyel királyok számára is nyilvánvalóvá váltak, amit a tatár betörések miatt felállított állandó határvédelmi katonaság finanszírozási nehézségei tovább súlyosbítottak. Ebből kiindulva a 16. század első felében az uralkodók elsődleges célja a közfelkelés átszervezése, valamint a királyi jövedelmek növelése volt. Utóbbi megkönnyítette, hogy a lengyel király 1501-től litván nagyfejedelem is volt egyben, így a kincstáraik közötti pénzmozgás is könnyebbé vált.

Mindemellett a hadsereg szervezetében is jelentős változások történtek. Egyrészt meghatározták a hadsereget ténylegesen irányító nagyhetman és a tábori hetman feladatkörét, másrészt olyan új csapatnemeket állítottak fel, mint a szerb eredetű rácok, a magyar eredetű huszárok vagy a tatár módra harcoló lovas íjászok. Az új egységekre alapozva a 16. század első felére kialakult a „rég-i lengyel rend”-nek nevezett csatarend, amelynek használatát a túlerőben lévő, alapvetően könnyűlovasságra építő ellenség elleni harc előtérbe kerülése indokolta. Az ekkori lengyel–litván hadsereget alapvetően lovasságra építő, a különböző fegyver és csapatnemeket összehangoló, gyors és mozgékony hadseregként jellemezhetjük, amely megfelelő választ tudott adni a korszak kihívásaira.

B. Szabó János

A MAGYAR KIRÁLYSÁG HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1490–1529)

A MAGYAR–CSEH PERSZONÁLUNIO

A 15–16. század fordulóján Magyarország az egyik legrégibb, legtekintélyesebb közép-európai keresztény királyságnak számított. Az 1504. évi vatikáni precedencialistán a magyar király a kilencedik helyen, többek között a francia, spanyol, portugál, angol, nápolyi és skót király után, de a navarrai, ciprusi, cseh, lengyel és dán királyok előtt szerepelt. A késő középkorból ismerünk néhány olyan felsorolást a római Kúrián kívülről, amelyek a magyar királyt negyedik vagy ötödik helyen említik, Rómában azonban a 15. század végére a portugál és a skót uralkodó követekkel kerültek azonos szintre a magyar küldöttek.¹

Ez a magyar–horvát reálunió alapuló, a teljes Kárpát-medencét és az Adria mellékét is magába foglaló hatalom a középkorban meglehetősen stabil határokkal rendelkezett. Uralkodói ugyan a 11–13. század között Halicstól Boszniáig időről időre számos más területet is megpróbáltak uralmuk alá hajtani keleti és déli határaik mentén, ám ezek a kísérletek csupán évszázadokon át öröklődő igénycímeket és egy nehezen uralható – és a 14. században érkező oszmán hódítók támadásainak erősen kitett – észak-balkáni határövezet, a vajdaságok és bánóságok sorát juttatták fennhatóságuk alá.²

Viszont a 15. században a magyar és cseh korona országainak trónjára több alkalommal ténylegesen is közös uralkodó került. Igaz, Luxemburgi Zsigmond magyar király (1387–1437) csak a lázadó cseh huszita alattvalóival vívott több évtizedes elkeseredett küzdelem után foglalhatta el családi örökségét Prágában,

---

1 Lakatos Bálint, *Ordo regum. Precedencialisták a pápai udvarban és a magyar király rangja a középkor végén*. In: Tusor Péter–Szovák Kornél–Fedeles Tamás (szerk.), *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/15.) Budapest–Róma, 2017, 137–172, 446–447.

2 Engel Pál, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001, 1–3, 195–201; Tamás Pálósfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 63.) Leiden–Boston, 2018, 11–15.

de őt követve – legalább névlegesen – már Habsburg Albert (1437–1439) és fia, László (1439–1457) is egyedül birtokolta a két ország koronáját.³

Később Hunyadi Mátyás és a Jagelló-dinasztia egyik tagja, Ulászló lengyel herceg újította fel e perszonálunió hagyományát. Mivel a cseh vallásháborúba 1468-ban a katolikusok oldalán beavatkozó magyar királyt, Hunyadi Mátyást is cseh királlyá koronázták, az 1478. évi olomouci békében e cím használatát és a Cseh Korona országai feletti hatalom megosztását – Morvaország és Szilézia törvényes birtoklását – Mátyás ellenlábasa, Jagelló Ulászló is jogszerűnek ismerte el. Ő viszont 1471-től uralkodott a szorosan vett Csehország felett, s Hunyadi Mátyás (1458–1490) halála után magyar királlyá is megválasztották, ami elvezetett a Cseh Korona országainak újjáegyesítéséhez.⁴ Miután fegyverrel is sikerült megvédenie új koronáját, ismét tartósan összekapcsolódott a két ország sorsa (1. táblázat), s e kötelék 1918-ig már csak rövid időre szűnt meg fia, II. Lajos (1516–1526) korai tragikus halálával a mohácsi csata után.⁵

1. TÁBLÁZAT: A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A CSEH KORONA ORSZÁGAI A 16. SZÁZAD ELEJÉN⁶

	Magyar Királyság	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	320 000	125 000
Lakosságszám	3 300 000	2 300 000

3 Wilhelm Wostry, *König Albrecht II.* (Prager Studien auf dem Gebiet der Geschichtswissenschaften) Prague, 1906–1907; David Papajík, *Ladislav Pohrobek (1440–1457): uherský a český král.* České Budějovice, 2016; Engel Pál, *Szent István*, 233–248; Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 77–187.

4 Tomáš Homola, Polish–Hungarian Rivalry for the Bohemian Crown in the 1460s. In: Dániel Bagi–Gábor Barabás–Zsolt Máté (eds.), *Hungaro-Polonica: Young Scholars on Medieval Polish–Hungarian Relations.* Pécs, 2016, 291–311; Antonín Kalous, *Matyáš Korvín (1443–1490): uherský a český král.* České Budějovice 2009, 168–222; Roman Heck, *Elekcija kutnohorska 1471 roku.* *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 27 (1972) 193–235.

5 Kubinyi András, Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991) 1–54; Székely György, A rendek válaszüton: a dinasztiaaváltás harcai 1490–1492-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003) 427–456; Neumann Tibor, Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény). *Századok* 144 (2010) 335–372; Uő, Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény). *Századok* 145 (2011) 293–347; Uő, A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491). In: Pósnán László–Veszprémy László (szerk.), *Elfeledett háborúk: Középkori csaták és várostromok, 6–16. század.* Budapest, 2016, 363–397.

6 Az adatok forrása: Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest, 2010, 35. A késő középkori magyar demográfiai adatok vonatkozásában igen széles körben, 2,5 millió és 5,5 millió között szóródtak a kutatók becslései (Engel, *Szent István*, 273); újabban azonban a 3–3,5 millió közé eső adatok váltak a leginkább elfogadottá: József Laszlovsky, *Agriculture in Medieval Hungary.* In: József Laszlovsky–Balázs Nagy–Péter Szabó–András Vadas (eds.), *The Economy of Medieval Hungary.* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 49.) Leiden–Boston, 2018, 90. De a Cseh Korona országai esetében is akad a táblázatban szereplőnél alacsonyabb, 2 milliós becslés, ld. Péterfi Bence tanulmányát e kötetben.

Ekkor az 1515-ben megkötött Habsburg–Jagelló örökösödési szerződésnek megfelelően a cseh rendek Habsburg Ferdinánd osztrák főherceget választották Lajos király utódának, Magyarországon azonban a leggazdagabb arisztokrata, Szapolyai János erdélyi vajda szerezte meg a trónt. Őt viszont a magyar királlyá is megválasztott Ferdinánd már 1528-ban elűzte az országból,⁷ így János a következő évben csak Szulejmán szultán közreműködésével tudta részlegesen visszaszerezni királyságát – már mint oszmán vazallus. 1529-ben a mohácsi mezőn az ő szultánnak adott kézcsókjával ért véget a szuverén magyar középhatalom története Közép-Európában.⁸

Adottságait tekintve tehát elvileg Ulászló és utóda is tekintélyes súlyú állam-konglomerátumot kormányozhatott volna a budai udvarból. A Német-római Birodalom kötelékébe tartozó Csehországban azonban a huszita háborúk időszakában ingatta meg a királyi tekintélyt, s a Jagellók alatt Szent Vencel koronájának országaiban a rendek – a főurak, az alsóbb nemesség és a városok – túlsúlya érvényesült a kormányzatban.⁹ A politikai hatalom pedig mindvégig a nagy hatalmú arisztokrata családok és a gazdaságilag és politikailag is rendkívül befolyásos városok vezetőinek kezében összpontosult, az ország pedig folyamatosan egy újabb vallásháború szélén táncolt.¹⁰ Így a cseh területekben rejlő nem jelentéktelen anyagi és katonai potenciált sem sikerült kiaknáznia, s fenyegetett magyarországi uralma megőrzésre fordítania a dinasztia.¹¹ A két korona kapcsolatait végül csak 1526, a Jagellók bukása után sikerült a Habsburgoknak – immár Ausztriával kiegészítve – lépésről lépésre reálunióvá kovácsolnia.¹²

„GAZDAG FÖLD, SZEGÉNY ORSZÁG”¹³

A késő középkori Magyar Királyság tekintélyes méretű területén viszonylag kevés ember élt, s a lakott területen – legalábbis Nyugat-Európa fejlett területeihez mérve – alacsony volt az átlagos népsűrűség, ritkák és viszonylag kis méretűek a valódi városok (*civitas*): alig negyven volt belőlük, és az ország legnagyobb

7 Bogusław Dybaś–István Tringli (hrsg.), *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Doppelvermählung*. (21st-Century Studies in Humanities) Budapest, 2019; B. Szabó János, János király döntő csatái: Tokaj, 1527 és Szina, 1528. In: Pószán-Veszprémy (szerk.), *Elfeledett háborúk*, 426–442.

8 Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út, 1526–1528*. (Gyorsuló idő) Budapest, 1993; Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 48–57.

9 Joesf Macek, *The Monarchy of the Estates*. In: Mikuláš Teich (ed.), *Bohemia in History*. Cambridge, 1998, 98–116.

10 Antonín Kalous, *Tárgyalások az utraquisták egyesüléséről a római egyházzal. Kiegyezési politika*. In: F. Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor (szerk.), *Szentírás, Hagyomány, Reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Budapest, 2009, 157–163.

11 Paradox módon, ám tulajdonképpen mégis ennek a helyzetnek megfelelően, a dinasztia csehországi beágyazottsága is csekély maradt: Ilya Afanasyev, *Did Bohemian Jagellonians Exist?* In: Natalia Nowakowska (ed.), *Remembering the Jagellonians*. London–New York, 2019, 101–120.

12 Pálffy, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia*, 77–99; Robert John Weston Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700: An Interpretation*. Oxford, 1979.

13 Kulcsár Péter, *A Jagelló-kor*. (Magyar História) Budapest, 1981, 16 (a monográfia egyik fejezetcíme).

város-koncentrációjának, Budának, Pestnek és Óbudának együttesen is csak 10 000 lakosa volt.¹⁴

Viszont az ország jelentős természeti kincsekkel bírt, ennek megfelelően külkereskedelmét a luxusárúk, iparcikkek (fémárúk, például fegyverek) behozatala és a nyersanyagok, mezőgazdasági termékek és az élő áru kivitele jellemezte. Különösen a magyar Alföldön tenyésztett szarvasmarha, a magyar bor és a Thurzó–Fugger vállalkozás által a Felvidéken kibányászott réz kivitele bírt számottevő jelentőséggel az európai kereskedelemben.¹⁵

A 15. századi magyar uralkodók – különösen Hunyadi Mátyás – esetében a korábbi kutatás hajlott rá, hogy „idealizálja” uralkodói bevételeik nagyságát a Jagellókéval szemben, akiknek éves jövedelmét csupán évi 200–300 000 aranyforintra becsülték.¹⁶ A magyarországi Jagelló-kor egyik legkiválóbb kutatója, Kubinyi András is úgy vélekedett 2004-ben, hogy az ország bevételeiről az 1520-as évekből „két forráscsoport maradt fenn: néhány velencei követjelentés, valamint II. Lajos kori költségvetési előirányzat. Az előbbiek azt akarták igazolni, hogy Mátyás jövedelmeihez képest mennyire romlott az ország, és így feltehetően Mátyás bevételeit kissé fel-, a Jagellókét pedig leértékelték”, ám „az adatok túlságosan ellentmondóak ahhoz, hogy támaszkodni lehessen rájuk”.¹⁷

Az 1521. évi oszmán-török invázió miatt előállt rendkívüli vészhelyzetben azonban nyilvánvalóan megnőtt az adófizetési fegyelem, és a válsághelyzetben a kormányzat a pénzrontás – Európa-szerte ismert – eszközével is igyekezett növelni bevételeit.¹⁸ Így az 1522. évben a teljes bevétel elérte akár a 478–528 000 forintot is – de az eddigi vélekedésekkel ellentétben – még az átlagosabb évek-

14 Engel, *Szent István*, 206–219, 268–273; Katalin Szende, Buda and the Urban Development of East Central Europe. In: Katalin Szende–András Vadas (eds.), *Medieval Buda in Context*. (Brill's Companions to European History, 10.) Leiden–Boston, 2016, 526–553; Katalin Szende, The Urban Economy in Medieval Hungary. In: Laszlovszky–Nagy–Szabó–Vadas (eds.), *The Economy of Medieval Hungary*, 335–358.

15 Balázs Nagy, Foreign Trade of Medieval Hungary. In: Laszlovszky–Nagy–Szabó–Vadas (eds.), *The Economy of Medieval Hungary*, 483–490; Zsámboki László, Magyarország ércbányászata a honfoglalástól az I. világháború végéig. In: Uő, *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből*. I. Miskolc, 1982, 23–24.

16 Zsigmond, V. László és Mátyás király jövedelmeit, illetve azok megoszlását ld. Gyöngyössi Márton, Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). In: Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter (szerk.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008, 191. Mátyás és a Jagellók éves bevételeiről a szakirodalomban szereplő eltérő adatok összefoglaló táblázatát ld. Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás–C. Tóth Norbert, Két évszázad a sztereotípiák fogságában (Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról). In: Fodor Pál–Varga Szabolcs (szerk.), *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. (Mohács 1526–2026: Reconstruction and Remembrance). Budapest, 2019, 51.

17 Kubinyi András, Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: Zombori István (szerk.), *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004, 123.

18 C. Tóth Norbert, A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Weisz Boglárka (szerk.), *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2016, 83–148; vö. Gyöngyössi Márton, II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a nova moneta. *Századok* 151 (2017) 607–644.

ben is megközelíthette a 350–400 000 forintot. A legújabb vizsgálatokat végző C. Tóth Norbert szerint azonban „a királyság belső erőforrásainak a déli határok megvédése érdekében történő »csúcsrajáratása«, amely ekkor már – a szreberniki bánság 1512. évi elvesztése, valamint az azt követő sikertelen béketárgyalások miatt állandósuló hadiállapot okán – mintegy évtizede tartott, »elégette« a királyi jövedelmeket”.¹⁹

A HADIPOTENCIÁL ÉS A TÉNYLEGESEN MOZGÓSÍTHATÓ HADERŐ

Ludovicus Tubero raguzai történetíró szerint a 16. század elején Magyarországot ugyan „sok nép lakja, [...] mégis egyedül a magyar nemesség rendelkezik szavazati joggal a gyűléseken a főpapsággal együtt, akik a legfőbb helyet bírják náluk. A magyaroknál pedig azokat tartják nemeseknek, akiknek egész élete katonáskodással telik el, és akik messze távol vannak a városi műveltségtől – ugyanis úgy tartják, hogy a kézművesekre és a kereskedőkre jellemző, hogy a városokban laknak, [...] mivel Magyarország ereje nem a városokban és várakban vagy más efféle építményekben rejlik, hanem a hadseregben, ami pedig nemesekből áll. A nemesek pedig nem a városokban laknak, amelyekből Magyarországon – mint mondtam – kevés van, hanem a nemesek mindegyike birtokának falvában él tetszése szerint, senki parancsának nem engedelmeskedvén, kivéve a királyt.”²⁰

Úgy tűnik, a 16. század elején az volt a külföldi közvélekedés, hogy ezt az országot különösebb anyagi ráfordítások nélkül is jelentős hadinép védelmezi, mert a magyaroknak „az a szokásuk – írta Pierre Choque, a bretagne-i hercegség heroldja –, hogy amikor a király személyesen vonul a törökök ellen, minden fegyverforgató személy önként vele tart. Ezt a nemzetet félik legjobban a törökök, mert jó és merész harcosok”.²¹

A demográfiai és katonai vonatkozású adatok összegzése után Kubinyi András nemrégiben maga is úgy vélekedett még, hogy a királyságban „az állandóan fegyverben tartott és a mozgósítható hadak létszáma, tehát az ország felhasználható katonai potenciálja [...] kerekítve 50–60 000 fő lehetett”.²² Mindez szerinte többé-kevésbé egybevág azzal az információval, hogy 1523-ban valóban nem kevesebb, mint 60 000 katonát ígért a magyar kormányzat egy, az oszmánok elleni korlátozott célú támadó hadjáratához.²³ De már az 1490-es években II. Ulászló jól értesült történetírója, Antonio Bonfini is azt állította, hogy a magyar király veszély esetén „a törökkel szomszédos minden várat azonnal katonával, ágyúval, élelemmel és fegyverrel rak meg, [...] ha a török folytatná az előrenyomulást, az alatt,

19 Neumann–Pálosfalvi–C. Tóth, Két évszázad.

20 Ludovicus Tubero, *Kortörténeti feljegyzések: Magyarország*. (Középkortörténeti Könyvtár, 4.) Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994, 66–70, 156.

21 Györkös Attila, *Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepei Észak-Itáliában és Magyarországon*. Máriaesnyő, 2016, 164.

22 Kubinyi, Magyarország hatalmasai, 127–130.

23 Az 1523-as tervekről és a 60 000-es hadról: Kubinyi András, A szászszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1978) 206–207; Uő, A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115 (1981) 83–85.

míg az ország szélső várainak az ostromával tölti az időt, két hónapon belül könnyen összegyűjthet egy hatvanezer főből álló sereget.”²⁴ Jelenleg tehát Kubinyi megállapítását úgy finomíthatjuk, hogy ezt a számot az akkori kormányzat által – mozgósíthatónak is – vélelmezett katonai potenciál maximumának tekinthetjük II. Lajos (1516–1526) két országában.

A magyar haderő zömét a lovasság alkotta. Legalábbis a század eleji velencei diplomáciai források úgy tudják, hogy míg Csehország csupán 6000, addig a Magyar Királyság 40 000 mozgósítható lovassal rendelkezett.²⁵ Az itáliai diplomaták igyekeztek minél alaposan tájékozódni magyar partnerük haderejéről, s információik több ponton is alátámasztják Kubinyi András kalkulációit, amelyek szerint a banderális rendszerben – a telekkatonaság kulcsszámától függően – a bárói és megyei bandériumokkal, valamint az egyháznagyok 7250 lovasával együtt még 14–20 000 lovas tudtak kiállítani. Francesco de la Zuecha követet 1500-ban például úgy tájékoztatta II. Ulászló király, hogy „a lovasság száma 18–20 ezer, [...] de ebbe nincs beleszámítva az erdélyi és székely” kontingens, melyekkel együtt az ország teljes lovassági potenciálját már 40 000 főre tették.²⁶

Erdély ugyanis a Magyar Királyság többi részétől némileg eltérő társadalomfejlődésének köszönhetően rendkívül nagy súlyt képviselt a teljes hadipotenciálon belül. A kimondottan katonai jellegű belső szerveződésnek köszönhetően a becslések szerint a 15. század végén feltehetően csupán 500 000 lakossal rendelkező erdélyi vajdaság Európa egyik legmilitarizáltabb régiójának számított.²⁷ A modern kutatás a 15. század végén 50 000 főre becsüli a tartomány potenciális fegyverforgató népességét – ennek az erőnek viszont csak a töredéke volt mozgósítható a tartomány határain kívülre.²⁸

A magyar erőforrásokon túl azonban az 1490-ben létrejött magyar–cseh perszonálunió biztosította (Mátyás király hódításainak elvesztése után is) annak lehetőségét, hogy a magyar uralkodó szolgálatába fogadhassa a még mindig nagy hírű cseh zsoldosokat.²⁹ A magyar király és a velencei diplomaták egybehangzó tudósítása szerint csakis a pénz hiánya akadályozhatta, hogy a Cseh Korona országaiban tetemes zsoldossereget fogadjanak a magyar csapatok mellé – és a toborzás kiterjedhetett a rokon Jagelló-család uralma alatt álló Lengyel

24 Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995, 968.

25 Balogh István, *Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526 (Forrástanulmány)*. Szeged, 1929, II, VIII–IX, XVIII, XXXIII.

26 Kubinyi András, Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* 113 (2000) 405. Az 1500. évi velencei jelentés fordítása: Balogh, *Velencei diplomaták*, II.

27 András Borosy, The Militia Portalis in Hungary before 1526. In: János M. Bak–Béla K. Király (eds.), *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. New York, 1982, 71.

28 Kubinyi András, Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Uő, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára). Budapest, 2007, 201.

29 A cseh zsoldosok korabeli szerepéhez Közép-Európában: Uwe Tresp, *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*. (Krieg in der Geschichte, 19.) Paderborn–München–Wien–Zürich, 2004.

Királyság területére is.³⁰ Jelentkezőből pedig, úgy tűnik, nem volt hiány: 1521-ben úgy hírtett, hogy I. Ferenc francia király nem kevesebb, mint 20 000 gyalogost és 4000 lovast kívánt zsoldjába fogadni a Cseh Korona országaiban.³¹ A cseh–magyar perszonálunióban rejlő másik igen komoly lehetőség az volt, hogy a Jagelló uralkodók – ha nem kis nehézségek árán is – időről időre el tudták érni, hogy a Cseh Korona országainak rendjei segédcsapatokkal támogassák őket az oszmánok elleni harcban. 1523-ban egy velencei diplomata így kifejezetten nagyra értékelhette a II. Lajos által uralt területek sokoldalú katonai adottságait: „*Nehéz és könnyű lovaik [lovasaik] vannak és gyalogosok nagy számban, amivel semmi más herceg [értsd: fejedelem] nem bír. Franciaországnak vannak lovai, de nincsenek gyalogosai és így kénytelen svájciakat és más idegeneket fogadni, Spanyolorzágnak sok gyalogosa van, de nincs ugyanannyi ló.*”³²

A valóságban azonban a helyzet többnyire nem volt ennyire rózsás. 1521-ben II. Lajos csupán 4000 gyalogost – és legfeljebb 1000 lovast – tudott zsoldjába fogadni a Cseh Királyságból, 1523-ban pedig a pápai segélyből 1000 morva gyalogost sikerült mozgósítania.³³ 1526-ban szintén a pápai segélypénznek köszönhetően alig másfél–két hónap alatt ismét legalább 4000 jól felszerelt csehországi és lengyelországi gyalogos katona érkezett a királyi seregbe – a mohácsi hadjáratban így ezek a cseh és lengyel alakulatok számítottak a magyar király elit gyalogságának.

Igaz, a cseh rendek felajánlásaival a cseh kontingensek létszáma jócskán megnövekedhetett: 1521 nyarán egyedül Morvaország rendjei 7220 jól felszerelt gyalogost és 400 lovast, valamint 18 ágyút szavaztak meg II. Lajosnak hadisegélyként, 1526-ban pedig a cseh hadtörténeti szakirodalom szerint a rendek 16 000 fős segélyhadat állítottak fel királyuk számára.³⁴ E jó minőségű segédcsapatok alkalmazásának egyik legfontosabb nehézsége az oszmán hadszíntéren az időtényező volt: a kétségkívül nem túl lelkes cseh és morva hadak zömükben sem 1514-ben, sem 1521-ben, sem 1526-ban nem tudtak augusztus legvége vagy szeptember eleje előtt megérkezni a magyar sereg déli összpontosítási területére, Buda–Tolna

30 Balogh, *Velencei diplomaták*, XXXIII; II. Lajos levele VIII. Henrik angol királyhoz, 1526: Simonyi Ernő, *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717*. (Monumenta Hungariae Historica, I; Diplomataria, V.) Pest, 1859, 73; 1526-ban, a hivatalos lengyel–török béke ellenére is 1500 lengyel zsoldos érkezett a magyar táborba a lengyel király tiszteje, Leonard Gnyonski vezetésével: Piotr Tafilowski, *Mohács 29. VIII. 1526*. Zabrze, 2010, 62.

31 Bárány Attila, Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből. In: Bárány Attila–Dreska Gábor–Szovák Kornél (szerk.), *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Budapest–Debrecen 2014, II. 490–491. A 16. század elején pfálzi és lengyel szolgálatba lépett cseh zsoldosokról ld. e kötetben Péterfi Bence és Szokola László tanulmányát.

32 Francesco Massaro titkár jelentése 1523-ból: Balogh, *Velencei diplomaták*, LXII–LXIII.

33 Bárány, Követjelentés, 490–491; Balogh, *Velencei diplomaták*, XXXIII. 1522-ben Pétervárad helyőrségében is szolgáltak lengyel zsoldosok: Kubinyi, A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem, 203: 54. jegyzet, 211.

34 Petr Klučina, Pohusitské vojenství (1434–1526). In: Zdenek Procházka–Jan Lipták (Hlavní Redakce), *Vojenské dějiny Československa (do roku 1526)*. Praha, 1985, 314.

térségébe.³⁵ Így a pápai pénzen felfogadott zsoldosokon kívül 1526-ban is csupán a cseh királyi városok – feltételezhetően – 1600 gyalogosból és 400 lovasból álló seregtete jutott el ide a döntő csata előtt augusztus 29-ig.³⁶

De a magyarországi haderőt még a határokon belül is sújtották mozgósítási nehézségek: az aratás befejezése előtt ugyanis az ország nem volt képes több tízezres seregek felvonultatására.³⁷ Így tulajdonképpen tipikusnak tekinthető, hogy az oszmán front jelentősebb vállalkozásait 5–10 000 fős seregtettek hajtották végre. 1501-ben, a velencei szövetségben vívott török háborúban ugyan jóval nagyobb léptékű mozgósításra került sor, ám a közel 30 000-es magyar haderőt ekkor is három önálló hadtestbe szervezve vetették be: Corvin János 8000 fővel Boszniában, Somi Józsa temesi bán 16 000 fővel Szerbiában, Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda 5000 fővel pedig Bulgáriában hajtott végre nagyszabású betörést.³⁸

Ezt a nagyságrendet ritkán lépte túl az egy táborba összevont magyar haderő, az 1520-as évek grandiózus szultáni hadjáratai miatt azonban ennél is komolyabb erőfeszítésekre kényszerült a magyar hadszervezet. A külföldi jelentések szerint 1521 szeptemberében – a külföldi segédcsapatokkal és a déli határvidék fegyverbe szólított parasztságával együtt – három táborban több mint 70 000 ember állt fegyverben,³⁹ s hasonló volt a nagyságrend 1526-ban is, ám a döntő összecsapás előtt ennek az erőnek csak mintegy a felét sikerült augusztus 29-ig összevonni a mohácsi táborban.⁴⁰ A csata előtt összegyűlt had nagyságát a magyar kancellár, Brodarics István 24–25 000 főben adta meg, hozzátéve, hogy a naszádosok szintén jelen lévő – mintegy ezerfős – csapatát ebbe nem számítja bele, mert az nem vett részt a küzdelemben. A rendszerint jól értesült pápai követ, Burgio bárója 25–30 000 fős magyar hadseregről írt

35 Kubinyi, A mohácsi csata, 85: 109. jegyzet; Uő, A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, 82–83. Az 1514. évi 2000 fős cseh segélyhadról: Barta Gábor–Fekete Nagy Antal, *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973, 226–227. Az 1521. évi segélyhadról: Jaroslav Dřimal, Účast Moravske zemské hotovosti v boji proti Turkum při obrane Bělehradu r. 1521. *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity* 10:8 (1961) 149–160. Az 1526. évi csehországi készülletekről: Zdeněk Vybíral, *Bitva u Moháče. Krvavá porážka uherského a českého krále Ludvíka Jagellonského v boji s Osmany 29. srpna 1526*. Praha, 2009, 142–145, 164–168.

36 Marek Durčanský, Bitva u Moháče a česká města 20. let 16. století. In: *Bitka pri Moháči – historický medzník v dejinách strednej Európy (490. výročie): zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, z XX. archívnych dní v Slovenskej republike, v Tatranskej Lomnici v dňoch 23.–25. mája 2016. / Die Schlacht bei Mohács – ein historischer Wendepunkt in der Geschichte Mitteleuropas (490. Jahrestag): ein Sammelband mit Beiträgen zur internationalen wissenschaftlichen Konferenz anlässlich der XX. Archivtage in der Slowakischen Republik in Tatranská Lomnica 23.–25. Mai 2016*. Bratislava, 2016, 156.

37 Kubinyi András, Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: Hausner Gábor (szerk.), *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005, 441–457.

38 Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 305–308; Györkös, *Reneszánsz utazás*, 155.

39 Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 394.

40 Uo.

Rómába, s már 1526 őszén – tulajdonképpen a kancellár által közölt részadatok alapján kiszámolható – 27 000 fő vált a legelfogadottabb adattá.⁴¹

A MAGYAR KIRÁLYSÁG HADSZERVEZETE

Mint az az 1526-ban, a mohácsi táborban összegyűlt had összetételéből kitűnik, sem a korábbi hadügyi rendelkezésekben szereplő csapatnemi arányok, sem a rendeletekből kikövetkeztethető létszámadatok nincsenek feltétlenül szoros kapcsolatban a hadba vonulók tényleges számával, hiszen a felvonultatott erők jelentős részét 1526-ban már tulajdonképpen vagy a régi szervezet keretein kívülről mozgósították, vagy az alakult át ekkorra. Így a 15. század végi törvényekből levonható következtetéseket nagyon korlátozott mértékben lehet csak érvényesnek tekinteni például az 1520-as években zajló oszmán háborúban részt vevő csapatok esetében, amikor a mozgósítás már minden addiginál nagyobb mértékben tért el azoktól.

Jó példa erre Zemplén megye hadainak mustrája, ahol 1526. július 15-én 353 lovast és gyalogost írtak össze, holott a századforduló törvényeiben 1518-ig, illetve 1523-ig még szó sem esett gyalogságról – az 1523-as rendelkezések alapján pedig valószínűleg fegyverre kelt egytelkes nemeseknek vélhetjük őket a megyei hadban.⁴² Ez az adat is jelzi, hogy az eddig szokásos „normatív” megközelítés helyett az elkövetkező időszakban az eddigieknél jóval nagyobb figyelmet kell fordítani a kutatásban a kor egyes hadi eseményeihez kapcsolódó mozgósításokról fennmaradt okleveles forrásanyagra.

A királyi és a tiszti bandériumok

A 15–16. század fordulóján a király mellett állandó fegyveres szolgálatot ellátó palotások (kamarások, udvari huszárok stb.) legalább kétszázan lehettek, és csatlósikkal együtt körülbelül 500 fegyverest biztosítottak az uralkodónak. Az *aula* tagjainak egy része azonban háború idején nem egyszerű katonaként szolgált a királyt, hanem a nagyobb létszámú királyi bandérium tisztjeként.⁴³ Az 1498. évi törvény 21. cikkelye – az ország történetében első ízben – azonban már rögzítette is ennek méretét. Eszerint a király bandériuma régi, valószínűleg Zsigmond kori szokás szerint 1000 lovasból kellett, hogy álljon. Emellett a déli

41 B. Szabó János, *Mohács: régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest, 2015, 22–28; Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 432.

42 Reiszig Ede, Zemplén vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.), *Zemplén vármegye*. (Magyarország Megyéi és Városai) Budapest, 1905, 379–380; Antal Szirmai, *Notitia historica comitatus Zempleniensis*. Buda, 1804, 47. Az 1523. évi országgyűlés 20. tc. ugyanis arról is rendelkezett, hogy az egytelkes nemesek lovasok vagy gyalogosok módjára vonuljanak hadba, ne pedig kocsin, mint ahogyan ezt többen megszokták: Márkus Dezső (szerk.), *Corpus Juris Hungarici*. (= CJH) I. Budapest, 1899, 814–815.

43 Kubinyi András, A Mátyás-kori államszervezet. In: Rázsó Gyula–Molnár László (szerk.), *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990, 64–67; Uő, A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Koszta László (szerk.), *Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995, 320–326.

határok biztonsága felett őrködő négy fizetett királyi főtisztviselő (az erdélyi vajda, a székely ispán, a temesi ispán és a horvát bán) elvileg állandóan fegyverben tartott csapata is 400-400 lovast számlált.⁴⁴

Határvédelmi katonaság

Magyarország Európa keresztény hatalmai között az egyik legnagyobb létszámú határvédelmi katonaságot tartotta fenn a déli határain: az 1510-es évek költségvetési feljegyzései szerint ez az erő 7817 főből állt, s ezek közül 5547 fő lovas katona volt. Habár a kimutatások ezen belül nem minden esetben nevezik meg, hogy könnyű- vagy nehézlovasokról van-e szó, a kiszámolható alacsony zsold és a határvédelmi funkció miatt feltételezhető, hogy ez a haderő túlnyomó részben könnyűlovasokból állt.⁴⁵

Ugyanakkor a fennmaradó részt a határvidéken folyó állandó kisháborúban a lovasság mellett már ebben a korszakban is jelentős szerepet kapó, könnyűfegyverzetű gyalogos lövészek alkották, mivel Dalmácia, Horvátország és Bosznia járhatatlan hegyvidékein nyilvánvalóan egyik fél sem boldogulhatott ilyen csapatok nélkül. Ez lehetett az egyik fő oka annak, hogy 1526 előtt a végvidék nyugati részén eleve több fizetett gyalogost állomásoztatott a magyar hadvezetés, mint a határ középső, sík területén, és valószínűleg emiatt kértek a horvát tisztek rendre puskás gyalogságból álló erősítést a nyugati határszakaszra.⁴⁶

A telekkatonaságra épülő bandériumok szervezete

Az 1490-es évek rendelkezései szerint, ha Magyarországot az állandó haderő nem tudná megvédelmezni, akkor hadba kell hívni a főpapok és a bárók – vagyis nagyságától függő létszámú – bandériumait, s ha ez sem elegendő, akkor a szegényebb nemesek vagyona után kiállított lovasokból álló megyei bandériumokat is. Az 1498. évi 16. tc. szerint tizenegy déli vármegyében 24 jobbágyporta után kellett felszerelni egy könnyűlovast, a többi megyében pedig 36 jobbágyporta után egy nehézlovast. Ennek fejében a király az 1498–1500-as hadügyi reformok során a korábbi egyforintos rendkívüli hadsegélyből befolyó uralkodói jövedelmének körülbelül a felét a bandériumtartó uraknak és megyéknek engedte át, hogy katonáik zsoldjára és felszerelésére fordítsák.⁴⁷

Az 1500. évi 22. tc. a főpapok esetében ismét a régi, Zsigmond kori bandériumjegyzéket vette alapul, s így egy 1502-es francia beszámoló szerint a király

44 Kubinyi András, Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Ráczy Árpád (szerk.), *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Budapest, 2000, 76–78.

45 Tóth Zoltán, A huszárok eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 35 (1934) 184–189; Kubinyi, Politika és honvédelem, 406.

46 Vö. Kubinyi, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem, 198; Tóth, A huszárok, 163: 120. jegyzet, 166, 178, 187.

47 Martyn Rady, Fiscal and Military Development in Hungary during the Jagello Period. *Chronica* 9–10 (2009–2010) 86–99, https://www.academia.edu/2928218/Fiscal_and_Military_Developments_in_Hungary_during_the_Jagello_Period (elérés: 2019.05.31.).

elméletileg 11–12 000, az egyház és a bárók pedig 14 000 lovast tudtak volna mozgósítani. (Hasonló volt a nagyságrend 1524-ben is, amikor egy osztrák diplomata szerint a bandériumok 12 000 katonáját kívánták felvonultatni a déli határ védelmére.)

A főpapokon és bandériumtartó világi nagyurakon kívül a megyék nemesi közössége is kiállította a maga jobbágysai után az egyes megyék kisebb-nagyobb bandériumait a megye által választott kapitány vezetésével. A forrásokból jól ismert Nógrád megye 1505 és 1508 között, négy év alatt 4758 forintot költött 55–60 fős lovascapatára, s a befizetett adó nagysága alapján hasonló nagyságú csapatokat állíthatott ki 1498-ban például Bars és Szabolcs vármegye is.⁴⁸ A teljes erdélyi vármegyei nemesség pedig – ha nem kellett személyesen felkelnie – a 15. század első felében keletkezett Zsigmond-féle regestrum szerint a hét erdélyi vármegye bandériumaiban csupán 300 katonát volt köteles kiállítani, azaz ez a nagyságrend is egybevág a rendelkezésünkre álló egyéb magyarországi adatokkal.⁴⁹ Következésképpen az állandóan fegyverben tartott megyei bandériumok hadereje országos szinten is aligha haladta meg a néhány ezer főt.⁵⁰

Mindezen bandériumok tagjai az év nagy részében csupán „készenléti” juttatásban részesültek, s ténylegesen csak a hadjáratok időtartamára mozgósították őket, amikorra tényleges zsoldot fizettek nekik.⁵¹ A rendszer „főpróbája” 1500 szeptemberében a Bácsra összehívott fegyveres országgyűlés volt, ahol II. Ulászló a velencei, a lengyel és a francia követek jelenlétében tartott szemlét az ország hadereje felett. Soranzo, a velencei követ, aki „10 000 lovas fölvonulását látta”, jelentésében úgy referált, hogy a mustra elég jól sikerült, noha „csak 4000 volt ellátva fegyverrel [azaz nehézlovas volt], a többi anélkül volt [azaz könnyűlovas volt], az említett számból pedig valami 700 gyerkőc [az eredeti szövegben a ‘ragazzi’ szó szerepel, amin a korabeli itáliai szóhasználatban a fegyveresek kísérőit értették] vala, a had többi része jó csapatok és lovak.”⁵²

Úgy tűnik, ahogyan egyre nőtt az oszmán fenyegetés, úgy alakult át a portális katonaság kiállításának módja is. Az 1523. évi törvények 19. cikkelye már 10 telek után rendelte el egy lovas felszerelését, az 1526-os országgyűlésen pedig már nem is határozták meg pontosan a kvótákat, a hadügyi cikkelyekben csupán annyi szerepel, hogy mindenki az előírt mérték felett, „mentül nagyobb készülettel” szálljon hadba.⁵³

48 Kubinyi, *Politika és honvédelem*, 403–404; Kádas István, *A megye pénze. A zsoldosok fenntartására kivetett adó és a megyei pénztár (1498–1511)*. In: Kádas István–Skorka Renáta–Weisz Boglárka (szerk.), *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2018, 197–198.

49 C. Tóth Norbert, Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. *Had-történelmi Közlemények* 125 (2012) 1009: 180. jegyzet.

50 Noha Francesco de Zuecha szerint a megyék által kiállított haderő 5000 lovasra rúgott: Balogh, *Velencei diplomataék*, II.

51 *CJH* I. 602–605; Kubinyi, *Politika és honvédelem*, 403–404.

52 Balogh, *Velencei diplomataék*, III.

53 Kubinyi András, *Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén*. In: Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999, 97; Uő, *A magyar állam*, 67; Uő, *A mohácsi csata*, 86.

A növekvő török veszély miatt a 16. században jelentősen megnöttek az egyházi birtokok katonaállítási kötelezettségei is. Az 1504. évi 24. tc. értelmében a király katonái mellett már az egyházi csapatoknak is azonnal fegyverbe kellett szállniuk, majd az 1518. évi bácsi gyűlés 1. tc. a főpapi csapatokat félig, az 1522. évi 4. tc. pedig teljes egészében a déli határra rendelte, s az 1524. évi 48. tc. értelmében ezeket nem is vonhatták vissza onnan. Azaz az 1520-as évekre az egyházi bandériumok a királyság állandó katonaságának részévé váltak.⁵⁴

1518-ban történt még egy igen fontos változás a rendszerben, amit azonban a szakirodalom általában nem méltat jelentősége szerint: a tolnai országgyűlés végzéseinek 6. cikkelye kimondta, hogy hét északnyugat-magyarországi vármegye (Árva, Nyitra, Szepes, Trencsén, Túróc, Zólyom, Sáros) ezután lovasok helyett száz jobbágytelek után öt puskás gyalogost köteles hadba küldeni.⁵⁵ Ha a Kárpátok hegyvidékén fekvő terület minden birtokosa ilyen katonát szerelt volna fel, az északi megyék kb. 16-17 000 adózó jobbágytelke után papíron körülbelül 800 puskás gyalogost állíthattak volna ki.⁵⁶ (Aligha véletlen, hogy 1522-ben is ebből a régióból toborozták a gyalogosokat az ország zsoldosserege számára.)

A szabad királyi városok zsoldosai

A nagyobb városok vagy városszövetségek egyfajta – egyelőre még nem teljesen feltárt – kvótarendszer szerint kisebb-nagyobb zsoldos csapatokat és ágyúkat küldtek a király táborába. II. Lajos 1526 nyarán például Eperjestől 25 gyalogost, 1 ágyút, Bártfától 75 gyalogost és szintén 1 ágyút, Soprontól pedig 100 puskás gyalogost és 2 ágyút kért. Kubinyi András szerint ezeknek a városi csapatoknak a létszáma óvatos becslés szerint sem sokkal haladhatta meg az 1000 főt – Erdély kivételével. Az újabb kutatások szerint egyre jellemzőbb volt a katonaállítás megváltása a Jagelló-korszak második felében, amikor már csak egy általános oszmán invázió esetén merült fel a városi zsoldosok tényleges mozgósításának lehetősége.⁵⁷

54 CJH I. 686–687, 752–753; Holub József, Az 1522. évi országgyűlés és törvényei. *Századok* 52 (1918) 508; Kovachich Márton György, *Sylloge decretorum comitialium...* 1. Pesthini, 1818, 367.

55 CJH I. 746–747.

56 Az érintett megyék portaszámát az 1494–1495. évi adóbevételek alapján becsültem meg: Fügedi Erik, Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116 (1982) 492.

57 Házi Jenő, *Sopron szabad királyi város története*. I/7. (Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig). Sopron, 1929, 186–188; Iványi Béla, Eperjes városa és az 1526–1528. évi hadjáratok. *Hadtörténelmi Közlemények* 11 (1910) 446–447; Hain Gáspár *Lőcsei krónikája*. Kiad. Bal Jeromos–Förtes Jenő–Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910–1913, 32; Kubinyi, A mohácsi csata, 96, 100. A téma legújabb összefoglalása: Szokola László, Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban. In: Farkas Csaba–Lados Tamás–Ribi András–Uhrin Dorottya (szerk.), *Magister Historiae II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Budapest, 2016, 122–141.

Az erdélyi vajdaság lokális hadereje

Az erdélyi tartomány speciális, a magyar, a székely és a szász „natio” kiváltságaira épülő hadszervezetében⁵⁸ – mint láttuk – a legkisebb súlyt a magyar vármegyék nemessége képviselte, hiszen ha nem került sor személyes hadfölkelésre, a hét vármegye bandériumaiban – mint említettem – csupán 300 katonát volt köteles kiállítani.⁵⁹

A nemesség mellett a szászokat is személyes hadkötelezettség terhelte, ezt azonban pénzzel vagy zsoldosok állításával is kiválthatták. Alkalmanként 500 és 5000 fő között szereltek fel különféle fegyvereseket: ekkor még többnyire csak ők rendelkeztek a tartományban lőfegyverekkel, s ők gondoskodtak az erdélyi hadsereg utánpótlásáról és ágyúiról. Emellett gazdag városaik a saját gyalogosaik helyett igény szerint különféle „natiójú” – akár lovas – zsoldosokat is állíthattak.⁶⁰

A legerősebb fegyveres csoport, a székelység kollektíven nemesnek számított, így a tartomány határain belül elvileg személyenként voltak kötelesek hadba vonulni.⁶¹ Habár a székelyek fejenkénti hadkötelezettsége miatt egyes 16. századi beszámolók szerint akár 30–50 000 embert is hadba tudtak küldeni,⁶² egy velencei követjelentés szerint Hunyadi Mátyásnak mégis csupán 16 000 lándzsával, pajzzsal s kézi íjjal felfegyverzett székely lovasa volt, „*kik a keleten legjobb íjazókul vannak elismerve s igen sebes lovakkal bírnak*” – s feltehetően még ennek az erőnek is csupán kisebb része volt ténylegesen hadra fogható.⁶³ A tartomány védelmén kívül azonban csak igen korlátozott mértékben lehetett a „natiók” haderejét más, az országrész határain kívül eső célok érdekében mozgósítani.⁶⁴

A nemesi felkelés

A velencei követ titkára, Francesco Massaro 1523-ban úgy tudta, hogy Magyarországon 43 000 nemesember él – a jelenleg elfogadott becslések viszont inkább e szám felére, 20–21 000 főre teszik a nemesség lélekszámát. Közülük azonban több mint 12–13 000 csupán egyetlen jobbágytelekkel rendelkezett, s kimondot-

58 Erdély fejedelemség kori hadszervezetéről, többnyire a 16. századi előzmények ismertetésével együtt: B. Szabó János–Somogyi Győző, *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*. Budapest, 1996.

59 „*nobilitas Transsilvanie tota Illic*”: C. Tóth, Szapolyai János, 1009: 180. jegyzet.

60 Szokola László, Magyarországi városok zsoldosállításának társadalmi és gazdasági háttere a késő középkorban – Az erdélyi városok katonaállítása. Kézirat.

61 Benkő Elek, *A középkori Székelyföld*. I–II. Budapest, 2012, I. 176–179, 186–189, 450–452.

62 Egyed Ákos, A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. In: Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly (szerk.), *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest, 1979, 50.

63 Kordé Zoltán (szerk.), *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. (Múltunk Könyvek) Csíkszereda, 2001, 139, 145, 148; Óváry Lipót, Jelentés olaszországi kutatásaimból. *Századok* 18 (1884) 509; C. Tóth, Szapolyai János, 1009: 181. jegyzet.

64 Ld. Neuman Tibor, Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In: C. Tóth Norbert–Neumann Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Budapest, 2015, 103–154; ld. még: C. Tóth, Szapolyai János.

tan szegénynek számított. Az országot fenyegető nagy veszély esetében a 1518. évi 37. tc. mégis személy szerinti hadba vonulásra kötelezte őket.

Koruk és egyéb tényezők miatt fegyverforgatásra nyilván eleve csak egy részük volt alkalmas – így a családonként egy hadba vonulóra sem mindig lehetett számítani, az alkalmas személyek jelentős része pedig zsoldosként eleve a bandériumokban szolgált. Az 1526. július 15-i sárospataki mustrán megjelenő 353 fő azonban arra utal, hogy ha harcértéküket tekintve lehettek is komoly hiányosságaik, a sereg létszámát ilyen módon valóban fel lehetett valamelyest duzzasztani.⁶⁵

A parasztok általános mozgósítása

Végveszély esetén elvileg az ország minden lakója köteles volt táborba szállni, ha a király meghirdette az általános felkelést, s körbehordoztatta a véres kardot – s ezt a kötelezettséget minden korábbi tévhit ellenére az 1514. évi parasztháború után sem törölték el. 1526-ban a tavaszi országgyűlés határozatainak 10. cikkelye elrendelte az általános készenlétet, és több adat is ismert arra nézve, hogy a király – megkísérlendő kiegyenlíteni az oszmánok nyomasztó számbeli fölényét – végül el is rendelte a parasztok fegyverbe hívását a déli országrészben.⁶⁶ Az ilyen alkalmi katonák használhatóságának korlátait azonban egyértelműen jelezték a felkelő parasztok 1514. évi veszített csatái vagy az 1493-as „horvát Mohács” Udbinánál.⁶⁷

A LOVASSÁG

A 15. század végének hadügyi törvényei még egy olyan időszak szülöttei, amelyben a nehézlovasság csatatéri primátusa vitathatatlan volt. Érthető tehát, hogy a külföldi zsoldosok 1493. évi elbocsátása után elsősorban miért is a hazai nehézlovak számát kívánták növelni – bár úgy tűnik, hogy a magyar nehézlovasság nem mindig állta ki az összehasonlítást nyugati kortársaival, és felszerelése is gyöngébb volt.⁶⁸

Francesco de la Zuecha 1500. évi jelentése szerint a magyar lovasság legkisebb egysége 6 lovasból állt, élén egy nehézfegyverzetű harcossal, ami nagyjából megfeleltethető az itáliai hadakban ekkor szokásos – a régi *lándzsánál* már népesebb – *elmetto* vagy *corazza* nevű formációnak, de a bandériumok fennmaradt létszámkimutatásaiból tudható, hogy Magyarországon ezek az egységek igen

65 Szirmay, *Notitia*, 47.

66 *CJH* I. 842–843; II. Lajos levelei Batthyány Ferenc horvát bánhoz: Mályusz Elemér, II. Lajos király oklevelei a herceg Batthyány család körmendi levéltárában. *Levéltári Közlemények* 4 (1926) 80–93.

67 Bonfini 5077 főben adja meg a horvátok veszteségét: Bonfini, *A magyar történelem*, 973–974; Suzana Miljan–Hrvoje Kekez, The Memory of the Battle of Krbava (1493) and the Collective Identity of the Croats. *The Hungarian Historical Review* 4:2 (2015) 283–313.

68 Estei Hippolit véleménye szerint a magyar „nehézlovasság rossz, azonban a könnyűlovak a legjobbak a világon”. Balogh, *Velencei diplomaták*, XXXIII.

változatosak voltak, hiszen a három-négy lovas méretű alapegységekre is találni példákat.⁶⁹

A kortárs Bonfini leírása szerint az 1490-es évek elején ez a nehézlovasság továbbra is zárt négyszögekben harcolt, mint Mátyás korában, a későbbi évtizedekben alkalmazott taktikáról, annak esetleges változásairól azonban mit sem tudunk. 1492 után a Jagelló-korszak békéje e rendkívül drága csapatnem alkalmazásának kedvezett a legkevésbé: noha az oszmánok elleni harcban a déli végvidéken sem nélkülözhatték az ilyen felszerelésű katonákat, az bizonyosan nem véletlen, hogy az 1523-ban a déli határ védelmére toborzott 3757 lovasból már csak 24 volt nehézlovas.⁷⁰

Egy komolyabb összecsapásban azonban a nehézlovak továbbra is nélkülözhetetlennek számítottak, mivel az oszmán krónikások tudósításai szerint a könnyebb fegyverzetű, lazább rendben mozgó oszmán lovasság számára szinte megoldhatatlan feladatot jelentett támadásuk feltartóztatása.⁷¹ Ezért azután még a nagyobb szabású portyákon sem nélkülözhatték a nehézlovasság jelenlétét. Kinizsi 1494. évi szerbiai betörésekor Bonfini szerint például még az alábbi metódus szerint működtek együtt a különféle lovas egységek: „...lassú vonulásban előre küldték a vértések hatalmas hadtestét, mint az egész hadjárat biztosítékát; középen, ahogyan ellenséges területen szokás, a katonák poggyászát helyezték el. Eközben a könnyű csapatok szanaszét száguldozva gyűjtögtették a falvakat, fosztogatták a házakat, feldúlták a földeket, bármilyen nemű és korú személyt az állatokkal együtt elhajtottak, és mindent a vasasok erős hadtestéhez hordtak össze.”⁷²

Nem meglepő viszont az sem, hogy a nehézlovak mellett továbbra is igen fontos szerep jutott magukban a bandériumokban is az olcsó könnyűlovasságnak, melynek arányát az 1494. évi törvények 21. cikkelye először 50%-ban állapította meg. 1498-ban azonban a tizenegy déli megye kivételével hivatalosan meg is szüntették bennük a huszárságot, így elméletileg a haderő zöme nehézlovassággá alakult át. A fennmaradt kimutatásokból azonban tudható, hogy ezt az állapotot sohasem sikerült teljesen elérni, hiszen a néhány ismert bandérium katonáinak legalább 10%-a továbbra is huszár maradt, s nem véletlenül tiltották az 1518. évi budai országgyűlés határozatai a huszárok térnyerését a nehézfegyveresek rovására.⁷³

69 Balogh, *Velencei diplomatai*, IX; Michael Mallett–John Rigby Hale, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617*. Cambridge, 1984, 70–71. A dalmát humanista, Ludovico Tubero legalább három kísérő lovasról ír, de szerinte akadt olyan fegyveres is, akinek 15–20 embere volt: Tóth, *A huszárok*, 165.

70 A nehézlovasság szerepléséről az 1490-es csontmezei ütközetben: Bonfini, *A magyar történelem*, 914; az 1491. évi eperjesi csatában: Bonfini, *A magyar történelem*, 964–965; 1492-ben a „fekete sereg” szétverésekor: Bonfini, *A magyar történelem*, 970; az 1523. évi zsoldos hadról: Kubinyi, *A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem*, 201.

71 Az oszmán vezérek félelmeiről Kemálpasazáde: B. Szabó János (szerk.), *Mohács* (Nemzet és Emlékezet) Budapest, 2006, 212; Dzsélálzáde Musztafa: uo., 233.

72 Bonfini, *A magyar történelem*, 989.

73 A balkáni könnyűlovasság elterjedésének egyik legfőbb oka Velencében is annak olcsósága volt: Mallett–Hale, *The Military Organization*, 375–380; 1492: *CJH* I. 89–90; 1498: uo. 602–605; 1518: Kovachich Márton György (ed.), *Vestigia comitiorum apud Hungaros ... usque ad hodiernum diem*

Ugyanakkor a telekkatonaság kulcsszámának csökkenése is óhatatlanul együtt járhatott a lovasság felszerelésének „könnyebbedésével”, hiszen a régi törvények szerint a 20 porta után kiállított katonák is mindig könnyűlovasok voltak. A 10-es kulcs szerint kiállított lovasokról pedig egyértelműen kiderül a dekrétumok szövegéből, hogy csupán azt várták el tőlük, hogy lándzsával és pajzsral vagy kézíjjal és tegezzel legyenek felszerelve. Sőt a kormányzat 1518-ban az 50–100 jobbággyal bíró tehetősebb nemesek számára is azt írta elő, hogy „huszár módra páncéllal [azaz sodronyinggel], sisakkal és másféle fegyverekkel kötelesek magukat ellátni”.⁷⁴

A magyarországi könnyűlovasságot korabeli fegyverzete, a lándzsa és a pajzs párosítása – ami oly jellemző volt a 16. századi huszárságra – alkalmassá tette akár a hasonlóan könnyű felszerelésű oszmán lovassággal, akár gyalogsággal vívott közelharcra. Így korántsem csak tipikus könnyűlovassági feladatokat vállalhatott magára, hanem – annak ellenére, hogy hagyományosan kisebb, laza csoportokban harcolt – a határvidéken szükség esetén csatalovasságként is meg tudta állni a helyét.⁷⁵

Mivel az európai trendnek megfelelően a régi típusú nehézlovasság egyre inkább marginalizálódott, s 1540 után szinte meg is szűnt Magyarországon, a helyére a sokkal többféle feladat megoldására alkalmas – külföldön továbbra is többnyire *husarnak* nevezett –, magyarul azonban ekkortól már egyre többször *katonának* vagy *lovagnak*, esetleg *kopjás lovasnak* nevezett másodvonalbeli közepes lovasság lépett. Ez jobb fegyverzetének köszönhetően jól helyt tudott állni a többnyire túlerőben lévő oszmán lovassággal szemben is.⁷⁶ Elsőpró lendületű rohama hatékonyságának némileg kései példája a magyar királyi huszárok harca az 1547. évi schmalkaldeni háborúban.⁷⁷

A magyar lovasság az egész korszakban félelmetes ellenfele volt az oszmánoknak. Amíg a magyar fél használható hídfőkkel rendelkezett a Duna és Száva déli partján, igen eredményesen tudta fenyegetni az oszmánok területeit. Az 1500–1503-as háborúban „a velencei honatyák nagyon örültek, hogy megkötték a szövetséget a magyar királlyal, és az nagyon előnyösnek bizonyult, mert Konstanti-

celebratorum. Budaë, 1790, 408. Tubero adataiból úgy tűnik, hogy 1492 előtt ettől az aránytól mindkét irányban eltértek, 1490-ben például Báthori és Kinizsi bandériumában csak könnyűlovasok voltak: Tóth, A huszárok, 163–165.

74 Kubinyi, Politika és honvédelem, 401; az 1459. évi törvény szerint 20 porta után „*cum uno armigero [...] bene armato, gladio, clipeo, pharetra et arcu, vel lancia teneantur*”: Kovachich, *Vestigia comitiorum*, 335; az 1492. évi törvény 20. tc. hasonló rendelkezése már a páncélinget is említi: *CJH* I. 492; 20-as kulcs esetén az 1518. évi törvény 2. tc. is „*unum equitem, ad minus lanceam, et clypeum habentes*” írt elő: *CJH* I. 744–745; a 10-es kulcs alapján történő hadbahívásról: *CJH* I. 814–815, 834–835; a tehetősebb nemesek fegyverzetéről: *CJH* I. 744–745.

75 B. Szabó János, *A középkor magyarországi könnyűlovassága X–XVI. század*. (Studia Militaria Hungarica, 12.) Máriabesnyő, 2017, 231–232, 248–252.

76 Ralf-Peter Ritter, Ung. Katona „Soldat”. *Nyelvtudományi Közlemények* 77 (1975) 187–189; Marek Plewczynski, *Obertyn 1531*. Warszawa, 1994, 194–197; Kovács S. Tibor, *Huszárfegyverek*. Budapest, 2010, 75–93, 122–130, 149–157, 221–245.

77 Újabbán Guitman Barnabás, Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből. *Világtörténet* 2:2 (2014) 295–317; B. Szabó, *A középkor magyarországi könnyűlovassága*, 253–255.

*nápolyból is azt hallották, hogy a szultán komolyan veszi a magyarok eredményeit, és ez eltereli másról a figyelmét.*⁷⁸ Szapolyai János vezetésével a lovasság igen eredményesen működött 1522-ben Havasalföldön is.⁷⁹

A GYALOGSÁG

A lovasság megoszlásától eltérően a hadügyi szervezetet szabályozó törvényekből egyáltalán nem vezethető le, hogy miként állhatott 1526-ban már a magyar sereg fele gyalogságból. Ezért is figyelemre méltó az az 1516–1518 tájékán készült, az oszmánok elleni támadáshoz szükséges hadról egy ismeretlen magyar politikus által összeállított tervezet, amely feltűnően nagyobb szerepet szánt a gyalogságnak, mint ami az addigi törvényekből következett volna. Az irat szerint a sereg 10 000 emberéből 3000 nehéz-, 3000 könnyűlovas, a maradék 4000 pedig fele részben puskás, fele részben lándzsás gyalogos lett volna: ezt a sereget nyilván egy támadó vállalkozásra szánták, így feltehetően nyílt mezei harcra is fel akarták készíteni.⁸⁰ E tervezetből az is kiderül, hogy az esztergomi érsek már az 1510-es években sem az 1498. évi törvények szerint előírt 800 lovassal, hanem 500 gyalogossal, 300 huszárral és 200 nehézlovassal, a szintén 800 lovas tartására kötelezett egri püspök pedig 500 gyalogossal, 200 huszárral és 200 nehézlovassal vonult volna hadba. Ezek a számok megelőlegezik az 1520-as évekből fennmaradt adatokat: a kalocsai érsek 1523-ban ténylegesen 500 huszárt és 300 gyalogost tartott zsoldban, a király pedig 1525-ben 1000 lovas helyett 1000 gyalogost és 200 lovast küldött a Jajca felmentésére induló seregbe.⁸¹

A Kelet- és Közép-Európa nagy távolságaihoz és gyér népsűrűségéhez igazodó, túlnyomó részben lovasokból álló hadseregek elleni küzdelemre és az igen gyakori várharcokra kiválóan megfeleltek az olcsóbb gyalogos lövészek is. A magyar telekkatonaság körében nem tudunk nehézfegyverzetű gyalogosokról. (Ilyen elemek csak a városi zsoldosok között bukkannak fel a forrásokban.) A törvények szövegében, ha egyáltalán említik a gyalogságot, biztosan csak puskások (*pixidariusok*) szerepelnek, így az 1526. évi 11. tc.-ben is, amely felsorolja az ország hadseregének mozgósítandó csapatnemeit, s a fegyveresek és huszárok mellett csak puskásokról szól.⁸²

A szokásos paraszti fegyver, a lándzsa mellett már az 1514. évre vonatkozó adatok szerint is országszerte használtak puskákat a harcokban. Bár Taurinus István hőskölteményében, a *Stauromachiában* a puska még a nemesi sereg fegy-

78 Jászay Magda, *Vélcene és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története*. Budapest, 1990, 197.

79 C. Tóth, Szapolyai János.

80 Az 1522-ben toborzott zsoldosoknál is hasonló volt a lovasság és a gyalogság aránya: Kubinyi, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem, 201. Hasonló arányok lettek volna abban a 15 000 fős támadó seregben is, mellyel a magyar kormányzat 1523-ban az oszmánok határvédelmi erőit kívánta lekötni, míg Szalánkemén várát újjáépítik. Igaz, ott a 6500–7000 gyalogost kizárólag a cseh, morva és német segédcsapatok biztosították volna: Kubinyi, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem, 206; Uő, A mohácsi csata, 83.

81 Kubinyi, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem, 199, 201–202; Uő, Az egyház szerepe, 97.

82 1526. évi 11. tc.: *CJH* I. 842–843.

vereként szerepel a pajzs mögé búvó, lándzsás, nyilas parasztok ellenében, az 1526. évi zempléni mustra szerint a gyalog hadba vonuló nemesek is vagy pus-kások, vagy lándzsások voltak. A lőfegyverek szélesebb körű elterjedését jelzi az is, hogy a háború következményeként 1514-ben az államhatalom megpróbálta tiltani a parasztokat a lőfegyverek birtoklásától. 1526 tavaszán pedig – a besztercebányai bányászfelkelés után – a bányászoknak tiltották meg, hogy puskával vagy más fegyverrel menjenek be a városba.⁸³ A kézfegyverek terjedésének még az országhatárok sem állták útját: 1525-ben Magyarországon már arról kellett törvényt hozni, hogy tiltsák a puskák kivitelét az Oszmán Birodalomba!⁸⁴

A korszak – a hazai szakirodalomban sokszor tipikusnak tartott – főként pikákkal és alabárdokkal felszerelt, svájci és német típusú támadó nehézgyalog-sága viszont alig-alig volt jelen a magyar király seregében.⁸⁵ A cseh és lengyel *darabontok*, akiket a velencei diplomata, Massarro, Közép-Európa legjobbjainak tartott, „*tetőtől talpig fegyverben [azaz páncélban] állanak. Nagyrészüknék jó puská-ja van, mások pedig éles és kemény vasból való buzogányfélét hordanak, mely láncsal botra van erősítve, cséphadarók módjára; akkorát tudnak ütni ezekkel, hogy felfegyver-zett embert is leterítenek. Némelyek alabárdokat hordanak pajzsokkal és amikor harcba keverednek, mindig keresik a mérkőzést az ellenséggel, még akkor is, hogyha az utóbbi túlsúlyban van.*”⁸⁶ Az 1526. évi hadjáratra Budára érkező cseh zsoldosok zöme már puskás lövész volt (*scopietieri, scopetieri*), akik mellett szintén pavézéval ellátott pajzshordozók (*targoni longi et grossi, targoni grandi quanto uno huom[o]*), illetve szálfegyverekkel felszerelt nehézgyalogosok (*armati benissimo con meze piche, longo ferro; armati con meza picha*) vonultak fel.⁸⁷

A lengyel és cseh hadtörténetírás szerint ezeknek a csapatoknak csak kb. 25%-a volt szálfegyverekkel és állópajzsokkal – régi magyar nevükön tarpajzsok-kal – felszerelt nehézfegyverzetű gyalogos,⁸⁸ 70–75%-a már lövészekből állt, akik a 15. század vége óta a hagyományos számszeríjak helyett szinte egyöntetűen kézi puskákat használtak.⁸⁹ Így azután a magyar szolgálatban álló cseh és lengyel gyalogos zsoldos csapatok fajlagosan egyaránt jóval nagyobb tűzerővel rendelkeztek, mint a kor kiváló svájci vagy német gyalogsága – amelyben még az 1540-es években is csak minden negyedik-ötödik embert szereltek fel kézi lőfegyverek-

83 Geréb László (összeáll.), *A magyar parasztháborúk irodalma, 1437–1514*. Budapest, 1950, 125–126; az 1514. évi 60. tc.: *CJH* I. 732–733; Szirmay, *Notitia*, 47; Heckenast Gusztáv, A besztercebányai bányászfelkelés (1525–1526). *Századok* 86:2 (1952) 387.

84 Az 1525. évi 9. tc.: *CJH* I. 830.

85 II. Lajos *landsknecht* testőreiről: Antonín Kalous, Elfeledett források a mohácsi csatáról. *Had-történelmi Közlemények* 120:2 (2007) 606, 614.

86 Balogh, *Velencei diplomaták*, L.

87 Kalous, Elfeledett források, 614.

88 Arkadiusz Przybyłok, Pavisemen Armour. Iconography vs. Written Sources. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 29 (2012) 261–269.

89 Klučina, Pohusitské vojenství, 279–280. Az erős cseh hatás alatt fejlődő lengyel gyalogságról: Tadeusz Graberczyk, Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archaeologica Historicae* 25 (2012) 53–58; Aleksander Boldyrew, Hand Fire-arms of the Polish Mercenary Infantry during the Moldavian Campaign of 1538. *Fasciculi Archaeologica Historicae* 25 (2012) 59–66.

kel.⁹⁰ Hasonlóan lehettek felszerelve az 1520-as években a király és a szepesi gróf gyalogságának cseh zsoldosai is. A Szapolyaiak családi birtokai behálózták az ország északi megyéit, így Morvaország közelsége lehetővé tette, hogy Szapolyai György ottani zsoldosokat fogadjon fel: így tett 1514-ben is, s ezt híresztelték róla 1526-ban is.⁹¹ 1527-ben pedig testvére, János király hadában említettek még a velencei jelentések 500 cseh zsoldost.⁹²

TÜZÉRSÉG

Magyarországon a tüzérség Zsigmond király uralma alatt vált a hadsereg szerves részévé, aki több évtizedes küzdelmet folytatott lázadó, a tűzfegyverekkel meszterien bánó cseh alattvalói ellen.⁹³ Ő hozta létre a budai tüzérségi hadiszertárat, amely megszakítatlanul működött 1526-ig, s az 1500 évek elejére már meghonosodtak itt az akkori legfejlettebb európai ágyúkészítő eljárások.⁹⁴ A nehéz lövegeket innen többnyire a Dunán hajón szállították a rendeltetési helyükre – vár-ostromoknál és mezei összecsapásokban egyaránt felhasználták őket.⁹⁵ A lövegek használata azonban nem korlátozódott a királyi hadra, a városok után a főurak is éltek a bennük rejlő lehetőségekkel, így a tüzérség térnyerése a 16. század elejére a magyarországi várépítészetben is nyomokat hagyott.⁹⁶

1526-ban a mohácsi táborban a körülbelül 27 000 főt számláló magyar sereg egyes adatok szerint 53, más adatok szerint 85 nagyobb méretű löveggel rendelkezett. Ez meg is felelt a 16. század derekának híres hadügyi írója, Reinhard zu Solms gróf által ajánlott mértéknek, aki egy 20 000 gyalogosból és 6000 lovasból álló hadsereg mellé 18 ostrom- és 54 tábori ágyút tartott ideálisnak.⁹⁷ Emel-

90 Gerhard Quaas, *Das Handwerk der Landsknechte. Waffen und Bewaffnung zwischen 1500 und 1600*. Osnabrück, 1997, 144.

91 Burgio jelentése, 1526. július 31.: B. Szabó (szerk.), *Mohács, 77*. Köztudomású volt a Szapolyaiakról, hogy birtokaik közelségét kihasználva cseh zsoldosokat foglalkoztatnak: Zay Ferenc, *János király árulatlansága*; Kiss Péter, *Magyarázat*; [Bánffy György], *Második János török császárhoz mentele*. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 2.) A kötetet összeállította: Bessenyei József. Budapest, 1993, 28.

92 Marino Sanuto, *I diarii*. I–LIX. Ed. Nicolò Barozzi–Guglielmo Berchet et al. Venice, 1879–1903, XLV. 449. hasáb.

93 László Veszprémy, *Bombardes, arquebuses et manuscrits de l'art militaire. L'apparition des armes à feu en Hongrie jusqu'en 1526. Cahiers d'études et de recherches du musée de l'Armée* 6 (2005–2006) 139–154.

94 Belényesi Károly, *15–16. századi ágyúöntő műhely Budán – az ágyúöntés mesterei, technikája és a haditechnika átalakulása a reneszánsztól az újkorig*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2014, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/belenyesykaroly/diss.pdf> (elérés: 2019.05.29.).

95 Fedele Tamás, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 27.) Szeged, 2012, 61–63, 67–91.

96 Ld. Buzás Gergely tanulmányát e kötetben.

97 Hieronimo di Zara jelentése: Sanuto, *I diarii*, XLIII. 274. hasáb; Brodarics István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*. Ford. Kulcsár Péter. In: B. Szabó (szerk.), *Mohács, 147*; Brodarics István levele Tomiczky Péter lengyel alkancellárhoz, 1526. szeptember 6.: Adam Titus Dzialynski [Zygmunt Celichowski] (ed.), *Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa actiones, res geste ... Sigismundi ... I. Regis Polonie*. (= *Acta Tomiciana*) I–XVIII.

lett azonban Mohácsnál a magyar tábori tüzérség részét képezte még 500–600 ún. „prágai” szakállas puská is,⁹⁸ ami szintén nem lebecsülendő tűzerőt képviselt – 1557-ben Bécs falait csupán 360 szakállas puskával védelmezték.⁹⁹

TAKTIKAI SAJÁTOSSÁGOK

Míg a Jagellók magyarországi uralma 1490-ben a fegyverek árnyékában fogant,¹⁰⁰ 1494 után elcsitult a fegyverzaj az országban, s a meg-megújuló hadiállapot dacára az 1521-ben ismét fellángoló nagy oszmán háborúig már nem is került sor igazán jelentős, országos erőpróbára.

A kor híres lengyel generálisa, Jan Tarnowski – aki 1521-ben Magyarországon is megfordult az oszmánok ellen felvonuló európai hadakkal –, úgy vélte, hogy a törökkel szemben a keresztény seregek ereje a gyalogságukban rejlik.¹⁰¹ Magyarországon azonban taktikai szinten ekkor még biztosan a lovasságé volt a főszerep, s az oszmánok maguk is a magyar nehézlovasságot retgették a leginkább. Az oszmán történetírók ugyanis több ízben írtak a páncélba burkolt, feltartóztathatatlan magyar nehézlovasság miatti aggodalmakról, sőt ilyennek írták le az egész magyar lovasságot, az illusztrátorok pedig páncélosok tömegét festették a kéziratokba, mintha az övékéhez hasonló könnyűlovassága nem is lett volna a keresztényeknek.¹⁰²

Emellett azonban a cseh szomszédság és példa nyomán nemcsak a tüzérségnek jutott nagyobb szerep, hanem a számszeríjakkal, majd a 16. század elejétől döntően kézi puskákkal felszerelt gyalogságnak is, sőt a harci szekereket is adaptálták a magyar seregben. Ám a hadseregek gyalogos komponense így sem jutott túlsúlyra a lovasság rovására: e korszakban aránya csak ritkán haladta meg a seregek harmadát.¹⁰³

A nagy tömegű lovasság pedig nemcsak taktikai, hanem hadműveleti szinten is nagy mozgékonytságot tudott biztosítani a magyar csapatoknak. 1526-ban például Szapolyai János erdélyi vajda lovasított puskásokat, azaz tulajdonképpen dragonyosokat kért Beszterce városától, akik így képesek voltak a lovassággal azonos ritmusban mozogni – ami akkor még Európa-szerte újdonságnak szá-

Poznań, 1852–1999, VIII. 220, 229; Kalous, Elfeledett források, 615–616; vö. Quaas, *Das Handwerk*, 162.

98 Kelenik József, Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológia problémái. *Hadtörténelmi Közlemények* 35:3 (1988) 500–501.

99 Domokos György, A kassai királyi hadsértár fegyverze és felszerelése a XVI–XVII. században az inventáriumok tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117:3 (1997) 17.

100 Ld. 4. jegyzet.

101 Vernon J. Parry, „La Manière de Combattre”. In: Vernon J. Parry–Malcolm Edward Yapp (eds.), *War, Technology and Society in the Middle East*. London, 1975, 223.

102 Fehér Géza, *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban*. Budapest, 1982, 4, 14, 16, 17, 27, 63. tábla.

103 B. Szabó János, A huszita hadviselés hatása és adaptációja Kelet-Közép-Európában. In: Bárány Attila–Pósán László (szerk.), *„Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014, 432–441.

mított.¹⁰⁴ Jellemző módon 1523-ban a magyar király 4000 katonájának a mozgékonyasága révén sikerült legyőznie a Szerémségre törő 10–12 000 fős oszmán hadsereget: részenként semmisítették meg annak szétbontakozó egységeit – így állítólag alig néhány ezer támadó tudott hazatérni a Száva déli oldalára.¹⁰⁵

A könnyen mozgatható lovasság dominanciája azonban nemcsak előnyöket, hanem hátrányokat is jelenthetett a harctéren. A ferrarai herceg diplomatája, Hyeronym Faleti a 16. század közepén úgy jellemezte a magyarországi könnyűlovasságot, a huszárokat, hogy *„mikor e harcosok ütköznek, az a szokásuk, hogy először roppant erővel támadnak, s a pozíciókat vakmerő bátorsággal foglalják el, de nem maradnak meg rendben egymás mellett, hanem elszórtan csatangolnak, s ha az ellen rájuk támad, nem szégyellik a futást”*.¹⁰⁶

A könnyűlovasság mellett a gyalogság soraiban is fontos szerep jutott a könnyűfegyverzetű katonának. A magyar gyalogság és lovasság rugalmas együttműködésének jó példája az ostromlott Jajca készleteinek feltöltésére indított és a vár felmentésével végződő magyar hadi vállalkozás 1525-ben. A hegyvidéki harctéren a konvoj parancsnoka, Frangepán Kristóf gróf a könnyen mozgó lövészeket küldte előre a magaslati pontok megszállására, hogy a nehézkesen mozgó konvoj útvonalát biztosítsa, s ezekben a harcokban néha bizony még a huszároknak is gyalogosan kellett küzdeniük. Amikor azonban az ostromló törökök rászánták magukat a felmentő sereg megtámadására, a gróf lovasai a puskások elé csalták a boszniai bég lovasait, akikre Frangepán puskásai állítólag ötszáz lövést adtak le, mire azok megfutamodtak – így sikerült áttörni az ostromgyűrűt és bejuttatni a várba az utánpótlást.¹⁰⁷

Ezt követően azonban Szulejmán szultán 1526. augusztus 29-én a 16. századi Európa egyik legnagyobb nyílt mezei csatájában döntő csapást mért a magyar hadakra Mohácsnál – maga II. Lajos is odaveszett a vereséget követő menekülésben.¹⁰⁸ A szultán így bevonulhatott a magyar királyok székhelyére, Budára, de az ősz beálltával ekkor még kiürítette a védhetetlennek ítélt várost – a megszállt magyar területek jó részével együtt.

Az ország ellenálló képessége mégis alapjaiban rendült meg ekkor. A Szulejmán kivonulása után megválasztott I. János király (1526–1540) már az oszmánoknál sokkal-sokkal gyöngébb trónkövetelőtől, az ausztriai Habsburg főher-

104 Szapolyai János erdélyi vajda levele II. Lajos magyar királynak, Szászsebes, 1526. március 16.; Szapolyai János vajda levele a beszercei tanácsnak, Szászsebes, 1526. június 10.: Neumann Tibor (közreadja), *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012, 515, 524; vö. Marco Merlo, *Teoria e pratica militare nel XV secolo: l'equo scoppietarius nei manoscritti di Mariano Taccola e i primi archibugieri a cavallo. Rivista di Studi Militari* (2014) 47–70; Uő, *L'innovazione tecnica nella guerra del Quattrocento tra teoria e pratica. Rivista di Studi Militari* (2015) 21–43.

105 Kubinyi, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem, 213–220.

106 Károlyi Árpád, Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. *Századok* 10 (1877) 649: 2. jegyzet.

107 Thallóczy Lajos, *Jajcza (bánság és vár) története (1450–1527)*. (Monumenta Hungariae Historica, I; Diplomataria, XL.) Az okleveleket szerkesztette Horváth Sándor. Budapest, 1915, CCXLII–CCLIII.

108 B. Szabó, *Mohács*, 105–118; Uő, II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443–453.

cegtől, Ferdinándtól sem volt képes megoltalmazni saját trónját 1527–1528-ban. A végkimenetel ismeretében szinte úgy tűnik, mintha küzdelmük eredménye magától értetődő és törvényszerű lett volna,¹⁰⁹ holott az, hogy az ország területének több mint 90%-át birtokló I. János király alig fél év leforgása alatt kiszorult országából, s sorsát 1529-ben végérvényesen az Oszmán Birodalomhoz kötötte, nyilvánvalóan egy újabb vesztes háború következménye volt.

A tokaji csata (1527. szeptember 26.)

Amikor a Habsburg-haderő 1527 augusztusának elején átlépte a nyugati magyar határt, I. János mozgósítható haderői még a déli határvidéken voltak lekötve, a Habsburg Ferdinándhoz pártolt szerb parasztvezér, Cserni Jován hadinépe elleni küzdelemben.¹¹⁰ A király így semmiféle érdemi segítséget nem tudott nyújtani az ellenség útjába kerülő erősségeknek, melyeket őrségük néhány napi, többé-kevésbé intenzív ostrom után feladott. Ursinus Velius leírásai arra utalnak, hogy Magyarországon ekkor szinte megismétlődött a franciák emblematisztikus 1494-es itáliai sikersorozata: a modern ostromtüzérségnek képtelenek voltak ellenállni a hasonló kihívással még nem találkozó magyar várak az ország nyugati részén.¹¹¹

János király a nyugati invázió hatására meghátrált és kivárt – még az előző évben az oszmánok által felpredált királyi székhelyet, Budát is átengedte riválisának –, s a Sajó mellékén, Muhi közelében gyűjtötte az ország keleti és déli feléből a csapatokat, s ott szerette volna bevárni a Lengyelországból várható erősítéseket is. A lengyel uralkodó azonban hivatalosan cserben hagyta egykori sógorát, a toborzás csupán fű alatt folyhatott, így nem érkezett meg a várt komolyabb lengyel erősítés északról.¹¹²

A tapasztalat azonban addig azt mutatta, hogy az idő talán mégis inkább Jánosnak és nem Ferdinándnak dolgozik: az osztrák főherceg még bátyja, V. Károly pénzügyi támogatásával sem tudta számottevő hadát tartósan fegyverben tartani.¹¹³ 1528-ban a Felvidékre küldött hadtest a Szapolyaik ottani fő bázisa, a trencsényi vár körüli operációkban teljességgel hasznavehetetlennek bizonyult a fizetetlenség miatt,¹¹⁴ s a „fő” hadoszlop szintén komoly ellátási gondokkal küzdött, holott nem is volt túl népes, hisz mindössze 3000 *landsknecht*ből, 1000 német nehéz- és 1300 magyar könnyűlovasból állt.¹¹⁵

109 Pálffy, *A Magyar Királyság*, 59–63.

110 Szakály Ferenc, Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). *Történelmi Szemle* 22:2 (1979) 227–261.

111 Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013, 5–14; ld. még e kötetben Buzás Gergely tanulmányát.

112 Zsigmond lengyel király ezt tudatta is a magyarok megsegítésére készülő Piotr Kmitával: *Acta Tomiciana*, IX. 288.

113 Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország (1526–1536)*. Budapest, 2008, 69–79, 89–92.

114 Barta Gábor, *A mohácsi csatától a sztambuli egyezségig (I. János király története, első könyv)*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1983, 297.

115 Ursinus Velius, *Tíz könyv*, 20.

A sereg felett Niklas Graf zu Salm gróf – az itáliai háborúk ausztriai veteránja parancsnokolt –, akinek szeptember végére igencsak megnehezítették az életét János király katonáinak veszélyes rajtaütései.¹¹⁶ Ferdinánd udvari történetírója megpróbálta ugyan ura seregének sikereként beállítani az egyik ilyen akciót, amikor a Habsburg-tábort éjszakai rajtaütés érte, de a lengyel alkan-cellár információi szerint a gyöngén őrzött tábor készleteinek megdézsmálása, Ferdinánd katonáinak fogságba hurcolása Muhi környékén mégis inkább János király vitézeinek sikereit jelezhetette.¹¹⁷ Ferdinánd történetírója szerint ugyanekkor János király „*a hadmozdulatai eltitkolására törekedett, és legkevésbé sem a megütközésre*”.¹¹⁸ Ezek után került sor a döntőnek bizonyuló tokaji összecsapásra, amely egy újabb, ám ezúttal balul elsült éjszakai magyar rajtaütésből bontakozott ki.

1527. szeptember 26-án „*éjszakára a [Salm] gróf által fegyverbe hívott gyalogságot és lovasságot őrségbe állították. Arra gyanakodott – ami később meg is történt –, hogy éjszaka az ellenség ismét meg fogja támadni a tábor, ezért ügyelt arra, nehogy a mieinket gyanútlanul és felkészületlenül rohanják meg. Miután az ellenség tanácsot tartott, elrendelte és parancsba adta, hogy az éj beálltával a lovasok előreküldött egységei és a gyalogság keményen vegye ostrom alá a királyi tábor. Ő maga pedig – ha a helyzet úgy hozná – pirkadatkor, ha a csatában már elfáradtak, a többi még ép csapatával követve, időben a segítségükre jön. A parancsnak mindenki engedelmeskedett, mindenki be volt oltva a küzdelem vágyával. Így a várt időben szörnyű kiáltással teljes erőből a táborra támadtak, és miután már néhányak elestek, az egyik oldalon az ágyúkat megszerezve, azokat a mieink ellen fordították. A mi lovasaink, leszállván a lovaikról, minden erejükkel visszaverték őket a tábor elé. Néhányuk megölését megbosszulták, mivel az ellenség közül igen sok kiváló embert mészároltak le. Abban a csatában veszítette életét a katonai dolgokban nem kevés gyakorlattal rendelkező, különösen bátor férfiú, Marjai Lukács. Emellett két lengyel vezér és nemes férfiú, akik a királyuk tudta nélkül egészen Lengyelországból segédc csapatokat, csaknem hétszáz főt vittek oda. Ezek nagyobb része fogságba esett, kisebb része elmenekült, a maradék pedig a csatában pusztult el.*”¹¹⁹

A magyar csapatok összetétele és fegyverzete szinte predesztinálta az ilyen vállalkozásokat: a könnyebb fegyverzetű huszárság lételeme volt a váratlan rajtaütés, s a korszak magyar gyalogsága is leginkább efféle vállalkozásokra igen jól használható könnyűgyalogságból állt.

A magyar gyalogságon belül ekkor már kiemelt figyelem jutott a hajdúknak, akik a régebben egyöntetűen elfogadott szláv etimológiával szemben a magyar Alföld harcias kun és magyar marhahajcsáraitól „örökölték” a nevüket, azaz őket tekinthetjük a 13. században az Alföldre telepített harcias kunok utódainak.¹²⁰

116 Barta, *A mohácsi csatától*, 252–253; Ursinus Velius, *Tíz könyv*, 21.

117 *Acta Tomiciana*, IX. 320.

118 Ursinus Velius, *Tíz könyv*, 21.

119 Ursinus Velius, *Tíz könyv*, 22.

120 Takáts Sándor, *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908, 1–38; Ivanics Mária, Anmerkungen zur Etymologie Hajdú ‘Heiduck’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48:3 (2005) 391–403; Benda Judit, *Marhakereskedelem és mészárszék a késő középkori Budán, Pesten, Óbudán. Tanulmányok Budapest Múltjából* 41 (2016) 8–11.

Az éjszakai rajtaütés azonban mindenkor kockázatos „műfaj” volt a hadtörténetben, heterogén és tapasztalatlan csapatok esetében kisebb kudarcok is pánikot okozhattak, s ez esetben úgy tűnik, hogy az akciót vezető Marjai Lukács halála rossz ómennek bizonyult¹²¹ – a huszárok megfutottak.¹²² Salm veteránjai viszont még ebben a szorult helyzetben is kitartottak – házakat gyújtottak fel, hogy tüzüik fényével megkönnyítsék tűzéreik, lövészeik dolgát –,¹²³ s képesek voltak akár éjszaka is alakzatba fejlődni, s váratlan előnyüket kihasználva sikeres védelemből támadásba átmenni. János király viszont már az első kudarc után sem volt képes megállítani a táborát szétziláló pánikot.¹²⁴

Ha hinni lehet Istvánffy elbeszélésének, akkor talán még egy jelentősebb összecsapásra került sor, mielőtt a tokaji magyar tábor odaveszett volna. Mindenesetre az logikusnak tűnne, ha a harcrendbe fejlődött Habsburg-csapatok orra előtt, a megrongált tiszai hídon történő visszavonulást még a magyar tábor előterében Bodó Ferenc vezetésével megpróbálták volna biztosítani.¹²⁵

A Habsburg-had jobbszárnyára összepontosított német nehézlovasság rohamának azonban a magyar balszárny gyalogsága nem tudott ellenállni, s a győztes nehézlovasság végül az addig derekasan kitartó magyar lovassági centrumot is megingatta.¹²⁶ Ahogy az Mohácsnál történt,¹²⁷ végül itt is csupán a kis létszámú, de lőfegyverekkel bőségesen felszerelt lengyel zsoldos csapat tartott ki a harcban a tokaji vár ágyúinak fedezete alatt.¹²⁸

Az eltérő, egymásnak is ellentmondó adatokat Barta Gábor úgy értelmezte a saját csatarekonstrukciójában, hogy Tokaj ezt követő ostroma tulajdonképpen nem is volt önálló hadművelet, hanem csupán a mezei ütközet szerves – és azonnali! – folytatása. Így a tokaji várat ért súlyos tűzérési „baleset”, a lőportár felrobbanása után már a lengyeleknek sem lehetett esélyük a helytállásra.¹²⁹

A magyar sereg jó része azonban – hála a lengyelek kitartásának meg a magyar tábornok fosztogató német zsoldosok buzgalmának – közben még a megrongált hajóhídon is át tudott vonulni a Tisza keleti partjára. Ez az összecsapás mégis „nemcsak katonai, hanem politikai és erkölcsi tekintetben is fölötte fontos eredményekre vezetett. Csak ekkor vált lehetővé Ferdinándnak olyan országgyűlést tartani, melytől bizton várhatta, hogy minden irányban teljesíti

121 Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Fordította Erdélyi László–Juhász László. Budapest, 1979, 173.

122 *Acta Tomiciana*, IX. 320–321.

123 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 173.

124 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 175.

125 A 19. századi kutatók is nagyjából erre a következtetésre jutottak, ld. Johann Newald, *Niclas Graf zu Salm*. Wien, 1879, 66–67.

126 Istvánffy Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításban*. 1/1: 1–12. könyv. Budapest, 2001, 243–244; Istvánffy csatarekonstrukciója azonban önmagában aligha állja meg a helyét a többi kortárs forrás tükrében.

127 B. Szabó, *Mohács*, 116–118.

128 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 175.

129 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 175, 178–179; Barta, *A mohácsi csatától*, 254–255.

őhajait¹³⁰ – azaz immár ténylegesen magyar királyként léphetett fel a politikai szintén. János király pedig többé nem volt képes pusztán a saját erőire támaszkodva szembeszállni Ferdinánd hadaival.

A FOLYAMI FLOTTILLA

Habár a magyar királyok Dalmáciában jelentős méretű tengerparti kijáráttal rendelkeztek az Adriára, s emiatt időről időre konfliktusba keveredtek Velencével is, mégsem törekedtek rá, hogy komoly hajóhadat állomásoztassanak a tengeren. Más volt a helyzet a déli határon, ahol a Duna és Száva vizei egy bizánci krónikás szerint valóságos „vízből való, mozgó bástyát” alkottak a királyság határánál, amelyek igen komoly akadályt képeztek a bizánci hadmozdulatok számára már a 12. századi háborúkban is.¹³¹

Hajók nélkül ugyanis – hacsak télen be nem fagytak – az ellenség eleve át sem juthatott ezeken a széles folyóvizeken. Nem véletlenül emlegették őket a 16. század elején is az oroszok híres „Tél tábornokához” hasonlóan: „*Ennek a királyságnak erős bástyája a Duna – írta Tomasso Daniero modenai követ –, s a szóbeszéd szerint a Török [szultán] emlegetni szokta, hogy a magyaroknak van egy jó kapitányuk és két jó vezérük, vagyis a Duna, meg a Dráva és a Száva.*”¹³²

Épp ezért, amikor az Oszmán Birodalom ezen a vidéken határos lett Magyarországgal, mindkét fél folyami flottillát állomásoztatott a Dunán és mellékfolyóin, hogy meg tudják akadályozni egymás csapatainak átkelését. Ezt a feladatot főként olyan kis méretű hadihajók látták el, amelyeket még Zsigmond király németalföldi mesteremberek segítségével honosította meg a Dunán – ezt a típust a magyarok naszádoknak, a törökök pedig sajkáknak nevezték. A 15. század második felében 1000–1500 naszádos katona állt 30–40 hajóval a magyar király szolgálatában.¹³³

ÖSSZEGZÉS

Kelet-Közép-Európa konjunktúráját kihasználva a késő középkori Magyar Királyság igen jelentős gazdasági és demográfiai fejlődésen ment át a 14–15. században. Ennek köszönhetően s az egymást váltó külföldi dinasztiák égisze alatt még egy hosszú belháborús időszakban, a sorozatos oszmán támadások ellenére is meg tudta őrizni korábbi pozícióit a térségben, Hunyadi Mátyás uralkodása alatt pedig már ismét jelentős agresszív hatalomként tudott fellépni. Mindezt azon-

130 Acsády Ignác, *Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)*. (A magyar nemzet története, 5.) Budapest, 1897, 352–354.

131 Gyóni Mátyás, *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Budapest, 1938, 25; B. Szabó János, *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században*. Budapest, 2013, 104–105, 121–126, 135–138.

132 Tomasso Daniero jelentése, 1501. október 22.: *Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és kulturai állapotáról a XV. és XVI. századból*. Budapest, 1881, 10. (Erdősi Péter fordítása).

133 Szentkláray Jenő, *A dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885, 49–98.

ban egyre inkább beárnyékolta a déli határok mentén terjeszkedő Oszmán Birodalom, amellyel szemben sem az új haditechnikai vívmányok meghonosítása, sem az egyre kiterjedtebb határvédelmi rendszer, sem pedig a társadalom harc-készségének fenntartására fordított erőfeszítések nem kínáltak biztos védelmet, viszont a végletekig kimerítették az állam erőforrásait.

Ebből a válsághelyzetből az egyedüli kiút a közép-európai hatalmak integrációja lehetett volna az oszmán fenyegetéssel szemben. A Jagelló-dinasztiának ugyan sikerült tartósan összekapcsolnia a Magyarország és Csehország fölötti uralmat, a cseh területekben rejlő, nem jelentéktelen anyagi és katonai potenciált azonban már nem tudta az egyre fenyegetettebb magyarországi uralma megőrzésére fordítani. Az 1526. évi mohácsi csata így nemcsak az Oszmán Birodalom egyik legszívósabb addigi ellenfele, a Magyar Királyság ellenálló képességét törte meg végleg, hanem pontot tett a Jagelló-dinasztia itteni uralmának végére is. Szapolyai János magyarországi kísérlete pedig már a Habsburgok jóval gyöngébb nyomásának sem bírt ellenállni – így ő királyként igen rövid idő alatt Szulejmán szultán bábjaává süllyedt. Vele szemben a magyar és a cseh korona területeit – immár Ausztriával kiegészítve – V. Károly német-római császár és spanyol király védernyője alatt Habsburg Ferdinánd osztrák főhercegnek sikerült lassanként egy új típusú összetett monarchiába integrálnia.

Péterfi Bence

A NÉMET-RÓMAI BIRODALOM HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1493–1532)

A KERETEKRŐL

„A közösségek időnkint csatlakoznak a fejedelmekhez, hogy velük együtt támogassák a császár vállalkozásait, akár mert önként vállalják ezt, akár mert nem térhetnek ki előle. Egyik esetben sem érdekeltek a császár hatalmának erősítésében, mert minél több a császár birtoka, és minél nagyobb a hatalma, annál inkább uralkodna a fejedelmek felett, és korlátozná a hatalmukat.” E sorokat a nagyközönség számára is jól ismert Niccolò Machiavelli vetette papírra, amikor a Szent Római Birodalom, avagy közkeletű nevén a Német-római Birodalom belső viszonyairól írt.¹ E megállapítást a modern történettudomány is hasonlóképpen látja: ugyan e sajátos államalakulat élén egyetlen uralkodó állt, de a francia, angol vagy éppen a spanyol monarchiával szemben ebben az államalakulatban a politikai szereplők, akik között egyházi és világi főméltóságok egyaránt megtalálhatók voltak, jóval nagyobb autonómiát élveztek.²

Nemcsak maga az elnevezés, hanem a sok kortárs által osztott *translatio imperii* elve is a Római Birodalom utódává emelte ezt a szerveződést. Ám az antik Rómával ellentétben a Szent Római Birodalom a középkor folyamán sokkal inkább volt – az antikvitásban és a kora középkorban gyökerező szellemi háttérrel – egy eszme, illetve egyúttal az egyházhoz hasonlatos intézmény megtestesülése, mint egy egészen pontosan körülhatárolható földrajzi entitás. A mind földrajzi, mind pedig jogi szempontból fennálló mozaikos jelleg, a nemegyszer

---

A tanulmány megírását az NKFIH posztdoktori ösztöndíja / PD 124903. (a munkavégzés helye: MTA BTK TTI), a „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport / LP2015-3/2020, valamint a „Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában” / NKFIH KH 130473. kutatócsoportok támogatták.

- 1 Niccolò Machiavelli művei. I–II. Ford. Iványi Norbert et al., versford. Barna Imre–Somlyó György, jegyz. Herczeg Gyula. Budapest, 1979, I. 674. (Iványi Norbert fordítása.)
- 2 Joachim Whaley, *Germany and the Holy Roman Empire*. Vols. I–II. (Oxford History of Early Modern Europe) Oxford–New York, 2012, I. 2. A Szent Római Birodalom historiográfiájának rövid összefoglalása: Len Scales–Joachim Whaley, Introduction. Rewriting the History of the Holy Roman Empire. *German History* 36 (2018) 331–346.

kifejezetten a császári trónra törő helyi dinasztiák és egyéb politikai játékosok számos törésvonalat hoztak létre, ami nyilvánvalóan a közös vállalkozások hatékonyságát rombolta. A Luther-féle reformáció nyomán fellépő és egészen a vesztfáliai békéig uralkodó felekezeti érdekellentétek pedig hosszan mérgezték az eleve sem tökéletes összhangot.³

A jelen kötet választott korszaka, a 15–16. század fordulója, illetve az azt követő két-három évtized – a Luther-féle reformáció és a nagy földrajzi felfedezések okán – a nagy átalakulások kora, a hivatali bürokrácia előretörése pedig már (kora) újkori jellegzetesség. A nagyobb ívű, kora újkor vagy újkor felől közelítő munkák előszeretettel indítják vizsgálódásaikat III. Frigyes német-római császár (1440–1493) halálától (1493), amikortól I. Miksa (1493–1519) már egyedül viselte a német király címet, vagy éppen a kulcsfontosságú, 1495. évi wormsí birodalmi gyűléstől.⁴ Mások viszont – a kétségtelen kora újkori mintázatok dacára – I. Miksa korát még sokkal inkább késő középkorként könyvelik el.⁵ Persze a középkor kutatói között olyan is akad, aki érthető módon a Luther-féle tanok nyilvánossá válását, 1517-et tekinti a késő középkor határának.⁶ Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a Miksa-unokák, V. Károly császár (1519–1555) és fivére, egyben a császári trónuson utóda, Ferdinánd (osztrák főherceggént: 1519–1564, magyar és cseh királyként: 1526–1564, császárként: 1555–1564) már a kora újkor képviselői.

TERÜLET – NÉPESSÉG

Az, hogy a birodalom sajátos rendszere nagyon is e világi, világos sarokpontokat kapott,⁷ elsősorban kora újkori változtatások következménye. Ugyanakkor tény, hogy már az 1356. évi német Aranybulla (amely rögzítette a választófejedelmek – a kölni, mainzi és trieri érsek, a brandenburgi örgróf, a cseh király, a rajnai palotagróf és a szász herceg – sorát), illetve az 1495. évi wormsí és az 1500. évi augsburgi birodalmi gyűlés fontos lépést jelentett ebben a folyamatban.

3 Erre legutóbb összefoglalóan ld. Mathias Schmoeckel, Holy Roman Empire of the German Nation. In: Heikki Pihlajamäki–Markus D. Dubber–Mark Godfrey (eds.), *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford, 2018, 358–378.

4 Míg J. Whaley a 2. jegyzetben említett kötetének címében 1493-at jelöli meg alsó határként, addig Peter H. Wilson 1495-tel indít: Peter H. Wilson, *The Holy Roman Empire (1495–1806)*. New York, 2011. Ezzel szemben a *Propyläen Geschichte Deutschlands* 3. (Peter Moraw, *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter [1250 bis 1490]*. Berlin, 1985) és 4. kötete (Heinrich Lutz, *Das Ringen um deutsche Einheit und kirchliche Erneuerung. Von Maximilian I. bis zum Westfälischen Frieden [1490 bis 1648]*. Berlin, 1983.) az 1490. évnél vált.

5 Ugyanezt mutatja az is, hogy az egész középkorban gondolkodó *Regesta Imperii* kiadványsorozat utolsó, XIV. alsorozata is I. Miksa császár korának forrásait teszi közzé: Hermann Wiesflecker (hrsg.), *Regesta Imperii XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. (1493–1519)*. Bd. I–IV. Wien–Köln, 1990–2004.

6 Heinrich Pleticha (hrsg.), *Das ausgehende Mittelalter (1378–1517)*. (Deutsche Geschichte, 5.) Gütersloh, 1982.

7 Erre az intézményesülési folyamatra utal képletesen Peter Moraw is az 1250 és 1490 között időszakot összefoglaló munkájának címében: Moraw, *Von offener Verfassung*, 21–22.

A birodalmon belüli „reform” gondolata ugyan már Luxemburgi Zsigmond (1411–1437) uralkodása alatt, az 1420-as években felbukkant, ám akkor és azután, egészen az 1490-es évekig ezt vagy a császár, vagy a birodalmi rendek újra és újra elnapolták. Abban, hogy erre az 1490-es évek derekán mégis sor került, mind a két fél érdekelt volt. A német király pénzt szeretett volna a háborúhoz, s ebben különös motivációt jelenthetett számára az, hogy 1494-ben francia csapatok jelentek meg Észak-Itáliában. A birodalmi rendeknek pedig többek között az nem tetszett, hogy hűbérurukat túlságosan is a saját dinasztikus céljai vezérlik. Az 1495. évi wormszi birodalmi gyűlés így végre több fontos birodalmi érvényű intézkedést foganatosított: a jogos magánháborúknak (*Fehde*) az 1495-ben meghirdetett „örök békével” (*Ewiger Landfriede*) kívánták elejét venni, ezenkívül létrehoztak egy, a legfőbb hűbérúrtól, a császártól szinte teljesen független összbirodalmi illetékességű bíróságot, a *Reichskammergericht*-et, amelynek ülnökeit a birodalmi rendek (fele-fele arányban nemesi származású, illetve képzett jogászok), az elnökét pedig a császár jelölhette. A békekötéssel vagy háború indításával kapcsolatos döntések is az elméletileg évente összeülő birodalmi gyűlés felhatalmazásával születhettek meg, s ezzel szintén a birodalmi rendek pozícióit kívánták erősíteni.⁸ A későbbi évek másik fontos fejleménye volt, hogy V. Károly 1519. évi választási feltételeit írásba foglalták, és ez idővel hagyománnyá vált.⁹

A birodalom „tagjai” kétségkívül azok voltak, amelyek részt vettek a szimbolikus eseményeken (koronázás, hűségeskü letétele, birodalmi gyűlés stb.).¹⁰ Az első „hivatalos” jegyzék a birodalom „alkotórészeiről” azonban csak 1422-ből származik:¹¹ az azévi nürnbergi birodalmi gyűlésen jóváhagyott, husziták elleni harcra szükséges katonákat biztosító birodalmi részek listájáról, amolyan kvótajegyzékről (*Reichsmatrikel*) van szó. Ebben azonban csupán neveket találunk, nem pedig pontos határleírásokat.¹² Akadt olyan alattvaló, aki egyszerre több, adott esetben nem a birodalmi struktúrába illeszkedő hűbérúrnak is hűséggel tartozott. Ráadásul „igazolt hiányzókat” is meg tudnánk nevezni.¹³

A jelen és a múlt közötti sajátos összefüggéseket mi sem mutatja jobban, mint hogy a birodalomban három főpap viselte a főkancellári címet. A mainzi érsek volt a német rész főkancellárja (*sacri imperii per Germaniam archicancellarius*), a trieri érsek Burgundiáé (*sacri imperii per Galliam et regnum Arelatense archicancellarius*), a kölni érsek pedig Itáliáé (*sacri imperii per Italiam archicancellarius*).

8 Whaley, *Germany*, I. 29–36.

9 Horst Rabe, *Reich und Glaubensspaltung. Deutschland (1500–1600)*. (Die Neue Deutsche Geschichte, 4.) München, 1989, 74–75; vö. Wolfgang Burgdorf (bearb.), *Die Wahlkapitulationen der römisch-deutschen Könige und Kaiser (1519–1792)*. (Quellen zur Geschichte des Heiligen Römischen Reiches, 1.) Göttingen, 2015, 10–12, 21–31.

10 Vö. Barbara Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*. München, 2008, 11.

11 Moraw, *Von offener Verfassung*, 43.

12 Vö. Schmoekel, *Holy Roman Empire of the German Nation*, 372.

13 Erre alább még kitérek.

Ezek közül a 15–16. század fordulóján csak a mainzi érsek főkancellári tisztsége volt tényleges, a másik kettőé már nem.¹⁴

Észak-Itáliában Velence teljességgel önálló utat járt, Savoya, Milánó, Modena, Parma, Genova, Lucca, Pisa, Firenze, Siena azonban továbbra is a császárt tekintették hűbéruruknak, ennél fogva a szimbolikus gesztusokban bővelkedő hűbéri szertartáson is sokáig részt vettek. A birodalom német részeitől eltérő jelentős különbségük abból adódott, hogy az itáliai (város)államok nem váltak szereplőivé a birodalmi gyűléseknek (*Reichstag*), és a 16. század elején feltűnő birodalmi kerületek (*Reichskreis*) rendszeréből is kimaradtak.¹⁵

A svájci kantonokkal ismét más volt a helyzet: a késő középkorra teljességgel eltávolodtak a császárságtól, követeik 1471-től nem is jártak birodalmi gyűlésre. Ráadásul erről a svájci területekhez közel fekvő birodalmi városok, Bazel és Schaffhausen is elmaradoztak 1530 után. Bár a svájciak – ragaszkodván legösibb kiváltságaikhoz – formailag továbbra is részei maradtak a birodalomnak, már a 15–16. század fordulóján világosan jelezték, hogy az akkor kezdődő birodalmi reformkísérleteknek, amelyek a széthúzó területek közötti hatékonyabb együttműködést célozták meg, nem kívánnak részesei lenni. Ez az elzárkózó politika viszont hosszú távon odavezetett, hogy idővel kiszakadtak a birodalom kötelékéből. A svájci szövetség végül hivatalosan csak az 1648. évi vesztfáliai béke értelmében vált ki a birodalomból, ahogy Németalföld északi része is.¹⁶

A burgundiai örökségre I. Miksa szerencsésen megkötött házassága révén nemcsak a Habsburgok, hanem XI. Lajos (1461–1483) is igényt tartott, ám az 1477 és 1493 között zajló burgundiai örökösödési háborút lezáró senlis-i béke (1493) értelmében VIII. Károly francia király (1483–1498) és III. Frigyes német-római császár kénytelen volt megosztani az értékes területen. Bár a németalföldiek a birodalmi reformokból – így a már említett birodalmi körzetek kialakításából – sem vonták ki magukat, a Habsburgok saját érdekeik okán mégis kiemelten kezelték a területet. Ez pedig előbb-utóbb azt jelentette, hogy – a francia fenyegetettség okán – a birodalmi rendek részéről sem számíthattak számottevő figyelemre, különösen azután nem, hogy 1548-ban mindenféle birodalmi kötelezettség vagy igazságszolgáltatás alól felmentést kaptak.¹⁷

A sajátos, „folyékony”, részleteiben meg nem határozott uralmi struktúrára számos más példát lehetne hozni. Lotaringia hercege a császár hűbérese volt, de Bar hercegsége miatt egyúttal a francia király alattvalójának is számított. Északon Holstein a dán korona érdekeltsége volt, igaz úgy, mint birodalmi hűbéres, ugyanakkor az északi szomszéd, Schleswig legfőbb ura már a dán király volt.¹⁸ Hasonló volt a helyzet a Jagellók cseh–magyar ága esetében, amelynek cseh része a birodalomhoz tartozott, míg a magyar nem. A Habsburgok a teljes

14 Rabe, *Reich*, 13; Whaley, *Germany*, I. 20.

15 Rabe, *Reich*, 14; Whaley, *Germany*, I. 20.

16 Rabe, *Reich*, 14–15; Whaley, *Germany*, I. 21.

17 Rabe, *Reich*, 15–16; Whaley, *Germany*, I. 21–22; ld. még Guitman Barnabás–Korpás Zoltán–Tóth Ferenc–B. Szabó János, A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547–1556. *Világtörténet* 9(41):2 (2019) 260, 266.

18 Whaley, *Germany*, I. 21–22.

egészében birodalmi érdekeltségnek mondható Habsburg „magterületek”, a csak nagyobb részt birodalmi fennhatóság alá tartozó burgundiai örökség, a birodalmon kívüli Spanyol Monarchia, illetve az Európán kívül eső spanyol gyarmati területek felett rendelkeztek.¹⁹

Valójában – az idővel megkopott vagy éppen a realitásokhoz idomuló²⁰ eszmén túl – éppen ez a császártól induló lánc volt az egyik fő összekötő kapocs (*Personenverband*).²¹ Vélhetően részben erre vezethető vissza az a találó megállapítás is, miszerint a nagy (eldöntendő) kérdések terén – a késő középkorban az összeütközésnél vagy az együttműködésnél – sokkal jellemzőbbnek mondhatók a párhuzamos világok.²² Peter Morawot követve²³ a császár szempontjából a birodalmi alattvalók a következő csoportokba voltak oszthatók. Az első és egyben legfontosabb helyen az uralkodó saját dinasztiájának magterületei és annak érdekei álltak. Második helyen a rivális dinasztiák tartományai, harmadik helyen a mindenkori választófejedelmek territóriumai, negyedik helyen a császárhoz húzó (*königsnah*), majd a semleges (*königsoffen*),²⁴ végül pedig az uralkodótól, annak céljaitól távolálló (*königsfern*) birodalmi alattvalók. A császárokkal közeli viszonyban lévő területek közé tartozott a Frankföld, a Rajna középső és a Majna alsó folyásának vidéke, a Svábföld egy része, illetve kisebb részt az Elba középső folyása. A semlegesek közé a Rajna felső és középső folyása melletti területek számítottak. Az uralkodóval nem sok közös ügyet találó, magukat tőle távol tartó vidékek pedig délnyugaton és a nyugaton húzódtak.²⁵ (E kép árnyalásához mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy a rivális dinasztiák között is volt olyan, hogy az maga adta a választófejedelmet, azaz természetesen a fentebbi kategóriák átfedést is mutathatnak, gondoljunk csak az elvileg rivális bajor Wittelsbachok egyik ága által irányított választófejedelemségre, a rajnai palotagrófságra.)

19 Lutz, *Das Ringen*, 29–30.

20 A Szent Római Birodalom neve mellett a 15–16. század fordulójára állandósult a „német nemzet”-tel fennálló kapcsolat (ti. a német nemzet Szent Római Birodalma), ez azonban ekkor még bizonyosan nem valamiféle korai, mai értelemben vett nemzeti büszkeségből fakadhat, már csak amiatt sem, mivel a birodalom szervezőereje egyértelműen még az ettől gyökeresen eltérő szemléletű hűbéri kötelékkrendszer volt. Vö. Whaley, *Germany*, I. 50–57; Schmoekel, *Holy Roman Empire*, 371–373. A középkori eszmerendszer 16. század eleji felfeslésére ld. Lutz, *Das Ringen*, 135–138.

21 Whaley, *Germany*, I. 51.

22 „Im spätmittelalterlichen Deutschland war selbst in entscheidenden Fragen das Nebeneinander häufiger als das Gegeneinander oder gar das Miteinander.” Moraw, *Von offener Verfassung*, 176.

23 Peter Moraw, *Franken als königsnaher Landschaft im späten Mittelalter. Blätter für deutsche Landesgeschichte* 112 (1976) 125.

24 Ennek Moraw a következő definícióját adja: „So ist ein königsoffenes Gebiet etwas der Niederrhein, wohin sich der König immer wieder begab, wohin er politische Beziehungen unterhielt, wo man sich auf für ihn interessierte, worauf sich aber nicht eigentlich hat stützen können.” Moraw, *Franken*, 125.

25 Moraw, *Von offener Verfassung*, 175. I. Miksa uralmának alapjaira ld. Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. Bd. I–V. Wien–München, 1971–1986, V. 53–54.

A 15. század második felében a császár stábjának, szűkebb-tágabb környezetének személyi összetétele így elsősorban délnémet-felnémet színezetű volt.²⁶ Nem véletlen, hogy III. Frigyes és I. Miksa is ebben a térségben tartózkodott sokat,²⁷ és mindez persze azzal is összefüggött, hogy ezen, uralkodásukat támogató területek nemcsak politikai, hanem gazdasági bázisát is adták hatalmuknak. Sőt III. Frigyes esetében az is elmondható, hogy 53 uralkodási évéből 44-ben ki sem mozdult a Habsburg-tartományokból.²⁸ Az bizonyos, hogy 1519 után nemcsak III. Frigyeshez, hanem sokkal többet utazó fiához, I. Miksához képest is egészen nagyot fordult a világ a nagynénje felügyelete mellett Németalföldön felnövő V. Károly trónra lépésével. Uralkodását négy periódusra lehet bontani tartózkodási helye és uralkodási gyakorlata alapján:²⁹ míg az 1520-as években a Spanyol Királyságban volt jelen, a birodalom kormányzásában öccse, I. Ferdinánd osztrák főherceg, illetve a birodalmi rendekből álló kormány szerv (*Reichsregiment*) volt a segítségére. A második időszak 1532 és 1540 közé tehető, amikor Károly úgyszintén spanyol földön tartózkodott, a birodalmat pedig ugyanúgy Ferdinánd irányította – ám ekkor már német királyi minőségében, bármiféle birodalmi rendi testület közreműködése nélkül. Egy rövid időszakot (1541–1543) követően a Flandriában fellángoló harcok miatt a császár visszatért a birodalom területére, és Németalföld, a Francia Királyság és az egyéb birodalmi területek között mozgott egészen 1556. évi lemondásáig.³⁰ V. Károly uralmának kezdetén a helyi spanyol rendek ellenérzése közepette az általa megszokott közegből jövő flamand tanácsosokkal vette körbe magát, ám később a spanyolok szerepe is

26 Moraw, *Von offener Verfassung*, 175. III. Frigyes korára alapvető: Paul-Joachim Heinig, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*. Bd. I–III. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, 17.) Köln–Wien, 1997; vö. még: Heinz Noflatscher, *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder (1480–1530)*. (Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches, 14.) Mainz, 1999.

27 Vö. Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, III. 1347–1389; Viktor von Kraus, *Itinerarium Maximiliani I. (1508–1518) mit einleitenden Bemerkungen über das Kanzleiwesen Maximilians I.* *Archiv für österreichische Geschichte* 87 (1899) 229–318. A Miksa 1508. évi császárrá választását megelőző időszakról tudomásom szerint nincs átfogó munka. A forrásanyag 1493 és 1504 közötti részének áttekintését nagyban megkönnyítik a *Regesta Imperii* XIV. alsorozatának megjelent kötetei, illetve a Hermann Wiesflecker témavezetésével a grazi egyetemen elkészített, I. Miksa uralkodásának egy-egy évét feldolgozó disszertációk függelékében is találunk egy részletes, a mondott forráskiadvány megjelent és még publikálatlan forrásanyagán alapuló itineráriumot. E disszertációk jegyzékét ld. Manfred Holleger–Werner Watzenig, *Verzeichnis der wissenschaftlichen Arbeiten Hermann Wiesfleckers und der Arbeiten seiner Schüler zum Themenbereich Maximilian I.* In: Walter Höflechner–Helmut J. Mezler–Angelberg–Othmar Pickl (hrsg.), *Domus Austriae. Eine Festgabe – Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag*. Graz, 1983, XXVII–XXXV.

28 Susanne Wolf, *Die Doppelregierung Kaiser Friedrichs III. und König Maximilians (1486–1493)*. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, 25.) Köln–Weimar–Wien, 2005, 14.

29 Vö. Manuel Foronda y Aguilera, *Estancias y viajes del Emperador Carlos V, desde el día de su nacimiento hasta el de su muerte*. [Madrid,] 1914.

30 Christine Roll, *Die „kaiserlosen Zeiten“ im Reich – zu einigen Aspekten der Reichsregierung Karls V. absente imperatore*. In: Alfred Kohler–Barbara Haider–Christine Ottner (hrsg.),

megnőtt udvarában.³¹ A spanyol területekről rajtuk kívül többen a spanyol földön nevelkedett öcs, I. Ferdinánd főherceg által kormányzott tartományokba is elkerültek.³²

Már csak e töredezettség miatt is a birodalom császárai nemcsak a középkorban, hanem a (kora) újkorban is sokszor saját családi szempontjaikat részesítették előnyben (*Hausmachtpolitik*).³³ E törekvések folytán jöhetett létre Habsburg Miksa és Burgundiai Mária házassága vagy a Jagellók magyar–cseh ágával 1515-ben megkötött házassági szerződés, amelyek mind a Habsburg dinasztikus területek növelését célozták.³⁴ E merész ambíciókat azonban érdemes afelől szemlélni, hogy a 15. század közepén, a Habsburg-család több ágra való szakadásának idején, nemhogy egyetlen ember kezében nem egyesültek a család birtokai, hanem sokáig a családból másodikként német királlyá, majd német-római császárrá emelkedő III. Frigyes számára is nagy nehézséget jelentett – e magterületek egy részét bírva csak – a biztos háterszág megteremtése.³⁵

Ha a fentebbi áttekintés után arra vagyunk kíváncsiak, hogy e felsorolt területeken hány ember élt, meglehetősen bajban vagyunk. A rendkívüli szétaprózottság a forrásanyagban is jelentkezik, annak értelmezését igencsak megnehezíti. Legfeljebb csak részvizsgálatokkal rendelkezünk, amelyek alapján meglehetősen bajos a nagy egészre következtetni. Egyes latolgatások szerint a 16. század első felében mindössze 7 millió főre rúgott volna a birodalom lakossága, amely a mintegy 600 000 km²-es összterülethez viszonyítva egészen kevés. (Ez azt jelentené, hogy még a nem sokkal később említett, roppant tagolt felszínnel bíró, körülbelül 38 000 km²-es területű Svájcban is nagyobb lett volna az átlagos népsűrűség.) Ha ehhez még hozzászámítjuk Németalföld népességét (a 15. század utolsó harmadából, különböző forrásokból származó adatok alapján 1,1 millió fő), amely Brabantban és Flandriában kétharmad részben már városlakó lehetett, akkor is csak 8,1 millió fő jön ki. Ugyanezen szerző a birodalom 1400

Karl V. (1500–1558). *Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee*. (Zentraleuropa-Studien, 6.) Wien, 2002, 263.

31 Alfredo Alvar Ezquerro, Der Prozeß der Akzeptanz einer fremden Dynastie. In: Kohler-Haider-Ottner (hrsg.), *Karl V. (1500–1558)*, 105–122; vö. még: José Martínez Millán, Der Hof Karls V. Das Haus des Kaisers. In: Uo, 123–151.

32 Christopher F. Laferl, *Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. (1522–1564)*. (Junge Wiener Romanistik, 14.) Wien–Köln, 1997.

33 Rabe, Reich, 74–75.

34 Ld. Bogusław Dybaś-István Tringli (hrsg.), *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Doppelvermählung*. (21st-Century Studies in Humanities). Budapest, 2019.

35 Erre a szempontra Pálosfalvi Tamás hívta fel a figyelmet, amit ezúton köszönök. Vö. Eberhard Isenmann, The Holy Roman Empire in the Middle Ages. In: Richard Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815*. New York, 1999, 261. A 15. század derekának kritikus, testvérháborúval terhelt időszakára ld. Konstantin Moritz A. Langmaier, *Erzherzog Albrecht VI. von Österreich (1418–1463). Ein Fürst im Spannungsfeld von Dynastie, Regionen und Reich*. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, 38.) Köln–Weimar–Wien, 2015.

körüli lakosságát 15 millió főre tette.³⁶ Vannak olyanok, akik hasonlóan alacsony vagy némileg magasabb létszámmal kalkulálnak a 15–16. század fordulóján (9–12 millió fő között).³⁷ Mások ennél jóval több embert vizionálnak: mintegy 16 millió főt, akik közül mintegy 2 millióan a Németalföldön, további 2 millió a Cseh Korona országaiban lakhatott, s eszerint Svájc 550–600 000 lakossal bírhatott. Ez az európai népesség negyedének felelhetett meg, és körülbelül ugyanennyi, 15–16 millió ember élhetett a Francia Királyságban is.³⁸ A 16. század végére – a területvesztések dacára, az itáliai részek nélkül, 3%-os növekedéssel számolva – 20 millió főre nőhetett a birodalom népessége, ami továbbra is a rivális Francia Királyság lakosságának felelt volna meg.³⁹

A népsűrűségben jól megfigyelhetők az égtájak szerinti különbségek: nyugaton nagyobb volt, mint keleten, Németalföldön a 70 fő/km²-es értéket is elérhette. A birodalom területén mintegy 5000 város feküdt, amelyek többsége kisváros volt (2000-nél kevesebb lakossal). Alig 40-et lakhatott 10 000 főnél több ember, a 25 000-es lélekszámot pedig csak néhány város: Köln, Prága, Nürnberg, Augsburg, Lübeck és Danzig érthette el.⁴⁰ Mivel még 1600 körül is csak az európai lakosság mintegy 5%-a lehetett városlakó,⁴¹ a 20–30 000 fős települések bizonyosan nagyvárosnak számítottak. Ennél több ember jellemzően a Mediterráneumban élt egy helyen, a birodalmi területeken pedig – Itáliát leszámítva – Augsburg és Köln lakossága léphette át a 40 000 főt, illetve a flandriai Gent és Antwerpen.⁴² A 16. század folyamán az egyébként is felettébb városia-

36 Kísérletet tesz részeredmények általánosításával: J[osiah] C[ox] Russel, *Late Ancient and Medieval Population. Transactions of the American Philosophical Society* 48:3 (1958) 122–126. Más 1400 körül már 20 millió fővel számol a birodalomban: Moraw, *Von offener Verfassung*, 49.

37 Justus Nipperdey, *Die Erfindung der Bevölkerungspolitik. Staat, politische Theorie und Population in der Frühen Neuzeit*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 229.) Göttingen, 2012, 123. és uo. 1. jegyzet. Hozzáteendő mindehhez, hogy a szerző – ahistorikus módon – a Németország 1914. évi határai által körbeölelt területet vette alapul.

38 Rabe, *Reich*, 27–28. Álláspontját átveszi (az 1992. évi kiadás nyomán más oldalszámokkal idézi): Whaley, *Germany*, I. 50. Rogers Mols 1500 körül a mai Benelux államok népességét 1,9 millió, Németországot 12 millió, Svájcét 800 000 főben állapította meg. Igaz, ehhez még hozzászámítandó valószínűleg Itália 10,5 millióra becsült lakosságából Észak-Itália hűbéri érintettsége miatt is jó pár tízezer fő, illetve az általa csak „Danubian countries” alatt összegzett, részleteiben ki nem fejtett címszó is tartalmazhat olyan területeket, amelyek a birodalom részeként értendők. Vagyis Rabe számai körülbelül megfelelhetnek a Mols-féle számításokból kihámozható körülbelüli összegnek: Roger Mols, *Population in Europe (1500–1700)*. In: Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Glasgow, 1978, 38. Franciaország népességére ld. még Györköss Attila tanulmányát jelen kötetben.

39 Rabe, *Reich und Glaubenspaltung*, 408; vö. Mols, *Population in Europe (1500–1700)*, 38.

40 Rabe, *Reich und Glaubenspaltung*, 28; vö. Russel, *Late Ancient and Medieval Population*, 125.

41 Mols, *Population in Europe (1500–1700)*, 40.

42 150–200 000 fő: Konstantinápoly, Párizs, Nápoly; 100–150 000 fő: Velence, Milánó; 60–100 000 fő: Córdoba, Sevilla, Granada, Firenze, Genova; 40–60 000 fő: Valencia, Lisszabon, Barcelona, Palermo, Bologna, Róma, Brescia, Cremona, Lyon, Rouen, Toulouse, Ghent, Antwerpen, London, Augsburg, Köln. Mols, *Population in Europe (1500–1700)*, 42–43.

sodott Németalföldön található Antwerpen alaposan elhúzott, és az Alpokon túli Európa második legnépesebb városává vált.⁴³

AZ URALKODÓI BEVÉTEL NAGYSÁGA

Ahogy a birodalom tagjainak, úgy magának a császárnak is voltak tisztségéhez kötődő, azaz nem dinasztikus jöszágai. Ezek közül a legtöbbet – legyen szó magukról a birtokokról vagy csak a belőlük származó jövedelmekről, esetleg császári regálékról (vámok, pénzverés, bányászat) – idővel különböző okokból kifolyólag vagy hűbérbe adták, vagy elzálogosították az uralkodók. A bíraskodásból, illetve a maradékból, mint például a birodalmi városok adója, már nem futotta valami sokra: a késő középkorra a császári kincstár teljességgel a birodalom alattvalóinak együttműködési-fizetési hajlandóságára volt utalva.⁴⁴ Ennek következtében az előző fejezetben részletesen bemutatott, egyébként is korlátozott politikai mozgástér még tovább zsugorodott. Míg Zsigmond királynak/császárnak volt még mit elzálogosítania, addig III. Frigyesnek már nem állt ilyesmi módjában. A 15. század derekára alig néhány ezer rajnai forint⁴⁵ csökkent a rendes császári forrásokból származó jövedelem.⁴⁶

Az egyre jobban elharapódzó jövedelemhiányt többféleképpen próbálták orvosolni. 1342-ben ezért vetettek ki először általános fejadót a birodalom zsidó lakosságára: azok a 20 éven felüliek, akik 20 aranyforintnál értékesebb ingatlanal rendelkeztek, egy aranyforintot voltak kötelesek fizetni. A zsidóság adóztatása Vencel német király (1376–1400) és fivére, Zsigmond idején újabb és újabb kivetésekkel folytatódott, olykor pedig – a hitelezők érthető bosszúságára – az adósságok általános elengedését rendelték el. Ez az adótípus azonban I. Miksa korára teljesen eljelentéktelenedett. (Az eleve csökkenő bevételeket ugyanis egyszeri húzással próbálták pótolni: bizonyos városokból vagy tartományokból

43 Rabe, *Reich und Glaubenspaltung*, 28; vö. Mols, *Population in Europe (1500–1700)*, 42–43.

44 Vö. Niccolò Machiavelli művei, I. 675. (Iványi Norbert fordítása): „*Akik magasztalják Németország bátor és sikeres vállalkozásait, azt hiszik, hogy ott most egyetlen fejdelem sem tudna vagy merne egy császárral szembeszállni, bár ez még nem is olyan régen megtörténhetett. Ezek nem gondolnak arra, hogy mekkora akadályt jelent a császár számára, ha a fejedelmek segítsége hatástalan. Amelyik nem meri a császárt megtámadni, meg meri tagadni a segítségét, aki nem meri megtagadni a segítségét, veszi magának a bátorságot, hogy ne tartsa be ígéretét. Aki még ennyit sem mer, az olyan későn küldi a segítséget, hogy a császár mit sem ér vele, és így mindent együttvéve megzavarja és akadályozza terveit. [...] Amikor az egyik közösség emberei megérkeztek, a másik közösség emberei eltávoztak, mondván, lejárt idejük. Mások pénzzel váltották meg a könnyű távozást, és ilyen és hasonló okok miatt a sereg nem jött össze, és a vállalkozás kudarcba fulladt.*”

45 A rajnai aranyforint onnan kapta nevét, hogy a négy Rajna menti székhelyű választófejedelemség (Köln, Mainz, Trier és Pfalz) megegyező formában verette. Kezdetben 22,5 karátos (937,5 ezrelékes) aranyból készült. A 15. század második felében – a rajnai forint romló tendenciája közepette – a firenzei mintára vert magyar aranyforint mintegy harmadával ért többet: míg egy rajnai forintért Ausztriában 240 dénárt adtak, addig egy magyar forintért 310–330 dénárt: Dányi Dezső–Zimányi Vera, *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. (A „Pénzforgalom és pénzürtékvizonyok Sopronban” című tanulmányt Huszár Lajos készítette.) Budapest, 1989, 44.

46 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 252–261, különösen 260.

– az adóbevételek elmaradása után – elűzték a zsidó lakosságot, jószágait pedig kisajátították.)⁴⁷

A birodalom nem zsidó lakosságának megadóztatása szintén többször napirendre került a késő középkorban, amely tervezetek és megvalósítási kísérletek közül az 1422. évi meglepően sikeresnek bizonyult, mivel 1521-ig, a wormszi birodalmi gyűlésen újonnan összeállított adózási jegyzék megszületéséig, újra és újra visszanyúltak hozzá. Az 1422. évi nürnbergi birodalmi gyűlésen ugyanis olyan kvótajegyzéket (*Reichsmatrikel*) szavaztak meg, amelyen a birodalom egyházi és világi tagjai is helyet kaptak. Lovascapatok (*Gleiven*, azaz lándzsák) kiállítását kérte tőlük a császár, de az, aki nem tudott katonát állítani, pénzbeli hozzájárulást is fizethetett.⁴⁸ A kérdés azonban persze csak az, hogy mindebből mi is folyt be a kincstárba... A jelek szerint sokat nyomott a latban, hogy a befizetendő pénzt a birodalom tagjai számára is elfogadható célokra szánták-e (vagyis nem pusztán dinasztikus célokra használták volna fel az adót), s azon is sok minden múlt, hogy a császár és az adott alattvaló között éppen mennyire volt jó a viszony.⁴⁹

Az 1521. évi új kvótajegyzék valójában egy, a kora újkorban kedvelt és bevetté váló finanszírozási formát helyezett előtérbe. Az eredeti cél V. Károly római császárrá koronázása volt, s az ehhez szükséges hadsereg kiállításának költségeit állták az új formában a birodalom rendjei. Korszakunkban lovasonként előbb 10, majd 12 rajnai forint, gyalogsként 4 rajnai forint havi zsolddal érdemes számolni, de egy elit gyalogos (*Doppelsöldner*) már 10 forintot, egy kapitány rendszerint 20 forintot keresett, egy lovaskapitány fizetsége pedig 50 forintra rúgott. Átlagos zsolddal számolva egy 4000 lovasból és 20 000 gyalogsból álló zsoldosereg havi ellátása – elméletben – így 120 000, majd 128 000 rajnai forintba kerülhetett volna.⁵⁰

47 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 255–256, 258–260.

48 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 265–266; Maximilian Lanzinner, *Der Gemeine Pfennig, eine richtungsweisende Steuerreform? Zur Entwicklung des Reichssteuersystems 1422 bis 1608*. In: Peter Rauscher–Andreas Serles–Thomas Winkelbauer (hrsg.), *Das „Blut des Staatskörpers“*. *Forschungen zur Finanzgeschichte der Frühen Neuzeit*. (Historische Zeitschrift, Beihefte. Neue Folge, 56.) München, 2012, 261–318, különösen 269–270, 282–287; Michael North, *Finances and Power in the German State System*. In: Bartolomé Yun Casalilla–Patrick K. O’Brien with Francisco Comín Comín (eds.), *The Rise of the Fiscal States. A Global History (1500–1914)*. Cambridge, 2012, 145–163, különösen 152–154.

49 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 262. Mindezt a Bajor Hercegség példáján ld. Maximilian Lanzinner, *Reichssteuern in Bayern im 15. und 16. Jahrhundert*. In: Johannes Helmrath–Heribert Müller in Zusammenarbeit mit Helmut Wolff (hrsg.), *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*. Bd. I–II. München, 1994, II. 821–843.

50 Michael Kruppe, *Die Türkenhilfe der Reichsstädte Nordhausen und Mühlhausen in der Zeit von Maximilian I. bis Rudolf II. (1493–1612). Ein Beitrag zur Steuer- und Finanzgeschichte im Spätmittelalter und der Frühen Neuzeit*. Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen. Göttingen, 2012, 29: 108. jegyzet. (A dolgozat online változatát tanulmányoztam: <https://ediss.uni-goettingen.de/bitstream/handle/11858/00-1735-0000-0001-BC32-B/dissertation%20kruppe.pdf>, elérés: 2020.03.31.). Vö. még: Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 551–552, 556.

Ez az összeg vált az 1521 utáni kvótás rendszer számítási egységévé, amit – a római koronázásra utalva – másként „római hónap”-nak (*Römermonat*) neveztek. Amikor a császár a rendjeitől pénzt kért, azok római hónapokban számoltak és azokról szavaztak. V. Károly 37 éves uralkodása idején összesen 73,5 római hónapnyi pénzt szavaztak meg ilyen módon a birodalmi rendek.⁵¹

A kvótás adókivetés más szempontból is figyelmet érdemel: III. Frigyes ugyanis már korábban is próbálkozott ezen a módon – a magyarok jelentette veszély mellett – az oszmán fenyegetés miatt is pénzt szerezni a birodalmi rendektől. Mivel az Oszmán Birodalom fenyegetése az 1520-as évek elejére vált minden addiginál erősebbé, az ellene való védelem pénzügyi hátterét éppen e kvótarendszer nyújthatta volna.⁵² De az ezzel kapcsolatos terveket az 1530–1532., az 1538., valamint az 1542–1544. évi birodalmi gyűléseken a birodalmi rendek között fellángoló felekezeti ellentétek teljességgel ellehetetlenítették.⁵³ (Az efféle kedvezőtlen tényezők azonban – különösen az 1555. évi augsburgi vallásbéke után – jócskán mérséklődtek, így a magyarországi végvidék finanszírozása szempontjából a birodalomból jövő segélyek már kulcsfontosságúvá váltak.)⁵⁴

A birodalomban azonban nem csak a kvótás adókivetés létezett a késő középkor folyamán: arra is volt példa, hogy vészhelyzetben birodalmi gyűlés nélkül „kis segély” (*kleiner Anschlag*) vagy éppen „gyorssegély” (*eilende Hilfe*) küldését kérje a császár. Ezenkívül olyanra is tudunk példát hozni, legkorábban 1427-ből, amikor az uralkodó általános adót kívánt behajtani a husziták elleni harc költségeinek fedezésére.⁵⁵ Ez utóbbit lehet az 1495. évi wormszi birodalmi gyűlés vívmányaként számon tartott birodalmi adó, a „köz- vagy birodalmi fillér” (*Gemeiner Pfennig*) előfutárának tartani.⁵⁶

De mi is volt a lényege az 1495-ben kivetett közfillérnek? Minden tizenöt év feletti alattvalót érintett, egyben volt fej-, kereset- és vagyonadó. Összesen – a gyorssegély, rendkívüli adó nélkül – mintegy 150 000 rajnai forint bevételre számítottak belőle, ez alapján számították ki a birodalom minden egyes tagjára

51 North, *Finances and Power in the German State System*, 154.

52 Lanzinner, *Der Gemeine Pfennig*, 282–287; vö. még Wolfgang Steglich, *Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V. Militärgeschichtliche Zeitschrift* 1 (1972) 7–55. és Maximilian Lanzinner, *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 45.) Göttingen, 1993, 464–499, azon belül is különösen 470. A *Türkenhilfe*nek Nordhausen és Mühlhausen birodalmi városok háztartásában és politikájában játszott szerepére ld. Kruppe, *Die Türkenhilfe*.

53 Peter Rauscher, *Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs” (1548–1593)*. In: Friedrich Edelmayer–Maximilian Lanzinner–Peter Rauscher (hrsg.), *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 38.) Wien–München, 2003, 49.

54 Ennek újabb példáját adja: Kenyeres István, Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester számadásai a tizenöt éves háború időszakából (1589–1603). *Fons* 25 (2018) 453–484.

55 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 265–267. A gyorssegélyre ld. még Gerhard Kurzmann, *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*. (Militär-geschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 5.) Wien, 1985, 44.

56 Vö. Lanzinner, *Der Gemeine Pfennig*, 261–262.

kirótt adót. A kincstartó által beszedett összeg csupán a kisebb része volt annak, ami az egész birodalom területéről várható volt. I. Miksa a saját területeiről 50 000 rajnai forintot várt a közfillérekből, amit különben a birodalmi rendek sokkal magasabbnak gondoltak, s ezt a részt 80 000 rajnai forintra tették. Ezt a pénzt, illetve néhány más tartomány adóját a német király a kincstartók közvetítése nélkül kapta kézhez. A kincstartókhoz 43 254 forint folyt be. Mindez azt jelenti, hogy – a Habsburg területéről behajtható adó nagyságával kapcsolatos becslések eltéréseit is figyelembe véve – 106 632/136 632 rajnai forinttal lehet számolni. Ehhez az 1496–1497 fordulóján Lindauban megtartott birodalmi gyűlésen még további gyorssegélyt szavaztak meg 58 996 rajnai forint értékben, így összességében a végeredmény 165 628/195 628 rajnai forintra tehető.⁵⁷

Ami az újonnan beszedett közfillér összeg felhasználását illeti, a birodalmi rendek kiharcolták, hogy mintegy 6–8 000 rajnai forintot az 1495. évi wormszi birodalmi gyűlésen hozott új intézkedések és intézmények (mint például *Reichskammergericht*) finanszírozására kell fordítani. Ezen és más kisebb összeg levonása után a kincstartónál lévő maradék pénzt, amely a befolyt adó nagyobbik részét tette ki (mintegy 27 428 rajnai forintot), szintén I. Miksa kapta meg. (Ez pedig egyúttal azt is jelentette, hogy 50,5 rajnai forint híján a beszedett összeget fel is élték.) A közvetlenül a német királyhoz befolyó összegekről jóval kevesebb konkrétumot tudunk mondani: az bizonyos, hogy a birodalmi rendek külön engedélyezték, hogy I. Miksa a Szász Hercegségből befolyó összeget Albert szász herceggel szemben fennálló tartozásainak kifizetésére fordítsa.⁵⁸

Ha a Szent Római Birodalom két meghatározó adótípusát összevetjük, azaz a kvótás adókitetést a közfillérrel, a mérleg serpenyője inkább az előbbi javára billen. Az ok egyszerű: a császárnak közvetlen vazallusain túl nemigen állt módjában másokat is adófizetésre serkenteni, ennél fogva sokkal könnyebben ki lehetett csúszni a befizetés alól, a birodalmi rendek pedig alattvalóikra muto-gathattak.⁵⁹

A kétségkívül roppant kedvezőtlen kép ellenére joggal merül fel a kérdés: miként volt lehetséges, hogy – a kiszámíthatatlan birodalmi jövedelmek közepette – a császárok mégis boldogulni tudtak uralkodásuk során? A titok nyitja I. Miksa számára a Habsburg magterületekben rejlett, V. Károly pedig – nem véletlenül – a Spanyol Monarchiát tette meg uralmi rendszere gazdasági alapjának.⁶⁰ Mindezen túl pedig mindketten nagymértékben hagyatkoztak alattvalóik

57 Peter Schmid, *Der Gemeine Pfennig von 1495. Vorgeschichte und Entstehung, verfassungsgeschichtliche, politische und finanzielle Bedeutung*. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 34.) Göttingen, 1995, 556–566.

58 Schmid, *Der Gemeine Pfennig*, 566–572.

59 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 265–266; Lanzinner, *Der Gemeine Pfennig*, 286.

60 Vö. James D. Tracy, *Der Preis der Ehre. Die Finanzierung der Feldzüge Kaiser Karls V.* In: Kohler–Haider–Ottner (hrsg.), *Karl V. (1500–1558)*, 158. (áttekintő táblázat az 1529–1530 és 1552 között a császár által az országaiból beszedett összegekről). A birodalom csak az 1544. évnél lehetõ fel, akkor a bevételek 21%-át tette ki az onnét beszedett 334 220 spanyol dukát.

és kereskedők-pénzemberek kölcsöneire.⁶¹ Mivel jelen kötetben Korpás Zoltán részletesen szól V. Károly finansziális politikájáról, itt csak az előd, I. Miksa osztrák tartományokkal kapcsolatos intézkedéseire térek ki.

I. Miksa előbb Tirolban, majd apja, III. Frigyes halála után (1493) a többi Habsburg-tartományban is kormányserveket (kormányzó testület, kamara, kancelláriák) állított fel – megbízható, részben nem helyi eredetű, délnémet, burgundiai szakemberekre építve. Egy kormány szerv innsbrucki központtal „Felső-Ausztria”-t (azaz Tirol és Elő-Ausztria), egy másik bécsi, olykor ennsi vagy linzi központtal pedig „Alsó-Ausztria”-t (Karintia, Krajna, Osztrák Főhercegség, Stájerország) volt hivatva igazgatni. Megalakult a birodalmi kincstartóság (a *Hofkammer*nek nevezett hivatalával), amely nemcsak a Habsburg-területek, hanem Németalföld és a birodalom részei felett is joghatósággal bírt, ami persze az érintettek körében jókora ellenérzést váltott ki. Az 1496. évi itáliai hadjárat roppant költségei miatt 1496-ban külön, minden Habsburg-területre rálátó *Schatzkammert* is létrehozta innsbrucki központtal. (Ennek a különlegessége abban rejlett, hogy tartományokon átívelő hatáskört kapott.) A megnövekedett háborús terhek a remek és az uralkodó iránt lojális szakembergárdának nemcsak a tudását, hanem a türelmét is próbára tették: az innsbrucki tanácsosok távozni akartak tisztségükből, amitől csak az I. Miksa halála után (1519) kirobbanó elégedetlenség miatt tekintettek el.⁶²

A császár tehát igyekezett saját tartományait átalakítani, ám utolsó éveinek velencei háborúi – amelyben uralkodójuk császári minőségében a birodalom érdekeinek szószólójaként mutatkozott –, teljességgel kimerítették azokat. Egyes becslések szerint I. Miksa utolsó tíz évében hárommillió rajnai forint adót vetett ki saját dinasztikus területeire, ami a körülbelül egymillió főre rúgó lakossághoz viszonyítva fejenként 0,3 forintos összeget jelentett. Ez pedig birodalmi összehasonlításban egyedülállóan magas érték. A pénzszerzés sajátos és szükséges módja volt az is, hogy az augsburgi Fuggereknek mintegy kétmillió rajnai forintért zálogosítottak el tirolai bányákat, ércolvasztó kohókat. Bizonyos számítások szerint így I. Miksa uralkodása teljes ideje alatt csak Stájerországból 200 000 rajnai forintot nyert az elzálogosítások és eladások révén.⁶³ Összességében pedig a császár mintegy 6 millió rajnai forintnyi adósságot hagyott unokáira, amely az osztrák területekből befolyó bevételeknek mintegy a tízszeresét tehetné ki.⁶⁴

61 Isenmann, *The Holy Roman Empire*, 256–257; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 583–592; vö. Reinhard Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*. In: Philippe Rogger–Benjamin Hitz (hrsg.), *Söldnerlandschaften. Frühneuzeitliche Gewaltmärkte im Vergleich*. (Zeitschrift für historische Forschung. Vierteljahresschrift zur Erforschung des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit. Beiheft, 49.) Berlin, 2014, 75; Lukas Winder, *Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger (1521–1612). Versuch einer Gesamtanalyse*. In: Rauscher–Serles–Winkelbauer (hrsg.), *Das „Blut des Staatskörpers“*, 435–458.

62 Korábbi munkája nyomán a legfőbb eredményeket elismétli: Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 205–219; Manfred Hollegger, *Maximilian I. (1459–1519). Herrscher und Mensch einer Zeitenwende*. (Urban-Taschenbücher, 442.) Stuttgart, 2005, 83–88, 226–236.

63 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, IV. 304–305.

64 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, IV. 446.

KÍSÉRLETEK A BIRODALMI HADSZERVEZET ÁTALAKÍTÁSÁRA

A birodalom legfőbb hadura maga a császár volt, ugyanakkor a pénzügyekhez hasonlóan e téren is meg volt kötve a keze. Az elégtelen bevételek nemegyszer hozták kényelmetlen helyzetbe I. Miksát, így például 1496. évi itáliai hadjárata igen komoly pénzügyi kudarcnak bizonyult. A német király próbálkozása dacára ugyanis sem a birodalomból, sem itáliai szövetségeseitől nem kapott komolyabb katonai vagy anyagi támogatást, ezért mélyen a „saját” zsebébe kellett nyúlania. Mégis, I. Miksát és seregét – látva annak alacsony létszámát – egy itáliai kortárs gúnyosan egy német várnagyhoz és kompániájához hasonlította.⁶⁵ Egy másik kínos példa: az 1499. évi kölni birodalmi gyűlésen hiába hívta harcba a svájciak ellen a gyűlésen megjelentek csapatait, a Svábföldön kívül alig valaki hederített rá.⁶⁶

De a birodalmon belül az egyházi és világi főméltóságok sem álltak sokkal jobban, mint a császár: ők is csupán vegyes minőségű csapatokat tudtak kiállítani, hisz nekik is vazallusaik, udvari embereik, nemesi és nem nemesi szolgálók, valamint a „klasszikus” zsoldosok álltak rendelkezésükre. A kisebb és nagyobb városok katonái is inkább ellenséges betörés esetén jöhettek szóba. Mindehhez persze még hozzászámíthatjuk azokat az eddig felsoroltaknál is kevésbé szervezett csapatokat, amelyek ellenséges támadások esetén – és csak akkor – segítették volna a birodalom védelmét: a nemesek, kisebb-nagyobb városok, esetleg parasztok kompániái, bár ez utóbbiakat a parasztfelkelések elkerülése érdekében nem szívesen szolgáltatták fegyverbe.⁶⁷

I. Miksa uralkodásának idején több kísérlet történt arra, hogy megalakulhasson végre-valahára egy olyan birodalmi hadszervezet, amelynek irányítása egyetlen kézbe kerül. Mind az 1495. évi wormszi, mind pedig az 1500. évi augsburgi birodalmi gyűlésen szóba került a birodalmi hadügyek helyzete. Ez utóbbin el is döntötték, hogy létrehozzák a birodalmi főkapitány tisztségét, akinek tudta nélkül semmiféle szerződést vagy fegyverszünetet nem lehet kötni. Erre a tisztségre, amelyért „fizetés” is járt volna, IV. Albert bajor herceget (1465–1508) nevezték ki. A főkapitányi poszt további sajátosságai közé tartozott, hogy viselője nem a császárnak, hanem a 16. század elején rövid ideig élt, a birodalmi rendek képviselőiből felállított összbirodalmi kormány szervnek, a *Reichsregiment*nek volt alárendelve. (Ennek tudta nélkül természetesen háborút sem indíthatott a főkapitány.) Ugyanúgy e birodalmi kormány szerv kapta azt a hatáskört is, hogy a birodalmi adó és hadinép felszerelése után meghatározza, hol gyűljenek össze a hadak. A *Reichsregiment* feladata volt továbbá az is, hogy közölje a főkapitánnyal a hadba hívás tényét. Az 1500. évi birodalmi gyűlésen ezen kívül még számos olyan fontos részlettel foglalkoztak, hogy pontosan mekkora összeget tegyen ki a lovasok és gyalogosok zsoldja, a „kapitányok” miféle esküt tegyenek le.

65 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, II. 91, 438: 5. jegyzet („...si fusse stato el minimo castelanuzo di Elemagna”).

66 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 38.

67 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 43, 48–49. A késő középkori Bajor Hercegségre ld. Max Spindler (hrsg.), *Handbuch der bayerischen Geschichte*. Bd. I–IV. München, 1966–1975, II. 590–591 (Dieter Albrecht munkája).

E sok rendelkezésnek azonban egyetlen, ám annál komolyabb hibája volt: nem lett belőle semmi, mivel a birodalmi adó nem érkezett meg, és így csapatokat sem fogadhattak fel.⁶⁸

A bevételek kiszámíthatatlansága miatt a birodalom biztonságát is nehéz volt szavatolni. Érthető, hogy az 1510. évi augsburgi birodalmi gyűlésen felmerült, hogy nemcsak háborús, hanem békeidőben is állandó hadsereggel rendelkezhetne a birodalom. Ennek irányításával a császár elképzelése szerint nem egyetlen fő, hanem egy testület lett volna megbízva, melynek tagjai a szervezésben, az előkészületekben és a toborzásban is aktív részt vállaltak volna. Sőt felhatalmazásuk arra is kiterjedt volna, hogy a tartományi béke megszegőjével szemben eljárjanak. E testületnek lett volna alárendelve a birodalmi főkapitány is. A birodalmat negyedekre osztották, amelyek élén egy-egy kapitány állt volna, aki a testület parancsára a hadba hívást intézné. Felettesük, a főkapitány lett volna minden egyes negyed katonai erejének a parancsnoka. A tervszel azonban nem foglalkoztak behatóan, annak megtárgyalását a következő birodalmi gyűlésre halasztották.⁶⁹

Bár a birodalmi főkapitányság és az állandó hadsereg kérdése ezzel jó időre lekerült a napirendről, mégis volt egy olyan jelentős, hosszú távon is maradó újítás, amelynek megvalósítása – ha egyelőre nem hozott is túlságosan nagy változást – szabad utat kapott. Az ún. birodalmi körzetek (*Reichskreis*) létrehozásáról van szó, amelynek koncepciója és első megvalósítási kísérlete már évtizedekkel korábbról, 1433-ból adatolható. Az első lépéseket végül 1500-ban tették meg: előbb hat volt belőlük, majd tízre nőtt a számuk. A cél a birodalom belső békéjének biztosítása volt: mindegyik birodalmi körzet élén egy kapitány (*Unterhauptmann*) állt, akinek legfőbb feladata az volt, hogy a tartományi békét fenntartsa és őrködjön a *Reichskammergerichten* született ítéletek végrehajtása felett. Ez pedig épp a rendelkezésére álló csapatok révén vált volna lehetségessé. A birodalom területét azonban e körzetek nem fedték le teljesen: nemcsak az itáliai területek vagy Svájc maradtak ki a beosztásból, hanem például a Cseh Korona országai is.⁷⁰

Korszakunk sajátos átmeneti jellegéből fakad, hogy a császár számára a hadi vállalkozásoknál olykor még mindig nagy vonzereje volt a hűbéri rendszer működtetésének: a birodalmi rendektől nem feltétlenül pénzbeli hozzájárulást kért, hanem csapatokat a hűbéreseitől. (Adott esetben azzal fenyegetőzve, hogy engedtlenségük esetén kiváltságaik veszélybe kerülhetnek.) A gyenge végrehajtói hatalom azonban nem tudott egykönnyen érvényt szerezni akarátának, így általában a saját tartományokból kellett kiegészítenie a katonaságát.⁷¹ A 16. századi első két évtizedét meghatározó, Velence elleni hadjáratok különösen a háború közvetlen közelében fekvő Tirolt érintették leginkább: csak e tartomány

68 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 20–21.

69 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 24.

70 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 25; vö. Winfried Dotzauer, *Die deutschen Reichskreise (1383–1806). Geschichte und Aktenedition.* Stuttgart, 1998, főleg 51–54.

71 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 45.

az 1508. évi, eredetileg Rómába tervezett császárrá koronázásra 1000 embert, háború esetére 5000 embert, szükséghelyzetben pedig 10 000 embert ígért az uralkodónak.⁷²

A birodalomban felállítandó állandó hadsereggel kapcsolatos kísérletekhez hasonlítható a Habsburg-tartományok 1518. évi közös, innsbrucki tanácskozása is, amelynek során – tiroli előképek alapján – abban állapodtak meg, hogy attól fogva minden egyes tartomány csapatokat fog fenntartani, hadi tanácsosokat, illetve egy-egy (fő)kapitányt, akiknek baj esetén más Habsburg-tartomány segítségére kell sietniük. A Habsburg-területeken ezáltal létrejött egyfajta védelmi szövetség (*Verteidigungsgemeinschaft*),⁷³ amelynek később, az oszmánok elleni aktív védekezés során nagy hasznát vették.

A BECSÜLT HADIPOTENCIÁL

E tekintetben a már említett kvótajegyzékek létszámadatait elméleti latolgatásnak tarthatjuk csupán. Hiszen 1422-ben azon a listán, amely a husziták elleni harc jegyében született, csupán 754 lándzsa (egy nehézlovasból, illetve kísérőiből álló egység), illetve 777 nehézpáncélos szerepelt. Nemcsak a benne szereplők és azok anyagi lehetőségei között tapinthatók ki aránytalanságok, hanem feltűnők a hiányzók is, így például a Habsburg-területek. Ennek kézenfekvő aktuális magyarázata valószínűsíthetően az volt, hogy a huszita fenyegetettség miatt azok a területek eleve nap mint nap súlyos katonai kiadásokra kényszerültek.⁷⁴ Ami viszont az 1521. évi kvótajegyzéket illeti, abban – adókimutatási alapként – már 4000 lovast, továbbá rajtuk kívül még 20 000 gyalogost találunk.⁷⁵

Az elméleti latolgatás és a gyakorlat közötti éles különbséget jól mutatja III. Frigyesnek az 1480-es években a birodalmi rendekkel folytatott küzdelme. A császár 1486-ban a birodalmi gyűlés elé beterjesztett javaslatában 34 000 katonát kívánt volna fegyverbe hívni a székvárosát nemrégiben elfoglaló magyarok ellenében, aminek költsége 527 900 forintba került volna. Az összeg a rendek ellenállása miatt 153 400 forintra olvadt, ez viszont csak 8–10 000 katonára lehetett elég. (Végül ennek az összegnek is csak egy része folyt be.) 1487-ben 32 000 fő helyett ismét csupán 8–10 000 főre elegendő pénzt, 149 000 forintot szavaztak meg sürgős segély formájában az uralkodónak. 1489-ben pedig, az először birodalmi gyűlést elnöklő I. Miksa eredeti szándékaival ellentétben, 40 000-ről 20 000 főre volt kénytelen mérsékelni azt a létszámot, amelynek zsoldjához a birodalmi rendek támogatását kérte. A mozgósítást részben ekkor is a magyarok, részben a lázongó flandriaiak tették szükségessé. Mivel a kivetett adóból – nem először és nem is utoljára – nem lett semmi, a kérdésnek ismét

⁷² Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 41.

⁷³ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 527.

⁷⁴ Michaela Bleicher, *Das Herzogtum Niederbayern-Straubing in den Hussitenkriegen. Kriegsaltag und Kriegsführung im Spiegel der Landschreiberrechnungen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät III (Geschichte, Gesellschaft und Geographie) der Universität Regensburg, Regensburg, 2004, 123.

⁷⁵ Például: Lanzinner, *Der Gemeine Pfennig*, 282.

nekifutva – sürgős segélyként – végül mindössze 6000 fő zsoldjának finanszírozását tudta elérni. (Kifejezett sikernek számított viszont, hogy az akkor Németalföldön szolgáló 2000 katona zsoldjának kifizetését el tudta fogadtatni a birodalmi rendekkel.)⁷⁶

I. Miksa uralkodásának utolsó éveiben is hasonló létszámok forogtak a birodalmi gyűléseken, igaz, némileg más célzattal. Amikor 1510-ben, Augsburgban felmerült javaslatként, hogy nemcsak háborús, hanem békeidőben is állandó hadsereggel rendelkezhetne a birodalom, ennek alapját mintegy 10 000 lovas és 40 000 gyalogos képezte volna. A javaslat azonban, mint láttuk, nem talált pozitív fogadtatásra. A 1512. évi trieri és kölni birodalmi gyűlésen ismét terítékre került ugyanennek az 50 000 fős állandó hadseregnek a felállítása, de a rendek lesöpörték a javaslatot, és helyette a birodalmi körzetek kialakítása mellett tették le voksukat.⁷⁷

A VALÓBAN TÁBORBA SZÁLLT HADAK LÉTSZÁMA

I. Miksa német királyként 1496-ban körülbelül 2000 gyalogos és 500 lovas élén végrehajtott – mindenféle eredmény nélkül végződő – itáliai expedíciója⁷⁸ kirívóan alacsony létszámával valójában a vállalkozás elégtelen előkészítettségről tanúskodik. Vicenza 1509. évi közös, francia–német bevételében a francia zsoldban álló 12 000 gyalogos és 1200 lovas mellett már I. Miksa 9000 gyalogosa és 2000 lovasa is részt vett.⁷⁹ Végül 1516-ban, a Milánó elfoglalására induló sereget a szövetséges svájciak 15 000 embere mellett I. Miksa hasonló létszámú csapatai tették ki (10 000 német és spanyol gyalogos, 4–5000 lovas).⁸⁰

V. Károly uralma alatt 1526 nyarán Észak-Itáliában még csak 6000–8000 spanyol és német, néhány itáliai gyalogos, 700 lándzsányi nehéz- és 1200 könnyűlovas állt a császár zsoldjában, ám ez a sereg 1527 elejére már 18 000 gyalogosra (10 000 német, 5000 spanyol, 3000 itáliai), 700 lándzsányi nehéz- és 800 könnyűlovasra növekedett.⁸¹ A birodalomból érkező német zsoldosvezérek akár egészen tekintélyes létszámú katona felett is rendelkezhettek: 1526 késő őszén Georg von Frundsberg 16 000 *landsknecht*nek parancsolt,⁸² 1528-ban pedig Itáliában Marx Sittich von Ems 12 000 ember – valószínűleg zömében szintén *landsknecht* – élén vonult el Rómából.⁸³

76 Wolf, *Die Doppelregierung*, 290, 416–417, 419–420.

77 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 24–25.

78 Michael Mallett–Christine Shaw, *The Italian Wars (1494–1559): War, State and Society in Early Modern Europe*. London–New York, 2012, 30, 39.

79 Lakatos Bálint, *I. Miksa császár itáliai politikája a bécsi királytalálkozó előtt és alatt (1508–1516)*. Kézirat, 9. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

80 Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 132; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 525.

81 Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 156.

82 Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 158.

83 Reinhard Baumann, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München, 1994, 129.

Végül a birodalom keleti feléből is érdemes egy példát hozni. Jól ismertek azok az óriási, nehezen ellenőrizhető létszámadatok, amelyek a Bécs körül 1532-ben összegyűlő keresztény seregről maradtak fenn: Ferdinánd király Habsburg Máriának szóló levelében 80 000 gyalogosról, 6000 lovasról írt, mások pedig 65 000 gyalogosról és 11 000 lovasról tudósítottak. Megint mások összesen 120 000 emberről tudtak, akik között 30 000 lovas és 20 000 tüzér lett volna. (E létszám azonban nem csak a mezei seregeket tartalmazta.)⁸⁴ Bárhány ember gyűlt is össze ténylegesen ekkor az oszmánoktól való rettegés hatására, a rendkívüli méretű mozgósítás egyik fontos oka az volt, hogy három évvel korábban, 1529-ben Bécset már egyszer megostromolták az oszmán seregek. Akkor a vár védői birodalmi segélycsapatokkal együtt sem voltak 17 000 főnél többen. Bajorországból 100 fő érkezett Fülöp rajnai palotagróf vezetésével, Nürnbergből pedig körülbelül 800 ember. De az összbirodalmi segélycsapatok száma is mindössze 5000 főre rúghatott.⁸⁵

A LOVASSÁG

A kortárs Machiavelli szemében a német lovasság általánosságban vett „korszerűtlensége”⁸⁶ valószínűleg részben abból fakadt, hogy e fegyvernemnek az állat- és eszközigény miatt egyrészt sokkal drágább volt a fenntartása, a nagy tömegek pedig inkább voltak alkalmasak gyalogosnak. Másrészt hatékonysága okán valójában a gyalogság harcmodora tűnt akkor a legjobban jövedelmező üzletnek. A két fegyvernem alkalmazása között – ha nem is feloldhatatlan, de – meglehetősen éles „ideológiai” ellentét is húzódott még e korban: a lovasság ugyanis továbbra is a nemesi-tartományi katonaság eszményképét képviselte.

A lovassággal kapcsolatban I. Miksa sem vállalkozott semmiféle újításra, a már meglévő alapra kívánt építkezni. Kapitányai között számos nemes, harcban tapasztalt személy tűnik fel, olykor akár a legelőkelőbb dinasztiaiakból is, ugyanakkor – a gyalogosokkal szemben – maguknak a lovas katonáknak a kínálata sokkal egyenletlenebb volt.⁸⁷ Ez nem növelte a fegyvernem ázsióját, és zsoldos

84 Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Bd. I–IV. Berlin, 1920–1921, IV. 111–112. Ezen kívül ld. még jelen kötetben Korpás Zoltán tanulmányát.

85 Walter Hummelberger, *Wiens erste Belagerung durch die Türken (1529)*. (Militärhistorische Schriftenreihe, 33.) [Wien, 1976,] 12. (A szerzőnek a védők végleges létszámával kapcsolatos állásfoglalása sajnos nem egyértelmű.)

86 Niccolò Machiavelli művei, I. 677. (Iványi Norbert fordítása): „A német fegyveresek bőven rendelkeznek lovakkal, bár ezek nehéz testűek, és alkalmazott fegyverzetük is igen jó. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy itáliai vagy francia fegyveresekkel szemben nem állnák meg a helyüket, és nem az emberek tulajdonságai miatt, hanem inkább azért, mert lovaikra nem tesznek semmiféle vértet. A nyereg kicsi és ingatag, kengyel nincs, a lovasokat a legkisebb döfés földre dönti. Még egy körülmény gyengíti őket: deréktól lefelé, combjukon és lábszárukon nincsen vért. Nem képesek kiállni az első ütközést, ami fegyveres összecsapásban a legfontosabb, és utána kardjukkal sem tudnak mit kezdeni, mert mind ők, mind lovaik az említett helyeken túlságosan sebezhetők. Akármelyik gyalogos lándzsájával kivetheti őket a nyeregből, vagy felhasíthatja a ló hasát. Túl nehéz lovaik a harcban nem eléggé mozgékonyak.”

87 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 101–102, 105–106, 108.

lovasság csak későbbiekben állt nagyobb tömegben rendelkezésre. Ugyanakkor joggal tarthatjuk e zsoldos lovasság előfutárának a velencei háború idején megjelenő albán könnyűlovasokat. Az általuk alkalmazott harcmodorra azonban nemcsak Itáliában, hanem az oszmán fenyegetés árnyékában élő Habsburg-tartományokban is nagy szükség mutatkozott. Bár a szakirodalomban óvatosan szokás arról nyilatkozni, hogy a 15–16. század fordulóján szétvált-e már a nehéz- és könnyűlovasság,⁸⁸ meglátásom szerint a Habsburg-tartományokban ekkorra – részben az oszmán, részben pedig a korábbi magyar betörések hatására – bizonyosnak mondható a könnyűlovas harcmodor elterjedése.

További kihívás volt, és ez részben a középkori lovagság eszményének is elmentmondott, hogy ekkoriban egyre kevésbé lehetett szó – bármennyire hősiess – egyéni akciókról, különösen olyan szervezett alakulatban harcoló ellenséggel szemben, mint amilyenekké a svájci gyalogos kompániák, illetve az ő nyomukban a német *landsknechtek* váltak, akikkel szemben csak kötelékben lehetett és volt érdemes fellépni. Mégis egy darabig – korszakunkban még bizonyosan – a régi vágású nehézlovasság (*Kürisser*) megtarthatta jól bevált szervezeti rendszerét, az 1422. és 1521. évi birodalmi kvótajegyzékben is szereplő lándzsa alapú szerveződést. Ennek központi eleme maga a nehézlovas volt, akit 3–7 könnyebb fegyverzetű lovas katona segített (számszer)íjjal vagy valamiféle szűrőfegyverrel. A rendszer elfogadott voltát mutatja az is, hogy I. Miksa 1498. évi tervezetében, amellyel az alsó-ausztriai Habsburg-tartományok⁸⁹ védelmét kívánták állandó katonaság felfogadásával egyszer s mindenkorra megoldani, a négy kapitány mellé 25-25 nehézlovast kívántak felvenni, akiknek viszont fejenként 7-7 lovast kellett volna kiállítaniuk. (A tervezetből pénzhiány miatt szinte szokás szerint nem lett semmi.)⁹⁰

A GYALOGSÁG: A LANDSKNECHTEK

Míg a 15. század mindenféle túlzás nélkül a cseh zsoldosok aranykorának tartható a birodalomban,⁹¹ addig a 16. század már az új típusú, délnémet gyalogosok (német helyesírással: *Landsknecht*) nagy korszaka. Hírük félelmetes lehetett a kortársak körében: „amikor a katolikus király megtámadta a franciákat, a spanyol seregek jobban tartottak egy maroknyi, a legkeresztényebb király zsoldjában álló némettől, mint az egész francia gyalogságtól, és kerülték az összecsapást” – számolt be egy esetről Macchiavelli.⁹² A konjunktúra hatására ekkoriban a délnémet területek

88 Vö. Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 120–121; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 554.

89 Karintia, Krajna, az Osztrák Főhercegség, Stájerország.

90 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 114–120; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 554–556.

91 Uwe Tresp, Böhmen als Söldnermarkt. „Böhmen” als Söldnertypus im späten Mittelalter. In: Rogger-Hitz (hrsg.), *Söldnerlandschaften*, 119–141. A témához alapvető: Uwe Tresp, *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*. (Krieg in der Geschichte, 19.) Paderborn–München–Wien–Zürich, 2004.

92 Niccolò Machiavelli művei, I. 678. (Iványi Norbert fordítása).

lakossága feltűnően nagy arányban állt katonának (*Söldnerlandschaft*),⁹³ ahogy az korábban, a 15. század folyamán a cseh területekre volt jellemző.

A korszakváltás a 15–16. század fordulójára esik, és mivel a két, elsősorban gyalogos katonákat alkalmazó katonai kultúra földrajzi szempontból sem esett olyan messze egymástól, átfedések is akadhettek. Így például Ludwig von Eyb bajor nemes 1500 körülre keltezhető értekezése (*Kriegsbuch*) még javában taglalja a (huszita típusú) szekérvár alkalmazását.⁹⁴ Sőt a bajor Wittelsbachok két ága között dúló landshuti örökösödési háborúban (1503–1505) még bizonyosan használták e nagy hatású hadi vívmányt a pfalziak cseh zsoldosai.⁹⁵

Az, hogy az Alpok északi előterében és éppen a 15. század végén virágzott fel a gyalogos zsoldosság, abban tagadhatatlanul a svájci kantonok katonái által tökélyre fejlesztett, a lovasság ellen is sikerrel alkalmazott harcmódor szolgálhatott példaként. De emellett valószínűleg a délnémet térséget jellemző ropant töredezett uralmi struktúra is kedvezett a fegyvernem megerősödésének.⁹⁶ A legtöbb kutató I. Miksa meghatározó („alapítói”) szerepét hangsúlyozza a *landsknecht* réteg kialakulásában. Ez azonban talán csak az uralkodó köré fonódó mítosz része.⁹⁷ Már csak a gyenge császári végrehajtói hatalomra való tekintettel is pontosabb lenne talán, ha – különösen apósának, a burgundi hercegnek halálát látva a svájciakkal vívott 1477. évi nancyi csatában – legfeljebb e sokat ígérő harcmódor serkentőjeként szólnánk róla.⁹⁸

Olyannyira népszerűvé vált e foglalkozás, hogy a katonai vállalkozóként működő zsoldosvezérek számára általában túlkínálat lehetett a „munkaerőpiacon”. A gyalogos katonának álló újoncok között származásukat tekintve valószínűleg inkább városi elemekről volt szó, de talán falusi rétegek számára is csábító lehetett e pálya. A fő vonzerőt a kalandvágyon túl részben a városi kézművesekével vetekedő, a 16. század második feléig tartósan 4 rajnai forint havi zsold, illetve az jelentette, hogy valójában felszereléssel sem kellett már a jelentkezőnek rendelkeznie, mert arról a zsoldosvezér az illető zsoldjának terhére bármikor gondoskodni tudott. A zsold meghitelezésében pedig – miután a fizetéssel sokszor csúszott az uralkodó – tőkeerős kereskedők, mint például a Fuggerek segítettek, ami fontos hozzájárulás lehetett az egész rendszer olajozott működtetéséhez.⁹⁹

Felszereltségükben, fegyverzetükben – mint látni fogjuk – ezek a német gyalogosok több tekintetben hasonlítottak ugyan svájci katonatársaikra, ugyanakkor hagyományaikban egy az egyben a birodalmi városi hadi kultúra tovább-

93 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 68–69.

94 A szekérvárrakra vonatkozó rész közlése: Eugen von Frauenholz, *Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums*. (Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens, II/2.) München, 1937, 143–148, III. sz.; vö. Hans-Otto Keunecke, Ludwig von Eyb der Jüngere zum Hartenstein und sein Kriegsbuch. *Jahrbuch des Historischen Vereins für Mittelfranken* 96 (1992–1993) 21–36, különösen: 30–36.

95 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 517; ld. a tanulmány végén a wenzenbachi csata leírását.

96 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 69–70, 78.

97 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 545–546.

98 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 92–96.

99 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 70–75.

vívóinek számítottak. Már a 16. század első harmadában óriási hatással voltak a társadalom alsóbb rétegeire: az 1525. évi nagy, délnémet parasztfelkelés igen sok tekintetben (fegyverzetben, szervezettségben stb.) e *landsknechtek* hadi kultúráját másolta.¹⁰⁰

Azonban nemcsak belföldön, hanem külföldön is gyorsan híre ment e csapatnemnek. Hatékonyságukhoz és ezáltal kedveltségükhöz az is hozzájárult, hogy egészen hamar kialakult a professzionális tiszti kar az állományon belül.¹⁰¹ Nagy kedveltségük miatt érthető, hogy I. Miksa miért tiltotta kifejezetten a katonák külföldre szegődését. Volt olyan kortárs vélemény is, hogy a zsoldosok belföldön tartása egy állandó hadsereg révén megvalósítható lenne, ám abból végül – mint jeleztük – semmi nem lett.¹⁰² 1525-ben már mintegy 20 000 ember harcolhatott francia vagy birodalmi zsoldban Itáliában.¹⁰³

A FEGYVERZET SAJÁTOSSÁGAI

A birodalmi lovasság felszerelése – ha hihetünk Machiavelli fejtegetéseinek¹⁰⁴ – az itáliai vagy francia nehézlovakéhoz képest hagyott némi kívánnivalót maga után: kedvezőtlen kialakítású volt a nyergük, illetve a lovuk és lábuk védelmét is elhanyagolták. A nehézlovakok fő fegyverként egy körülbelül 3,5 méter hosszú lándzsát használtak, és jöllehet a „műfaj” eredeti szabályai tiltották, hogy alovak akár számszeríjjal vagy éppen rövidebb dárdákkal szerelkezzenek fel, e nézetek a korban már jelentősen fellazultak. Nemcsak a könnyűlovasság jelent meg, hanem a kritizált módon felszerelt (számszer)íjászok is, akik kezében már tűzfegyverek is kezdtek feltűnni.¹⁰⁵

A gyalogságnál a *landsknechtek* zömének mintegy 4–5 méter hosszú pikája volt, kisebb részük pedig még alabárdot forgatott. Ezen kívül a közelharcban – azaz, miután megbomlott az ellenség rendje – (kétkezes) kardot, tört vagy egyéb vágó-/szúrófegyvert is használtak.¹⁰⁶ Egyes vélemények szerint a svájci és a délnémet gyalogosok között például az is különbséget jelentett, hogy a svájciak nem használtak rövid kardot (*Katzlbalger*), míg a délnémet *landsknechtek* igen. (Vagy az, hogy az utóbbiak lenvászonból vagy bőrből készült sapkát viseltek, ami viszont a svájciaknál nem volt túlságosan gyakori.) A pikahasználatban is akadtak eltérések.¹⁰⁷ A csapatnem kezdeti korszakában még csatacsillag vagy számszeríj is előfordult, idővel azonban ezek kikoptak, és szakállas puskák és kézi lőfegyverek szolgáltak a lövészek hatékonyságának növelésére. A védelmet

100 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 81–82.

101 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 74–77.

102 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 67–69, 90–92.

103 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 71.

104 Erre ld. a 86. jegyzetet.

105 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 103–104.

106 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 71; ugyanerről sokkal részletesebben ld. Gerhard Quaas, *Das Handwerk der Landsknechte. Waffen und Bewaffnung zwischen 1500 und 1600.* (Militärgeschichte und Wehrwissenschaften, 3.) Osnabrück, 1997, 113–127.

107 Baumann, *Süddeutschland als Söldnermarkt*, 81.

– főként az első sorokban – testpáncéllal biztosították, de a nehéz és a mozgást is korlátozó drága páncélok a többség nem engedhette meg magának, ezért általában könnyebb vérteteket használt.¹⁰⁸ A korban megjelent az az igény is, hogy egy-egy kompánia egyenruhát viseljen: egyes csapatok például félelemkeltő jelleggel csupa feketébe öltöztek. Általános viseletről birodalmi szinten azonban álmodni sem lehetett.¹⁰⁹

Természetesen jó hasznát vették ekkor már az ágyúknak nemcsak Itáliában, hanem másutt is. A bajor hercegi ágak között a 16. század első éveiben dúló landshuti örökösödési háborúban nagy szolgálatot tett a tüzérség: ennek révén tudták csak bevenni I. Miksa csapatai Kufstein várát.¹¹⁰ Megjelentek az első olyan ágyútípusok (*Räderlafette*), amelyek csövükön csapolással rendelkeztek, ennek révén pedig az addigiakhoz képest a lövedék röppályája is könnyűszerrel változtatható volt. A szakirodalomban túlzó módon e burgundiai eredetű vívmány elterjedésével kapcsolatban – miként a *landsknechtek* esetében is – személyes császári érintettséget feltételeznek. „Magyarázként” az szolgálna, hogy a császár szívesen vett részt céllövésen, amelyeken – „természetesen” – gyakran az első helyen végzett, sőt lövéssel kapcsolatos díjakat alapított.¹¹¹ A burgundiai elemeken túl azonban vitathatatlan a szintén fejlett, nagy múltra visszatekintő tiroli fémművesség szerepe, de a velencei fémmegmunkálás is komoly hatással lehetett az I. Miksa kori tüzérség fejlődésére.¹¹²

A 15–16. század fordulójára már világosan elkülönültek a tűzfegyverek típusai: voltak könnyű, közepes, nehéz tábori, továbbá kifejezetten ostromra való darabok. Ez utóbbiakból igen nagyok is léteztek, ám azokból a 40 napig tartó, hiábavalónak bizonyuló padovai ostrom (1509) után nem öntöttek többet. Inkább a 20–60 mázsás példányokat használták a továbbiakban, amelyek 5–50 kg-os golyókat lőttek ki. Az ágyúkon kívül mozsarakat is használtak már, közöttük akár egészen óriási, 500 kg tömegűt is.¹¹³

Az ostromokhoz és a csatákhoz szükséges eszközöket, muníciót az I. Miksa idején a saját tartományaiban kiépített hadiszertárakból (*Zeughaus*) szállították a szükséges helyszínre, amelyek közül korszakunkban a Habsburgok számára akkoriban még az itáliai hadszíntér volt az elsődleges. (Ehhez azonban fontosságában igen rövid időn belül felzárkózott a magyar- és horvátországi oszmán front is.) Egyszóval nem kifejezetten birodalmi sajátosságról volt szó, hanem sokkal inkább tartományúri építkezésekről.¹¹⁴ Szép Fülöp 1503. évi innsbrucki látogatásáról szóló beszámolója szerint az innsbrucki hadszertárakban 30 nagy kaliberű ágyút, 1000 tábori ágyút, 2000 puskát, 9000 alabárdot, 800 000 nyíl-

108 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 72–74; ugyanerről sokkal részletesebben ld. Quaas, *Das Handwerk*, 127–138.

109 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 552.

110 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 518.

111 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 516.

112 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 123–138; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 556–557.

113 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 558; ugyanerről sokkal részletesebben ld. Quaas, *Das Handwerk*, 138–168.

114 Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 151–156; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 558–559.

vesszőt, 12 000 pikát, 4000 sisakot és 400 vértet tároltak. Innsbruck szerepe a Habsburgok számára nem csak ebben nyilvánult meg: az ottani fémművességben komoly szerepet játszottak a város határában fekvő Hötting öntödei is.¹¹⁵

A HARCTÉRI TAKTIKA SAJÁTOSSÁGAI¹¹⁶

Bár nemcsak kortársaknál, hanem történeti szakmunkában is olvasni a császárok hadászati képzettségéről, e megállapítások egy része szintén olyan túlzásnak tűnik, amely korabeli propagandamunkákra vezethető vissza.¹¹⁷ Legfeljebb elméleti képzettségre gondolhatunk, hiszen a hadakozás már akkor is külön mesterség volt, amelynek gyakorlati fortélyaira különösen akkor volt nagy szükség, ha a sereg – mint arra a birodalmi hadak esetében a fentebb említett okokból kifolyólag nem egy példa akadt – vegyes eredetű és harcértékű katonákból állt. Így ezt a feladatot már többször bizonyított katonák látták el, akik között éppúgy voltak előkelő dinasztiaiából származó hadvezérek, mint szerény körülmények közül magukat felküzdő személyek.¹¹⁸

Az itáliai háborúban harcoló svájci és német gyalogosok, valamint a spanyol arekbúzosok tömeges fellépése óriási hatással volt az európai hadművészetre. Míg az itáliai háborúk kezdetén, az 1490-es évek derekán általában a két fő fegyvernem, tehát a gyalogság és lovasság fele-fele arányban vett részt az összecsapásokban, ez az elv mintegy harminc év alatt, a páviai csata (1525) idejére teljesen megváltozott: a gyalogosok és lovasok aránya jócskán a gyalogság javára módosult (6:1). Ugyanezt a tendenciát erősítette az is, hogy a gyalogosok a lovassághoz képest közel sem voltak annyira költségesek. Azonban ne képzeljük, hogy 1530 körül már teljesen kikristályosodott volna valamiféle gyökeresen új szemléletmód: ugyan a régi elvek sok tekintetben meghaladottá váltak a hadviselésben, egyfelől még nem szorultak ki teljesen, másfelől pedig sok volt az egyedi megoldási kísérlet.¹¹⁹

Ami a gyalogságot, azaz a *landsknechteket* illeti, egyes adataink szerint egy sereget (*Regiment*) 25, egyenként 100 emberből álló zászlóalj (*Fahne*) tett ki, minden egyes zászlóaljat pedig 18(!) *rotára* osztottak. De 300–400 fős zászlóaljakról is van tudomásunk. A zászlóaljak csak másodosorban voltak taktikai egységek, sokkal inkább hadszervezeti okokból számoltak velük. Az, hogy maga a gyalogosok harcrendje teljes egészében a svájciak bevett módszerét alkalmazta volna, azaz, hogy négyzetes alakzatban vonultak csatába, kérdéses. Vannak arra utaló jelek, hogy a széthúzott harcrend sem volt idegen számukra: ehhez háromszor annyi emberre volt szükség szélteében, mint mélységében. Ez egy

115 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 561–562.

116 Vö. Siegfried Fiedler, *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz, 1985. Új címen, de változatlan tartalommal még egyszer megjelent: Siegfried Fiedler, *Taktik und Strategie der Landsknechte*. Augsburg, 2002.

117 I. Miksa hadvezetési képességeinek – meglehetősen túlzó – dicsőítését ld. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 502–503.

118 I. Miksa legfőbb hadvezéreiről áttekintést ad: Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 530–545.

119 Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 177–178.

kortárs szerint azzal az előnnyel kecsegtetett, hogy az ellenség nehezebben tudta megbontani a széleken a harcrendet.¹²⁰

De miként nézett ki ténylegesen a *landsknechtek* által képviselt harcmódor? Jóval több volt, mint egy egyszerű pikás kompánia, hiszen eleve nem csak pikásokból álltak a csapatok. A 16. század második felének híres német katonai teoretikusa, Lazarus von Schwendi szerint egy *landsknecht* zászlóaljnak 300 főből kellene állnia: ennek harmada az ellenség harcrendjének megbontásáért felelős elit gyalogos (*Doppelsöldner*) lenne, harmada egyszerű katona (pikával), harmada pedig lövész. Más példák alapján tudjuk, hogy a katonákat általában három nagy seregtestbe osztották, ebből az előhadnak nem volt szigorú rendje. Ez az utána következő főszereg előrenyomulását volt hivatott előkészíteni: általában íjjakkal és tűzfegyverekkel felszerelt katonákból állt (igaz, ez utóbbiak különösen a 16. század elején még korántsem biztosítottak akkora mozgékonyt, mint a század végén), akikhez a sokszor kétkezes kardot forgató *Doppelsöldnerek* csatlakoztak. A főszereget viszont okkal hasonlították egy sündisznóhoz: külső oldalain végig pikások, legbelül pedig zászlóhordók, illetve dobosok meneteltek. Nyomukban néhány száz méterre a hadszíntér történéseit távolról jobban megítélni képes, beavatkozásra kész utóhad haladt.¹²¹

Bár az elmondottak a svájciak hadrendjére sok tekintetben hasonlítanak, nem volt szó szolgai másolásról. A svájciak szinte kizárólag gyalogosokkal operáltak, míg a birodalmi seregek lovasságra és tüzérségre is építettek. I. Miksa rendszerint a tüzérség bevetésével kezdte a csatát, a lovasság pedig jó szolgálatot tett nemcsak a nagy távolságokat igénylő hadjáratokban, hanem adott esetben a döntő rohamoknál vagy éppen a harcvonal egyben tartásában. A kevert harcmódor elemei Svájcön kívül részben Burgundiába, részben a Francia Királyságba vezethetnek, miután – szól a szakirodalomban a császár személyes érintettségével újfent érvelő magyarázat – I. Miksának az 1470-es évek végétől huzamosabb időt volt szerencséje eltöltenie a felesége révén megszerzett burgundiai területeken. A francia hatás pedig akár a burgundiai örökségért vagy éppen az Itáliáért vívott harcok során is könnyűszerrel elsajátíthatóvá vált. Mindez azt eredményezte, miként azt 1515-ben a szinte kizárólag milánói–svájci gyalogosokkal megütköző és azt legyőző francia sereg Marignanónál megmutatta, hogy pusztán lándzsás gyalogos csapatokra építve már nem lehetett mindig csatát nyerni.¹²²

Ugyanerre utalt Machiavelli is, aki a sokak által rettegett német *landsknechtek* kapcsán ugyan nem szűkölködött a dicséretekkel, de hátrányukat sem hallgatta el: „Várak bevételére alkalmatlanok, és azok megvédésre is alig használhatók. Általában

120 Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, IV. 63–65; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, 77–80; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 546; vö. még: Frauenholz, *Das Heerwesen*, 61–79.

121 A taktikára ld. részletesen: Quaas, *Das Handwerk*, 168–181; vö. még: Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 552. A lövészekre-számszeríjasokra ld. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 553; a *Doppelsöldnerek*en más kifejezetten puskásokat, számszeríjasokat ért: Matthieu E. Chan Tsin, *Landsknechte*. In: Clifford J. Rogers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*. 3 vols. Oxford, 2010, II. 487.

122 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, V. 547–548; ld. erről bővebben kötetünkben Györkös Attila tanulmányát.

*nem állják meg a helyüket ott, ahol nem képesek betartani harci rendjüket. Bizonyítja ezt itáliai szereplésük is, különösen amikor városokat akartak bevenni, mint Padova esetében. Ilyenkor dicstelenül szerepeltek, ezzel szemben a csatatereken megállták a helyüket.*¹²³

A wenzenbachi csata (1504. szeptember 12.)

A birodalom működésére és belső problémáira éles fényt vet a Wittelsbach-dinasztia belháborúja a 15–16. század fordulóján. Ekkorra ugyanis müncheni és landshuti székhellyel – a korábbi négyről – kettőre csökkent a Bajor Hercegség területén osztozó Wittelsbach-oldalágak száma. Mivel a landshuti hercegség feje, György bajor herceg (1479–1503) nem rendelkezett fiú utóddal, leányát, Erzsébetet, a szintén a Wittelsbach-családból származó Fülöp rajnai palotagróf (1449–1451, 1476–1508) fiához, Pfalzi Ruprechthez (†1504) adta feleségül. Tette ezt annak reményében, hogy hercegségét leányágon továbbörökítheti. Ez azonban nemcsak a Wittelsbachok öröklési szokásait rögzítő 1328. évi páviai szerződéssel (*Hausvertrag*), hanem a birodalmi hűbérjoggal is ellentmondásban állt, mivel a német-római császárra/német királyra háramló jószágokról csak a császár/király rendelkezhetett. Ezért az előzményektől cseppet sem zavartatva I. Miksa német király – György herceg 1503. novemberi halála után néhány hónappal, 1504. február elején – a landshuti hercegséget nem György herceg kiszemelt utódának, hanem a müncheni hercegség urának, IV. Albert hercegnek (1465–1508) adta hűbérebe.

A látszat ellenére e konfliktusnak nem csak helyi, bajorországi szintjei voltak, mivel a rajnai palotagrófságnak a Francia Királysághoz fűződő kapcsolatai miatt tartani lehetett XII. Lajos francia király (1498–1515) bekapcsolódásától is. A nem Wittelsbach-tényezőket végül ugyan sikerült kizárni, de a háború a tárgyalások dacára elkerülhetetlennek bizonyult. A rajnai palotagrófság támogatását maga mögött tudó Pfalzi Ruprecht csapatai IV. Albert herceg katonáival álltak szemben, ez utóbbi herceg viszont a német király, I. Miksa pártfogását a torzsalkodás középpontjában álló hercegség bizonyos déli, Inn menti uradalmainak (Kitzbühel, Kufstein, Rattenstein) odaígéréseivel nyerte el. Még ha 1504. május végén a német király Pfalzi Ruprecht ellenében birodalmi háborút (*Reichskrieg*) hirdetett is, az ún. landshuti örökösödési háborúban a seregeit a bajor területre küldő rajnai palotagróftól sikerült hatékonyan semlegesíteni, és csak Pfalzi Ruprecht csapataival kellett felvenni a harcot.

Végül az egyetlen „nagy” csatára a Regensburg melletti Wenzenbachnál került sor 1504. szeptember 12-én.¹²⁴ A német király nehézlovasai láttán a pfalziak 1600 lovasa – segítségkérésre hivatkozva – egyszerűen kerekelt oldott. A maradék, mintegy 3000 cseh gyalogos visszavonulót fűjt és egy közeli magaslati pontra (*Wenzenberg*) vonult vissza. Minthogy ezek a pfalzi zsoldban álló katonák sem lovassággal, sem pedig tűzfegyverekkel nem rendelkeztek, elsáncolták

123 Niccolò Machiavelli művei, I. 677. (Iványi Norbert fordítása.)

124 Vö. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, III. 164–205; Tresp, *Söldner aus Böhmen*, 72–75, 85–90.

magukat: földbe ásták és összeláncolták nagy állópajzsukat, hátrébb pedig szekérvárat állítottak.

Mivel a német király és hadvezérei attól tartottak, hogy a cseh zsoldosok is szőrén-szálán eltűnnek, rögtön a támadás mellett döntöttek. Az első rohamra a fiatal Kázmér brandenburgi őrgróf vállalkozott 400 lovassal, a pajzsokból emelt fal áttörésével azonban kudarcot vallott. A királyi csapatokat – összesen 4000 gyalogost és 1600 lovas – ezután három, nyíl formájú alakzatba rendezték: a sereg jobb oldalán a jelenlévő hercegek, grófok és egyéb nemes urak (élükön I. Miksával) lovon, középpütt a *landsknechtek*, a birodalmi városok segédcsapatai, baloldalt pedig ismételt lovasok sorakoztak fel.

Ágyúszóval kezdődött meg az ütközet. Míg a német király egyik hadvezére, Erik braunschweigi herceg komoly sebesüléseket szerzett, addig I. Miksa minden különösebb sérülés nélkül megúsza a csatát. A nehézlovakok a földbe ásott pajzsokat letarolták, és közös erővel álltak neki a szekérvár ostromának. Mivel a cseh zsoldosok nem tudtak hová hátrálni, elkeseredetten harcoltak a végsőkig. A csata körülbelül két óráig tartott, míg végül a szekérvár is elesett, 1600 cseh maradt holtan, 600-at elfogtak, a menekülők közül pedig sokat a parasztok ütöttek agyon. A német király csapatai állítólag csak 200 gyalogost vesztek, viszont zsákmányul ejtették a csehek hadipénztárát.

A csatát követően a tényleges háború nem sokkal véget is ért. Ekkorra már a békekötési kísérletektől mindvégig tartózkodó Pfalzi Ruprecht közel egy hónapja (augusztus 20.) halott volt, szintén háborút pártoló felesége pedig szeptember 15-én követte őt a sírba. A helyzet rendezését I. Miksa vállalta magára, amire végül a következő évi kölni birodalmi gyűlés idején, 1505. július 30-án kerítették sort (*Kölner Spruch*). A csata azonban a politikai dimenziókon túl más szempontból is fontosnak tűnik. Egyfelől azért, mert a 15. század nagy részét uraló cseh „huszita” típusú harcmodor ezúttal egyértelműen csődöt mondott, másfelől viszont példát mutatott arra, hogy az új felfogású, zárt alakzatban támadó német gyalogság – a lovassággal együttműködve, némi tüzérségi támogatással – a korábbián eredményesebb harcmodort képvisel.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Német-római birodalom a 15–16. század fordulóján roppant mód megosztott volt, a császár jogai pedig – a részben ebben érdekelt birodalmi rendek ellenében – nem tették lehetővé, hogy ezen változtasson. Mert bármennyire gazdag erőforrásokkal bírt a birodalom, a császárok szerény pénzügyi büdzséje hasonlóan szerény külpolitikai mozgásteret biztosított csupán. Ezen a problémán a császárok rendszerint saját dinasztikus területük bevonásával igyekeztek enyhíteni. Ez így történt a Habsburg-dinasztia esetében is, amelynek a birodalmon belüli marginális helyzete, valamint annak határain kívül egyre gyarapodó (nem csak európai!) jószágai sajátos súlyponteltolódást eredményeztek: nem meglepő, hogy a dinasztia saját céljait sokszor az összbirodalmi érdekek elé helyezte.

A birodalmi rendek ebből fakadó elégedetlensége és I. Miksa német király szorult anyagi helyzete a 15–16. század fordulóján több olyan intézkedés előtt

nyitotta meg az utat, amely a birodalom összetartó erőit volt hivatva erősíteni. Az adórendszer átalakulása pedig azt is lehetővé tette, hogy a lutheri reformáció által keltett felekezeti ellentétek lecsitulása (1555) után a középkorinál hatékonyabb intézményrendszer megszilárdulhasson, amely azonban végül a központosítottabb berendezkedéssel bíró szomszédok, így elsősorban a Francia Királysággal szemben – hosszú távon – mégis tehetetlennek bizonyult.

Korszakunk a hadművészet átalakulása szempontjából is döntő jelentőségű. E változások kísérleti laboratóriumai a 16. század első harmadában tagadhatatlanul az észak-itáliai csataterek voltak. Nemcsak egyfajta technológiai forradalomnak (tűzfegyverek) lehetünk szemtanúi, hanem a taktika terén is sok újdonságot figyelhetünk meg: a 16. század egyértelműen a *landsknechtek* hadviselésének virágkorát hozta el, akik viszont sikerüket csak más csapatnemekkel együttműködve tudták garantálni. A háborús konfliktusokban minden eddiginél nagyobb seregek jelentek meg, amelyeknek egyre nagyobb részét képezte a professzionális katonaság.

F. Molnár Mónika

AZ ITÁLIAI ÁLLAMOK HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGEI (1494–1526)

ITÁLIA A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Annak ellenére, hogy a 15–16. században az Appennini-félsziget lakói magukat kifelé mindig olaszként, vagyis „itáliaiként” határozták meg, identitásuk fő elemét mégis mindig egy kisebb földrajzi egység szabta meg, így igazából elsősorban firenzeiek, lombardok, velenceiek, nápolyiak stb. maradtak. Így azután az is érthető, hogy az olasz egység létrejöttéig (1861) a közös nyelv, a közös kultúra, a katolikus vallás követése, az esetleges közös ellenségek és a közös kereskedelmi és pénzügyi érdekek ellenére a történelmi hagyományoknak megfelelően a félsziget politikai élete meglehetősen megosztott és szétszabdalt maradt.

A 15. század végén az egyik legnagyobb és legfontosabb államalakulat a Velencei Köztársaság volt a maga 69 000 km² területével: ebből 32 000 km² esett az itáliai háttországra, a *Terrafermára*, és közel 37 000 km² a tengeren túli birtokokra, a *Stato da Marra*.¹ Észak-Itáliában további jelentősebb állam volt még a Savoiai Hercegség 37 903 km² területtel,² valamint a Milánói Hercegség 21 110 km²-rel és a Genovai Köztársaság, melyhez a Korzika is tartozott, összesen 14 100 km²-rel. Itália középső részén két számottevő államot kell megemlítenünk ebben az időszakban: egyrészt a Firenzei Köztársaságot a maga 13 287 km²-ével, másrészt a Pápai Államot, melynek területe 44 400 km²-re tehető. Dél-Itáliában az aragóniai uralom alá tartozó Nápolyi Királyság 77 642 km², a Szicíliai Királyság Máltával 26 148 km² és a Szárd Királyság 24 100 km² területtel rendelkezett.

Az itáliai népesség számát korszakunkban nehéz megbecsülni, mert készült ugyan néhány államonként változó katonai vagy pénzügyi jellegű kimutatás, de a születési és halálozási adatokat egyáltalán nem rögzítették a tridenti zsinat (1545–1563) előtt. Ennek ellenére nagy vonalakban megállapítható, hogy az 1450-es

---

A tanulmány megírásához nyújtott segítségéért hálás köszönettel tartozom Ciro Paolettinek (Commissione Italiana di Storia Militare).

1 Amiből 3000 km² Isztria Fiume nélkül, 14 000 km² Dalmácia, 9250 km² Ciprus, 8336 km² Kréta, 2307 km² Korfu és a jön-tengeri szigetek.

2 Ducato di Savoia területe a következőkből állt össze: Piemonte 13 187 km², Val d'Aosta 3260 km², Nizza 4299 km², Savoia 10 416 km² és a mai Franciaország részét képező Ain megye 5762 km².

évekig tartó demográfiai visszaesés és a járványok okozta érvágás után a népesség a kezdeti 7,5 millióról százötven év alatt 13,5 millióra emelkedett, s a 16. század elején megközelítőleg 11 millió fő lehetett Itália lakossága.³

Ezt a növekedést aztán a városok tudták igazán kihasználni, melyek populációja, a városi előjárók támogatását élvezve, jelentősen megnövekedett. A rendelkezésünkre álló adatokból megközelítőleg meg lehet állapítani lakosságuk lélekszámát. Így például Velencében egy 1509-es összeírás alapján legkevesebb 100 000 fő élt, míg 1574-ben (akkori adatok szerint) legfeljebb 195 000 fő. Mindebből 150 000 fős átlag adódik – ami szinte változatlanul fennmaradt napjainkig. A Velencei Köztársaság szárazföldi birtokainak (*Terraferma*) lakossága az 1548-as, első teljes felmérés alapján 1 379 393 főt számlált.

Milánó egy 1492-es háztűzhely összeírás alapján 17 000 háztartással rendelkezett, amiből 70–80 000 fős lakosságszámmra lehet következtetni. A Milánói Hercegség összlakossága ebben az évtizedben kb. 400 000 fő lehetett. Genovában 80 000 lakossal kell számolni,⁴ Nápoly pedig a 16. század közepén már több mint 200 000 lakossal büszkélkedett, így a legnépesebb itáliai várossá vált. Az egész Nápolyi Királyság népessége pedig – a megadóztatott háztűzhelyekről (*rilevazioni dei fuochi tassati*) készült adatgyűjtés alapján – 1465-ben 900 000-re tehető.

A 15. század második felére a később Itáliáért versengő nagy európai monarchiák azonban már mind emberi erőforrásaik, mind bevételeik tekintetében érezhetően túlszárnyalták a független itáliai államokat, amelyek hadserege ezek után legnagyobb részt a spanyol hadigépezet részévé vált. Itália ebben az időszakban az európai politikai tér különösen összetett része volt, amely nemcsak anyagi bázisként, hanem kísérleti terepként is kiemelkedően fontosnak bizonyult.⁵ Elsődleges stratégiai fontossággal bíró régióként egyike volt azoknak a területeknek, melyekért a különböző európai nagyhatalmak megküzdöttek egymással a hegemoniáért folytatott harcuk során.⁶

BECSÜLT HADIPOTENCIÁL ÉS A VALÓBAN TÁBORBA SZÁLLT HADAK LÉTSZÁMA

A 15. század vége előtt az itáliai államok nem voltak jelentős külső fenyegetésnek kitéve, ezért csökkentették hadseregeik méretét, annál is inkább, mivel az állan-

3 Pier Marco Ferraresi demográfiai elemzését ld. <https://alleanzacattolica.org/la-popolazione-in-italia-profilo-storico/> (elérés: 2019.05.29.).

4 Popolazione. In: di Arnaldo Momigliano–Gino Luzzatto–Roberto Almagia–Luigi Galvani–Ugo Giusti, *Enciclopedia Italiana*. (1935), http://www.treccani.it/enciclopedia/popolazione_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (elérés: 2019.05.29.); további szakirodalom: Lorenzo Del Panta–Massimo Livi Bacci–Giuliano Pinto–Eugenio Sonnino, *La popolazione italiana dal medioevo ad oggi*. Roma–Bari, 1996; Nora Federici (ed.), *La popolazione in Italia*. Torino, 1976; Atos Belletini, *La popolazione italiana. Un profilo storico*. Torino, 1987.

5 Maurizio Arfaio, *The Black Bands of Giovanni: Infantry and Diplomacy during the Italian Wars (1526–1528)*. Pisa, 2005, XI. (Ann Katherine Isaac meglátása a kötet előszavában.)

6 Arfaio, *The Black Bands*, 3.

dó hadseregek fenntartása igen költséges volt. Így az itáliai városállamok, hercegségek szükség esetén inkább hivatásos katonákat béreltek fel.

A különböző államok hadszervezetének elemzését és összehasonlítását megnehezíti az a tény is, hogy a késő középkor, kora újkor viszonylatában Itáliában csak a Pápai Állam, Firenze, a Savoiai Hercegség (kb. 15 000 fő), a Nápolyi Királyság és a Milánói Hercegség, valamint a Velencei Köztársaság (kb. 20–25 000 fő) rendelkezett valódi, önálló állami hadsereggel, s ez utóbbi kettő bírt csupán számottevő állandó hadsereggel is.⁷ A többi kisebb itáliai államnak alig több mint egy városi őrségnyi vagy kisebb helyőrségnyi saját katonája volt csupán állandóan fegyverben.

A korszak nagy itáliai háborúinak (1494–1559) kezdetén, amikor VIII. Károly francia király (1483–1498) hadaival bevonult a félszigetre, az ellene kovácsolt pápai, firenzei és nápolyi szövetségből az utóbbinak volt a legnagyobb, 18 000 fős, mobilizálható hadereje. Ráadásul a korszak három leggyakorlottabb hadvezére is e szövetség zsoldjában állt: Niccolò és Virginio Orsini és Gian Jacopo Trivulzio.⁸ (Firenze azonban mégis harc nélkül kapitulált, a pápa pedig elmenekült a franciák elől Rómából, s ezek után 1495-ben Nápoly is jelentősebb összecsapás nélkül került a franciák kezére.)

A másik főszereplő, Velence védelmi rendszere a tengeri alkotóelemek és a szárazföldi erődtímenyek láncolatának hathatós együttműködésén alapult. Jóllehet a köztársaság számára mindig a tenger és az ott folytatott versengés élvezett elsőbbséget, a félszigeten zajló nagy szárazföldi háborúk időszakában került az összeütközést az Oszmán Birodalommal, és nagyobb erőforrásokat csoportosított át az itáliai szárazföldi frontra. Így alkalomadtán akár 30 000 embert is ki tudott állítani egy-egy vállalkozásra. Békeidőben (így 1536 körül) viszont a Velencei Köztársaságban kb. 2000 főnyi állandó hadsereg állomásozott az itáliai *Terrafermán* és 2400 fő a tengerentúli birtokokon, összesen tehát csupán 4400 főt fizettek rendszeresen. A velenceiek szárazföldi csapatai – a tengeri haderőtől eltérően – leginkább zsoldosokból álltak.⁹ Mivel a 15. századra elfoglalt kelet- és észak-itáliai területek megvédése egyre nagyobb feladat elé állította őket, viszont a genovaiakkal vívott konkurenciaharc megnyerése után már nem volt olyan nagy szükség a hajóhadra, csökkentették a hajók számát, de a konfliktusok idején újra és újra feltöltötték a flottát.¹⁰

A Velencei Köztársaságban és a több itáliai államban a védelem költségei (nagyobb szabású állandó hadsereg fenntartása a helyőrségekben és az erődtímenyek megerősítése), valamint a megelőző mozgósítások, illetve magának a háborúnak a költségei már önmagukban jelentős kihívás elé állították a kor-

7 Luciano Pezzolo, *La rivoluzione militare: una prospettiva italiana 1400–1700*. In: Alessandra Dattero–Stefano Levati (eds.), *Militari in età moderna. La centralità di un tema di confine*. Milano, 2006, 12, 15.

8 Michael Edward Mallett, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*. London–Sydney–Toronto, 1974, 237.

9 Luciano Pezzolo, *The Rise and Decline of a Great Power: Venice 1250–1650. Working Papers. Department of Economics Ca' Foscari University of Venice* 27 (2006) 5.

10 Pezzolo, *The Rise and Decline*, 4.

mányzatokat. A kiadások váratlan megnövekedése pedig valódi pszichológiai és adminisztratív sokkot okozott.¹¹ Velence bevételei a 15. század közepétől egészen 1500-ig 1 100 000–1 115 000 dukát körül mozogtak, majd az 1550-es évektől folyamatosan tovább emelkedtek, mígnem 1580-ban elérték a 2 millió dukátot.¹² Az 1490-ben realizált 1 149 400 dukát nagyjából kétszerese volt a Milánói Hercegség bevételeinek, melyhez akkor hozzátartozott Como, Lodi, Cremona, Párma, Pávia, Novara, Alessandria, Tortona és Genova is. Jóllehet a Nápolyi Királyságnak több birtoka volt a félszigeten, Velence gyarmatai többet nyomtak a latban: gazdagsága és flottája megelőzte Aragóniai Ferdinánd királyét.¹³

A tengeri köztársaság célja a 16. században az lett, hogy megpróbálja megtartani birtokait és tengerparti bázisait. Ennek érdekében kiterjedt erődítményrendszert hoztak létre az itáliai szárazföldi területektől egészen Ciprusig, aminek szintén jelentős költségei voltak.¹⁴ A valós háborús kiadásokat viszont igen nehéz megbecsülni, mivel soha senki nem próbálta összeszámolni a szárazföldi és tengeri csapatok zsoldját, felfegyverzésének, felszerelésének, ellátásának, szállításának költségeit és a szövetségeseknek nyújtott támogatást. Ez persze nem könnyű feladat, hiszen az 1509 és 1617 közti időszakban ezekről nem készült sem költségvetés, sem pedig beszámoló/számadás.¹⁵

A HADSZERVEZET SAJÁTOSSÁGAI – I CONDOTTIERI

A hadseregek irányítói, a *condottierék* eredetileg valódi zsoldosvezérek (*capitani di ventura*), azaz katonai vállalkozók voltak, akik csapataik vezetőjeként kötöttek szerződést (*condotta*) egy-egy adott állam kormányával, vagy a félsziget különböző hatalmasságainak a szolgálatába álltak. A 14–15. században számos ilyen zsoldosvezér vált hírhedtté megvesztegethetősége és erkölcstelensége okán, közülük néhányan maguk is egyes városok urai lettek. Ezek a hatalmas és gátlástalan katonai vezetők határozták meg bő két évszázadon át az itáliai társadalomban a hadviselés jellegét.¹⁶

Megítélésük az utókor szemében változó, és nézőpont kérdése is, mivel amellet, hogy hivatásos katonák, éles eszű, rideg, erős és számító emberek voltak, egy részük számos művészeti ágban és mesterségben is kitűntette magát; nem volt ismeretlen előttük a költészet, festészet, jog, fegyverkészítés és -karbantartás, a hadmérnökség és az orvostudomány sem. A korszak nagy itáliai háborúiban felnövő kései generáció tagjainak – például Roberto da Sanseveri-

11 Michael Edward Mallett–John Rigby Hale, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617*. (Cambridge Studies in Early Modern History) Cambridge, 1984, 461.

12 Pezzolo, *The Rise and Decline*, 24.

13 Pierre Daru, *Storia della repubblica di Venezia*. Capolago, 1838, 25–30.

14 Pezzolo, *The Rise and Decline*, 5–6.

15 Mallett–Hale, *The Military Organization*, 461.

16 David Murphy, *Condottiere 1300–1500. Infamous Medieval Mercenaries*. Oxford–New York, 2007.

nónak – azonban már csupán az volt a legfőbb célja, hogy minél előnyösebb szerződést tudjon kötni éppen aktuális kenyéradójával.¹⁷

A 15. századra a *condottieri*ek ugyanis viszonylag hűséges, megbízható, mindinkább arisztokratikus jellegű és hivatásos kapitányokká váltak. Viszonyuk munkaadóikkal növekvő mértékben állandósult, és ez mind szorosabb ellenőrzést tett lehetővé felettük. A Machiavelli, Giovio és Castiglione által megrajzolt zsoldosvezér figurája idejét múlttá vált, az olasz *condottieri*eknek ugyanis ekkoriban már gyakran svájci vagy német zsoldosokból álló hadakat is kellett vezetniük.¹⁸

A Velencei Köztársaságban a 15. század folyamán például az állam és a kapitányok közt kötött szerződések megújítása lassan pusztá formassággá vált, mivel gyakorlatilag állandó szolgálatra alkalmazták őket. Ezáltal és a folyamatos adminisztráció révén megnövekedett az állami beleszólás a csapatok belső ügyeibe, és a hadsereg jelentős része át is került a centralizált állami adminisztráció irányítása alá.¹⁹ Ugyanez a folyamat, vagyis a háború intézményesítése, a többi itáliai államban is nyomon követhető: az eredetileg zsoldos csapatokat elkezdték besorolni az állandó katonai szervezetbe. Ez azonban új problémákat vetett fel: elsősorban az elszállásolás és a katonák ellátásának a kérdését. Milánóban például külön tisztséget hoztak létre ennek intézésére *Commissario generale sopra gli alloggiamenti* néven.²⁰

Az itáliai nemesség körében az így kialakult katonai nemesi réteg azonban több évszázadon át fenntartotta státuszát: földjeik, erődtímenyeik, jogi szerepük mellett társadalmi státuszuk is jelentős volt, sőt ez utóbbi folyamatosan növekedett. A civil és a katonai nemesség nem olvadt egybe, de komoly átfedések mutatkoztak közöttük. Az itáliai kultúra szerves részét képezte ugyanis, hogy valamelyik báró vagy egy régi, hatalmas nemesi család sarja a katonai nemesség részévé válhatott, ha az európai csatatereken is hírnevet szerzett magának.²¹

Cesare Borgia

E korszak egyik kiemelkedő hadvezére Cesare Borgia (1475–1507), VI. Sándor pápa fia volt: 1499 és 1503 között elfoglalta egész Emilia-Romagna tartományt a legfontosabb városaival. Szerepe katonai szempontból azért fontos, mert elsőként az ő – és Camillo Vitelli – csapatai között bukkantak fel kézi lőfegyverekkel felszerelt, arkebúzos csapattestek, és így új elem adódott hozzá az itáliai könnyűlovassághoz és a gyalogsághoz is.²²

A *condottieri*ek szolgálatait a csataterén kívül bizonyos politikai játszmákban is felhasználták. Ez azonban veszélyes, kettős játék volt: épp Cesare Borgia volt

17 Christine Shaw, *Barons and Castellans: The Military Nobility of Renaissance Italy*. Leiden–Boston, 2014, 132–133.

18 Mallett, *Mercenaries*, 257–258.

19 Mallett–Hale, *The Military Organization*, 101.

20 Pezzolo, *La rivoluzione militare*, 17.

21 Shaw, *Barons and Castellans*, 254.

22 Mallett, *Mercenaries*, 158.

az egyik utolsó ezek közül a híresen veszélyes „munkaadók” közül.²³ Akármelyik zsoldosvezérrel megeshetett, hogy egyik politikai riválisa vagy éppen a saját megbízója ölette meg.

Cesare Borgia is csak apja, az aragóniaiból rómaivá lett VI. Sándor pápasága (1492–1503) idején működhetett szerencsésen Itáliában. Bátyja, Giovanni Borgia 1497-es, rejtélyes halálát követően ő lett a pápa legbefolyásosabb gyermeke és a Pápai Állam határainak kiterjesztésére irányuló politika vezetője, aki ráadásul tehetséges hadvezérnek bizonyult. 1503-ban azonban, amikor – feltehetően mérgezés következtében – mindketten megbetegedtek, s apja meg is halt, és a pápai trónra annak esküdt ellensége, a della Rovere családból származó II. Gyula (1503–1513) került, el kellett menekülnie Itáliából, és végül rokona, a navarrai herceg szolgálatában halt meg 1507-ben.

Giovanni delle Bande Nere

A korszak utolsó kiemelkedő hadvezére Giovanni delle Bande Nere (1498–1526) volt,²⁴ a Medici-család egyetlen tagja, aki *condottiere* lett. Hadereje 6000 gyalogosból és 300 lovasból állt, az utóbbinak fele könnyűlovas volt. A gyalogságot tizenkét zászlóaljba sorolták, mindegyik zászlóalj öt századra és azokon belül tíz csapatra (*squadra*) volt felosztva.²⁵ Giovanni delle Bande Nere tevékenysége katonai szempontból azért izgalmas, mert Itáliában az elsők között ismerte fel a nehézlovasság háttérbe szorulását, és gyalogsági hadvezérként szerzett kiemelkedő érdemeket. Ő vezette be Itáliában a gyalogság lovon történő szállítását: a lovasság egy részét kiképezte arra, hogy a lovuk farán egy kisebb méretű tűzfegyverrel (*scoppietto*) felszerelt gyalogost is magukkal tudjanak vinni. Giovanni de Medici vesztét is az új tűzfegyverek okozták: éppen a mohácsi csata évében, 1526-ban egy, a Mincio folyó mellett a császáriak és az itáliai csapatok közt zajló csetepaté során szerzett sérülés következtében hunyt el, miután egy kis méretű *falconetto* (sólyom) ágyúból kilőtt golyó eltalálta a lábát, amit utána hiába amputáltak.²⁶

A *condottierék* korszaka az 1400-as évek utolsó évtizedeiben tehát leáldozóban volt, amit az 1494-ben induló háborúk még nyilvánvalóbbá tettek. A nagy létszámú, egységes ellenséges seregekkel szemben a politikailag is szétagolt és széthúzó Itáliában a zsoldosvezérek által vezetett csapatok egyre kevésbé bizonyultak sikeresnek.

²³ Murphy, *Condottiere*, 49.

²⁴ Csapatának valójában csak kapitányuk halála után lett fekete a színe, Giovanni alatt nem volt az. Mivel ő volt Cosimo de' Medici, Firenze második *pater patriae*jének apja, igazi hőst csináltak belőle; ld. Arfaioi, *The Black Bands*, XVI.

²⁵ Ciro Paoletti, *Gli italiani in armi – cinque secoli di storia militare nazionale 1498–2000*. Roma, 2002, 18.

²⁶ Murphy, *Condottiere*, 55.

A FEGYVERNEMEK ARÁNYA

Itáliában a lovas alakulatokat nehézlovasságra (*genti d'arme*) és könnyűlovasságra osztották. A lovasság a középkorra visszanyúló, *lancia* nevezetű kis szervezeti egységekre tagolódott.²⁷ (A csak fegyverhordozótól kísért egyedülálló lovasokat *lancia spezzatának* nevezték.²⁸) Ahogy a francia, úgy az itáliai könnyűlovasságnak sem volt kezdetben külön szervezete a lovasságon belül: a nehézlovakok mellett 4–6 könnyűlovas teljesített szolgálatot egy-egy *lanciában*. A *lancia* ugyanis nem csupán szervezeti egység volt, hanem taktika is, amelyben a nehéz- és könnyűlovasság együtt, vegyes formációban harcolhatott.²⁹

A 15. századtól kezdve a *lanciákat* csapatokba (*squadre*) sorolták. Észak-Itáliában átlagosan 25, Nápolyban 20 *lancia* alkotott egy csapatot, amit a főhadnagy, akkori szóhasználatnál a *squadriero* vezetett. Ezeket a csapattesteket aztán a különböző hadvezérek többé-kevésbé szervezetlen módon, általában egy kisebb gyalogsági csapattesttel kiegészítve századokba (*compagnia*) rendezték.³⁰

A gyalogság a 15. századtól egyre nagyobb szerepet játszott az itáliai haderőkben. Az olaszoknak ugyan nem voltak svájci módra felszerelt és képzett pikásaik,³¹ de az eleinte kis létszámú gyalogság aránya fokozatosan nőtt, képzettsége pedig javult. 1482-ben Campomortónál a pápai seregeket vezető *condottiere*, Roberto Malatesta – kifejezetten mocsaras terepen – már gyalogsági rohammal aratott győzelmet Alfonz, Calabria hercege (a Nápolyi Királyság örököse) csapatai felett, amelyek egy megerősített táborban sáncolták el magukat.³²

A gyalogságot kisebb egységekre (*bandiera*) osztották, amelyekben volt egy kapitány, két tiszthelyettes, két apród, tíz íjpuskás, kilenc, nagy pajzzsal felszerelt gyalogos (*palvesai*) és a kapitány szolgálója. Hiányzott viszont kezdetben a jól képzett, fegyelmezett, alakzatban nagy tömegben is együtt mozogni képes támadó nehézgyalogság, amely a svájci példa nyomán gyorsan teret nyert a németeknél és a spanyoloknál. A 16. században azonban már az itáliai hadseregekben is találunk ilyen paraszti származású, képzett katonaelemeket: főleg a Velencei Köztársaság járt elől a svájci típusú gyalogság fejlesztésében.³³

27 Eredetileg ezek mindegyikében volt egy *lancia*-vezető, egy lovas és egy apród: a vezér egy lassú járású csataménen, a kísérője egy jól futó lovon és végül az apród egy, a közkatonáknak járó, kisebb értékű lovon ült.

28 Paoletti, *Gli italiani in armi*, 15.

29 Frederick Lewis Taylor, *The Art of War in Italy, 1494–1529*. Westport, 1973, 69–70.

30 Piero Pieri, *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*. Torino, 1952, 232–233.

31 A svájci zsoldosok, akik Európa-szerte nagy hírnévre tettek szert, a kezdetektől fogva részt vettek az itáliai háborúkban. Már VIII. Károly 25 000 svájccal indult (1494-ben) a Nápolyi Királyság meghódítására, akik aztán a következő évben a Fornovónál lezajlott csatában tüntették ki magukat. Az 1515-ös marignanói, majd az 1522-es bicoccai csatában, végül az 1525-ös páviai csatákban azonban sem sikerült „munkaadóik” elvárásait maradéktalanul teljesíteni, mert a tűzfegyverek megtizedelték soraikat.

32 Mallet, *Mercenaries*, 158–159.

33 Pieri, *Il Rinascimento*, 597–604.

Kezdetben a lovasság aránya – általánosságban – egy a tízhez volt a gyalogsághoz.³⁴ A korszakban bekövetkező gyors változás két konkrét példával érzékelhető: míg Gariglianónál (1503) egy lovasra öt gyalogos jutott, addig Páviánál (1525) ez az arány már egy volt a tizenkettőhöz.³⁵ Amikor ugyanis a 15. század végén, 16. század elején felismerték a nehézlovasság szerepének csökkenését, az itáliaiak is gyorsan követték a taktikai változásokat, ami magával hozta a lovasság és a gyalogság arányának átalakulását. Míg 1499-ben a Velencei Köztársaság hadseregének még 36%-a nehézlovasságból, 17%-a könnyűlovasságból, 47%-a pedig gyalogságból állt, ez utóbbi aránya 1527-re egészen 90%-ig emelkedett!³⁶ Az erődítmények, megerősített helyek elfoglalásáért folytatott küzdelmekben ugyanis csak a gyalogság és a tüzérség tudott versenybe szállni.

A TŰZFEGYVEREK ELTERJEDÉSÉNEK HATÁSA

A tüzérség fejlődése, a kor egyik legnagyobb haditechnikai újítása Itáliában az 1512-es ravennai csata után vált láthatóvá: egyre nagyobb számban alkalmaztak különböző méretű és fajtájú ágyúkat mind a szárazföldi, mind a tengeri hadviselésben.³⁷ A tüzérségét szorosan követte az erődítmények (*fortezze*) fejlődése. Jóllehet az itáliai katonák és hagyományok általánosságban fontos szerepet játszottak a haditechnika fejlődésében, a hadmérnökség, a katonai építészet volt az egyetlen terület, ahol az itáliaiak túlsúlya igazán érvényesült, hiszen a korszakban épült erődítmények legtöbbje olasz hadmérnökök munkája volt.³⁸

Az újfajta védelmi rendszerek sikerességét az mutatja legjobban, hogy bár ebben az időszakban a hadjáratok fő célja egy-egy hely, terület elfoglalása volt, az 1521 és 1528 közti években az eredményes védekezésnek köszönhetően igen kevés ostrom járt sikerrel. Ahol a védők végül feladták az erősséget, ott általában nem a védelmi rendszerek gyengesége miatt tették: vagy az ostromlók használták ki remekül a kedvező körülményeket (például 1522-ben Pescara őrgrófia Genovánál), vagy a védők erkölcsi tartása hiányzott (mint 1521-ben Milánóban, amikor a város a császáriak kezére jutott).³⁹

A kézi lőfegyvereket az időszak kezdetén inkább csak a megerősített helyek védelmére használták. A *scoppietto* vagy *schioppetto* volt az első hordozható kézi lőfegyver, amely Itáliából kiindulva a 14. században terjedt el Európában (franciául *escopette*, míg angolul *hand canon*, spanyolul *cañón de mano*). Ezt a kezdetleges típust váltotta fel a 16. század folyamán a jóval pontosabb és könnyebben kezelhető, fejlettebb változat, az arkebúz (*archibugio*.) Az itáliaiak az új típusú kézi lőfegyverek közt később is megkülönböztettek kisebb (*schioppetto*) és nagyobb (*archibugio*) változatot.

34 Paoletti Ciro, *A Military History of Italy*. Westport, 2008, 5.

35 Taylor, *The Art of War*, 61.

36 Pezzolo, *La rivoluzione militare*, 21.

37 Paoletti, *Gli italiani in armi*, 15.

38 Mallett, *Mercenaries*, 255.

39 Taylor, *The Art of War*, 149.

Nagyrészt az utóbbi típusnak köszönhető, hogy 1503-ban Cerignolánál egy árokkal körbevett spanyol tábornok sikertelenül megvédeni a svájci pikások támadásától. Ugyanilyen fontos szerepet játszottak a lőfegyverek Ceri védelmében is.⁴⁰ A lövészek azonban csak az 1515-ös marignanói csatában⁴¹ kerültek fölénybe a pikásokkal szemben.⁴² A Velencei Köztársaságban 1510-ben a gyalogság soraiban még csupán egy a tízhez volt az arkebúzzal felszerelt lövészek és a pikások aránya, az itáliai háborúk következő évtizedei alatt azonban ez az arány lassan, de folyamatosan növekedett.⁴³ Az 1521-ben újrakezdődő és immár a Habsburg–Valois vetélkedés jegyében zajló harcokban a kézi tűzfegyverek fejlődése tovább gyorsult. Párma ostrománál⁴⁴ a spanyolok már új fegyverüket: a nehezebb, hosszabb csövű, állványra támasztott muskétát is sikerrel alkalmazták.⁴⁵

STRATÉGIA

A haditechnika változása a késő reneszánsz időszakában magával hozta a háború jellegének teljes megváltozását is: a végtelennek tűnő ostromok között, amelyeket a vidéken zajló időszakos portyázások tarkítottak, csak nagyon ritkán fordultak elő nyílt színi mezei csaták. Ez utóbbiak azonban gyakran el is döntötték a hadjárat kimenetelét, sőt néha az egész háborúét is, mivel akár egy teljes hadsereg szétverésével is zárulhattak.⁴⁶

A 15. század közepéig az itáliai hadviselés célja még nem az ellenség megsemmisítése volt, hanem az, hogy visszavonulásra kényszerítsék (harc a pozíciókért) és foglyokat ejtve váltságdíjat követeljenek értük. Ennek a fajta küzdelemnek alapvető szereplője volt a gyors helyváltoztatásra, gyors támadások végrehajtására alkalmas lovasság. Korszakunkban a hangsúly már a hadsereg létszámának növelésére és a rövid, erőteljes összecsapásokra, ostromokra helyeződött (az 1400–1600 közti két évszázadban lezajlott nyílt színi összecsapások egyharmada az 1491–1530 közti időszakra esett).⁴⁷ Ez nem csupán a már létező fegyverek és technológiák összehangolt és egyre inkább terjedő használatát eredményezte, hanem a fegyvernemek közti koordinációt és együttműködést is jelentősen növelte: a csatatéren már nem tudott egyfajta fegyvernem egyedül győzelmet kicsikarni, ezt egyre inkább csak a könnyű- és nehézlovasság, a vegyes összetételű

40 A várost – apja, VI. Sándor pápa kérésére, aki az azt birtokló Orsini családdal volt haragban – Cesare Borgia foglalta el 38 napi ostrom után 1503-ban.

41 A Cambrai-i Liga negyedik háborúját lezáró csatában a frissen megválasztott és nagyon ambíciós francia király, I. Ferenc győzte le a Velencei Köztársasággal szövetségben a milánói herceg, Massimiliano Sforza seregeit és annak szövetségeseit: a svájciakat, a pápaiakat és a spanyolokat; ld. Nicola Zotti írását: <http://www.warfare.it/campi/marignano.html> (elérés: 2019.05.29.); ld. még e kötetben Györkös Attila tanulmányát.

42 Taylor, *The Art of War*, 45–46.

43 Taylor, *The Art of War*, 40–41.

44 A francia kézen levő város mindössze három nap után kapitulált X. Leó pápa és V. Károly csapatai előtt.

45 Taylor, *The Art of War*, 46.

46 Paoletti, *Gli italiani in armi*, 16.

47 Pezzolo, *La rivoluzione militare*, 19.

gyalogság és a tüzérség együttes mozgatásával, tevékenységük összehangolásával lehetett elérni. Az itáliaiak ehhez a taktikai versengéshez kisebb és kevertebb összetételű hadseregeikkel és a felmorzsoló jellegű hadviselés hagyományával járultak hozzá, amely a fő hangsúlyt a manőverekre és a stratégiára helyezte. Végül azonban ebben a versenyben a francia és az olasz újításokat egyesítő spanyolok győzedelmeskedtek.⁴⁸

A ellenfél legyőzésének megbízhatóbb módszere az volt, ha sikerült annak területét ellenőrzés alá vonni.⁴⁹ Elsősorban a közlekedési csomópontokra (utak, hidak, folyók, nagy befogadóképességű tavi és tengeri kikötők) és azon várak, városok, őrtornyok elfoglalására kell gondolni, amelyek kifejezetten a terület védelmét voltak hivatva biztosítani. Így tehát a katonai lépések főként arra irányultak, hogy kisebb városokat, erődtényeket ostromoljanak meg, foglaljanak el, vagy fosszanak ki, és utána a hadvezérek a lehető legkisebb veszteséggel ősztéli szálláshelyeikre vonulhassanak seregeikkel. Ez általában megbénította az ellenséget, mivel elvágta utánpótlási vonalait. Elsősorban fegyverek, a felszerelés – s mindenekelőtt lovak – pótlását volt nehéz ilyen körülmények között megoldani, mivel ezek általában még kisebb, legfeljebb 20 000 fős seregek voltak, s így a hadjáratok alkalmával el tudták magukat látni élelmiszerrel akár a helyszínen is, s általában a pénzhiány sem okozhatott komoly gondot, mivel Itáliában elég volt egy várost kirabolni, hogy betömjék a fizetetlen, lázongó katonák száját.⁵⁰

A RENESZÁNSZ ITÁLIA, A KORA ÚJKORI EURÓPAI HADMŰVÉSZET MŰHELYE

A 15–16. században létrejött „katonai iskolákban” a hadművészet, a stratégia és a taktika területén jelentős fejlődés ment végbe. Amellett, hogy a katonai vezetőknek alapos klasszikus műveltségük volt, s elvileg erre is alapozhattak, az itáliai taktikai fejlődés valójában mindenben követte az európai változásokat. Az újdonságokhoz való hozzájárulásban részben a katonai kézikönyvek elterjedése segítette őket.⁵¹ Az itáliai szerzők munkái közül a sienai építész, mérnök, festő és szobrász Francesco di Giorgio Martini (1439–1502) *Trattato di architettura civile e militare* és a bresciai születésű, velencei állampolgár mérnök, építész, könyvelő és matematikus Niccolò Tartaglia (1499–1557) *Quesiti et inventioni* című értekezéseit kell kiemelnünk.⁵²

Ami azonban a kézikönyveknél és az ókori klasszikusoknál is hatékonyabban közvetítette az új irányzatokat, az maga a gyakorlat, vagyis az, hogy az itáliaiak sok esetben együtt harcoltak a franciákkal, spanyolokkal; valamint az, hogy nagy volt a tanulási folyamathoz szükséges mobilitás: az olasz nemesek ugyanis nagy számban harcoltak különböző európai hadszíntereken zsoldosként.

48 Mallett, *Mercenaries*, 260.

49 Michael Mallett–Christine Shaw, *The Italian Wars, 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. New York, 2012, 189.

50 Paoletti, *Gli italiani in armi*, 16.

51 Taylor, *The Art of War*, 154–179.

52 Taylor, *The Art of War*, 165.

Meg kell említenünk a francia, burgund, német földön tevékenykedő milánói és velencei követek információgyűjtő tevékenységét is, akik folyamatosan tájékoztatták kormányaikat az Alpokon túli hadseregek erejéről és helyzetéről. Az itáliai kapitányok tehát meglehetősen tájékozottak voltak a legújabb európai katonai fejleményekről, és nem érték őket váratlanul a svájci gyalogság vagy a francia tüzérség által támasztott kihívások sem.⁵³

Ebből következik az is, hogy aki a hadvezetésben egy kis taktikai vagy technológiai lépéselőnyre tett szert, az időlegesen élvezhette ugyan ennek gyümölcsét, de amint az újítások elterjedtek, újra visszaállt egyfajta egyensúly. Így azután a reneszánsz korszak hadvezérei ritkán követtek el nagyobb taktikai hibát, vereségeiket inkább az ellenfél túlereje vagy jobb kiképzése okozta, nem pedig pusztán taktikai fölénye.⁵⁴ (Ez a tény nem is annyira meglepő annak fényében, hogy ebben az időszakban a hadvezérek mindig az első sorban harcoltak, így a természetes kiválasztódás alapján csak a legrátermettebbek voltak képesek túlélni az ütközeteket és fényes katonai karriert befutni.)⁵⁵

Mindeközben a hadjáratokat egyre jobban megtervezték: terjedt a térkép-használat, és a csatatervek is egyre általánosabbá váltak. A változások csökkentették a bizonytalansági tényezőket, és több idő maradt az előkészületekre, például védekező pozíciók elfoglalására és megerősítésére. A tervezés egyre nagyobb részét képezte a mind összetettebb stratégiai és taktikai döntések sorozatának.

A FORNOVÓI CSATA (1495. JÚLIUS 6.)

A fornovói ütközet az itáliai háborúk csatái közül egyike annak a kettőnek, ahol nagyobb itáliai sereg találkozott nyílt terepen a betolakodó idegen támadókkal.⁵⁶ Ebben a csatában az itáliai fél taktikai koncepciója szinte már zseniálisnak mondható, de a végrehajtás részletei túl bonyolultak sikerültek, így végül a harc kimenetele is bizonytalanul alakult, s a végén mindkét fél győztesnek kiáltotta ki magát.

Miután VIII. Károly francia királynak az 1494-ben megindított, óriási di-csóséggel és haszonnal kecsegtető itáliai hadjárata során sikerült elfoglalnia Nápolyt, az itáliai államok összefogtak és megújították a korábban (1454-ben) Velencében megkötött Itáliai Ligát. Ez a katonai együttműködés külső támadás esetén közös védelmet írt elő a szövetség államainak (Velence, Firenze, Milánó, Nápoly és a pápa). Ennek értelmében a liga tagjainak csapattestei felvonultak a franciák ellen és megpróbálták elválni a Nápolyból hazafelé tartó VIII. Károly seregeinek útját.

A király észak felé tartva a Pármához közel eső Fornovo di Tarónál ütközött meg az itáliai szövetséges csapatokkal, akikről Francesco Gonzaga mantovai örgróf, az egyesített itáliai haderő vezetője azt írta, hogy „ez a legjobb és legerő-

⁵³ Mallett, *Mercenaries*, 231–237.

⁵⁴ Pezzolo, *La rivoluzione militare*, 20.

⁵⁵ Paoletti, *Gli italiani in armi*, 16.

⁵⁶ Mallett, *Mercenaries*, 243–248.

sebb sereg évek óta Itáliában”.⁵⁷ A sereg nagyobb részét a velencei csapatok (kb. 25 000 fő), kisebb részét a Caiazzo gróf vezette 5000 fős milánói és a Bentivoglio vezette bolognai seregtettek tették ki, amelyek 20 ágyúval felszerelkezve próbálták útját állni a megközelítőleg 10 000 főt számláló francia seregnek.⁵⁸

A fővezér a szövetséges hadsereget kilenc hadosztályra osztva helyezte el a folyó mentén. Az első összecsapásnál a velenceiek albán, dalmát és görög könnyűlovasainak, az ún. *stradioták*nak⁵⁹ sikerült visszaverniük a francia elővédet, de mivel a védők elhagyták Fornovót, július 5-én Károly bevonulhatott a városba. Másnap reggel a franciák a folyó bal oldalán keresztülhaladtak a folyóágy alacsony vízálláskor szárazon maradó, kavicsos részén, és megkezdtek felvonulásukat.

Gonzaga haditerve alapján ekkor négy különálló csapattestnek kellett átkelnie a folyón: Gianfrancesco da Sanseverino csapatai kapták a feladatot, hogy lekössék a francia elővédet, miközben a Gonzaga és Bernardino Fortebraccio által vezetett két nehézlovas oszlop megtámadja a francia sereg jobb oldalát, a királyt és testőreit, míg a velencei könnyűlovasság (*stradioti*) hátulról kerüli meg a francia sereget, hogy végül az ellenség bal oldalát támadhassa meg. A hagyományos itáliai aggodalmaskodásnak megfelelően a szövetséges csapatok felét szükség esetére tartalékban tartották a folyó túlsó partján.

A terv azonban nem működött: az esőzések miatt a folyó megáradt, ezért a nehézlovakok nem tudtak időben átkelni, a *stradioták* pedig, miután ideiglenesen elterelték a francia utóvédet, visszafordultak és inkább az ellenfél által hátrahagyott poggyászt kezdték el fosztogatni. Az egyedül maradt Fortebraccio és Gonzaga rövid, de véres küzdelem után visszavonult, lehetőséget hagyva ezzel a franciáknak csapataik rendezésére és a menetelés folytatására.⁶⁰

Károly király tehát továbbindult Franciaország felé, miközben több mint 300 000 dukát értékű hadizsákmányt hagyott hátra az itáliaiaknak, a liga hadserege pedig csak lassan követte Károly seregét. Annak ellenére, hogy az olaszok a gazdag zsákmány mellett sok foglyot is ejtettek, a gyakorlatilag negyedóra küzdelemből és háromnegyed óra francia visszavonulásból álló ütközetet, melyben kb. 1000 francia és 2000 itáliai vesztette életét, mindkét fél – mint említettük – győzelemnek kiáltotta ki.⁶¹

A liga tagjai azonban eredeti céljukat nem érték el. Ennek oka leginkább abban keresendő, hogy ilyen nagy méretű hadseregben a parancsnokok nem tudtak a megszokott módon, gördülékenyen együttműködni, így a haditerv is túl bonyolultultra sikerült az adott helyzetben. Itália számára azonban így is forduló-

57 Mallett, *Mercenaries*, 243.

58 800 francia *lancia*, 2400 nehézlovas, 200 lovas, akik a király testőrségét képezték, 100 lándzsás és Trivulzio és Guasconi 3000-3000 svájci és néhány ezer itáliai katona.

59 A Friuliban határ menti csapatokként alkalmazott *stradioták* a 15. század végétől kezdték teljesen átvenni a velencei könnyűlovasság szerepét. Nagyon jó harcos hírében állottak, de az is köztudott volt róluk, hogy félig-meddig bűnözőkből toborzódtak.

60 Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 8.

61 Természetesen a veszteségekről szóló adatok sem egyeznek meg: francia részen 100-tól 1000-ig vannak adatok, az itáliaiak veszteségeit a források 1500 és 4000 közöttre teszik.

pontot jelentett az esemény: az olaszok – talán első ízben – Itália dicsőségéért és szabadságáért küzdöttek. A nemzeti koncepció és érzések megjelenése ellenére Firenze távolmaradása, az egyes kisállamok hatalomvesztéstől való félelme és az érdekek különbözősége megakadályozta a valóban hatékony politikai és katonai együttműködést.⁶²

VIII. Károly halála nem változtatta meg alapvetően a franciák itáliai céljait. Utóda, XII. Lajos (1498–1515) azonban tanult elődje tapasztalataiból, és belátta, hogy a Nápolyi Királyságot erős flotta hiányában csak úgy lesz képes tartósan birtokolni, ha az Alpok hágóit és a Pó-síkságot biztosan kézben tartja. Az 1503. évi Cerignola (április) és Garigliano (december) melletti csaták, amelyekben a spanyolok döntő győzelmet arattak a nápolyi francia haderő felett, a modern hadművészet új szakaszát vezették be. A védekező-ellentámadó taktika, mely az itáliai hadművészetből eredt, s amelyet Gonzalo Fernández de Córdoba fejlesztett tovább és aknázott ki, elkezdte felülírni a svájci gyalogság által alkalmazott támadó taktikát.⁶³

AZ AGNADELLÓI CSATA (1509. MÁJUS 14.)

Az 1508-as német invázió bebizonyította a Velencei Köztársaság hadszervezetének hatékonyságát. A határ védelmében a csapatok gyors és effektív mozgósítása, tapasztalt katonai vezetőik és csapataik kiváló hadrafoghatósága, valamint a hadsereg és a polgári hivatalnokok eredményes együttműködése mind-mind hozzájárult a Pieve di Cadorei győzelmükhöz,⁶⁴ ahol a körülbelül 2000 főből (100 nehéz-, 400 könnyűlovas, 1500 gyalogos) álló velencei sereg győzelmet aratott a német császári csapatok felett.⁶⁵

A következő hónapokban azután elfoglalták Pordenonét, Goriciát, Triesztet, Pisinót, Fiumét és Postumiát is. Amikor azonban a tengeri köztársaság legyőzte I. Miksa császárt és hódításai révén a legerősebb itáliai állam lett, a többiek azonnal elégedetlenkedni kezdtek. II. Gyula pápa Franciaországgal, a Német-római Birodalommal, Spanyolországgal, Ferrarával, Mantovával és a Savoiai Hercegséggel szövetkezve (1508. december 10.) megalapította a nagy Velence-ellenes szövetséget, a Cambrai-i Ligát.⁶⁶

Az új francia betörés alkalmával az öreg, bölcs és gyakorlott Nicolò Orsini, Pitigliano grófja és a lendületes Bartolomeo D'Alviano⁶⁷ által vezetett velencei seregek azt a parancsot kapták, hogy védjék meg Venetót és állítsák meg az ellenség előrenyomulását. Ennek megfelelően a velenceiek a franciák közelében megerősített tábornok építettek ki. Néhány napos reménytelen csatározás után azonban a franciák a jól bevált itáliai módszerhez folyamodtak: a nyílt ütközetet

62 Paoletti, *Gli italiani in armi*, 16.

63 Pieri, *Il Rinascimento*, 431.

64 Mallett–Hale, *The Military Organization*, 210.

65 Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 86.

66 Pieri, *Il Rinascimento*, 453–454.

67 Irace Erminia (ed.), „*Impaziente della quiete*”. Bartolomeo d'Alviano, un condottiero nell'Italia del Rinascimento (1455–1515). Bologna, 2018.

kerülve ők is a velenceiek ellátási és összeköttetési vonalait támadták meg. Ezt a velenceiek nem hagyhatták, így végül 1509. május 14-én Agnadellónál megütközött a két sereg.

A francia sereg 2300 nehézlovast, 8000 svájci, 12 000 francia és olasz gyalogost, 3000 utászt és árkászt, állítólag összesen vagy 30-40 000 embert számlált.⁶⁸ Ezzel szemben a velenceieknek 2000 nehézlovasuk, 10 000 könnyűlovasuk – egy részük *stradiota* –, illetve 22 000 gyalogosuk volt fegyverben. (Köztük a 9000 piros és fehér egyenruhába öltözött *militia*, melynek magját svájci módra kiképzett pikás gyalogság alkotta.) A velenceiek 29 ostromágyújával és 120 tábori ágyújával a franciák 67 nagy, modern ágyúja nézett szembe.

A franciáknak tehát sikerült kimozdítaniuk a velenceieket megerősített trevigliói táborukból. Mire azonban elérték a franciákat, a velenceiek menetoszlopa úgy elnyúlt, hogy az elő- és utóvéd közt már vagy 5 km volt a távolság. Amikor a francia tüzérség hatósugarába értek, annak ágyúi tüzet nyitottak néhány gyalogos csapatra, ám a velencei gyalogosok már az ágyútűz viszonzása előtt megindultak a francia tüzérség és az őket körbevevő gascogne-i lövészek ellen. Ekkor lépett közbe D’Alviano a nehézlovassággal és megtámadta a francia lovasságot is, amely rendezetlen menekülésbe kezdett, miközben a velencei gyalogság folytatta az előrenyomulást, visszaszorítva a gascogne-iakat és a tüzérséget. D’Alviano csapatai már-már a francia királyt fenyegették, annak elővédjét szét is verték. XII. Lajos azonban ellentámadást indított: friss svájci csapatokat és újabb 500 nehézlovast küldött a harcok centrumába.

A velenceiek viszont nem küldtek segítséget, egyrészt, mert messze voltak, másrészt, mivel még mindig azt a parancsot tartották érvényesnek, hogy nem támadhatnak. A többieket a francia tüzérség és Trivulzio összerendezett csapatai visszaszorították, majd a velenceiek sáncai ellen indított újabb francia támadás a bresciai, még kevésbé összeszokott paraszti csapatokat (*cernite*) megfutamította. Az ellenfél lovas alakulatai az így támadt résen azonnal behatoltak a velencei csatarendbe, és a többi gyalogsági egység hátába kerültek.

A kevés könnyűlovas hiába próbálta menteni a menthetőt: D’Alviano gyalogsága magára maradt, mivel Pitigliano seregteste csak a csatából addig távol maradó csapatok megmentésére koncentrált. Így D’Alviano csapatait körbevették, ő maga is megsérült és fogságba esett. Végül 4000 velencei maradt a 3000 svájci, 2000–3000 gascogne-i gyalogossal és 1000 francia nehézlovassal szemben, a csata menete így tehát végleg megfordult. S ha ez még nem lett volna elég, az egészet betetőzte egy hirtelen jött esőzés, ami síkossá tette a talajt a védekező velencei gyalogság lába alatt. Így a délután egy órakor kezdődött küzdelem négy órára azzal ért véget, hogy a velenceiek négyzetes arcvonalát a francia lovasság szétverte.⁶⁹

A velenceiek 8000 embert vesztek, és a franciák elfoglalták lombardiai és venetói városaikat. Az itáliaiak kudarca számos hasonlóságot mutat a már említett fornovói összecsapással is: itt is nagy létszámú hadseregről volt szó, melynek

68 Pieri, *Il Rinascimento*, 458.

69 Pieri, *Il Rinascimento*, 462–463.

elégtelen koordinálása okozta a bukást.⁷⁰ A másik fontos ok pedig az volt, hogy a franciáknak sikerült a velenceieket kimozdítani jól megerősített, védekező-ellentámadó pozíciójukból és támadásra készíteni.

Ez a sikertelenség az egész velencei katonai rendszer átgondolására készítette és új kihívások elé állította a köztársaságot. A svájci módra kiképzett, paraszti alapú sereg csak mindent vagy semmit alapon tudott működni, míg egy lövészekből álló gyalogság sokkal mozgékonyabb és rugalmasabb volt, ezért úgy határoztak, hogy csak „gerillaháborúhoz” (utak, szorosok védelme, az ellenség feldúlása, a konvojok letámadása) használják fel szolgálataikat, a szabályos csatákban többé már nem. Az agnadellói csata nagyon fontos volt ugyan a Velencei Köztársaság történetében, de katonai szempontból nem hozott újdonságokat.⁷¹ Ezt követően az itáliai csapatok és hadvezérek továbbra is nagy számban vettek részt a félszigeten dúló háború újabb ütközeteiben – például a híres 1525-ös páviai csatában mindkét oldalon harcolt vagy 3000–4000 katona –, de már egyik esetben sem önálló, teljes értékű hadsereggént. A Velencei Köztársaságé maradt az egyetlen itáliai hadsereg, mely érintetlen maradt egészen 1530-ig, és tovább vitte 15. századi hagyományait.⁷²

A TENGERI HADVISELÉS

A tengeri hadviselésben a legnagyobb kihívást az egész Földközi-tengeren a 16. század elején jelentős mértékben megnövekedett kalózveszély jelentette. A legnagyobb részt Tripoli, Tunisz és Algéria körzetéből érkező kalózok módszere a gyors, rajtaütésszerű támadás volt, ezért csak olyan hajóparkkal lehetett ellenük védekezni, amely könnyű, kicsi hajókból állt, melyek akár a part menti sekély vízben is tudtak navigálni. Ezért a földközi-tengeri és különösen az itáliai hajóhadak a part menti küzdelemre is felkészült könnyű flottával rendelkeztek, melyek általánosságban két fő részből álltak. Ezeket a velenceiek *squadre leggere* és *squadre pesantine*nak, vagyis könnyű és nehéz rajoknak nevezték, míg a nápolyiak még félreérthetlenebbül *squadra delle galere* (gályák raja) és *squadra delle navi reali/vascelli* (királyi vitorlás hadihajók raja) névvel illették őket. Az előbbi latin vitorlával és evezőkkel felszerelt hajókból állt, így szélben és szélcsendben is nagy sebességgel tudtak helyet változtatni, míg utóbbiak négyzet alakú vitorlával rendelkeztek, és a gályáknál nagyobb számú matrózra volt szükségük a különböző manőverek végrehajtásához. Előnyük volt viszont, hogy nem csupán 4–7 napra való élelmiszert tudtak magukkal vinni, hiszen nem kellett ellátni az evezősöket, és több, nagyobb kaliberű ágyút tudtak a fedélzetükön szállítani. Mindezen előnyök dacára a *squadre leggere* volt az elterjedtebb, jobban kihasználható típus, olyannyira, hogy bizonyos flottákban, mint például a pápai, nem is voltak más fajtájú hajók.

⁷⁰ Mallett, *Mercenaries*, 252–254.

⁷¹ Angiolo Lenci, Agnadello: la battaglia. In: Giuseppe Gullino (ed.), *L'Europa e la Serenissima: La svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello*. Venezia, 2011, 75.

⁷² Pieri, *Il Rinascimento*, 603; Mallett, *Mercenaries*, 255.

A kalóztámadásoktól leginkább fenyegetett államok: a Nápolyi, a Szardíniai és a Szicíliai Királyság, a Pápai Állam és a Velencei Köztársaság (ez utóbbinak inkább kereskedelme és levantei birtokai forogtak veszélyben) kialakítottak egy part menti figyelő hálózatot, melyben a tornyokat ágyúkkal, gyalogos és lovas egységekkel rakták meg.⁷³

Az egyes itáliai államoknak nagyon kevés saját építésű és fenntartású hajója volt, inkább egyes hadjáratokra bérelték ki őket kereskedő tulajdonosaiktól, vagy hosszú távra kötött szerződésekkel bérelték olyan tengerészeti vállalkozóktól, mint például a Genovai Köztársaság admirálisa, Andrea Doria (1466–1560),⁷⁴ aki maga is nagy hírnévre tett szert mint *condottiere*. Állami pénzen fenntartott, nagyobb állandó flottája csak a Velencei Köztársaság volt, azonban a 16. század elején nagyságrendileg száz gályából álló hajóhadát (a Korfun állomásozó hajóraj kivételével) a Velencében található tengerészeti hajó- és fegyverkészítő nagyüzemben, a 12. század óta fennálló *Arsenaléban*⁷⁵ állomásoztatták. Innen szükség esetén legénységgel és hadianyaggal felszerelve nagyon gyorsan útjukra tudták bocsátani őket.⁷⁶ A velencei flottában állandóan fegyverben álló hajók száma így évente változott: a kisebb gályák száma 1504-ben 83, 1518-ban 56, 1525-ben pedig csupán 25 volt, ám bő évtized múlva – az 1537–1540-es török–velencei háborúk miatt – ez a szám ismét felment 82-re (1537), egy év múlva 65, rá egy évre 72 gályát számlál, majd az 1540-es években visszatért az 1525-ös átlagra.⁷⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1494 és 1559 között zajló itáliai háborúk komoly hatást gyakoroltak az itáliai államok haditechnikájának, taktikájának és stratégiájának fejlődésére, átalakították a hadviselést, megváltoztatták, újragondolásra készítették az állami, politikai struktúrát és nem utolsósorban komoly gazdasági következményekkel jártak.

A mohácsi csata előestéjén – miután 1525-ben Páviánál a franciák döntő vereséget szenvedtek a császár, V. Károly hadaitól – az itáliai államok is feleszmélni látszottak, és kezdték megérteni, hogy akár mindenüket elveszíthetik. Diplomáciai tárgyalások kezdődtek Velence, Róma, Milánó, Lucca, Siena, Genova és a nemrégiben megválasztott spanyolelleses Medici pápa, VII. Kelemen (1523–1534) részvételével.⁷⁸ Nem sikerült azonban egyensúlyt teremteni I. Ferenc francia király és V. Károly császár között – ebben fontos szerepet játszott a felek egymással szembeni bizalmatlansága és kétkulacos politikája is –, így tovább folytatódtak a harcok, és az európai nagyhatalmaktól független Itália csak egy évszázadokkal később megvalósuló terv maradt csupán.⁷⁹ Az újabb itáliai konfliktus azonban

⁷³ Paoletti, *Gli italiani in armi*, 19–20.

⁷⁴ Pierangelo Campodonico, *Andrea Doria*. Genova, 1997.

⁷⁵ Ennio Concina, *L'Arsenale della Repubblica di Venezia*. Firenze, 2006.

⁷⁶ Mallett–Shaw, *The Italian Wars*, 211–212.

⁷⁷ Pezzolo, *The Rise and Decline*, 4.

⁷⁸ Paoletti, *Gli italiani in armi*, 37–38.

⁷⁹ Az Olasz Királyságot 1861-ben kiáltották ki, az 1815-ös bécsi kongresszust követően az egyesítést célul kitűző nemzeti mozgalom, a Risorgimento tevékenysége nyomán.

elvonta az európai hatalmak figyelmét I. Szulejmán szultán (1520–1566) nagyszabású terveiről, s így megteremtette a Magyar Királyság 1526. évi összeomlásának nemzetközi hátterét.

Az elhúzódó itáliai háborúkkal – melyekben mindkét oldalon harcoltak itáliai csapatok – azonban Franciaország végül nem nyert semmit, Nápoly és Milánó spanyol tartomány lett, és a spanyol hatalom az egész félsziget felett befolyást szerzett. Egyedül a Velencei Köztársaság és Savoia tudta megőrizni (részben formális) függetlenségét.

Györkös Attila

A SVÁJCI HADSZERVEZET ÉS HADERŐ A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN*

„Hol a testőreim? Védjék az ajtót!”

William Shakespeare¹

BEVEZETÉS

Az örök életű *Hamlet* egyik jelenetében Claudius dán király félelmében katonákat rendel ajtaja elé. A szöveget egyébként csodálatosan magyarra fordító Arany János szavaiból nem derül ki, hogy az ajtónállók milyen nemzetiségűek, de Shakespeare eredeti mondatát: „Where are my Switzers?” evidens módon fordította testőrökkel. Úgy Shakespeare, mint 19. századi magyar interpretátora számára egyértelmű volt: a testőrök csak svájciak lehetnek.

A helvét kantonok katonáinak hűsége és teljesítménye fogalommá vált a 15. század végétől kezdve, így gyakran alkalmazták őket testőrként is, s nem pusztán az angol íróóriás fiktív „Dániájában”, hanem például jobban ismert módon a pápai és a francia királyi udvarban is. 1792. augusztus 10-én, amikor a párizsi Tuilériákat ostromolta a francia forradalmi nép, a palotát zömében svájciak védték.

A szabad parasztokból és városlakókból toborzott svájci gyalogos haderő a középkor háborúiban számtalan esetben kitüntette magát. Morgartennél 1315-ben kivívta a szövetséges kantonok szabadságát a Habsburgokkal szemben. Nancy alatt, 1477-ben megverte a burgundi hadsereget. Győzelmet aratott az itáliai háborúk számos ütközetében, így 1513-ban Novaránál is. A késő középkor legrettegettebb és egyben legtiszteltebb hadereje volt a kortársak szemében.

---

* A tanulmány elkészítését a Debreceni Egyetem Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja (NKFIH-1150-6/2019) támogatta.

1 *Hamlet, dán királyfi*. IV. felvonás, 5. szín. Ford. Arany János. In: *William Shakespeare összes drámái*. III. Budapest, 1972, 328.

TERÜLET ÉS NÉPESSÉG

„Róma és Spárta több századon keresztül volt fegyveres és szabad. A svájciak ugyancsak fel vannak fegyverkezve, s ezért igen szabadok.”² Machiavelli sorai a svájciak szabadságát és katonai erejét emelik ki. A kantonok függetlensége csak évszázadok alatt alakult ki, taktikai képességeik pedig éppen az önállóságért vívott harcokban fejlődtek ki. A konföderáció kezdetei egészen a 13. századra nyúlnak vissza: a Német-római Birodalom perifériájának számító, sajátos önkormányzattal rendelkező alpesi területek közül három ún. erdei kanton, Schwyz, Uri és Unterwalden 1291-ben kötöttek szövetséget I. Habsburg Rudolf (1273–1291) hódító szándékainak meggátolására, s 1315-ben a morgarteni csatában meg is tudták védeni szabadságukat.

Az ún. Ősi Szövetséghez 1353-ban csatlakozott öt újabb kanton, nevezetesen Glarus, Zug, valamint Luzern, Zürich és Bern. Ez a Nyolc Régi Állam (*Acht Alten Orte*) lett a késő középkori svájci államszövetség alapja, amelyhez a 16. század elejéig még néhány független kanton és azok vazallus területei csatlakoztak.³ Fribourg és Solothurn 1481-ben, Bazel és Schaffhausen 1510-ben, míg Appenzell 1513-ban váltak a konföderáció részeivé. Nem teljes jogú tagként, de szövetségesként szerződésekkkel kapcsolódott hozzá Sankt-Gallen apátsága, Genf városa, Neuchâtel és Wallis vidékének számos területe.⁴ Imígyen 1513-ra már tizenhárom erdei és városi kanton alkotta a *de facto* függetlenségét elnyerő konföderációt. Az 1499-es „sváb háború” után ugyanis a svájci területek már nem vetették alá magukat a birodalmi határozatoknak. Svájc azonban *de jure* csak a vesztfáliai békék után, 1648-ban nyerte el a függetlenségét.

A kantonok gyakorlatilag teljes önállóságot élveztek, a szövetségnek nem volt közös hadserege, adminisztrációja vagy költségvetése. Az egyetlen olyan fórum, amely valamilyen módon összehangolta a kantonok politikáját, a havonta kétszer ülésező szövetségi gyűlés vagy diéta volt (*Tagsatzung*), amelyre minden teljes jogú terület követeket küldött. Döntéseiben elvileg konszenzusra kellett törekednie, de a Nyolc Régi Állam ezek alól kivonhatta magát. A kantonok szövetségi hálózatát alapvetően bi- és multilaterális kapcsolatok alkották, s ennek következtében csak alkalmanként lehet egységes külpolitikáról beszélni. Ebben éppen a 16. század hozott változásokat, amikor az itáliai háborúk során egységesen léptek fel valamelyik nagyhatalom mellett vagy ellen.⁵

Az államszövetség 16. század eleji lakosságának nagyságáról nincsenek megbízható adatok. Egyes kutatók félmillióra,⁶ mások a szerintem reálisabb kb.

2 Niccolò Machiavelli, *A fejedelem*. Ford. Lutter Éva. Budapest, 1993, 38.

3 Albert Winkler, The Battle of Murten: The Invasion of Charles the Bold and the Survival of the Swiss States. *Swiss American Historical Society Review* 46:1 (2010) 11.

4 John Casparis, The Swiss Mercenary System: Labor Emigration from the Semiperiphery. *Review (Fernand Braudel Center)* 5:4 (Spring 1982) 594.

5 Amable Sablon du Corail, Marignan. Triomphe de l'ordre monarchique sur les libertés médiévales. *Commentaire* 156 (2016) 834–835.

6 Clive Church–Randolph Head, *A Concise History of Switzerland*. Cambridge, 2013, 99.

800 000 főre⁷ teszik. A század végén, ugyancsak becslések szerint, a lakosok mintegy öt százaléka, azaz kb. 40-50 000 ember szolgált idegen államok hadseregeiben.⁸

VALÓS HADIPOTENCIÁL

Úgy tűnik, hogy a 15–16. század fordulóján a fent említettnél kisebb seregeket lehetett mozgósítani. 1476-ban Grandsonnál 20 000 fő szállt szembe Merész Károly burgundi herceg hadseregével,⁹ az 1513-as novarai csatában mintegy 9000 fő vett részt,¹⁰ két évvel később Marignanónál azonban már egy 23 000-es haderő próbálta megakadályozni, hogy I. Ferenc elfoglalja Milánót. 1522-ben kb. 16 000 svájci szolgált a francia hadseregben.

Olivier Bangerter svájci hadtörténész az 1513-as hadjáraton részt vevő haderő eredetét régiókra lebontva is feltárta. Adatait most nem részletezzük, csupán néhány tendenciára hívnánk fel a figyelmet. A kantonok és társult tartományok egyenként néhány száz főt állítottak ki a közös hadseregbe. A legnagyobb létszámmal, 1250 katonával a népes Bern és Zürich képviseltette magát, a többi kanton általában 400–700 zsoldost küldött, az alávetett tartományok pedig pusztán csak néhány tucat főt. Ezt a haderőt azonban jelentősen, mintegy 3000 fővel egészítették ki az önkéntesek, akik nem a konföderáció gyűlésének határozata alapján, hanem saját elhatározásból (nem fizetésért, hanem a zsákmány reményében) indultak hadba.¹¹

Az utóbbiak jelentőségét nem szabad alábecsülni. 1477. január 5-én a nancyi ütközetben svájci oldalról csak mintegy 6000 önkéntes vett részt. S nem pusztán vereséget mértek ellenfeleikre, hanem azok vezére, Merész Károly burgundi herceg is életét vesztette a csatában. A korabeli Európa leggazdagabb és legelőkelőbb uralkodóját ruháitól megfosztva, vadállatok harapásaitól megcsonkítva találták meg a fagyban két nappal később.¹²

A HADSZERVEZET SAJÁTOSSÁGAI

A svájci haderő gyakorlatilag könnyűfegyverzetű gyalogosokból állt. Jelentős lovasság vagy tüzérségi erő nem mutatható ki soraikban. Úgy tűnik, hogy ágyúkat csupán a burgundi vagy Habsburg-háborúkban várvédelemben használtak, nyílt ütközetekben nem.

A gyalogság jellemzően páncélzat nélkül harcolt, pikával és alabárdal volt felszerelve, ezek mellett a löfegyverek viszonylag kisebb hangsúlyt kaptak. Egy korai adat szerint 1443-ban például Zürich kanton 2760 katonája közül 58%

7 Norman John Greville Pounds, *An Historical Geography of Europe 1500–1840*. Cambridge, 1979, 102.

8 Church–Head, *A Concise History*, 99.

9 Winkler, *The Battle of Murten*, 18–19.

10 Olivier Bangerter, *Novare (1513). Dernière victoire des fantassins suisses*. Paris, 2012, 67–69.

11 Bangerter, *Novare (1513)*, 68.

12 Henri Dubois, *Charles le Téméraire*. Paris, 2004, 439–440.

alabárdos, 23% pikás, 17% számszerűjász volt, és csupán 2% rendelkezett tűzfegyverrel.¹³ Idővel a számszerűj érhető módon háttérbe szorult az arkebúz javára, de a lőfegyverek a vizsgált korszakban sohasem váltak meghatározóvá, viszont az alabárdal szemben megnőtt a pika jelentősége: 1515-ben, a marignanói csatában már a svájci haderő kb. fele rendelkezett pikával, 45%-a alabárdal, és mindössze 5%-a tűzfegyverrel.¹⁴ A lőfegyverek aránya pedig éppen csökkenő tendenciát mutatott. Ennek oka az ekkoriban elterjedő tűzfegyverek relatív drágaságában rejlett, ami kevésbé tette vonzóvá használatukat. Ezt a problémát a kor szereplői is felismerték: 1499-ben Bern kanton elrendelte, hogy növeljék meg azon katonák fizetését, akik tudják használni a fegyvert, de nem rendelkeznek vele. 1521-ben a pápai zsoldban álló svájci arkebúzosok fél forinttal nagyobb zsoldot kaptak, mint a szálífegyverrel rendelkező társaik. Ulrich Zwingli, a későbbi reformátor, aki az 1510-es években Glarus kanton tábori lelkészeként többször is megfordult az itáliai harcmezőkön (a novarai és marignanói csatákban is),¹⁵ így nyilatkozott erről: „Legyen különös figyelmetek arra, hogy minden egység harmada vagy negyede rendelkezék arkebúzzal, mivel a jövőben tűzfegyverekkel fogják vívni a háborúkat.”¹⁶

Taktikai alakzatként a harctéren négyszög alakú formációban küzdöttek, ahol a külső sorokban pikások védték a lovassági támadásoktól a négyszög belsőjében tartózkodó alabárdosokat és lőfegyvereseket, akik viszont könnyedén kilőhettek vagy kitörhettek a biztonságot jelentő védelemből.¹⁷

Sablon du Corail francia hadtörténész szerint a svájci haderő felemelkedésének és sikerének titka három jellemzőben rejlik. Elsősorban az egyszerű, de hatásos fegyverzetben, amely úgy a gyalogság, mint a lovasság ellen védelmet és megfelelő támadóképességet nyújtott. A másik fontos elem a szolidaritás. A katonák verbuválása a kis közösségek szintjén történt, és a harcosok saját kantonjuk lobogója alatt, rokonaikkal, szomszédjaikkal, falubelijükkel vagy céhtársaikkal küzdöttek vállvetve, egymást segítve a harcmezőn. A csatában kinyilvánított dicsőség vagy gyávaság hazatérve örökre meghatározta az egyes személyek lokális megítélését. A harmadik az előbbiből következő vakmerőség és az ezt kísérő – még a korban is meglepőnek számító – erőszak, amely az ellenfél elrettentését szolgálta.¹⁸ Az 1444-es franciaellenes háborúban a feljegyzések szerint meg kellett nekik tiltani, hogy kivágyják halott ellenségeik szívét.¹⁹ Harminc évvel később, a burgundi háborúk idején, az héricourt-i csata után a svájciak felelősségre vonták német és lotaringiai szövetségeseiket, mert azok hetven előkelő ellen-

13 Douglas Miller, *The Swiss at War 1300–1500*. London, 1995 [1979], 16.

14 Sablon du Corail, Marignan, 836.

15 Stephen Brett Eccher, Huldrych Zwingli: Reformation in Conflict. *Perichoresis* 15:4 (2017) 34–35.

16 Bangerter, *Novare (1513)*, 66.

17 Winkler, *The Battle of Murten*, 12.

18 Amable Sablon du Corail, „Ce sont par nature des hommes féroces et rustiques”. L’art de la guerre suisse au tournant des XVe–XVIe siècles. In: Alexandre Dafflon–Lionel Dorthe–Claire Gantet (éd.), *Après Marignan, la paix de Fribourg entre la France et la Suisse*. Paris–Fribourg, 2018, 411–412.

19 Philippe Contamine, *War in the Middle Ages*. Oxford, 1986, 291.

séget fogságba ejtettek. Ugyanis a svájciak nem ejtettek foglyokat, ami megdöbbentőnek számított a korszak katonai felfogása szerint. 1476-ban a konföderáció tanácsa egyenesen határozatot hozott arról, hogy a csapatoknak „lehetőség szerint meg kell ölniük ellenfeleiket”. Amikor ugyanezen év márciusában a helvét csapatok visszafoglalták Grandson várát a burgundiaktól, a védőket mind egy szálig felakasztották.²⁰

A fent említett elképesztő vakmerőség sikert és kudarcot egyaránt hozhatott számukra. Az 1513-as novarai csatában a svájciak meglepetésszerű támadása hozta el a győzelmet az egyébként túlerőben lévő francia haderővel szemben.²¹ Két évvel később azonban ugyanez a bátorság vereséget eredményezett. 1515-ben Marignanónál a svájciak délután és meglepetésszerűen támadtak, s hatalmas veszteségeket szenvedve legázolták ugyan az ellenséges tüzérséget, de lendületüket megakasztotta a beálló éjszaka. A soraikat rendezni tudó franciák végül győzelmet arattak fölöttük.²² Bicoccánál 1522-ben (az ekkor már francia zsoldban harcoló) svájciak felelőtlen támadásukkal nem csupán a csatát veszítették el, de hatalmas emberveszteségeket is szenvedtek.²³

Ugyanakkor egy negyedik tényezőt is meg kell említenünk a svájci haderő kiemelkedő népszerűségét illetően: a hűségüket. A korszak kompániáinak zömétől eltérően a svájci kontingensek utolsó lehetőségükig harcoltak az őket megfizető hatalmak oldalán, és az árulást igen szigorúan büntették. Mivel hadba vetésük a konföderáció diétájának döntése alapján történt, a katonák gyakorlatilag saját közösségük dicsőségéért harcoltak – még idegenben is. A fentebb említett 1476-os rendelet szerint a svájciak egymás ellen nem küzdhettek. Ha ennek lehetősége mégis felmerült, akkor elutasították a harcot. Ennek jó példája az ún. „novarai árulás” története. 1500-ban Novaránál (nem összekeverendő az 1513. évi ütközetrel) úgy a várost ostromló francia seregben, mint az azt védő milánóiak között voltak svájci zsoldosok (akik nem a diéta döntése alapján, hanem önkéntesen szegődtek el egyik vagy másik hatalomhoz). A két kompánia nem akart egymás ellen harcolni, ezért a Louis de La Trémoille hadvezér által irányított franciák Lodovico Sforza (avagy Lodovico Il Moro) herceg kiadatásáért cserébe szabad elvonulást kínáltak a városban rekedt svájciaknak. A védők ekkor álruhába (zsoldosnak) öltöztették a herceget, akit viszont az elvonuláskor egy svájci katona, Hans Turman elárult, így Lodovico francia fogságba került. Az árulót a franciák 200 livre összeggel jutalmazták, de amikor hazatért Uri kantonba, elfogták, és árulásért kivégezték.²⁴

A svájci haderő további előnye a gyorsaság volt. Paradox módon ezek a gyakorlatos katonák olyan meglepő menetteljesítményekre voltak képesek, amelyek meghaladták a többi korabeli hadseregét. Ennek oka nyilván abban rejlett, hogy

20 Winkler, *The Battle of Murten*, 13, 19.

21 Laurent Vissière, *Novare ou l'échec de Louis II de La Trémoille (1513)*. *Bollettino storico per la provincia di Novara* 104 (2013) 228–230.

22 Didier Le Fur, *Marignan, 1515*. Paris, 2004, 114–132.

23 Sablon du Corail, *L'art de la guerre suisse*, 417.

24 Valentin Groebner, *Liquid Assets, Dangerous Gifts: Presents and Politics at the End of the Middle Ages*. Philadelphia, 2002, 99.

a helvét kontingensek kevés trénnel, ágyúk nélkül, minimális hadtáppal közlekedtek, ami jelentősen felgyorsította mozgásukat. A harcosok csupán néhány napi élelmet vittek magukkal, s jellemzően a terepen látták el magukat.

A lotaringiai herceg kérésének eleget téve, 1476-ban a konföderáció diétája december 4-én engedélyezte a burgundiak elleni toborzást, s a kb. 6000 fős alakulat egy hónappal később a hideg időjárás és a kedvezőtlen terepviszonyok ellenére már Nancy alatt vállalt ütközetet. 1513 tavaszán-nyarán a Lombardiát érő francia támadás kivédésére vonultak fel a svájciak. XII. Lajos mintegy 16 000 fős hadseregének huszonöt nap kellett az Alpokon való átkeléshez a Mont Cenis-hágón keresztül (április 23.–május 17.). Az ellenük felvonuló svájciak ennél sokkal gyorsabbak voltak: a milánói herceg kérésére a helvét diéta április 28-án döntött 4000 katona elküldéséről (amelyhez kétezernyi önkéntes is csatlakozott), május 4-i indulással. A keleti és nyugati kantonok haderői már május 18-án egyesültek az észak-lombardiai Aronában, azaz a svájci gyalogság a kései indulás dacára időben érkezett meg a felvonulási területre. Május 21-én a kantonok gyűlése újabb erősítést szavazott meg: döntése alapján hat nappal később még 8000 katona indult el délre, hogy csatlakozzék a korábban elküldött sereghez. Az erősítésnek az a része, amely a Szent Gotthárd- és a Simplon-hágókon kelt át, már június 4-én megérkezett az Oleggióban megjelölt találkozási ponthoz. Igaz, a keleti kantonok hadereje, amely a Szent Bernát-hágón keresztül indult délre, elkészt a novarai csatából (június 6.).²⁵

A svájciak kiemelkedő mobilitása gyakran előnyükre vált, máskor azonban problémákhoz is vezetett: 1510-ben, akárcsak egy évvel később, a milánói hercegségbe érkező gyalogság annyira felkészületlennek bizonyult, hogy „pénz és élelem híján kénytelen volt hazatérni”.²⁶ A gyenge logisztikai háttérrel rendelkező svájciak ezért a hadjáratok során minél korábban döntő ütközetre törekedtek, hiszen a hosszan elnyúló harci események veszélyeztették seregük ellátását. Ahogy azt a kortárs Machiavelli megfogalmazta: „A svájciak nem szívesen távolodnak el a határvidéktől a síkság felé, mert nem merik maguk mögött hagyni a jól megerősített helyeket, joggal félnek, hogy nem jutnának élelemhez, és nem érnének vissza a sík vidékről a hegyek közé.”²⁷

A SVÁJCIK SZEREPE A NEMZETKÖZI KONFLIKTUSOKBAN

Bár a svájci gyalogság harcmodora a 14. századi függetlenségi háborúk során alakult ki, katonai képességeik kezdetben nem keltettek jelentős feltűnést a kortárs európai nagyhatalmak körében. Az első uralkodó, aki maga is szembesült bátorságukkal, szervezettségükkel és vakmerőségükkel, XI. Lajos (1461–1483) francia uralkodó volt. Lajos még trónörökösként császári szövetségben vezetett hadsereget a kantonok ellen 1444-ben. A százéves háború eme tűzszüneti idő-

25 Az adatokról ld. Bangerter, *Novare (1513)*, 77.

26 Francesco Guicciardini, *Itália története [1494–1534]*. Budapest, 1990, 222.

27 Niccolò Machiavelli, *Körkép a franciaországi állapotokról*. Ford. Iványi Norbert. In: *Niccolò Machiavelli művei*. I. Budapest, 1978, 663.

szakában a Franciaországban fosztogató fizetetlen zsoldosok – akiket köznyelven csak *écorceur*oknak (szabad fordításban: „népnyúzó”-nak) neveztek –, rengeteg problémát okoztak, s a hadjáratnak legalább annyira volt célja a szövetséges Habsburgok megsegítése, mint ezen katonák foglalkoztatása. A mintegy 12 000 főnyi királyi haderő Bazel előtt, Sankt Jakob an der Birsnél ütközött meg a svájciak mintegy 1500-2500 főnyi, kisebb kontingensével. Az ádáz küzdelemben a svájciak nem adták fel állásaikat, s mind egy szálíg meghaltak a csatamezőn. A győzelemért azonban drága árat kellett fizetni: mintegy 4000 francia katona esett el az ütközetben.²⁸

Lajos megtanulta a leckét: szövetséget kötött a konföderációval, és egész uralkodása idején szolgáltak hadseregében svájci gyalogosok, akik közben nemzetközi hírnevet szereztek a burgundi herceg elleni győztes csatáikkal (Grandson, Morat/Murten, Nancy, 1476–1477). Bár utódja, VIII. Károly (1483–1498) pénzügyi megfontolásokból először felmondta a kapcsolatot, itáliai hadjáratában (1494–1495) ő sem nélkülözhetette támogatásukat.

XII. Lajos király elsősorban Milánó elfoglalása érdekében kötött szövetséget a kantonokkal 1499-ben, s a jó kapcsolat tíz esztendőn át tartott. Csupán 1510-ben történt ebben változás, amikor a helvét diéta megengedte II. Gyula pápának (1503–1513), hogy mintegy 6000 katonát toborozhasson „saját védelmére”, így a svájciak barátokból ellenfelekké váltak.²⁹ Az 1515-ös marignanói csata tragikus veszteségei kellettek ahhoz, hogy a kantonok újra a francia korona szövetségeseivé váljanak: az 1516. november 29-én Fribourgbán megkötött „örökbéke”-szerződés következtében I. Ferenc király (1515–1547) a továbbiakban újra számíthatott a konföderáció katonai támogatására.³⁰ A svájci katonák Bicoccánál (1522) és Paviánál (1525) is francia oldalon harcoltak, bár mindkét esetben sikertelenül.

Ahogy a fentebb említettekből is kiderült, amikor egy külföldi hatalom svájci katonákat kívánt szolgálatába fogadni, diplomáciai úton kellett megegyeznie a konföderációval. A szövetség megkötése (azaz az engedély elnyerése) után az adott állam a diéta által meghatározott létszámú kontingenst fogadhatott fel, amelynek toborzása, hadrendbe állítása és irányítása a kantonok feladata volt, de ezért a konföderáció számára évi járadékot kellett fizetnie – a katonák zsoldján felül. A diéta ezt az összeget aztán szétosztotta a kantonok között a kötelezettségeik teljesítésének arányában.

Bár a fentebb már említett 1476-os – és többször megerősített – rendelet szerint a svájciak nem harcolhattak egymás ellen, az 1500. évi novarai eset rávilágított arra, hogy a hivatalos szerződéseket áthágva, az önkéntesek képesek voltak bármelyik hatalom szolgálatába elszegődni. Ezt próbálta megakadályozni az 1503-as *Pensionsbrief*, amely megtiltotta az önkéntesek engedély nélküli alkalmazásba állását, és szabályozta a toborzás és a hadba vonulás menetét.³¹

28 Paul Murray Kendall, *Louis XI. „...l’universelle araigne...”*. Paris, 1974, 32–40.

29 Alain Marchandisse, *Les Français, les Suisses, l’Empire (1499–1516)*. In: Marino Viganò (a cura di), *Marignano 1515: la svolta. Atti del congresso internazionale Milano, 13 settembre 2014*. Milano, 2015, 310–313.

30 Sablon du Corail, Marignan, 841.

31 Casparis, *The Swiss Mercenary System*, 597–598.

„HA PÉNZ NINCS, SVÁJCI SINCS”: A FINANCIÁLIS KÉRDÉSEK

Jean Racine 17. századi francia drámaíró fent idézett megjegyzése³² ugyan a kapupénzt szedő, zömében svájci származású párizsi házmesterekre vonatkozott, utalása később mégis a hadseregre vonatkozó toposszá vált, hiszen a finanszírozás valóban jelentős szerepet játszott a helvét zsoldosok alkalmazásában.

Amikor 1476 telén, a nancyi hadjárat előtt II. René lotaringiai herceg (1473–1508) a konföderáció segítségét kérte, az csupán az önkéntesek toborzását engedélyezte, hivatalosan nem kívánt részt venni a hadműveletekben. René a kb. 6000 főnyi svájci seregtest felállításáért 40 000 rajnai forintot ígért, amelynek negyedét előre ki is fizette a szövetség számára, a maradékot pedig a sikeres hadjárat utánra ígérte, és kötelezettségét teljesítette is!³³ Nem volt ez azonban mindig így. Az első itáliai hadjárat idején, 1494–1495-ben, a francia hadseregben több ezer svájci szolgált, de zömük csak évekkel később kapta meg a zsoldját.

A zsold elmaradása vagy késlekedése komoly problémákhoz vezethetett. 1510-ben az akkor pápai szövetségben harcoló svájciak betörték ugyan a franciák által uralt Lombardiába, de mivel nem tudtak eljutni Rómáig (a zsold kifizetésének helyéig), s a II. Gyula által megbízott Fuggerek sem utaltak számukra pénzt, gyakorlatilag harci tevékenység nélkül vonultak haza.³⁴ Bicoccánál, 1522-ben pedig azért kezdeményeztek vakmerő (és végzetesnek bizonyuló) támadást, mert a zsoldot csak a hadjárat sikeres befejeztével vehették (volna) fel.

Mindazonáltal a svájciak a korszak jól megfizetett katonái voltak. Egy pikával vagy alabárdval felfegyverzett katona a 16. század elején négy és fél rajnai forint zsoldot kapott havonta. A ritkaságszámba menő arkebúzosok (nyilván drágább hadfelszerelésük és speciálisabb képzettségük miatt) öt forintban részesültek, csakúgy, mint az alacsonyabb beosztású tiszthelyettesek. Mindez fél-egy forinttal volt magasabb, mint egy német *landsknecht* fizetése.³⁵ A jövedelem értékének megbecsülését segíti, ha tudjuk, hogy ezek az összegek egy átlagos svájci mesterember keresetének a kétszeresét jelentették, és a potenciális zsákmány lehetősége még vonzóbbá tette a szolgálatot.³⁶

32 Eredetiben: „*Point d'argent, point de Suisse*”. Jean Racine, *Les Plaideurs* [A pereskedők]. I. szín, 1. jelenet, ford. Györkös Attila. Bár a darabnak van magyar fordítása (Jean Racine, *A pereskedők*. Ford. Illyés Gyula. In: *Jean Racine összes drámái*. Budapest, 1963), a fenti francia kifejezés ebben a formában (vö. 197. o.) nem szerepel benne.

33 Dubois, *Charles le Téméraire*, 435–438.

34 Guicciardini, *Histoire d'Italie*, 658–659.

35 Ld. erről Péterfi Bence tanulmányát ugyanebben a kötetben, 112. oldal.

36 Bangerter, *Novare (1513)*, 66.

A SVÁJCI GYALOGSÁG UTOLSÓ JELENTŐS GYŐZELME: NOVARA, 1513. JÚNIUS 6.

Lombardiát 1499-ben szerezte meg először XII. Lajos francia király, aki nagyanyja, Valentina Visconti révén formált jogot a területre. A következő évben lázadás tört ki hatalma ellen, amelynek leverése után egy bő évtizedre stabilizálódott a francia uralom Északnyugat-Itáliában. 1511-ben II. Gyula pápa azonban Szent Ligát alakított az egyre jelentősebb befolyással rendelkező franciák félszigetről való kiűzésére. Ebben partnerre lett gyakorlatilag az összes itáliai kisállam körében, támogatták törekvéseit a spanyolok és a Német-római Birodalom, és Anglia is igyekezett összehangolni politikáját a szövetséggel.³⁷

A svájci kantonok – ahogy korábban már említettük – sokáig a franciák megbízható katonai partnerei voltak, de 1510-től egyre inkább a pápai politikát támogatták. Ennek a számos kisebb nézetkülönbség mellett leginkább az volt az oka, hogy Milánó térsége a helvét kantonok számára mindig is befolyási övezetnek számított, nemcsak politikai-katonai, de gazdasági szempontból is. Az alpesi területek élelmiszerellátása és kereskedelme jelentős részben a lombard területektől függött, ezért az erős francia jelenlétre egyre inkább gyanakvással tekintettek.

Amikor a liga csapatai 1512-ben háborút indítottak a franciák ellen, a svájciak is megtalálták számításukat. XII. Lajos király unokaöccse, a fiatal Gaston de Foix 1512. április 11-én Ravennánál megütközött a spanyol–pápai főerőkkel, de pürrhoszi győzelmet aratott: a franciák diadalmaskodtak ugyan, viszont elvesztették az ekkor mindössze 23 éves és máris legendássá vált, „Itália villámá”-nak is nevezett főparancsnokukat. XII. Lajos pedig – eltúlózva az ütközet jelentőségét – seregének jó részét hazarendelte. Döntése tévedésnek bizonyult. II. Gyula biztatására a svájciak lerohanták Lombardiát, sorra foglalva el annak városait. Decemberre a franciáknak ki kellett üríteniük Milánót, ahol Massimiliano Sforza, a korábban uralkodó Lodovico II Moro fia herceggé kiáltotta ki magát. A konföderáció az új hatalom katonai támogatójának szerepét vállalta fel, ezzel biztosítva a helvét érdekeket a térségben. Azonnali eredményként megkapták Lugano és Locarno városait és még néhány kisebb területet.

A Szent Liga megszervezésében és egybetartásában fáradhatatlanul tevékenykedő II. Gyula 1513 februárjában meghalt. Utódja, X. Leó folytatta elődje politikáját, s minden erővel igyekezett megakadályozni a franciák újbóli térnyerését Észak-Itáliában. Míg Franciaország és a kimerült Velence március 11-én szövetségre lépett egymással,³⁸ a pápa a meheleni egyezményben igyekezett megtartani a Liga még létező szövetségeseit, a helvét kantonokat, Angliát és a Német-római Birodalmat az újabb fenyegető francia invázió árnyékában. Valóban, Lajos csapatai májusban átkeltek az Alpokon, de a hercegség védelmére igyekvő svájci erők is megérkeztek május-június folyamán.³⁹

37 A kor diplomáciai változásairól részletesen: Didier Le Fur, *Louis XII. Un autre César*. Paris, 2001, 95–112.

38 Le Fur, *Louis XII*, 106.

39 Erről ld. fentebb a logisztikai kérdésekről írottakat.

A franciákat Louis de La Trémoille vezette, az itáliai háborúk veteránja, aki 1494-től kezdve minden hadjáratban részt vett. Hadereje kb. 16 000 főből állt, köztük 1375 nehéz- és 670 könnyűlovas, 7500 német *landsknecht*, 6500 egyéb (zömében gascogne-i és pikárdiai) gyalogos, valamint 18 ágyú.⁴⁰ Érkezésük hírére május 30-án Milánóban lázadás tört ki Massimiliano herceg ellen, aki a népharag előtt a Milánótól kb. 50 km-re nyugatra fekvő Novarába menekült. La Trémoille úgy gondolta, hogy Milánó elfoglalása várthat magára, első stratégiai célként inkább a herceget kell fogságba vetnie, ahogy azt ugyanennél a településnél Massimiliano apjával, Lodovico II Moróval is tette tizenhárom évvel korábban. A francia vezetés közben arra is számított, hogy a szövetséges Velence csapatai is megérkeznek, és így jelentős számbeli fölénnel tudják folytatni a hadjáratot.

A franciák június 4-én kezdték el Novara ostromát. Másnap egy sikertelen roham után a támadók megtudták, hogy svájci csapatok indultak útnak Milánóból a város felmentésére. La Trémoille úgy határozott, hogy még aznap felhagynak az ostrommal, és visszavonulnak a Novarától kb. 10 km-re fekvő Trecato városkáig, nehogy két tűz közé kerüljenek. A döntés késő délután született, ezért a tábort bontó hadsereg aznap csak néhány kilométert haladt keleti irányba, és Trecato előtt, Ariottánál, nagyon kedvezőtlen terepen, egy csatornáktól szabdalt erdős-mocsaras területen ütött tábort, amit – támadástól nem tartva – meg sem erősítettek.⁴¹ Ez végzetes hibának bizonyult.

A Novara felmentésére érkező kb. 9000 fős svájci haderő valóban megérkezett, és június 6-án éjjel után nem sokkal meglepte a felkészületlen francia tábort. Taktikájuk egyszerű volt: a sereg zöme, mintegy 7000 katona, a francia ágyúkra és az azokat őrző német *landsknechtekre* támadt, míg a két szárny, külön-külön kb. 1000 fő, jobbról és balról kerítette be az ellenséget, s szinte harci cselekmény nélkül tudta biztosítani a terepet. A váratlanság ereje és a kedvezőtlen terepviszonyok ugyanis nem engedték, hogy a francia nehézlovasság a szárnyakon ellentámadásba kezdjen,⁴² így az ütközet gyakorlatilag az ágyúk elleni rajtaütésre koncentrált. A meglepett, de gyorsan akcióba lendülő francia tüzérség – Guicciardini szerint a sötétség miatt szinte vaktában⁴³ – löni kezdett, s még így is hatalmas veszteségeket okozott a svájci főerőnek. A zsoldosok azonban mégis elérték és elfoglalták az ágyúkat, és elkeseredett közelharcba bocsátkoztak az azokat védő német *landsknechtekkel*. Magát La Trémoille-t is álmában érte a támadás, s csak nehezen, lábán és arcán megsérülve tudta magát kiverekedni az ellenség gyűrűjéből. A francia

40 Vissière, Novare, 225.

41 Vissière, Novare, 228. Tegyük hozzá, hogy Kelly DeVries éppen ellenkezőleg úgy gondolja, hogy a szálláshely kiválasztása tudatosan történt (Kelly DeVries, Novara, 1513. In: Kelly DeVries et al. [szerk.], *Sorsdöntő csaták, melyek megváltoztatták a hadviselés arculatát, i. e. 1457–i. sz. 1991*. Budapest, 2009, 96.). Ennek ellentmond az, hogy a terepviszonyok miatt a francia nehézlovasság egyáltalán nem tudott támadásba lendülni a csata során.

42 A szentánú Martin du Bellay visszaemlékezései szerint „a nehézlovasság nem tudott segíteni a gyalogságnak a csatornák és a köztük levő nagy árkok miatt”. Idézi: Bangerter, *Novare (1513)*, 90.

43 Guicciardini, *Histoire d'Italie*, 868–870 (Livre XI, chap. XII).

erők megfutamodtak, de a svájciak lovasság híján nem üldözték őket, inkább az elfoglalt tábor fosztogatása kötötte le őket.

A francia haderő kb. negyede-harmada vesztette életét, szinte elenyésző számban a nehézlovasság soraiból, de különösen nagy arányban a német gyalogosok közül. A svájciak jelentős, mintegy 1000-1300 fős veszteségének felét a tüzérségi tűz okozta.⁴⁴ Az ütközet jelentősége abban állt, hogy La Trémoille nem tudta menekülő csapatait újjászervezni, s elhagyta nemcsak az ütközet helyszínét, hanem magát Lombardiát is.

Novaránál azonban így sem ért véget a francia–svájci konfrontáció. Szeptemberben a kantonok hadereje betört a francia Burgundiába, és ostrom alá vette annak központját, Dijont. XII. Lajosnak csak hatalmas anyagi áldozatok révén sikerült felmentenie a várost: 400 000 écu váltságdíjat ajánlott fel a konföderáció csapatainak a békéért (ebből 25 000-et azonnal össze is adtak a város lakói).⁴⁵ Az itáliai háborúk bonyolult történetében ekkor egy új, de rövid szakasz kezdődött: a svájci katonai erők által támogatott független milánói hercegség efemer korszaka, amit két évvel később az új francia uralkodó, I. Ferenc számolt fel a marignanói csata után.⁴⁶

SVÁJCI KATONÁK TESTŐRSZEREPEBEN

A tanulmány elején idézett sorokból kitűnik, hogy Shakespeare számára a királyi testőr és a svájci katona egymásnak megfeleltethető fogalmak voltak. Nem volt ez mindig így. Bár ahogy fentebb láttuk, a kantonok nagy számban kölcsönöztek haderőt a 15. század végétől egyes európai hatalmaknak, először VIII. Károly francia király bízta rájuk személyes biztonságát 1496-ban vagy 1497-ben. Míg a zsoldosok saját parancsnokuk alatt szolgáltak, a kezdetben 127 főből álló, *Cent-Suisses* (Száz Svájci) nevű testőrkompániát francia irányítás alá helyezték.⁴⁷

A királyi testőrség svájci alakulatai azonban csak 1616-tól kerültek állandó szolgálatba, ekkor már önálló ezred formájában, amely nyolc, egyenként százhatvan fős egységből állt. A gárda alapvető feladata a királyi palota védelme, az uralkodó személyes biztonságának garantálása, illetve kíséretének biztosítása. Erre a 17. század közepi forrongások (a Fronde mozgalom, 1648–1653) közepette

44 A veszteséget értékelő szakirodalmi adatok nem egységesek. A franciáknál DeVries 3700 főről, Bangerter 5-6000 főről ír, míg svájci oldalon DeVries 1300 emberről, Bangerter pedig 900–1000 katonáról tesz említést. DeVries, Novara, 97; Bangerter, *Novare (1513)*, 99–100.

45 Catherine Chédeau, *Le siège des Suisses à Dijon en 1513*. In: Gabriel Audisio (éd.), *Prendre une ville au XVIe siècle*. Aix-en-Provence, 2004, 21.

46 A marignanói csatáról ld. ugyanebben a kötetben Györkös Attila tanulmányát a francia hadszervezetről.

47 A *Cent-Suisses* megalakulásáról nincs egységes álláspont az általam ismert szakirodalomban. Legújabbban Patrick Villiers 1496-ra datálja, és parancsnokaként Louis de Meuthont említi, Potter szerint egy évvel később alakult meg a testület Guillaume de la Marck vezetésével: Patrick Villiers, *La garde suisse, de Marignan aux Tuileries?* In: Jean-Jacques Roche (éd.), *Des gardes suisses à Blackwater. Mercenaires et auxiliaires d'hier et d'aujourd'hui*. Paris, 2010, 32, illetve David Potter, *Renaissance France at War: Armies, Culture and Society, c. 1480–1560*, Woodbridge, 2008, 125.

nagy szükség is volt. Az egyre növekvő létszámú svájci gárdát az 1600-as évek közepén kettébontották egy nagyobb létszámú „külső gárda”-ra (*garde du dehors*) és a továbbra is *Cent-Suisses*-nek nevezett „belső” egységre. Az előbbi katonai hadműveletekben is részt vett, míg az utóbbi továbbra is testőrséggént funkcionált. A francia forradalom idején, 1791-ben a gárdát feloszlatták, de a Tuilériákat továbbra is 950 svájci katona védte, akik közül hatszáz meghalt a királyi palota 1792. augusztus 10-i ostromában.⁴⁸

Úgy tűnik, hogy II. Gyula pápa (1503–1513) is kora francia modelljét követte, amikor 1505 júniusában megegyezett a helvét diétával kétszáz gyalogos állandó zsoldba fogadásáról. A svájci parancsnokok irányítása alatt azonban csupán százötven gárdista állt római szolgálatba 1506. január 22-én.⁴⁹ Hűségükre és bátorságukra igen nagy szükség is volt 1527-ben, amikor a *Sacco di Roma* idején biztonságba kellett juttatniuk VII. Kelemen pápát (1523–1534) a várost megostromló és kifosztó Habsburg-zsoldosoktól. Elszántságukra jellemző, hogy a testőrség kétharmada halálát lelte a küzdelemben.⁵⁰

A kb. száz főből álló mai pápai gárda (*Pontificia Cohors Helvetica*) tagjai csak katolikus, svájci állampolgárságú, katonai előélettel rendelkező, 174 centinél magasabb férfiak lehetnek, akik azonban egyre inkább (bár nem kizárólag) csak protokollszerepet töltenek be, reneszánsz divatot követő díszes egyenruhájukban.

ÖSSZEFOGLALÁS

A svájci gyalogsági harcmodor a késő középkor harcművészetében bekövetkező változások egyik fontos előmozdítója volt. Taktikai újításai hozzájárultak a nehézlövesség háttérbe szorulásához az európai harcmezőkön. Úgy tűnik azonban, hogy néhány évtizednyi tündöklés után a 16. század első harmadában megjelenő újításokhoz már nem tudtak megfelelőképpen alkalmazkodni. Ahogy arra már Zwingli is felhívta honfitársai figyelmét: a jövő a tűzfegyvereké volt. Paradox módon ez már a megnyert novarai ütközetben is érzékelhető volt, de később még nyilvánvalóbbá vált. Ahogy a hadtörténetírás egyik nagy klasszikusa, Charles Oman fogalmazott: „Abban az időben, amikor az olaszországi nagy küzdelem iskolaként szolgált a többi európai nemzet katonasága számára, csak ők [a svájciak] nem voltak hajlandók tanulni.”⁵¹ Mindazonáltal a svájci katonák még évszázadokig szerves részét képezték az európai hadseregeknek, de egyre kevésbé újitóként, mint inkább megbízható végrehajtóként.

48 Villiers, *La garde suisse*, 33–35.

49 „*ducentos Elvetios pedites quos pro custodia palatii nostri tenere decrevimus.*” Idézi: Thomas Mür, Petermann von Hertenstein: Ein Prälatenleben am Beginn der Frühen Neuzeit. In: Urban Fink–Hervé de Weck–Christian Schweizer (hrsg.), *Hirtenstab und Hellebarde. Die Päpstliche Schweizergarde in Rom 1506–2006*. Zürich, 2006, 71.

50 Remo Ankli, Zürich und die Anfänge der Schweizergarde. In: Fink–de Weck–Schweizer (hrsg.), *Hirtenstab und Hellebarde*, 96.

51 Sir Charles Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*. Vol. 2. London–Pennsylvania, 1991, 273.

Györkös Attila

A FRANCIA KIRÁLYSÁG HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1494–1534)

TERÜLET ÉS NÉPESSÉG

A Francia Királyság területe és népessége a 15–16. század fordulóján alaposan megnőtt, ami részben a királyi hatalom terjeszkedésének, részben annak köszönhető, hogy a százéves háború utáni regenerálódás hatalmas demográfiai robbanást idézett elő. Kezdjük a királyság területi kiterjedésével. A francia történészek ezt a folyamatot szemérmesen a „királyi hatalom restaurációjának” nevezik: a százéves háború után, s részben annak következtében ugyanis a monarchia területén számos olyan nagybirtok létezett, amelynek urai legfeljebb csak elvileg, néha még úgysem ismerték el a királyi hatalom felsőbbbségét. A legnagyobbak közülük a két független hercegség, Burgundia és Bretagne, ezek mellett léteztek belső önállóságot élvező arisztokrata birtokok, például Bourbon, Berry, Anjou, Orléans, Alençon, Armagnac hercegségei, illetve grófságai.

Ezek a hatalmak aktívan beavatkoztak a királyi politikába, nehezen vagy egyáltalán nem fogadták el a növekvő uralkodói befolyást. Az így keletkezett feszültségből számos főúri lázadás tört ki a 15. század második felében, így a Praguerie (1440),¹ a Közjó Ligája (1465)² és a „bolond háború” (1487–1488).³ Közös jellemzőjük, hogy a királyi hatalom erősödése ellen a nagyobb hűbérurak ligákba

---

A tanulmány megírását az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport / LP 2014–13/2014 támogatta.

1 A király 1439. november 2-i rendelete nyomán – melyben egy kisebb állandó hadsereg felállítását rendelte el – Lajos trónörökös és a vele szövetséges arisztokraták felkeltek VII. Károly király ellen, s mozgalmukat csak hat hónap alatt sikerült elfojtani.

2 Miután XI. Lajos francia király (1461–1483) visszavette az 1435-ös arras-i szerződésben Burgundiának juttatott Somme menti városokat, Merész Károly burgundi herceg válaszul megszervezte a legbefolyásosabb francia főurakat tömörítő Közjó Ligáját. Hadai Montlhéry mellett vereséget mértek a királyi seregére, mire XI. Lajos a következő esztendőben megkötött conflans-i békében – kisebb birtokadományokkal megtoldva – vissza is adta a szóban forgó területeket Burgundiának.

3 Ez utóbbiról magyarul: Györkös Attila, A „bolond háború” – avagy a francia monarchia és az arisztokrácia utolsó összecsapása a középkorban. In: Pósan László–Veszprémy László (szerk.), *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, 2016, 100–112.

tömörültek, és együtt próbálták visszafordítani a gazdasági-katonai reformokat. A lázadások katonai úton való leverése általában sikerült, de az uralkodónak mindig kompromisszumokat kellett kötnie a tartós(nak vélt) béke érdekében.

Ugyanakkor az idő a Valois-dinasztiának kedvezett: 11 év alatt férfiágon kihalt a burgundi hercegi család (1477), az Anjou-ház (1481) és a bretagne-i dinasztia is (1488). Ha Burgundiát nem is sikerült teljesen megszerezni, sőt az ebből származó konfliktus gyakorlatilag évszázadokra szembeállította egymással a Habsburgokat és a francia királyokat, XI. Lajos király (1461–1483) mégis jelentős területeket csatolhatott vissza a monarchiához. 1481-ben pedig nem csupán a franciaországi Anjou-tartományok kerültek a koronához, hanem Provence is, amely a Német-római Birodalom területén feküdt. Az Anjou-örökséghez tartozott még a nápolyi királyi cím iránti jogigény is, amely az itáliai háborúk egyik legitimációs alapjává vált. Bretagne megszerzése házasság útján ment végbe: az ifjú VIII. Károly (1483–1498) feleségül vette a hercegség örökös-nőjét, Annát (igaz, ehhez háborút kellett viselnie).⁴ Ezzel a nagy feudális hatalmak önállósága véget ért.

A monarchia lakosságának növekedése tehát részben a királyság területi expanziójának köszönhető. A 16. század eleji Franciaország területe egyébként kisebb volt, mint ma: 450 000 km², szemben a mostani 551 000 km²-rel.⁵ Másrészt azonban 1453-tól kezdve, legalább az 1520-as évekig, jelentős demográfiai növekedést is meg lehet figyelni. Ennek arányait azonban már nehezebb megragadni, a francia szakirodalomban nem is találunk egyértelmű számadatokat.

Míg Philippe Contamine szerint a 15. század utolsó harmadában az országnak kb. 10 millió lakosa volt,⁶ Emmanuel Le Roy Ladurie szerint ugyanez a szám inkább csak 1450 körülre igaz, a százéves háború utáni helyzetre.⁷ Janine Garrisson történészi konszenzust említve úgy látja, hogy a francia népesség 1515-ben 16 milliós, 1547-ben 17 milliós, 1560-ban pedig 20 milliós volt.⁸ Arlette Jouanna szerint a százéves háború után hatalmas népességnövekedés indult meg, így az 1559-es határok között élő franciák száma 18 millióra tehető (a mai határokat számítva pedig mintegy 20 millióra).⁹ Mindezen bizonytalanságok mellett egy dolog biztosan kijelenthető: ez az ország ekkoriban Európa legnépesebb és legsűrűbben lakott országa volt.

AZ ÁLLAMI BEVÉTEL NAGYSÁGA

A Francia Királyságban az állami bevételek nagyjából négy pilléren nyugodtak: a fejadó (*taille*), a sóadó (*gabelle*), a segítségnek hívott különleges, tulajdonképpen forgalmi jellegű adók (*aides*) és az egyéb királyi jogon járó jövedelmek

4 Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'État royal. De Louis XI à Henri IV (1460–1610)*. Paris, 1987, 93–128.

5 Arlette Jouanna, *La France de la Renaissance*. Paris, 2009 [2001], 13.

6 Philippe Contamine, *War in the Middle Ages*. Oxford, 1986, 171.

7 Le Roy Ladurie, *L'État royal*, 23.

8 Janine Garrisson, *Royaute, Renaissance et Réforme, 1483–1559*. (Nouvelle histoire de la France moderne, I.) Paris, 1991, 14.

9 Jouanna, *La France*, 163.

(például vámok). Az eredetileg a százéves háború katonai költségeire szánt *taille* kivétele 1439-től kezdve nem függött a rendi gyűlésektől, bár ez alól néhány tartomány kivételt képezett. Az uralkodók – a kor viszonyaihoz képest – nagyon hatékonyan hajtották be a jövedelmeket, az országot adókerületekre osztva fel. Ennek révén a királyi jövedelem folyamatosan növekedett: míg uralkodása végén VII. Károly 1 800 000 tours-i *livres* összeggel bírt (egy tours-i livre kb. 0,6-0,4 velencei dukáttal egyenlő),¹⁰ fia, XI. Lajos és unokája, VIII. Károly egyre nagyobb jövedelemhez jutott: 1474-ben 2 700 000, a (háborúk miatt) különlegesnek számító 1481-ben 4 600 000, de még az átlagos esztendőnek számító 1490-ben is 3 900 000 *livres*-vel gazdagodott a kincstár.¹¹ XII. Lajos (1498–1515) alatt a jövedelmek eleinte némileg csökkentek, de 1514-ben már 4 830 000 *livres*-re rúgott a bevétel, ami a későbbiekben folyamatosan tovább nőtt, egyes számítások szerint 2,38%-kal évente. I. Ferenc halálakor (1547) elérte a 7,4 milliót.¹²

Ahogy látni fogjuk, a bevételek növekedése együtt járt a hadipotenciál emelkedésével, lehetővé téve a francia uralkodóknak, hogy nem pusztán egyes államokkal, hanem államszövetségekkel vagy akár az 1519 után hatalmasra duzzadt Habsburg Birodalommal is lépést tudjanak tartani.

A BECSÜLT HADIPOTENCIÁL

Természetesen a korabeli viszonyok és a forrásadottságok miatt nehéz objektív adatokkal szolgálni a hadipotenciált illetően. Az elbeszélő források gyakran alul- vagy túlbecsülik a létszámokat, egyéb, tárgyilagosabb dokumentumok (például zsoldfizetési könyvek) viszont csak szórványosan állnak rendelkezésünkre. Mégis úgy tűnik, hogy a francia hadipotenciál a 15. század közepétől számított mintegy száz év alatt több mint kétszeresére növekedett. Ennek okai a már említett demográfiai növekedésben, a királyi hatalom megerősödésében (ideszámítva a királyi jövedelmek emelkedését is), illetve a gyalogság szerepének növekedésében rejlettek.

10 A tours-i livre számolópenz, értéke 240 ténylegesen vert ezüstdénár. Velencei aranydukátra való átszámításakor azt vettük figyelembe, hogy a francia aranypénz, az *écu d'or* vagy *écu au soleil* aranytartalma és finomsága megközelítőleg azonos a dukátéval (utóbbi 3,55 g, előbbi 3,496 g). Az *écu* és a *livre* átváltási arányai ismertek, ezek alapján végzett számításaink szerint egy *livre* értéke a velencei dukáthoz a következőképpen alakult: 1475-ben 1 dukát = 0,6 *livre*, 1483-ban 0,55, 1516-ban 0,5, 1533-ban 0,44. Az adatokról ld. Natalis de Wailly, *Les variations de la livre tournois depuis le règne de Saint Louis jusqu'à l'établissement de la monnaie décimale*. Paris, 1857, 76–77. Adatai a mai napig visszacsengenek a szakirodalomban: Colin Martin, *Du cours des monnaies françaises au pays de Vaud – 1530–1798*. In: *Mémoires et documents publiés par la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève*. Tome XL. Genève, 1961, 241; Robert Jean Knecht, *Renaissance Warrior and Patron: The Reign of Francis I*. Cambridge, 1994, XX; David Potter, *A History of France, 1460–1560: The Emergence of a Nation State*. (New Studies in Medieval History) London, 1995, XVI (Note on Money and Measures).

11 Michel Mollat, *Az újjáépítés*. In: Georges Duby (szerk.), *Franciaország története*. 1. Budapest, 2005, 465.

12 Jouanna, *La France*, 412–413.

Így tehát, amikor XI. Lajos a Közjó Ligájának nevezett 1465-os főúri lázadások idején azt nyilatkozta, hogy 20 000 katonával rendelkezik, ez a szám éppen azért lehetett ilyen alacsony, mert nem számíthatott az ellene felkelő nagy feudális urak (Bretagne hercege, Anjou grófja) haderejére. A burgundi örökségért vívott háborúk idején viszont már kb. 45 000 ember állt harcban, természetesen ennek jó része a határszáron álló erődítményeket védte. Ugyanakkor Contamine kiemeli, hogy a század végére még békeidőben is képes volt az uralkodó kb. 20 000 ember fegyverben tartására, ami az (általa számolt 10 milliós lakosságot alapul véve) azt jelenti, hogy a felnőtt férfi lakosság kb. 1%-a szolgálta katonaként az uralkodót.¹³

Az elbeszélő források csalókák is lehetnek. Az itáliai források szerint VIII. Károly támadó hadereje 50 000 fő volt 1494-ben, míg maga uralkodó 18 000 lovassal és 12 400 gyalogossal számolt. Persze, mire Nápolyba ért, már ez a sereg is elolvadt, mert jelentős helyőrségeket hagyott hátra a különböző itáliai államokban. 1523-ban I. Ferenc kijelentette a külföldi követek előtt, hogy 50 000 katona áll készenlétben Milánó visszafoglalására; ám ez a szám még úgyis túlzásnak tűnik, hogy ennek zömét (mintegy 36 000 főt) a gyalogság tette ki. Ugyanakkor az 1540-es évek Habsburg-ellenes háborúiban már tényleg képes volt az uralkodó több fronton (a helyőrségeket továbbra is beleértve) mintegy 85 000 főt fegyverben tartani.¹⁴

A HADSZERVEZET SAJÁTOSSÁGAI – A LOVASSÁGBÓL SZERVEZETT ÁLLANDÓ HADSEREG

A francia haderő magját és sokáig legütőképesebb egységét, az állandó nehézlovasságot 1445 elején hozta létre VII. Károly királyi rendelettel (*grande ordonnance*). Ennek következtében olyan katonai egységek születtek, amelyek élén egy nehézlovas (a lándzsa), mellette pedig 5 könnyebb fegyverzetű segítő állt. Az így létrehozott, lándzsának nevezett alapsejteket kompániákba szervezték (*compagnie d'ordonnance*), aktív csapásmérő feladatokkal.

A lándzsa tehát olyan taktikai egységből állt, amelynek központjában a nehézpáncélos lovas állt, kisegítőként pedig két lovas íjász – pontosabban lovasított íjász –, egy *coutillier*-nek nevezett könnyűlovas (hosszú vékony kardjáról nevezték el így, de néha dárdát is hordott) és két apród vagy szolga tartozott hozzá.¹⁵

Mivel a királyi rendelet szövege nem maradt fenn, az első egységek számát csak Thomas Basin krónikás megjegyzéseire lehet alapozni, aki szerint kezdetben 1500 lándzsa szolgált a királynak. Úgy tűnik, ez a szám gyors emelkedésnek indult: az 1460-as években előbb 1800-ra nőtt, és a század végére akár meg is

13 Contamine, *War*, 169–171. Ennél azért láttuk, hogy az ország lakossága nagyobb lehetett, így az arány is változik.

14 David Potter, *Renaissance France at War: Armies, Culture and Society, c. 1480–1560*. (Warfare in History) Woodbridge, 2008, 63–64.

15 Jean Favier, *La guerre de cent ans*. Paris, 1980, 588–591.

haladhatta a 2500-at. A lándzsákat összefogó nagyobb egységek (*compagnie*) a szakirodalom egyes állításaival ellentétben nem mindig 100 nehézpáncélosból álltak, nem volt ritka a csupán 50–80 lándzsát számláló kompánia sem. Nagy megtiszteltetést jelentett egy kapitány számára, ha az uralkodó megnövelte egysége létszámát (és a vele járó zsoldot).

Mindez azt jelenti, hogy XI. Lajos hadereje legalább 11–15 000 állandóan hadra fogható katonára tehető. Ennek az erőnek a nagyságát értékelendő kell megjegyezni, hogy egyik nagy ellenfele, II. Ferenc Bretagne-i herceg 200–300 lándzsával rendelkezett, s azt sem tudta egész évben fenntartani. Merész Károly burgundi herceg 1471-ben szintén létrehozott (francia mintára) egy 1250 lándzsából álló haderőt, de ő sem tudta őket folyamatosan fizetni.¹⁶

VIII. Károly 1494-es itáliai hadjáratakor 2423 lándzsa állt szolgálatban, 1515-ben, a marignanói csata idején 3010, míg 1524-ben a páviai hadjáratkor kb. 3600 (tegyük hozzá, ez nem jelenti azt, hogy mindannyian részt is vettek volna a hadjáratokban, hiszen a háterszágot is védeni kellett).

Potter számításaiból tudni lehet, hogy átlagosan mennyi volt egy lándzsa havi fizetése: 1494-ben például 35 *livres*, 1515-ben vagy 1520-ban pedig 40 *livres*. Ezek nominális összegek, vásárlóértékük a fizetőeszköz mindenkori értékének megfelelően alakult. Ugyanakkor ne feledjük el, hogy ez a pénz 6 (változó felszereltségű) katona jövedelme volt.¹⁷

A francia haderő egyik gyengeségének az önálló könnyűlovasság hiánya számított. Az itáliai háborúk már az 1490-es évek közepétől megmutatták, hogy a lombardiai hadszíntéren a velenceiek által felfogadott ún. *stradioták*, azaz albán és görög, valamint egyéb balkáni származású könnyűlovak milyen hatékonysággal tudnak küzdeni. Gyengeségük mindazonáltal a fegyelmetlenségükben rejtett. Az 1495-ös fornovói csatában ők kezdték ugyan a harcot, de aztán a francia tábor fosztogatásába fogtak, s ezzel saját haderejüket gyengítették meg.¹⁸

Nem tudni, hogy a francia haderő pontosan mikortól alkalmazta a *cheval-légers* (könnyűlovasság) intézményét. 1513-ban XII. Lajos mindenesetre már parancsnokot nevezett ki a nyilván ugyanúgy Itáliából rekrutált, akkor „albánoknak” nevezett lovasság élére Jean Fontrailles, Astarac grófja személyében.¹⁹ Amikor ugyanabban az évben 1200 *stradiotát* (vagy „albánt”) helyeztek át az angolok által fenyegetett Északnyugat-Franciaországba, a helyi lakosság nagy félelemben élt miattuk, mert még abban sem voltak biztosak, hogy egyáltalán keresztények-e. Ugyanakkor Théroanne ostromakor egyedül ők tudtak utánpótlást bejuttatni az angolok által körülvett városba.²⁰

16 Philippe Contamine, *Guerre, État et Société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France*. Paris–Mouton–La Haye, 1972, 285–289.

17 Potter, *Renaissance France*, 214, 360–361.

18 Antonio Santosuosso, *Anatomy of Defeat in Renaissance Italy: The Battle of Fornovo in 1495. The International History Review* 16:2 (1994) 221–250.

19 Potter, *Renaissance France*, 87.

20 Györkös Attila, *Logisztika az itáliai háborúk korában*. In: Pósn László–Veszprémy László (szerk.), *„A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadsereg és katonai logisztika kérdéseiről*. Budapest, 2013, 160.

REFORM UTÁN REFORM – A GYALOGSÁG

A középkori francia hadszervezet másik gyengesége a jó minőségű gyalogság hiánya volt. A százéves háború nagy összecsapásai, Crécy (1346), Poitiers (1356) vagy Azincourt (1415) mind az angol gyalogos íjászok győzelméről szólt a lovaságot preferáló francia haderő fölött. Nyilván ezeknek az ütközeteknek a tapasztalatai vezettek oda, hogy VII. Károly király 1448. április 28-i rendeletével létrehozta a szabad íjászok (*francs archers*) intézményét. Az így felállított haderő leginkább a magyar telekkatonaság intézményére hasonlított. Minden egyházközségben 80 háztartás után²¹ kellett egy-egy íjászt kijelölni, akik szabadok voltak abban az értelemben, hogy mentesültek a közvetlen adók, különösen a fejadó (*taille*) alól, valamint aktív szolgálati idejükben havi 4 frank fizetést kaptak. Ezzel a rendelettel elméletileg mintegy 8000 gyalogossal bővült volna a francia állandó hadsereg létszáma.

Valójában az intézmény sohasem működött megfelelően. A *Franc-archer de Bagnolet* című korabeli pamflet éles gúnnyal illeti a szabad íjászokat: falusi lóköltők, csavargók álltak be a kompániákba, s íjászgyakorlatok mellett vagy helyett borozgattak, s kitüntetett státuszukat hangoztatva gőgös hangnemben diskuráltak.²² Valós harcászati értékük tényleg alacsony volt, így a Habsburg Miksa ellen vívott 1479-es guinegate-i csatában elszenvedett kudarc után (amely jórészt az íjászok fegyelmetlenségének volt köszönhető) XI. Lajos tulajdonképpen fel is számolta az intézményt.²³ Ennek ellenére vannak adataink a szabad íjászok későbbi alkalmazásáról az 1520-as évekből is, például a páviai csatában, ahol szintén kevés sikerrel küzdöttek. I. Ferenc 1535-ben véglegesen felszámolta ezt az intézményt.²⁴

Szintén VII. Károlyhoz fűződik az állandó hadsereg egy másik alakulatának, a helyőrségekben szolgálatot teljesítő haderőnek (*mortes-payes*) a létrehozása. A kifejezés (szó szerint kb. „halottfizetésűek”, de azt értve rajta, hogy kispénzűek) arra utalt, hogy az így alkalmazottak – védelmi szerepre kötelezve – nem nagyon hagyták el a várakat (*mortes*), jövedelmük pedig nem érte el a *compagnie d'ordonnance* tagjaiét. Szervezeti formájuk ez utóbbiéhoz hasonlított, de csak négy emberből állott (a *coutillier* és az egyik apród nélkül), akik a lándzsást kivéve gyalogosan szolgáltak.

A szabad íjászok alkalmatlanságát felismerve a francia uralkodók a későbbiekben zömében pikárdiai, normandiai és gascogne-i származású gyalogos haderőt alkalmaztak. Fegyverzetük a svájci mintát követve túlnyomó részben pika, kisebb részben alabárd, számszerj, majd arkebúz volt.²⁵ Mindazonáltal sem képzettségük, sem fegyelmük nem volt hasonlítható a svájci vagy német zsoldosokéhoz. Ez utóbbiak alkalmazása viszont jelentősen függött a nagypolitika alakulásától.

21 Michel Mollat szerint 50 háztartás után, ezt azonban a szakirodalom zöme nem támasztja alá. Mollat, *Az újjáépítés*, 454.

22 Louis Petit de Julleville, *Répertoire du théâtre comique en France au Moyen Age*. Genève, 1967, 269.

23 Favier, *La guerre*, 591.

24 Potter, *Renaissance France*, 104–105.

25 Potter, *Renaissance France*, 103, 105–106.

Míg VIII. Károly és XII. Lajos uralkodása elején a svájci zsoldosok játszották a legfontosabb szerepet a francia gyalogságban (Nápoly és Milánó meghódítása),²⁶ a helvét kantonok 1511 után a II. Gyula pápa (1503–1513) által létrehozott franciaellenes Szent Liga pártjára álltak. Így az 1512-es ravennai, az 1513-as novarai²⁷ és az 1515-ös marignanói²⁸ csatákban is a franciák ellen harcoltak. I. Ferenc később megnyerte magának a helvét szövetséget, így például az 1522-es bicoccai (francia részről vesztes) ütközetben már a francia oldalt szolgálták, csakúgy mint az 1524–1525-ös itáliai hadjáratban, így a páviai csatában is.²⁹

A másik idegen származású zsoldossereg a Német-római Birodalomból származott. A *landscknechtek* francia oldalon harcoltak Novaránál (1513) és Marignanónál (1515) is. Miután V. Károly német-római császár lett, a német zsoldosok már kevésbé álltak a francia királyok rendelkezésére, így aztán Bicoccánál is a Habsburg érdekeket szolgálták, bár a páviai csatában még mintegy 3000 *landscknecht* vonult fel I. Ferenc hadseregében, akik egyébként saját honfitársaik ellen harcoltak.³⁰

Miután kiderült, hogy a szabad íjászok nem jelentenek megoldást a francia haderő gyalogsági problémáira, a külföldi zsoldosok pedig sokba kerülnek, és alkalmazásuk a politika függvénye, az 1500-as évek elejétől több rövid életű elgondolás is született arról, hogy miként lehetne egy hatékonyabb állandó gyalogságot létrehozni. Végül 1534. július 23-i rendeletével I. Ferenc kialakította a „légió” elnevezésű intézményt, amely – ahogy a neve is mutatja – ókori római mintára kívánt állandó gyalogos erőt teremteni. Az *ordonnance* 7 légiót állított fel a határ menti és tengerparti régiókban (Bretagne, Normandia, Pikárdia, Burgundia-Champagne, Dauphiné-Provence, Guyenne és Languedoc). Minden légió 6000 főből állt, így összesen 42 000 katonából álló haderő jött létre. A légénységet és a tiszteket egyaránt saját régiójukból kellett toborozni. Minden légió élén egy ezredes és öt nemesi származású kapitány állt, akiket maga a király nevezett ki erre a posztra.

A katonák egy része arkebúzos, a többiek pikások voltak. Előbbiek számát 12 000 főben határozták meg, de régióként nem egyenletesen elosztva, például Bretagne-ban csak 10%, de a déli tartományokban 50% rendelkezett tűzfegyverrel, ami jól jelzi, hogy milyen irányban milyen erőt kívánt az uralkodó felmutatni. A légénység tagjait felmentették a fejadó fizetése alól, és hadjárat esetén a pikások 5 *livres*-t, az arkebúzosok pedig 6 *livres*-t kaptak fizetségként. Hamar

26 Amable Sablon du Corail, „Ne debatez pas avecques eulx, se non ainsi qu’ilz voudront”. Les Suisses au service de la France, de Louis XI à François Ier. In: Alexandre Dafflon–Lionel Dorthé–Claire Gantet (éd.), *Après Marignan, la paix perpétuelle entre la France et la Suisse*. (Mémoires et Documents, 4.) Paris–Fribourg, 2018, 301–317.

27 Olivier Bangerter, *Novare (1513). Dernière victoire des fantassins suisses*. (Collection Campagnes & stratégies. Grandes batailles, 95.) Paris, 2012.

28 Didier Le Fur, *Marignan, 1515*. Paris, 2004.

29 Angus Konstam, *Pavia 1525. The Climax of the Italian Wars*. (Osprey military campaign series, 44.) London, 1996, 20–21.

30 Konstam, *Pavia*, 35.

kiderült, hogy a 6000 fős egységek nem mozgathatók jól terepen, ezért kisebb, 300–500 fős kompániákba osztották be őket.

Ezek a légiók azonban ugyanúgy nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mint korábban a szabad íjászok. Bár az 1536–1537-es itáliai hadjárat során megállták a helyüket, később ugyanaz a fegyelmetlenség mutatkozott náluk, mint az íjászoknál. Ennek oka részben az volt, hogy a katonának állók a társadalom pereméről származtak: számos adat van arra, hogy gyilkosokból, útonállókból lettek légiósok, akiket nehéz volt fegyelmezni. 1536-ban például az Arles-ban állomásozó légió megtámadta a helyőrség idegen származású katonáit, más alkalmakkor pedig kereskedőket raboltak ki vagy civileket gyilkoltak meg. Úgy tűnik, hogy 1547 után a külföldi hadjáratokban nem alkalmazták őket, hanem határvédelmi feladatokat bízta rájuk.³¹

EGY MEGÚJÍTOTT FEGYVERNEM – A TÜZÉRSÉG

A francia tüzérségi technológia három szempontból hozott újítást a 15–16. század fordulóján. Egyrészt a korábban elterjedt kőlövedékek helyett fémeket (ólmot, de leginkább vasat) használt, másrészt lecsökkentette az ágyúk méretét és súlyát, amivel pedig – trénre helyezve – könnyebben hordozhatóvá tette a lövegeket. Ez jelentős mobilitási és hatékonyságnövekedést jelentett a franciák számára, különösen az itáliai háborúk során.

Az újítások jelentőségét a kortárs szereplők is azonnal felismerték. Francesco Guicciardini történeti munkájában így ír minderről: „[VIII. Károly 1494-es támadó seregével] egyesült a tengeren Genovába küldött nagyszámú tüzérség, melynek különleges fegyverei kőfalak törésére és harctéri küzdelemre szolgáltak. [...] [Az itáliai ágyúkkal ellentétben] a franciák csakis bronzból készült és sokkal könnyebb ágyúkat használtak, vasgolyóval helyettesítve az összehasonlíthatatlanul nagyobb és roppant súlyú köveket, vontatásra pedig az Itáliában használatos ökrök helyett lovakat fogtak a taliga elé, s így az erre kijelölt emberek és instrumentumok olyan mozgékonyakká váltak, hogy szinte a sereggel együtt tudtak haladni, s a falakhoz vontatott ágyúkat hihetetlen gyorsasággal fel lehetett állítani. A két lövés között eltelt idő is igen rövidre csökkent. [...] Károly tüzérségét egész Itália rettegte...”³²

Technikai részletekben gazdagabb a firenzei követek korabeli levele, amely 1494 nyarán Lyonból, még az itáliai hadjárat megkezdése előttről íródott, és a csatakigyókról szól: „Hatalmas tüzérségi erőt hoznak magukkal, minden egyes löveget szekéren szállítva. Az ágyúk nem túl nagyok, 300–100 font tömegűek, de nagy súlyú vasgolyókat használnak hozzájuk. Abból a célból, hogy az ágyúk nagyobb tüzerővel rendelkezzenek, megnövelték a löporkamra, vagyis a závarzat méretét, a cső viszont a vége felé keskenyedik, és egészen kicsi lesz a csőszájnál. Az ágyútest közepén szárnyak vannak, hogy a csövet lövegtalpra lehessen helyezni és rögzíteni. Minden lövegnek

31 Potter, *Renaissance France*, 112–117.

32 Francesco Guicciardini, *Itália története, 1494–1534*. Ford. Magyarosi Gizella. Budapest, 1990, 19–20.

saját szekere van, saját tüzérei, ágyúlövedékei és nagyszámú előre kimért lőporcsomag tartozik hozzájuk.³³

Bár a százéves háborút lezáró, döntő ütközetet, az 1453-as castilloni csatát is a francia tüzéség győzelmeként szokás értékelni,³⁴ úgy tűnik, hogy a könnyebb és fémlövedékeket használó tüzéség kialakítása Franciaországban is csak az 1480-as években kezdődött el.³⁵ Nyilvánvaló azonban, hogy a fenti itáliai források elsősorban a könnyű tüzéség, azaz a csatakigyók és falkonok szerepét emelik ki az Itáliában működő francia hadsereg egyik erősségéként.

Az egyes hadjáratokban használt tüzéségi eszközök mennyiségéről nincsenek megbízható adataink. 1495-ben az itáliai visszavonulás során, a fornovói csatában a franciák 37 löveget használtak, s ebből legalább 14 valóban hatékony nehézágyú volt (*quatorze pièces de grosse artillerie et puissante*).³⁶ Tegyük hozzá, hogy hatásuk így is inkább félelemkeltő, mintsem gyilkos volt.³⁷ Jean d'Auton, XII. Lajos krónikása az 1501-ben Nápoly ellen vonuló haderőnél 24 falkont és 12 nehézlöveget említ.³⁸ A falkon és a falkonett (*faucon, fauconette*) olyan tüzéségi eszköz, amely nagyságától függően kb. fél és 6 font súlyú ágyúgolyó kilövésére képes. A nehézlöveg (*gros canon*, más szövegekben *canon royal*) nagysága szintén erős szórást mutat: lehetett 20, de akár 80 fontos is. Az 1507-es, Genova melletti ütközetben a franciák 8 nehézlöveget és 30 *couleuvrine*-t állítottak fel.³⁹ Az utóbbi, magyarul csatakigyóként megnevezett ágyúfajta szintén általános értelemben vett lövegtípust jelöl, amelyen belül különböző kaliberű tüzfegyvereket találunk. Általános jellemzőjük, hogy a nehézlövegekkel vagy a falkonokkal ellentétben itt hosszú csövű, ezért pontosabb és nagyobb tűzerőjű ágyúkról van szó (ahogy azt a korábban említett firenzei követek levelében is olvashatjuk), amelyek lövedéksúlya 5 és 80 font között erősen változhatott.⁴⁰

1508-ban XII. Lajos összeíratatta az országaiban – tehát Franciaországon kívül itáliai területein is – található tüzéségi eszközök számát. A jelentésből kiderül, hogy (az arkebúzok nélkül) 483 kisebb-nagyobb ágyúval rendelkezett a királyság, de nem tudjuk, hogy ebből mennyi mobilizálható egy hadjárat idejére és mennyi a véderő nagysága. A leírás szerint 6 régi típusú ágyú (*bombarde, bombardelle*), amelyek kőgolyók kilövésére alkalmasak, 88 *serpentes*, azaz nehézlö-

33 Guidantonio Vespucci és Piero Capponi levele II. Piero de Medicihez, Lyon, 1494. június 8.: Abel Desjardins–Giuseppe Canestrini, *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane*. Vol. 1. Paris, 1859, 401–402.

34 Contamine, *War*, 199.

35 Emmanuel de Crouy-Chanel, *Précision, création et circulation du vocabulaire de l'artillerie à la Renaissance: qu'est-ce que le « basilic » de Rabelais?* In: Marie Madeleine Fontaine–Jean-Louis Fournel (dir.), *Les mots de la guerre dans l'Europe de la Renaissance*. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 154.) Genève, 2015, 30.

36 *Mémoires de Philippe de Commines*. Éd. par Mlle Dupont. Vol. 2. Paris, 1843, 453.

37 Santosuosso, *Anatomy of Defeat*, 235.

38 „vingt et quatre faulcons et douze gros canons”: René de Maulde la Clavière (éd.), *Chroniques de Louis XII par Jean d'Auton*. Vol. 2. Paris, 1891, 13.

39 Potter, *Renaissance France*, 155.

40 Ezért különböztették meg ún. *grande, batarde* és *moyenne couleuvrine*-t a korszakban. Ld. De Crouy-Chanel, *Précision, création*, 30.

veg, 38 nagyobb csatakigyó (*grande couleuvrine*, azaz kisebb kaliberű, de szintén nehézlöveg) és 256 falkon tartozott a királyi arzenálba.⁴¹

Az 1513-as novarai ütközetben a francia haderő kb. 20–25 ágyúval rendelkezett, viszont ezek típusait a források alapján nem lehet meghatározni.⁴² A marignanói csatában (1515) a franciák ennél jóval nagyobb tüzérvél harcoltak: legalább 72 – nem ismert minőségű – ágyúval és 3000 könnyű tűzfegyverrel (többségében arkebúzokkal).⁴³ Páviánál viszont (1525) csupán 53 darabos – szintén nem ismert összetételű – tüzérségi parkkal rendelkezett I. Ferenc hadereje.⁴⁴

A tüzérség fejlődésére és elterjedésére más adataink is vannak. Philippe Contamine fegyvergyártással és lőporhasználattal kapcsolatos vizsgálatai azt mutatják, hogy míg 1469-ben 40 *canoniers* (azaz ágyúöntő mester) dolgozott a királyság szolgálatában, 1491-ben már több mint 100, 1541-ben pedig 275. A százéves háború idején, 1442-ben, az évi lőporhasználat kb. 20 000 fontra rúgott, de az 1490-es évekre elérte a 100–150 000 fontot, míg az 1540-es években már ennek ötszörösét.⁴⁵

AZ „ÓRIÁSOK CSATÁJA”: MARIGNANO (1515. SZEPTEMBER 14–15.)

Trivulzio francia marsall fenti megjegyzése⁴⁶ arra irányult, hogy a marignanói csatátéren egyrészt korábban nem látott nagyságú haderő csapott össze, másrészt arra, hogy a két napig tartó csata rendkívüli eltökéltséget követelt mind a francia, mind a vele szemben álló svájci hadseregtől.

Az 1515 elején frissen megkoronázott I. Ferenc (1515–1547) legsürgősebb feladatai egyikének tartotta, hogy visszaszerezze a három évvel korábban elvesztett milánói hercegséget. Az itáliai francia befolyás felszámolására 1511-ben megszületett Szent Liga Milánót, X. Leó pápaságát és Firenzét, valamint a spanyolok által uralt Nápolyi Királyságot foglalta magában, így Ferenc gyakorlatilag csak a Velencei Köztársaság segítségével bízhatott.

Tanulni akarván az előző, 1513. évi hadjárat hibájából, amikor a franciák Novaránál vereséget szenvedtek a svájci zsoldosoktól,⁴⁷ Ferenc első célja a kantonok támogatásának biztosítása lett volna, de diplomáciai közeledése elutasításra talált, sőt a Ligával szövetséges helvét tartományok hadereje elzárta a legfontosabb alpesi átkelőket, hogy megakadályozza a francia haderő Itáliába nyomulását.

41 Philippe Contamine, *Les industries de guerre dans la France de la Renaissance: l'exemple de l'artillerie. Revue Historique* 271 (1984) 271.

42 Bangerter, *Novare*, 54.

43 Le Fur, *Marignan*, 80.

44 Konstam, *Pavia*, 24.

45 Contamine, *Les industries de la guerre*, 278.

46 Gian Giacomo Trivulzio milánói származású, de francia szolgálatban álló hadvezér szavait Guicciardini idézi: Francesco Guicciardini, *Histoire d'Italie, 1492–1534*. Vol. 2. Paris, 1996, 59. Ez a rész nem szerepel a magyar Guicciardini-fordításban, ezért a teljes mű számomra elérhető francia fordítását használtam.

47 Bangerter, *Novare*, 77–86.

Így tehát a következő megoldandó probléma logisztikai jellegű volt: hogyan lehet a mintegy 40 000 főre rúgó királyi haderővel átkelni az Alpokon? Bár egy kisebb seregetest délen Genova irányába tartott, a főerők a szűk és ezért átkelésre alkalmatlannak gondolt Col Argentiére-hágón tették meg az utat a lombardiai síkságra. A királyi utászoknak utat kellett robbantaniuk a hegyekben, amit tökéletes hatékonysággal végeztek el. A nehéz, de gyors átkelés megtette a hatását: a franciák váratlanul jelentek meg Észak-Itáliában, meglepve a Liga csapatait. A hágókat délről védő, mintegy 1500 főnyi római lovasságot annyira meglepte a La Palice és Bayard vezette francia előőrs támadása, hogy kapitányukat, a híres Prospero Colonna zsoldosvezért gyakorlatilag az ebédlőasztalánál ejtették fogságba.⁴⁸

Mivel a Liga itáliai erői délről haladtak Milánó felé, ahová viszont már megérkeztek a svájciak, I. Ferenc célja egyesülésük megakadályozása volt. A Firenze felől érkező itáliai csapatokat Lorenzo de' Medici (a pápa öccse) vezette, erejük mintegy 3000 gyalogosból állt. Verona felől pedig a spanyol alkirály, Ramón de Cardona 700 nehéz- és 600 könnyűlovassal, valamint 6000 gyalogossal fenyegette volna körbezárással a franciákat, bár Cardona végül nem hagyta el a várost.⁴⁹

Ráadásul a franciák várták a keletről érkező – ekkor épp velük szövetséges – velencei segédc csapatokat is. Mindezek miatt a Milánótól 15 km-re, délkeletre található Marignanónál (ma Melegnano) foglaltak állást. Tudván, hogy a svájciak elégedetlenek zsoldjuk elmaradásával, I. Ferenc tárgyalásokba bocsátkozott velük, és sikerült is a nyugati kantonok (Bern, Fribourg és Solothurn) haderejét távozásra bírnia. A többi kanton, mintegy 23 000 katonával, kitartott a milánói herceg, Massimiliano Sforza mellett.⁵⁰

A francia haderő létszámát általában 40 000 főre becsülik, ebből 9000 német, 6000 gascogne-i, 4000 egyéb francia (véltetően pikárdiai és/vagy normandiai), 6000 guelderni (akiket *Bande noire*, azaz „Fekete csapat” néven ismertek a korban), tehát összesen 25 000 gyalogos, kb. 2500 utász és tüzér, a többi pedig a pontosabban nem ismert összetételű lovasság. Ezt a haderőt 72 ágyú egészítette ki.⁵¹

Számbeli hátrányuk ellenére a svájciak Matthäus Schiner bíboros, Sion püspöke vezetésével a támadás mellett döntöttek, így 1515. szeptember 13-án kivonultak Milánóból és délutánra elérték az ellenséges vonalakat. A franciák ekkor a Lodi és Milánó között vezető út mentén táboroztak, és egyáltalán nem számítottak támadásra. Ennek ellenére a svájciak megérkezéséig sikerült csatarendbe szerveződniük. Az előretolt jobbszárnyat Charles de Bourbon herceg és Trivulzio marsall, az itáliai háborúk egyik veteránja vezette. Egységük saját lovaskompániáikból, mellettük pedig főleg gyalogosokból: német *landsknechte*kből és a kb. 6000 gascogne-iből állt. A középén elhelyezkedő, nehézlovasságból álló főerőket maga a király vezette, mellette a királyság legfontosabb bárói, a híres Bayard,

48 Le Fur, *Marignan*, 95–99.

49 Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 3. Philadelphia, 1984, 160.

50 Amable Sablon du Corail, *Marignan. Triomphe de l'ordre monarchique sur les libertés médiévales. Commentaire* 156 (hiver 2016–2017) 841.

51 Potter, *Renaissance France*, 7, 43, 107, 133, 205.

illetve a novarai csatát vezető La Trémoille. A frontvonal elé helyezték a beásott tüzéséget, amelyet *landsknechtek* védtek. A főerők a Lodi–Milánó út mentén álltak fel, élvezve annak némi védelmét. Hátrvédként a balszárnyon, amelyet a király unokaöccse, Alençon hercege vezetett, szintén nehézlovások helyezkedtek el, pikásokkal és számszerijászokkal megerősítve.

Az egymással megütköző két haderő gyalogsága a fentiek alapján tehát kb. kiegyenlítetten 23-25 000 fő volt. A franciák azonban rendelkeztek nehézlovassággal és ágyúkkal is. Tegyük hozzá azonban, hogy svájciak két évvel korábban Novaránál hasonló pozícióból tudtak végzetes vereséget mérni a franciákra. A svájci gyalogság a főerőket támadta meg először. Amikor lőtávolságra ért, a franciák tüzet nyitottak rájuk, de csak kisebb veszteséget tudtak okozni nekik, így el tudták érni a tüzéség vonalát, és közelharcba keveredtek az ágyúkat védő *landsknechtekkel*. Az európai hadszíntéren egymással konkurens németek és svájciak hosszú idő óta gyűlölettel viseltettek egymás iránt, így az összecsapás rendkívül véres volt.⁵² Végül a németek visszavonultak, hátrahagyva az ágyúk egy részét.

Az előretörő svájciakat a jobbszárnyról Bourbon herceg lovassága támadta meg, de azok visszaverték őket. Az összecsapás brutalitására jellemző, hogy Tallemont herceget 62 szúrás érte, miután levették lováról. Az oldalcsapás sikertelensége után I. Ferenc személyesen vezette hadba a főerők lovasságát, így további elkeseredett küzdelem bontakozott ki, amely éjszaka is folytatódott, egészen addig, amíg a hold el nem tűnt az égboltról és a sötétség miatt mindkét félnek abba kellett hagynia a küzdelmet. Eközben I. Ferenc állítólag szintén több szúrt sebet kapott.⁵³

Az éjszaka folyamán a franciák rendezték soraikat, újra felállították ágyúikat és csatarendben várták a másnapi küzdelmet. A svájciak hajnalban ismét támadásba lendültek, de az ezúttal jobban felkészült tüzéség hatalmas pusztítást végzett soraikban, majd Bayard nehézlovassága támadta meg őket. A védekezésre kényszerülő svájciak menettempója lelassult, így az ágyúk is egyre nagyobb károkat tudtak okozni nekik. Látván, hogy ezúttal nem tudják elérni a tüzéséget, a svájciak jobbszárnya az Alençon hercege által irányított balszárnyat támadta meg, de itt sem tudta áttörni a vonalakat, ráadásul az ágyúk oldalazó tüzébe kerültek. E harcok kellős közepén, még a délelőtt folyamán érkezett meg a Bartolomeo d'Alviano vezette velencei segédhad első, főleg könnyűlovasságból álló része, kb. 1400 *stradiota*, akik hatalmas „San Marco! San Marco!” kiáltásokkal vetették magukat az ellenségre.⁵⁴ Ennek pszichológiai hatása el is döntötte a kétnapos összecsapás végkimenetelét. Mindazonáltal a svájciak tömött sorokban, rendezetten vonultak vissza. Bár némely lemaradó egységüket a francia lovasság megtámadta, a kifáradt franciák nem üldözték őket, így el tudtak jutni Milánóba.

A korszak ütközetei közül ez volt a legvéresebb, különösen svájci oldalról. Haderejüknek legalább fele odaveszett. Potter idéz egy szemtanút, aki szerint a

52 Potter, *Renaissance France*, 134.

53 Guicciardini, *Histoire d'Italie*, II. 58.

54 Robert Jean Knecht, *Francis I*. Cambridge, 1982, 46.

veszteség elérte a 15 000 főt is.⁵⁵ A francia adatokról nincsenek becslések, de nyilván azok is hatalmasak voltak. A vereség megtette a hatását. Néhány nappal később a svájciak elhagyták a lombard fővárost, ahová bevonultak a franciák. A magára marad Massimiliano herceg lemondott hatalmáról, és I. Ferencet herceggé koronázták,⁵⁶ újabb fejezetet nyitva ezzel az egészen 1559-ig tartó itáliai háborúk sorában.

Ugyanakkor a svájci–francia ellenségeskedés nem tartott sokáig. Egy évvel később, 1516. november 29-én a kantonok Fribourgbán örök szövetséget kötöttek Ferenc királlyal,⁵⁷ s innentől kezdve a svájci gyalogság francia szolgálatban harcolt.

A FLOTTA

„Az általa korábban összegyűjtött pénznek [...] egy hányadát ugyanis a hadiflottára költötte, melyhez kezdettől fogva nagy reményt fűzött, a győzelem biztosítékát látván benne...” – írja VIII. Károly 1494-es elképzeléseiről Guicciardini.⁵⁸ Mindezek ellenére a francia flotta korabeli története az egyik legkevésbé kutatott téma a mai francia történetírásban. Adatokkal, főleg számadáskönyvekkel, összeírásokkal bőséggel rendelkeznek a levéltárak, ezek átfogó feldolgozása azonban csak egy-két esetben történt meg. Így komolyabb összefoglalás híján csupán néhány tendenciát és pár konkrét esetet tudunk megemlíteni.

A 15. század végére a francia partokat az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger egyaránt mosta. Védelmükre, illetve az innen kiinduló támadásokra azonban nem állt rendelkezésre különösebben jelentős hadiflotta. A százéves háború idején a francia haditengerészet elsősorban a La Manche-csatornára koncentrált, innen indítottak támadásokat az angol partok ellen, vagy próbálták megvédeni saját területeiket s megakadályozni az angol haderő átkelését a csatornán.⁵⁹

A flottának ez a szerepe a 15. század végén és a 16. század elején is megmaradt. Amikor 1513-ban az angolok invázióra készültek, XII. Lajos maga is megkezdte a felkészülést a várható támadásra. Elsődleges célja az angolok által veszélyeztetett Bretagne-i, normandiai kikötők megerősítése és a csatorna védelme volt. A partvidék védelme érdekében a király már 1512 júniusában Bretagne-ba rendelte a földközi-tengeri kikötőkben állomásozó gályák jelentős részét, amelyek az év őszén érkeztek meg Brestbe. Az északon ismeretlen hajótípus nagy feltűnést keltett, ráadásul meg kellett oldani az evezősök hiányának problémáját is: Lajos Angers börtönének foglyait rendelte ki kényszermunkásként a hajókra.⁶⁰ A francia flotta nagyságáról Thomas Spinelly, az angol király németalföldi ügynöke tudósított 1513. február 27-én, aki szerint Bretagne-ban fő- és jószág-

55 Potter, *Renaissance France*, 210.

56 Jean Jacquart, *François Ier*, Paris, 1981, 85.

57 Sablon du Corail, Marignan, 841.

58 Guicciardini, *Itália története*, 12.

59 Favier, *La guerre*, 94–99.

60 Guy Le Moing, *La Sainte Ligue et la guerre franco-anglaise (1512–1514)*, Paris, 2011, 89.

vesztés terhe mellett tiltották meg a kereskedelmi hajók számára a kifutást.⁶¹ Néhány héttel később, március 21-én Spinelly már számszerűen is összesítette az északfrancia haditengerészet kapacitását. Ezek szerint a térség négy kikötőjében (Eu, Honfleur, Dieppe, Brest) mintegy 61 vitorlás és 10 gálya található, s további 14 érkezése várható.⁶²

Ennek tükrében világos, hogy a francia flotta csak a földközi-tengeri erőit és a civil hajókat is bevetve volt képes felvenni a harcot a támadó ellenséggel – egyébként sikertelenül. Tegyük hozzá, hogy a kereskedelmi hajók bérbevétele vagy rekvirálása Angliában is gyakorlat volt. Ugyanebben a hadjáratban VIII. Henrik minden 100 tonnánál nagyobb hajót igénybe vett csapatainak átszállításakor, továbbá Németalföldről is bérelt hajókat.⁶³

Amikor például VIII. Károly király 1494-ben a Nápoly elleni hadjáratára készült, bár a csapatok zöme az Itáliai-félszigeten haladt át célja felé, a muníció és a lőfegyverek egy részét, valamint a haderő negyedét tengeren kellett szállítani. Erre az uralkodónak mindössze 21 hajója volt, ebből 9 Normandiában, 12 a Mediterráneumban, holott legalább 86-ra lett volna szüksége. Károlynak tehát Genovától kellett gályákat bérelnie a szállításhoz. Franciaország déli flottája ekkor Marseilleben állomásozott, de az arzenál éppen 1494-ben égett le, így a hajógyártást (ideiglenesnek gondolt jelleggel) a közeli Toulonba helyezték át.⁶⁴ A mai napig is ez Franciaország egyik legnagyobb haditengerészeti támaszpontja.

A marseille-i kikötő leégése más változásokat is eredményezett. A király északon, Bretagne-ban is hadihajók készítését rendelte el. Így készült el például Morlaix-ban a korabeli francia flotta büszkesége, a *Marie-la-Cordelière*, amelynek későbbi tragikus sorsa megannyi reneszánsz költemény témája lett.⁶⁵ A 200 ágyús, háromárbócos hajó első bevetésére 1501-ben került sor, amikor a francia–velencei flotta megpróbálta (sikertelenül) felszabadítani a török által elfoglalt Leszbosz szigetét. Ebben az akcióban egyébként – jól mutatva a francia flotta relatív gyengeségét – meg kellett mozgatni minden erőforrást. Hét bretagne-i és hat normandiai hajóhoz Toulonban csatlakozott újabb hat gálya.⁶⁶ Az északi építésű hajók manőverezési értéke pedig nyilván alacsonyabb volt a Mediterráneumban, mint az ottani viszonyokra épített gályáké, bár a kudarcot nem ez, hanem a leszboszi erőd ellenállása okozta, amely három hét után sem adta meg magát, így utánpótlás híján a szövetségeseknek el kellett vonulniuk.

Ez a flotta ezután az itáliai vizeken szolgált, ahol utánpótlást vitt a Nápolyban harcoló királyi csapatoknak. Maga a *Marie-la-Cordelière* a már említett an-

61 „a esté mandé sur paine de confiscation de corps et de biens de non partir nulz navires de leurs havres”: Alfred Spont (ed.), *Letters and Papers Relating to the War with France, 1512–1513*. h. n. [London,] 1897, 75–76.

62 Spont (ed.), *Letters and Papers*, 90–94.

63 Györkös, *Logisztika*, 160–162.

64 Charles de la Roncière, *Histoire de la marine française*. Vol. 3. Paris, 1906, 3.

65 Humbert de Montmoret–Germain de Brie–Pierre Choque, *L'incendie de «La Cordelière»: l'écriture épique au début de la Renaissance*. Textes prés. et trad. par Sandra Proveni. La Rochelle, 2004.

66 Roncière, *Marine française*, 46–47.

gol háború előestéjén pusztult el, amikor 1512-ben a bresti kikötőt védelmezve elsüllyesztett két kisebb angol hajót, de a hozzá hasonló nagyságú *Regenttel* már nem bírt. Megcsáklyázták, s az így kialakuló közelharc során felrobbant a *Cordelière* lőporraktára. Mindkét hajó odaveszett (azóta is bűvárok és régészek keresik őket).⁶⁷

Amint a fentiekből láthattuk, az itáliai hadjáratok során a franciák ellátási problémáik megoldására gyakran fordultak Genovához, amelynek kereskedelmi és katonai ereje talán a legjelentősebb volt a Nyugat-Mediterráneum vizein. Katonai téren is számítottak az itáliai köztársaságra: az 1510-es évektől kezdve majd húsz éven át a híres Andrea Doria, a genovai flotta parancsnoka francia szolgálatban harcolt, sőt I. Ferenc ki is nevezte flottája admirálisává. Ebben a minőségében mentette fel például a császáriak által ostromlott Marseille-t 1524-ben. Óriási veszteség érte tehát a francia tengeri hatalmat a déli vizeken, amikor Doria 1528-ban átállt V. Károly szolgálatába, és ezentúl korábbi szövetségesei ellen harcolt. Részben az így hiányzó tengeri erő vezetett oda, hogy I. Ferenc a törökökhöz kezdett közeledni.⁶⁸

ÖSSZEGZÉS

Európa egyik legütőképesebb hadereje a francia volt a 16. század első felében. Sikerét többek között annak köszönhetette, hogy az erős központi hatalom jól tudta összpontosítani a királyság erőforrásait. A haderő legütőképesebb fegyverneme az állandó hadseregként megszervezett és fenntartott lovasság, illetve a modern tüzérség volt. A gyalogság korabeli harcászati jelentőségének növekedését azonban a franciák nem tudták követni, számos, erre irányuló reformjuk kudarcba fulladt. Mindazonáltal a királyság az európai hadszínterek meghatározó tényezője maradt mintegy fél évszázadon keresztül.

67 Max Guérout, *Recherche archéologique de l'épave de la Cordelière (1512). Le dernier combat de la Cordelière*. 2017, 1–2, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01616207> (elérés: 2019.03.11.).

68 Édith Garnier, *L'Alliance impie. François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint*. Paris, 2008, 16–17.

Korpás Zoltán

A SPANYOL MONARCHIA HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1492–1537)

TERÜLET ÉS NÉPESSÉG

1492. január 2-án, tízéves háborút követően megadta magát az utolsó ibériai mór fejedelemség, Granada városa. A reconquista (711–1492) befejezése után a félszigeten négy keresztény királyság osztozkodott. A Portugál Királyság jellemzően atlanti-óceáni felfedező kalandját folytatva alakította ki afrikai és első indiai támaszpontjait. Kasztília, a szárazföldi hatalom figyelme Granada elestét követően a Gibraltári-szoros másik oldalára, az észak-afrikai mór területekre terelődött. Aragónia, a mediterrán tengeri hatalom egyre inkább szembekerült a nápolyi korona birtoklásáért versengő Francia Királysággal. Egy kisebb területen: a francia, aragóniai és kasztíliai befolyás határvidékén, a Pireneusok északi és déli oldalán pedig Navarra próbálta megőrizni függetlenségét. Bár az uralmat átvevő Habsburg-dinasztia megtartotta az egyes korábbi keresztény fejedelemségek önálló politikai, kormányzati és rendi-társadalmi szerkezetét, V./I. Károly trónra lépésével (1516/1519) Spanyolország a világtörténelem első globális hatalmává vált, és az alábbi területeket birtokolta (a felsorolás nem az uralkodói címek, hanem a földrajzi megoszlás alapján készült):

1. A kasztíliai korona tartozékai:
  - 1.1. Az 1492 előtti időkből Galícia, kantábriai partvidék, Asturias, Kasztília és León, Extremadura, Új-Kasztília, Al-Andalusz Granada nélküli területei;
  - 1.2. 1492-től Granada;
  - 1.3. Kanári-szigetek;
  - 1.4. Közép- és dél-amerikai gyarmatok (a Karib-térség szigetei, Mexikói Alkirályság, Perui Alkirályság);
  - 1.5. 1515-től Navarra (Pamplona központtal);
  - 1.6. Észak-afrikai támaszpontok: Orán, Melilla, Vélez de la Gómera stb.
2. Az aragóniai korona tartozékai:
  - 2.1. Aragóniai, katalóniai és valenciai királyságok;
  - 2.2. Nápolyi és szicíliai alkirályságok („Trastámara-örökség”);
  - 2.3. Szardínia, Baleári-szigetek;
  - 2.4. Navarra (Pamplona központtal) 1512–1515 között;

3. Burgund örökség:

3.1. Franche-Comté;

3.2. Németség;

4. Milánó / Lombardia.

Az Európa meghatározó központjait birtokló, globálisnak tekinthető birodalom négy kontinensre terjedt ki.¹ Megközelítő képet is nehéz adni arról, hogy mekkora volt a Katolikus Monarchia teljes földrajzi kiterjedése és lakosságának száma, beleértve a gyarmati területeket is. Még az európai törzsterületekre vonatkozóan is eltérő, hozzávetőleges adatokkal rendelkezünk csupán.

Joseph Pérez adatai szerint 1492 körül az 594 700 km²-es félszigeten 5 470 000 fő élt a spanyol koronák területein. A Magyar Királysággal közel azonos területű Kasztíliaiban (355 000 km²) mintegy 4,2 millióan éltek. A spanyol koronák többi területén: Aragóniában 850 000, Navarrában 120 000, Granadában 300 000 fő élt, és körülbelül további 1 000 000 fő Portugáliában.² Feltételezhető, hogy a valós számok Spanyolország esetében ennél kisebbek lehettek, míg Portugáliára megközelítőleg helytállóak a számítások. John Lynch 1530-ra 3 856 199 főt feltételez Kasztíliára, 1550–1560 körül valamivel több mint 1 millió főt az aragóniai koronára, azaz a 16. század derekán összesen mintegy 4,8–5 millió főt a teljes Spanyol Királyságra.³ Ezzel szemben John Casey szerint 1534-ben 4 698 000 fő lakossal bírt Spanyolország.⁴ A spanyol történelmi összefoglalók 1500 körül inkább 4,2 milliós lakossággal számolnak, amelynek mintegy háromnegyede a kasztíliai korona területén élt.⁵ A trendet az 1. ábra mutatja.

1492 után a spanyol korona tartományai egy északraól délre fokozatosan be- és újratelepülő határvidék demográfiai jellemzőit mutatták. Az 1500 körüli 4,2 milliós lakosság a 16. század közepéig növekszik, a 17. század első felében pedig visszaesést mutat. Kasztília politikai és gazdasági túlsúlyának okai a demográfiai arányokra is visszavezethetők. Míg Andalúzia és Ó-Kasztília átlagos lakossága 10,78 fő/km²-ről 15,85 fő/km²-re növekedett, addig Granada 8, Új-Kasztília pedig 15 fő/km² alatti mutatókkal bírt. Katalóniában a 16. század derekán 10,8 fő, Franciaországban 34 fő, Itália egyes részein pedig 44 fő élt km²-enként. A tárgyalt periódusban Kasztílián belül a középső, Tajo és Duero folyók közötti területek voltak a legsűrűbben lakottak. Itt helyezkedett el a kasztíliai lakosság mintegy fele. Ezzel szemben – Valencia kivételével – az észak-afrikai kalóztámadásoknak is kitett mediterrán partvidékeket lakták a legkevésbé.⁶

1 Agustín Jiménez Moreno, *El primer imperio mundial de la Historia. La monarquía de España en los siglos modernos (1492–1796)*. In: José Manuel Azcona Pastor–Ricardo Martín de la Guardia–Guillermo A. Pérez Sánchez (eds.), *España en la era global (1492–1898)*. Madrid, 2017, 13–90.

2 Ladero Quesada, *La España de los Reyes Católicos*. Madrid, 1999, 28; Joseph Pérez, *Isabel y Fernando. Los Reyes Católicos*. Fuenterrabía, 2001, 16, https://es.wikipedia.org/wiki/Evoluci%C3%B3n_de_la_poblaci%C3%B3n_espa%C3%B1ola_en_la_%C3%A9poca_precensal#1492:_los_Reyes_Cat%C3%B3licos (elérés: 2019.03.02.).

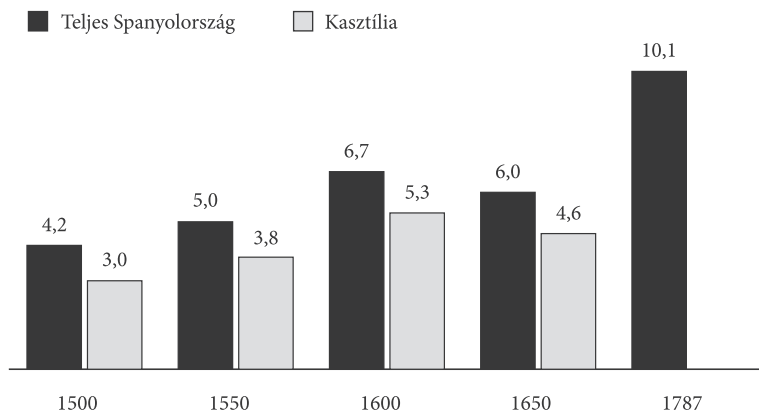
3 John Lynch, *Los Austrias (1516–1598)*. Barcelona, 1992, 122–123.

4 James Casey, *Early Modern Spain: A Social History*. London–New York, 2001, 21.

5 Alfredo Floristán (coord.), *Historia de España en la Edad Moderna*. Barcelona, 2004, 23.

6 Casey, *Early Modern Spain*, 20–23; Floristán (coord.), *Historia de España*, 20–28.

1. ÁBRA: SPANYOLORSZÁG ÉS AZON BELÜL KASZTÍLIA BECSÜLT LAKOSSÁGA 1500–1800 (MILLIÓ FŐ)⁷

A városiasodás aránya viszont európai összevetésben (Nyugat-Európa: 8,2%) meglehetősen magas, 14,4% volt a 16. században. Ez azt jelenti, hogy majd minden hatodik spanyol városban lakott.⁸ A spanyol demográfia egyediségéhez tartozik a zsidók (1492) és a mórok (1609) kiűzése és annak vélt vagy valós hatásai. A kiűzött zsidók számát a szakirodalom durván 50–150 000 fő közé teszi, és úgy tűnik, hogy mintegy 50 000 fő kikeresztelkedettként és újkeresztényként (*converso*, *cristiano nuevo*) a következő évtizedekben visszatért a félszigetre. A kiűzés nem érintette a korábban már átkeresztelkedett mintegy 300 000 fős *converso* közösséget, amelyik sokszor titokban gyakorolta ősei vallását. A mórok száma a 16. században szintén több százezer fő lehetett. Az ő sorsukat két esemény (sor) határozta meg: egyrészt Granada eleste, másrészt a 16. századi mór lázadások és a mórok észak-afrikai hittestvéreinek tengerparti kalóztámadásai. Ezek hatására egyre nagyobb arányban telepítették át őket – kezdetben Granada tartományból, majd a déli partvidékről is – a félsziget belső területeire. Granada és Andalúzia demográfiai szerkezete jelentősen átalakult, hiszen az elvándorló és áttelepített mórok helyére észak felől érkeztek keresztény lakosok.⁹ Érdemes megemlíteni a gyarmatosítás népességszívó hatását is. Úgy tűnik, 1492 és 1600 között mintegy 200 000, javarészt fiatal és spanyol férfi hagyta el Seville és Cádizon keresztül a félszigetet. Évente átlag 4000–5000 fő települt át az amerikai gyarmatokra.¹⁰

⁷ Készült a fenti adatok alapján. A 17. századra ld. José Ojeda Nieto, La población de España en el siglo XVII. Tratamiento demográfico de la bula de la Santa Cruzada. *Revista història moderna i contemporània* 2 (2004) 77–117, különösen 103.

⁸ Floristán (coord.), *Historia de España*, 25.

⁹ Casey, *Early Modern Spain*, 9–21.

¹⁰ A zsidók, mórok, illetve a latin-amerikai migráció kapcsán ld. Casey, *Early Modern Spain*, 25; Floristán (coord.), *Historia de España*, 39–40; Ramón Carande, *Carlos V y sus banqueros*. Vol. 1. Barcelona, 1999, 69–71; José Luis Martínez, *Pasajeros de Indias. Viajes transatlánticos en el siglo XVI*. Ciudad de México, 1990, 165–190.

A Katolikus Monarchia dinasztikus szerkezete okán fontos kitérni arra, hogy a többi európai birtok nagyobb tartományai milyen demográfiai és területi arányt képviseltek a birodalmon belül.

Az aragóniai koronához tartozó Nápolyi Alkirályság körülbelül 73 000 km²-en terült el. Lakossága 1447-ben 950 000, 1500 környékén 1 200 000, míg 1532 környékén 1 800 000 fő volt.¹¹ A korona másik alkirálysága, a mintegy 26 000 km²-nyi Szicília 1500 táján 500-600 000 körüli lakossal, míg a források szerint 1595-ben 730 770 főnyi lakossággal rendelkezett.¹² Az Appennini-félszigeten Milánó stratégiai jelentőségű birtoknak számított: egyrészt összekötötte a félszigetet a németalföldi spanyol birtokokkal, másrészt útját állta a franciák itáliai aspirációinak. A város, a hercegség egyéb területei nélkül, 1500 körül 100 000 lakossal bírt, ami 1542-re a háborúk folytán 80 000 főre csökkent, majd fokozatosan növekedve 1595-re elérte a 112 000 főt.¹³

A közelítőleg 74 000 km² területet magába foglaló Németalföld északi részét (kb. 41 000 km²), a későbbi Holland Köztársaságot, 1500 környékén mintegy 930 000-en lakták. A tartományok közül messze Holland volt a legnépesebb, 1500-ban itt lakott az összes népesség 29%-a (mintegy 270 000 fő).¹⁴

AZ ÁLLAMI BEVÉTEL NAGYSÁGA

1492 után a spanyol birodalom folytonos, gyakran többfrontos háborúban állt, a békeévek száma elenyészőnek mondható. A birodalmi dimenziók kialakulásával összhangban az állami bevételek is gyors növekedést mutattak a tárgyalt időszakban. A spanyol uralkodók gazdaságpolitikáját, akár más korabeli európai államokét, nem a pénzügyi egyensúly, hanem elsősorban a kiadási oldal határozta meg. Azaz a pénzügyi lehetőségektől függetlenül tevékenységüket elsősorban az elérendő dinasztikus, politikai és hadicélok vezették. Ennek megfelelően a bevételi oldal, a pénzügyi egyensúly, az eladósodás kérdése másodlagos volt a dinasztikus célokhoz képest.¹⁵ A fiskális politika változásaiban három nagyobb tényezőt fontos kiemelni.

1. A Habsburg-dinasztia megjelenése és a birodalmi dimenzió a spanyol uralkodói bevételeket egy globális hatalom szolgálatába állította, ahol a lokális (kasztiliai, aragóniai, nápolyi stb.) gazdasági szükségletek háttérbe szorultak a dinasztikus nagypolitika érdekeivel szemben. Röviden és egyszerűen: a biro-

11 Sergio Tognetti, *L'economia del Regno di Napoli tra Quattro e Cinquecento. Riflessioni su una recente rilettura. Archivio storico italiano* 170:4 (2012) 757–768.

12 Maurice Aymard–Giuseppe Giarrizzo (eds.), *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità ad oggi: la Sicilia*. Torino, 1987, 219; Giuseppe Restifo, *La popolazione siciliana del Seicento*. Bologna, 1999, 188.

13 Peter Clark, *European Cities and Towns, 400–2000*. Oxford, 2009, 37–39.

14 Robert Siebelhoff, *The Demography of the Low Countries 1500–1990. Facts and Figures. Canadian Journal of Netherlandic Studies* 14 (1993) 125–133; Maarten Prak, *Hollandia aranykora*. Budapest, 2004, 220–230.

15 Részletesen ld. Korpás Zoltán, *A fiskális-katonai állam és a Katolikus Monarchia a 16–17. században. Századok* 152:5 (2018) 981–1012.

dalmi terjeszkedés legnagyobb „pénzügyi szponzora” a Spanyol Királyság, azon belül leginkább Kasztília lett.¹⁶

2. Az államirányítás átalakítása és a modern bürokrácia megjelenése jótékony hatást gyakorolt a bevételek növekedésére. Már a „katolikus uralkodók” – Aragóniai Ferdinánd (1479–1516) és Kasztíliai Izabella (1474–1504) – idején megújították a középkori eredetű Főszámvevőszéket (*Contaduría Mayor de Cuentas*), ahol a két főszámvevő és tisztségviselőik felügyelték a királyi kincstár helyzetét, állapították meg az egyes területekre kirótt adók mennyiségét, kezelték a királyi vagyon elzálogosítását, ellenőrizték a királyi bevételekhez (adók, vámok stb.) kapcsolódó elszámolásokat. A fiskális politika irányításában az ő felelősségük volt az is, hogy a források eljussanak a felhasználási helyekre. V. Károly idején, 1523-ban a két főszámvevő mellé rendelték két tanácsost a Kasztíliai Tanácsból (*Consejo de Castilla*) és ezzel létre is jött a Pénzügyi Tanács (*Consejo de Hacienda*). A fiskális politika legfőbb szerveként ez felügyelte a bevételeket és a költségeket, illetve pénzügyi kérdésekben írásos számadásokban tájékoztatta az uralkodót ad hoc és rendszeres módon egyaránt. Ugyanakkor – szemben a Főszámvevőszékkel – a Pénzügyi Tanács 1554-ig nem rendelkezett joghatósági, pénzügyigazgatási felhatalmazással, legfőbb feladata a bevételek, illetve kiadások ellenőrzése, felügyelete és tervezése, beleértve a zsolddal, a határvédelemmel és az erősítésekkel kapcsolatos hadügyi-fiskális témaköröket.¹⁷ Hadügyi szempontból fontos megemlíteni egy másik funkcionális tanácsot: 1498-ban a négy spanyol lovagrend (Santiago, Calatrava, Alcántara, Montesa) felügyeletére létrehozták az ún. Lovagrendek Tanácsát (*Consejo de las Ordenes Militares*). A lovagrendek nemcsak társadalmi jelentőséggel bírtak, hanem hadügyi szempontból is fontos szerepet vállaltak a félsziget védelmi rendszerében. Az általuk biztosított katonák, a milíciák – a *Guardas de Castilla* és a határvédelemmel foglalkozó egységek mellett – a félsziget védelmi haderejének részét alkották. Ezenfelül a lovagrendek jelentős szerepet játszottak a kasztíliai transzhumáló juhtenyésztés, az ún. *Mesta* céhes szervezetében, s ennek révén kiemelkedő gazdasági erővel rendelkeztek. A Lovagrendek Tanácsa nemcsak a rendek tagjainak kinevezésével és szervezeteik igazgatásával foglalkozott, hanem birtokaik, bevételeik kezelésével, felügyeletével is.¹⁸ Az intézményi átalakulások másik része a hadszervezéshez is kapcsolódott, amit a következő fejezetben érintünk még. Itt most azt kell még hangsúlyoznunk, hogy a Habsburg-dinasztia által bevezetett intézményi reformok egy rendkívül komplex, funkcionális elemekre (például Inkvizíció Tanácsa, Pénzügyi Tanács, Lovagrendek Tanácsa, Keresztesháborúk Tanácsa, Haditanács, Államtanács) és földrajzi elemekre (Kasztíliai Tanács, Indiák Tanácsa, Aragóniai Tanács, Nápolyi Tanács, Flandria Tanács stb.) bontott rendszer felállításához

16 A kasztíliai gazdaságról: Carande, *Carlos V*, különösen a II. kötet: *La Hacienda Real de Castilla*.

17 Carlos Javier de Carlos Morales, *El Consejo de Hacienda de Castilla, 1523–1602*. (Estudios de historia) Valladolid, 1996.

18 Enrique Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey. Los ejércitos de la Monarquía Hispánica (1480–1700)*. Madrid, 2008, 673–676; Floristán (coord.), *Historia de España*, 220–236.

vezettek, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a birodalom hatékonysága, bevételei és hadseregének mérete látványosan növekedjék.¹⁹

3. De nemcsak a birodalom, hanem a spanyol koronák bevételei is jelentősen emelkedtek: az 1474-es trónra lépéshez képest a granadai háború végére (1492) Izabella és Ferdinánd mintegy háromszorosára, illetve a franciákkal zajló a nápolyi háborúk idejére mintegy négyszeresére növelte bevételeit (ld. az 1. és 2. táblázatot).²⁰ Bár az első gyarmati intézmények már Kolumbusz felfedezése után pár évvel létrejöttek, és a hódítás mellett a gyarmati berendezkedés is megkezdődött, több évtized telt el, mire a gyarmati bevételek aranyban, aztán mindinkább ezüstben csörgedezni, majd ömleni kezdtek. Lynch számításai szerint 1503 és 1560 között mintegy 12,6 millió dukátnyi nemesfém érkezett a gyarmatokról Spanyolországba.²¹ Jelentőségük abban állt, hogy elsősorban a dinasztikus pénzügyi lyukak betömését, a likviditás fenntartását szolgálták.

1. TÁBLÁZAT: A KATOLIKUS URALKODÓK BEVÉTELEI MARAVEDIBEN
ÉS ADÓSSÁGAI DUKÁTBAN

Év	Bevétel (maravedi)	Bevétel (dukát = 350 maravedi)	Adósság (dukát)
1474	73 250 000	209 286	
1480	94 401 000	269 717	
1493	214 166 916	611 905	
1501	271 146 190	774 703	
1504			3 295 968
1510	320 000 000	914 286	
1515			3 881 210

2. TÁBLÁZAT: A SPANYOL KORONA BEVÉTELEI A 16. SZÁZADBAN
(KORPÁS, GARCÍA-HERNÁN ÉS CARLOS MORALES ADATAI ALAPJÁN)

Év	Bevétel (dukát)	Kiadás (dukát)	Bruttó adósság kamattal együtt (dukát)
1552			13 916 817
1554	2 515 818		15 298 747
1559	2 900 000	2 930 000	
1560			23 127 783
1561–1562	4 330 000	3 230 000	
1572–1573	6 400 000	7 810 000	43 337 462

19 Santiago Fernández Conti, *Los Consejos de Estado y Guerra de la Monarquía Hispana en tiempos de Felipe II. (1548–1598)*. Valladolid, 1998.

20 Pérez, *Isabel y Fernando*, 93.

21 Lynch, *Los Austrias*, 152–161; Korpás, *A fiskális-katonai állam*, 1000.

Év	Bevétel (dukát)	Kiadás (dukát)	Bruttó adósság kamattal együtt (dukát)
1588	8 800 000	10 490 000	
1598	10 220 000	13 710 000	84 674 469
1601	12 560 000	12 010 000	
1623			118 167 000

V. Károly korának bevételeit elemezve azonban nehéz megmondani, hogy a birodalom összbevétele pontosan mekkora volt. Egyfajta iránymutató lehet, hogy az 1530-as években a birodalom mintegy egymillió dukát körüli éves bevételéhez legkevésbé a gazdagnak tekintett Németalföld járult hozzá (9,9%), míg az itáliai államok (Nápoly, Szicília és Milánó) részesedése 25,8%-ot tett ki.²² Azaz a spanyol koronák fizették a bevételek 74,2%-át, amiből Kasztília aránya 69,1% volt. Összességében Kasztília termelte ki a félszigetről származó bevételek 90%-át és a teljes V. Károly-féle birodalmi javadalmak 70%-át.

A folyamatosan – V. Károly idején mintegy egymillió dukátról 2,5–3 millió dukátra – növekvő és Európában kiemelkedően magasnak számító éves bevételi összegek dacára a Habsburg Birodalom legnagyobb problémája a likviditás megőrzése volt. Ám a sorozatos háborúk valójában finanszírozhatatlannak bizonyultak. A dinasztikus politika Spanyolországra, azon belül Kasztíliára pénzügyi fejőstehénként tekintett, ugyanakkor a spanyol elit számára a birodalmi gloire hosszú távon megfizethetetlenül drága élményét biztosította. A váltólevelek, hitelek és vásárok intézményei révén V. Károly 1526 és 1556 között több mint 28 millió dukát hitelt vett fel, egyes számítások szerint átlag 28,69%-os kamatra, és több mint 38 millió dukátot kellett visszafizetnie.²³ A krónikus eladósodás megoldhatatlan problematikája tulajdonképpen feláldozta a spanyol, azon belül a kasztíliai gazdaságot a dinasztikus politika oltárán.

BECSÜLT HADIPOTENCIÁL

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mekkora lehetett a tárgyalt korban a spanyol koronák katonai potenciálja, akkor elsőként érdemes megvizsgálni a katolikus uralkodók hadügyi reformjait. Izabella királynő széles körű kormányzati, gazdasági és társadalmi reformjai közül kiemelendő az a törekvés, hogy a belső polgárháborúkat követően a nemesektől és a kasztíliai rendi gyűléstől, azaz a *cortestől* függetlenül működő, állandó hadsereget hozzon létre. Ezt a lépést szolgálta az 1476-os madrigali *cortes*en létrehozott Szent Testvériség (*Santa*

22 Idézi Korpás, A fiskális-katonai állam, 99; Bartolomé Yun-Casalilla–Francisco Comín, Spain: From Composite Monarchy to Nation-State, 1492–1914: An Exceptional Case? In: Bartolomé Yun-Casalilla–Patrick K. O'Brien with Francisco Comín Comín (eds.), *The Rise of the Fiscal States: A Global History, 1500–1914*. Cambridge, 2012, 235.

23 Mario Crespo López–Óscar Portugal García, *El Imperio de Carlos V. Cuatro ensayos*. Madrid, 2001, 164.

Hermandad). A városi rendfenntartó milíciákra, az ún. *Hermandadok*ra építő hadügyi reform célja az volt, hogy állandó katonai erő álljon az uralkodó rendelkezésére. Ám a *Santa Hermandad* zsákcúának bizonyult, 1493-at követően feladták az elképzelést, és a milíciajellegű szervezet feladatköre visszaszorult a korábbi szintre: városi rendfenntartó erő maradt. Ugyanakkor az itáliai háborúk tapasztalata szükségessé tette, hogy az uralkodó a francia nehézlovassággal összevethető állandó nehézlovassággal rendelkezzen. Az 1493-as rendelet (*Ordenanza de las Guardas de Castilla*) révén megszületett a *Guardas de Castilla*, az első, a rendelet szerint 2500, főleg nehézlovasból álló, állandó spanyol katonai egység.

Az állandó haderő továbbra is a katolikus uralkodók egyik fő politikai célja maradt: 1496-ban, a Medina del Campóban tartott kasztíliai *cortes*en elrendelték az ország lakosainak vagyoni összeírását, hogy egy tartalék, inkább milíciajellegű haderőt állítsanak fel. Ezen rendeletek alapján a lakosok közül 83 000 főt gyalogosként (*peón*) és 2000 főt könnyűlovasként (*jinete*) tartottak nyilván. Ezeknek a katonáknak csak királyi felhívásra kellett hadba szállniuk, és zsoldot is csak hadjáraton kaptak, fegyverzetükről, vagyoni helyzetük függvényében, saját maguknak kellett gondoskodniuk.²⁴

A spanyol hadipotenciál felmérésekor tehát rendelkezünk lokális, hadjáratok kapcsán keletkezett vagy rendeletekben említett tényekkel, ám nincsenek pontos adatok arról, hogy mekkora volt a teljes Habsburg Birodalom hadipotenciálja a 16. században, hiszen Hispánián kívül – elsősorban V. Károly Univerzális Monarchiájának idején – bele kellene számolni az itáliai, németalföldi és birodalmi területek haderőit is. A Spanyol Birodalom hadipotenciálja ugyanis nemcsak a császári sereget foglalta magában, hanem a Nápolyban, Szicíliában, Milánóban maradt helyőrségeket, illetve az Ibériai-félsziget védelmi erejét, kisebb helyőrségeket Észak-Afrikában és a gyarmatokon állomásozó pár ezer fős védelmi erőt, milíciákat is. Enrique Martínez Ruiz hadtörténész kutatásai szerint a 16. század derekán mintegy 20 000 spanyol harcolhatott a félszigeten kívüli királyi haderőkben, és mintegy 10 000 fő védhette a félszigetet, illetve szolgált az egyes flottáknál.²⁵ Ha azonban a birodalmi sereget vizsgáljuk, akkor a spanyol elem mellett figyelembe kellene vennünk, hogy V. Károly birodalmi serege nagyjából hasonló arányban foglalt magába német *landsknechte*ket, itáliai zsoldosokat és kisebb arányban más, például németalföldi, sőt az 1545-ös schmalkaldeni háború idején még magyar könnyűlovasságot is.²⁶

Azt is fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy ez a kettősség a későbbiekben is fennmaradt: a Spanyol Birodalom tulajdonképpen kétfajta hadsereget tartott fegyverben. A birodalmi expanziót szolgáló professzionális hadsereg gerincét a *terciók* alkották, s ez a spanyol könnyűlovasokkal (*jinete*) kiegészülő haderő – ahogy a spanyol hadtörténet neves kutatója, Enrique Martínez Ruiz mondja – „külhoni

24 Enrique Martínez Ruiz, El ejército de los Austrias y sus ordenanzas. *Revista de Historia Militar* 61: Número Extraordinario 1 (2017) 106–107.

25 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 885–886.

26 Guitman Barnabás, Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből. *Világtörténet* 36 (2014) 259–317.

sereg”-nek nevezhető. Ugyanakkor az Ibériai-félsziget védelmét is megszervezték, bár ezt a 17. század második feléig jelentős támadás nem érte. Ezért – ismét Martínez Ruiz szóhasználatát követve – az ún. „belhoni sereg” nem más, mint eltérő minőségű és mennyiségű katonai egységek összessége. Közülük kiemelendő az állandó seregnek tekinthető *Guardas de Castilla*. A félszigeten külön királyi helyőrségeket tartottak fenn a tengerparti és a franciák (Pireneusok), illetve a portugálok (Extremadura, Kasztília, Galicia) által leginkább fenyegetett határvidékek váraiban. A várak, helyőrségek között, főleg a határ- és partvidékeken, őrtornyok rendszere szolgált az esetleges katonai fenyegetés jelzésére. Támadás, például a gyakori mór kalózfosztogatások esetén számítani lehetett még a környékbeli városi rendfenntartó milíciákra (*Hermanidad*), amelyek katonai értéke azonban kétséges volt. Ugyanakkor sok helyütt a milíciákon kívül más katonai erő nem létezett.²⁷ Meglepőnek tűnhet, de a hatalmas félsziget védelmének sarokköve az állandónak tekinthető *Guardas* volt. Ugyanakkor a kis méretű, meglehetősen drága nehézlovasság bevetése általában nem hozott sikert.²⁸ Demográfiai szempontból nézve a 16. század folyamán a spanyol lakosság mintegy 0,5-0,7%-a harcolt katonaként, ami a fiatal férfi lakosság mintegy 3%-ának felel meg. Ezt az adatot még érdekesebbé teszi, hogy az egyházi személyek aránya ennek háromszorosa volt.²⁹

A 16. század során a spanyol hadsereg létszáma érdemben nem növekedett, hanem inkább professzionálisabb, szervezettebbé vált, sőt – a gyalogos harcászat területén mindenképpen – mintául szolgált a 16–17. századi európai hatalmaknak, és hatott a holland, a francia, az angol és a svéd hadügy fejlődésére is.

HADI UTAK, LOGISZTIKAI NEHÉZSÉGEK

A Spanyol Birodalom földrajzi adottságai miatt figyelembe kell vennünk a tengeri logisztika nehézségeit is. A hadsereg számára a legfőbb hadszínterek – hacsak nem érte északról támadás a félszigetet – tengeren keresztül voltak elérhetők: már évtizedekkel a németalföldi felkelés előtt az északnyugati kikötőkből (A Coruña, Gijón, Santander stb.) hajókon szállították a katonákat a németalföldi tartományokba.³⁰ Éppen ezért hozott óriási változást, amikor 1528-ban az Andrea Doria által irányított genovai flotta a francia szolgálatot elhagyva átállt a birodalom oldalára. A főleg Barcelonából kihajózó katonák Genován keresztül könnyebben érthették el Milánót, és nagyobb biztonságban hajózhattak tovább Nápoly és Szicília felé. Milánó felől északi irányba, a németalföldi birtokok felé több út is vezetett Savoyán vagy a Valtellina-völgyön keresztül, Svájcra keletre:

27 A külhoni-belhoni seregekről ld. Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, a milíciákról különösen 308–318.

28 Magdalena de Pazzis Pi Corrales, *Las ordenanzas de las Guardas de Castilla. La forma de conocer su existencia vital. Revista de Historia Militar* 61: Número Extraordinario 1 (2017) 85–100.

29 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 887.

30 Raymund Fagel, *El camino español por mar: Los soldados españoles en los Países Bajos durante la época de Carlos V. In: Congreso Internacional “Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530–1558)” (Madrid, 3–6 de julio de 2000)*. Vol. 1. Madrid, 2001, 363–376.

az ún. „spanyol út” a 16. századi nyugat-európai hadtörténet egyik legjelentősebb hadi útja lett. A Németség Milánóval és Genovával összekötő, szerteágazó úthálózat idővel komplex katonai logisztikai rendszerre fejlődött. Igaz, rendszertelenül, de már a 16. század első felében is használták, fénykora viszont a tárgyalt időszakon túlra esik.³¹

A tengeri útvonalak befolyásolták a spanyol hadsereg összetételét is: az állatok elhelyezési, itatási és abrakolási nehézségei miatt nagy létszámú lovasságot egyszerűen nem lehetett szállítani. Így – a történelmi hagyományok, illetve a *terciók* fejlődése mellett – ez is oka volt annak, hogy a spanyol külhoni seregben miért olyan alacsony a spanyol könnyűlovasok száma, miközben a belhoni seregben szép számmal találunk *jinetét*. A megoldandó problémákat jól tükrözik az 1535. évi tuniszi hadjárat sereglétszámai: a 25 000-nél is több gyalogost és a meglepően sok, mintegy 2000 lovas hatalmas méretű, mintegy 75 gályát és több mint 300 vitorlánhajót számláló flotta volt képes elszállítani.³²

A VALÓBAN TÁBORBA SZÁLLT HADAK LÉTSZÁMA

Elsőként néhány adat az Ibériai-félszigeten vívott háborúkról. A Granada visszafoglalására indított hadjáratokban a katolikus uralkodók éveken át 50–70 000 fős haderőt tartottak fenn.³³ 1491-ben mintegy 80 000 fős sereg ostromolta meg Granadát.³⁴ 1503-ban viszont, a franciák ellen vívott többfrontos háború idején, miközben a „Nagy Kapitány”, Gonzalo Fernández de Córdoba mintegy 15 000 fős sereggel Nápolyban tartózkodott, Aragóniai Ferdinánd király a pireneusi fronton egy körülbelül 17 000 gyalogosból és 7000 lovasból álló sereggel szállt szembe a francia támadással.³⁵ Míg 1525-ben az itáliai front döntő összecsapásában, a páviai csatában részt vevő francia király haderejét 29–32 000 főre becsülik, V. Károly birodalmi serege 24 300 főből állhatott, amihez hozzászámítandó az a 6300 főre tehető helyőrség, amely Antonio de Leyva irányításával magát Paviát védelmezte. A császári seregen belül Georg von Frundsberg mintegy 13 000 *landsknecht*nek, Fernando d’Ávalos pedig 6000 spanyol és 3000 itáliai gyalogos-

31 Raymund Fagel, Las vías de comunicación entre España y Flandes durante la época de Carlos V. In: Bernardo José García García (ed.), *El imperio de Carlos V. Procesos de agregación y conflictos*. [h. n.], 2000, 253–268; Geoffrey Parker, *El Ejército de Flandes y el Camino Español 1567–1659*. Madrid, 2006; Fernando Martínez Laínez, *Una pica en Flandes. La Epopeya del Camino Español*. (Clio. Crónicas de la Historia) Madrid, 2007.

32 James D. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance and Domestic Politics*. Cambridge, 2010, 145–157; Roger Crowley, *Tengeri birodalmak. A keresztenység és az Iszlám harca a Földközi-tenger feletti uralomért*. Budapest, 2013, 78–81.

33 Martínez Ruiz, *Los soldados del rey*, 54; Javier García de Gabiola, Los ejércitos en la guerra de Granada (1482–1492). *Medievalia* 47 (2015) 34–41.

34 Martínez Ruiz, *Los soldados del rey*, 54.

35 Korpás Zoltán–B. Szabó János, „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen.” Az 1550-es országegyesítési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiai Európában. In: Bujdosné Pap Györgyi–Fejér Ingrid–H. Szilasi Ágota (szerk.), *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában, 1552–1568*. (Studia Agriensia, 35.) Eger, 2017, 94–97; Martínez Ruiz, *Los soldados del rey*, 46–56, különösen 54.

nak és mintegy 2300 könnyűlovasnak parancsolt. Az ágyúk számában több mint háromszoros volt a különbség a franciák javára.

Egyedi és megismételhetetlen történelmi konstellációnak tekinthető a Bécs megvédésére 1532-ben felállított német-római császári sereg. V. Károly kormányzata a teljes birodalmat és egész szövetségi rendszerét megmozgatta, hogy Szulejmán szultán haderejével összemérhető keresztény haderőt állítson ki. A levezetések alapján a császári hadvezetés mintegy 90 000 fős létszámmal kalkulált. A szakaszosan, jó nagy késéssel érkező csapatokból azonban végül nem állt össze a tervezett létszám. Ekkora sereg kiállításához fél Európa erőforrásaira szükség volt: nemcsak a német birodalmi rendek, a spanyol koronák, a magyar és cseh király, a pápa, hanem a portugál uralkodó, sőt akaratán kívül még a francia király is hozzájárult a hadsereg költségeihez. A korabeli források alapján a Német-római Császárságból 25–30 000 gyalogost és 5000 lovast vártak. V. Károly a maga részéről 7–10 000 spanyol gyalogost, 10–13 000 ezer itáliai gyalogost, 12 000 *landsknechtet*, illetve 4000–6000 lovast és 40–70 ágyút ígért. Ezenfelül a pápa fizetett volna 10 000 magyar katonát, I. Ferdinánd pedig 35 000 katonát és több mint 100 ágyút várt volna a cseh és a morva rendektől. Egy korabeli tervezet alapján az irreális 148 000 fős létszámot is emlegetik egyes szerzők, ugyanakkor a fenti számokat figyelembe véve kb. 90–95 000 főt érhetett volna el a Habsburg-haderő, ha mind egyszerre és az oszmánok visszavonulása előtt Bécs alatt tartózkodott volna.³⁶

A HADSZERVEZET VÁLTOZÁSAI

A kora újkori spanyol birodalom modern hadserege a Granada elleni háborúban, illetve a Nápolyi Királyságért zajló harcokban született meg. Magában hordozta a reconquista több száz éves katonai hagyományait, és a granadai és nápolyi tapasztalatok birtokában mind taktikában, mind fegyverzetében felülmúlta a korabeli Európa két legrettegettebb keresztény haderejét: a francia nehézlovas-ságot és a velük gyakran együttműködő svájci gyalogságot. Intézményi oldalról nézve a hadügyi reformok élén Ferdinánd király és az udvaronc Gonzalo de Ayora állt, akik rendeletekkel alakították át a középkori spanyol hadszervezetet. Gyakorlati, harcászati téren viszont a „Nagy Kapitány”, Gonzalo Fernández de Córdoba, illetve az ostromtechnika korabeli egyik legnagyobb szakértője, Pedro Navarro vezetett be sikerrel olyan taktikai újításokat, amelyek révén a spanyol gyalogság legyőzte az addig a harcmezők verhetetlen urának tartott francia lovasságot. A „Nagy Kapitány” harctéri tehetsége abban is megnyilvánult, hogy felismerte az új típusú elöltöltős kanócos kézipuskával (arkebúzzal) felszerelt gyalogos tömeg tűzhengerének pusztító hatását és a könnyűlovas *jinetek* rugalmasságát a nehézkes lovagi roham vagy a robusztus svájci gyalogos tömbökkel szemben. Egészében véve a 15. és 16. század fordulójától a spanyol hadsereg

36 Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Budapest, 2008, 142–143; Tracy, *Emperor Charles V*, 149–151. Vö. Péterfi Bence tanulmányával a kötetben.

számos változáson ment keresztül, és a „katolikus uralkodók” uralma alatt az európai hadügyi fejlődést meghatározó újítások születtek.³⁷

INTÉZMÉNYI VÁLTOZÁSOK

1496-ban a hadügyek igazgatására létrehozták a Hadügyi Kincstartóságot (*Tesorería de Guerra*). Ennek feladata volt a királyi seregek, azon belül az akkoriban egyetlen állandó alakulatnak tekinthető, lovas *Guardas de Castilla* pénz- és zsoldügyeinek kezelése. A változások fontos eleme volt a zsoldfizetéssel és a csapatok szemléjével foglalkozó mustramester (*veedor*), kifizetőmester (*pagador*) és számadómester (*contador*) tisztségek létrehozása.³⁸

A reform másik jelentős lépése a Hadügyi Tanács intézményesülése volt. A 16. század során az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodó, jellemzően arisztokrata származású hadügyi szakértők gyakran konzultáltak az uralkodóval. Először Ferdinánd király második régenssége idején, 1517-ben használták a hadügyi tanácsos (*consejero de guerra*) titulust.³⁹ Valójában hosszú évtizedeken keresztül nem beszélhetünk tényleges hadügyi tanácsról, csak annak csírájáról. 1519-ben az uralkodó kérésére összehívták a „hadügyi tanács tagjait”, amely valójában még nem intézményként működött, hiszen sem a feladatok, sem a döntési jogkörök nem voltak meghatározva, hanem csak az uralkodó kérte ki hadügyi szakértői véleményét a franciákkal zajló háború és az észak-afrikai ügyek kapcsán. V. Károly burgundiai és kasztíliai bizalmi emberekből álló köre az 1520-as években ad hoc módon támogatta az uralkodót nagypolitikai kérdésekben, majd ezek az ülések lassanként intézményesültek. E fejlődésben kulcsmomentum volt, hogy 1523-tól több tanács jött létre hivatalosan, például az Indiák Tanácsa (*Consejo de Indias*), a már említett Pénzügyi Tanács, a Navarrai Tanács (*Consejo de Navarra*, 1525), illetve rendeződött a Lovagrendek Tanácsának funkciója. Ám tényleges Hadügyi Tanácsról még ekkor sem beszélhetünk. A mohácsi csata híre volt az első olyan esemény, ami miatt a spanyol jog- és közigazgatás-történet egyik legfőbb szervét, az Államtanácsot dokumentáltan összehívták, és a magyar korona ügyében született *consulta* az első hivatalos forrás ezen intézmény

37 Antonio José Rodríguez Hernández–Eduardo de Mesa Gallego, Del Gran Capitán a los Tericios: la herencia de Gonzalo Fernández de Córdoba en los Ejércitos de los Austrias (siglos XVI y XVII). *Revista de Historia Militar* 59: Número Extraordinario 2 (2015) 143–188; Eduardo de Mesa Gallego, Innovaciones militares en la Monarquía hispánica durante el siglo XVI. Origen y desarrollo. In: Enrique García Hernán–Davide Maffi (eds.), *Guerra y sociedad en la monarquía hispánica: política, estrategia y cultura en la Europa moderna (1500–1700)*. Vol. 1. Madrid, 2006, 537–552; Jesús Martínez de Merlo, La organización de los ejércitos en los Austrias. *Revista de Historia Militar* 61: Número Extraordinario 1 (2017) 135–186.

38 Francisco José Corpas Rojo, Evolución de la organización económica militar de los Austrias. *Revista de Historia Militar* 61: Número Extraordinario 1 (2017) 187–240.

39 Fernández Conti, *Los Consejos de Estado y Guerra*; Santiago Fernández Conti, El gobierno de los asuntos de guerra en Castilla durante el reinado del Emperador Carlos V. In: José Martínez Millán (ed.), *Instituciones y élites de poder en la monarquía hispánica durante el siglo XVI*. Madrid, 1992, 54–55. Az első hadügyi tanácsos egészen 1521-ig Aguilar márki volt.

létezéséről.⁴⁰ Az Államtanács 1526. évi megalakulása hadtörténelmi szempontból is jelentős, hiszen annak tagjai, akik a kasztíliai politikai elit legjelentősebb személyiségei közül kerültek ki, gyakran a hadügyi tanácsosi feladatokat is ellátták. Így, bár ismerünk hadügyi tanácsi instrukciókat 1523-ból és az azt követő évekből, az esetek túlnyomó részében, amikor a spanyol koronának katonai kérdéseiről volt szó, az Államtanács egyes tagjai csupán „más kalapot” tettek fel, és hadügyi tanácsosként folytatták tárgyalásaikat. A Hadügyi Tanács legfőbb feladata az Ibériai-félsziget haderejének fenntartása, a hadügyi rendeletek kibocsátása és a Kasztília védelmének gerincét alkotó *Guardas de Castilla* igazgatása volt. A jogi és hadbíróági hatáskörrel is rendelkező tanács egyben a tisztek kinevezésének fórumaként működött, és ellenőrizte a zsoldfizetéseket.⁴¹ Összességében elmondható, hogy az 1523-as instrukció dacára az Államtanács hadügyi kérdésekben sokszor „elnyomta” a Hadügyi Tanács önállóságát, ráadásul a két intézmény tagjai túlnyomórészt azonosak voltak. Az intézményesülés további lépései túlmutatnak a tárgyalta korszakon. A hivatali változások olyan mértékűek, hogy egyes szakértők az 1523. év helyett 1586-ra helyezik a Hadügyi Tanács létrejöttét.⁴²

HADSZERVEZETI VÁLTOZÁSOK A HARCMEZŐN

A granadai háború idején (1482–1492) a katolikus királyok seregei eltérő minőségű katonai egységekből álltak, amelyek sok középkori elemet tartalmaztak, illetve folyamatosan egészültek ki új elemekkel. A legfőbb haderő az állandó seregenek tekinthető, király által fizetett nehézpáncélos lovagokból álló *Guardas de Castilla* volt. Ez egészült ki a királyi testőrséget alkotó ún. *continókkal*, illetve a könnyűlovasokkal (*jinete*). Ezenfelül a király hívó szavára csatlakoztak a vazallusok a saját lovasságukkal, amit hadjárat idején a király fizetett. A hadsereghez tartoztak a már említett *Santa Hermandad* városi milíciái, egészen addig, míg az uralkodók fel nem számolták ezt a reformkísérletet.

A visszafoglaló háború rendkívül sok változást indított meg, ami 1500 után valódi korszakváltást hozott. A granadai háború során a spanyolok többször szenvedtek vereséget a móroktól, ami arra ösztönözte az uralkodókat, hogy a hadügy teljes intézményi, pénzügyi és szervezeti rendszerét átalakítsák. A tanulási folyamatban fontos szerepet játszott annak a mintegy 1000 svájci gyalogosnak a példája, akik külföldi zsoldosként a királyi seregben szolgáltak. Az általuk használt hosszú pikák és a zárt hadrend követendő mintául szolgált a modern spanyol gyalogság kialakulásához.⁴³

A változások révén a spanyol hadrendben felértékelődött a gyalogság. 1503-ig a spanyol gyalogost középkori hagyomány alapján *peónnak* hívták (a szó magában

40 Korpás Zoltán, A spanyol Államtanács a mohácsi csatavesztésről. In: Ujváry Gábor–Kerekes Dóra (szerk.), *Lymbus. Magyarágtudományi Közlemények*. Budapest, 2004, 5–17.

41 Conti, El gobierno de los asuntos, 68–72.

42 A Hadügyi Tanácsról ld. Conti, El gobierno de los asuntos; Uő, *Los Consejos de Estado y Guerra*.

43 René Quatrefages, *Los Tercios*. (Colección Ediciones del Ejército) Madrid, 1983, 52–54.

hordozza a latin *pedites*, „gyalogos” jelentéstartalmát, ugyanakkor kifejezi a középkori függőséget is a lovagtól). A *peón* az a katona, aki lándzsával, karddal vagy számszeríjjal felszerelve gyalogosan támogatta a lovat a harcban. Az 1503. évi rendeletben azonban már *ynfanténak* hívták őket, ezzel is jelezve az akkorra már pikával és arkebúzzal felszerelt, zárt tömbökben harcoló gyalogság újdonságát, harctéri önállóságát.⁴⁴

A késő középkori spanyol harcmódor egyik sajátossága, hogy a harcrendjéből hiányzott az íjász. A spanyol gyalogos a lőfegyverek előtti korszakban számszeríjjal harcolt. Jobban mondván – ahogy az 1482–1492 közötti háborús évtized ostromai mutatják –, a mók elleni harcokban a spanyol gyalogság a várostromokban volt hatékony; mezei ütközetekre a milíciajellegű hadszervezet kevésbé volt felkészülve, ezért azt lehetőleg kerülte is. A minőségi változást a gyalogság fejlődésében nemcsak az ibériai és itáliai háborús tapasztalatok hozták, hanem az is, hogy Gonzalo Fernández de Córdoba a nápolyi hadjáratok idején céltudatosan törekedett arra, hogy a kiképzést és a pikával és lőfegyverekkel felszerelt gyalogos tömbök katonai fegyelmét, összeszokását megerősítse, megalapozva a professzionális spanyol gyalogság további fejlődését.

Lovasság

A kora újkori spanyol harcmódor sokban támaszkodott a mók elleni harci hagyományokra, a reconquistát mindkét oldalról meghatározó, lándzsával felszerelt, a nyargalást, csapdaállítást és zavaró támadásokat alkalmazó könnyűlovasok Közép-Európában is ismert taktikájára, amit a spanyol hagyomány „kis háború”-nak, azaz *guerrillának* hív. A korszak meghatározó spanyol lovasa a könnyűlovas *jinete* volt. Ha figyelembe vesszük az ellenfeleket, akkor szembeötlő, hogy a spanyol hadszervezet leggyengébb pontja a francia lovagokkal összemérhető nehézlovasság hiánya volt, amit a *Guardas de Castilla* említett megszervezése csak részben tudott ellensúlyozni. A 15. és 16. század fordulóján Gonzalo Fernández de Córdoba nápolyi seregeiben a lovasság mintegy 10–15%-át adta a teljes haderőnek, és azon belül csak egy kisebbik rész a páncélos lovagsereg.⁴⁵ Vagyis a spanyol harcászatban a nehézlovasság szerepe másodlagos lesz a gyalogsághoz képest, és nem éri el azt a domináns szerepet, mint amit például a francia hadseregben.

Ahogy már említettem, az 1493-as rendelettel a francia nehézlovasság (*compagnie d'ordonnance*) mintájára létrejött az első spanyol állandó katonai egység, az ún. *Guardas de Castilla*, amely 1703-ig tartó fennállása során papíron 2000–2500 fő körüli nehézlovast számlált. Az 1493-as rendelet szerint 25 kapitányságba szervezték, egyenként 100 lovassal. 1494-ben pontosították a *Guardas* szervezetét: négyötöd része francia mintára felfegyverzett páncélos lovas (*hombres de armas*) lett, öt kapitány irányítása alatt pedig öt, „mók módon” lándzsával felszerelt

44 Az 1503-as rendeletről ld. Quatrefages, *Los Tercios*, passim; Martínez Ruiz, *El ejército de los Austrias*, 107–110.

45 Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 32–34.

könnyűlovas (*jinete*) kompánia szolgált. A rendelet szerint minden lovasnak két lóval kellett bevonulnia: az egyik Kasztília és León címereivel feldíszített harci mén, a másik meg a tartalék ló, amelyiken a fegyverhordozó lovagolt.

A *Guardas de Castilla* középkori hagyományokra épült, elsősorban nemesi és főnemesi származásúak harcoltak sorai között, és kapitány és főkapitány is csak főnemesből lehetett.⁴⁶ Az alakulat létszáma, illetve azon belül a nehézlovak aránya egyaránt csökkent, 2000-ről előbb 1500 főre, majd 1525-től 1000-re, miközben a könnyűlovak száma 500-ról 1000 főre növekedett. A rosszul fizetett *Guardas* jellemzően honvédelmi feladatot látott el és a Spanyol Birodalom külhoni háborúiban nem vett részt. Mint a félsziget legfontosabb állandó védelmi ereje részt vett az összes jelentősebb katonai eseményben, például az 1520–1521-es *comunero*-felkelésben (mindkét oldalon harcolva). Bár elit seregnek szánták, a költséges lovagi harcmódor fokozatosan teret veszített a gyalogos, tűzfegyverrel felszerelt modern csapatokkal szemben.

Gyalogság

Ahogy már többször utaltam rá, a legnagyobb átalakuláson a gyalogság ment keresztül. A granadai, még inkább az itáliai háborúk során a Gonzalo Fernández de Córdoba által végrehajtott taktikai újítások biztosították azt a tapasztalatot, amelynek révén a modern, tűzfegyverrel felszerelt gyalogság a kora újkori csatamezők korlátlan urává vált. A svájci minta hatására a *peón*ból arkebúzzal és pikával harcoló *infante* lett. A svájci minta átvételét sokban segítette, hogy a reconquista örökségeképpen nagy mennyiségben állt rendelkezésre gyalogos katona.⁴⁷ A „Nagy Kapitány” által vezetett itáliai hadjáratok további tapasztalatokat és változásokat hoztak a spanyol hadügy fejlődésében: Gonzalo Fernández de Córdoba francia lovassággal szemben álló expedíciós serege már döntően gyalogosokból állt (1495-ben mintegy 5000 gyalogos és 600 lovas, 1500-ban 750 *espingadero* [lövész], 2058 számszerűjász és lándzsás, 20 *rodelero* [kerek pajzzsal felszerelt nehézgyalogos], 97 feltételesen halálraítélt, összesen 3042 fő gyalogos és 300 *hombres de armas* [nehézlovas], 300 *jinete* [könnyűlovas]).⁴⁸

1511-ben egy emlékiratban pontosították, hogy a Szent Liga számára kiáltható 10 000 spanyol gyalogost miként kell toborozni, kiképezni és a hadügyi szabályzatoknak megfeleltetni, a zsoldjukat fizetni és esetleg büntetni. A memorial jelentősége abban is áll, hogy ebben szerepel először a spanyol katonák által magyar várakban is alkalmazott, jellemzően halálos büntetés, az ún. lándzsafuttatás.⁴⁹ Az 1520-as évekre a spanyol gyalogság mintegy harmadát lőfegyverrel szerelték fel, ami magasabb arány, mint a német, francia és svájci

46 Pazzis Pi Corrales, *Las ordenanzas de las Guardas*, 85–100.

47 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 835.

48 Quatrefages, *Los Tercios*, 67–70.

49 A lándzsás büntetésre: Martínez Ruiz, *El ejército de los Austrias*, 110. Magyarországi használatáról: Pálffy Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995, 63.

gyalogságnál.⁵⁰ A 16. század elején a spanyol gyalogosokat 6000 fős ezredekbe (*coronelía*) sorolták, amelyeket egy-egy ezredes (*colonel*) vezetett. Az 1510-es években kialakult a *compañía* (kompánia) fogalma – egy *coronelián* belül 10, egyenként 500 fős vegyes kompániát (200 pikás, 200 pajzsos és 100 arkebúzos), illetve további 2, egyenként 500 fős, tisztán pikás kompániát állítottak fel, élükön összesen 12 kapitánnyal. Összesen két *coronelía* alkotott egy 12 000 fős gyalogos sereget, kiegészítve 300 nehézlovassal és 300 könnyűlovassal. A sereg élén a főkapitány állt. Ám ezek csak elméleti számok, a harcmezőkön jóval kisebb létszámokkal találkozunk. A kompániák létszáma a valóságban alacsonyabb volt, a *coronelía* pedig általában 3-4 kompániából és kb. 1000 főből állt. Létjogosultsága elsősorban azért volt, hogy a nagyszámú kompániák irányítását hatékonyabbá tegye egy köztes parancsnoki szint beillesztése révén.⁵¹ A *coronelía* használata mellett megjelent a *tercio* fogalma is. A 16. század derekára az ezredekbe történő felosztás kikopott, megszűnt, illetve a kompániák mérete is radikálisan csökkent. A *tercio* elnevezést először 1509-ben használták Zamudio gyalogságára, majd ugyanezt az 1513-tól Nápolyban állomásozó, állandó spanyol egységet már Nápolyi Terciónak (*Tercio de Nápoles*) hívták. Az 1534-es rendelet szentesítette a Szicíliai Tercio (*Tercio de Sicilia*) nevét, az 1536-os rendelettel pedig megszületett a Lombardiai Tercio (*Tercio de Lombardia*). Emellett a szakirodalom emleget egy negyedik állandó *terciót* is, amit az újabb művekben Malagai vagy Nizzai Terciónak (*Tercio de Málaga, Tercio de Niza*) hívnak. Az V. Károly idején létrejött négy *terciót* tekintik az Öreg Tercióknak (*Tercios Viejos*).⁵²

Máig eltérnek a vélemények arról, hogy miért hívták 1534–1536-tól hivatalosan *terciónak* a spanyol gyalogos egységeket. A legelterjedtebb álláspont szerint a szó spanyol jelentésében megbújó „harmad” fogalom lehet a kulcs, ami a három eltérő gyalogos fegyvernemre utalna.⁵³ Ez a három egység szervesen egészítette ki egymást: a pikás biztosította az egység stabilitását és rendíthetetlenségét, a pajzsos kardjával és nagy méretű, kerek pajzsával akár a pikaerdők alatt, akár azok mellett közelharcot vívott, a lövész pedig lőfegyverével messziről ritkította az ellenfelet és fenntartotta a tűzfolytonosságot. Ez az egymást támogató hármasság meghaladta a svájci gyalogság képességeit, és kiemelkedő taktikai és harctéri önállóságot és rugalmasságot biztosított. Ugyanakkor a 16. század első évtizedeiben átalakult a fenti modell, a hármasság fegyvernemből lassanként kikopott és a zsoldfizetési listákról eltűnt a pajzsos katona (*rodlero, escudero*), és a pikásokat két típusba sorolták: a mellvértés pikás és a védőpáncél nélküli ún. száraz pikás (*coselete, pica*, illetve *pica seca*), illetve harmadik tényezőként megmaradtak a lövészek, immár arkebúzosként. A száraz pikást tekintették a *tercio*

50 Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 24.

51 Ignacio Notario López–Iván Notario López, *The Spanish Tercios 1536–1704*. Oxford, 2012, 5–6; Quatrefages, *Los Tercios*; Martínez Ruiz, *El ejército de los Austrias*, 110–113; Martínez de Merlo, *La organización de los ejércitos*, 140–143.

52 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 837; Corpas Rojo, *Evolución de la organización*, 209–211.

53 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 834–835; Uő, *El ejército de los Austrias*, 107; Martínez de Merlo, *La organización de los ejércitos*, 146–148.

„proletárjának”, aki vagyoni helyzete vagy újonc mivolta, tapasztalatlansága miatt nem engedhette meg magának a mellvértet.⁵⁴

A *terciók* az 1534-es és 1536-os rendelet szerint papíron 3000 fővel rendelkeztek, 10, egyenként 300 fős kompániába beosztva, ám a valós létszám a harcmegzőn ennél jelentősen alacsonyabb volt. A magyarországi példák is ezt mutatják, hiszen az 1545-ben Álvaro de Sande tábornester parancsnoksága alatt Magyarországon harcoló Lombardiai Tercio mintegy 2400 főt számolt; 1549 és 1553 között a Bernardo de Aldana tábornester vezetésével Magyarországon működő Nápolyi Tercióban 1400 fő harcolt.⁵⁵

A kompániák közül 8 pikásnak kellett lennie az alábbi összetételben: 11 tiszt, 135 mellvértes pikás (*coselete*), 44 száraz pikás (*pica seca*), 90 arkebúzos és 20 muskétás. Miközben a másik két kompánia lövészegységnek számított, amelyben 39 száraz pikás, 239 arkebúzos és 15 muskétás szolgált a tisztek irányítása alatt.⁵⁶ A kompániák 25 fős rajokba (*escuadra*) tagozódtak, élükön altisztekkel (*cabo*). Az egységek tartását, a *terciók* hírhedt harci szellemét nagyban meghatározták a rajok szintje alatt található 8–10 fős szakaszok, ahol tudatosan alakították a „bajtársiasság” intézményét (*camarada*). A „bajtársiasság”, amelyben pár katona tulajdonképpen közös kvártélyon élt, a *tercio* legerősebb összekötő ereje és sejtje volt. A professzionális katonaság alapvető, korát messze megelőző elemének tekinthetjük, más hadseregekben ekkoriban ismeretlen volt. Ez biztosította a spanyol *terciók* minden ellenfelet felülmúló harcértékét, kitartását.⁵⁷

Az idő múlásával a tisztikar is egyre összetettebbé vált. A *tercio* élén mindig a tábornester (*maestre de campo*) állt, aki a hadsereget vezető fő tábornesternek, főkapitánynak (*maestre de campo general, capitán general*) engedelmességet. A tábornester jellemzően az egyik kompánia kapitánya is volt; a kompániák élén kapitányok (*capitán*) álltak. A kapitányok jobbkezeinek és helyetteseinek tekinthető a fő törzsőrmester (*sargento mayor*), akit valójában a főkapitány nevezett ki a tábornester javalatára. A tisztikarhoz tartozott a szállásmester (*fuero mayor*), a főkaplán (*capellán mayor*), a tábori zenészek (*pifano mayor, tambor mayor*) és a tábori rendészek kapitánya (*capitán de barrachel*). Ezenkívül mindegyik *tercio* rendelkezett kaplánnal (*capellán*) és orvossal (*cirujano*). A kompánia tisztikara rangsorrendben felülről lefelé: kapitány, zászlótartó (*alférez*) és beosztottja, a zászlóvivő (*abanderado*), őrmesterek (*sargento*), a kompánia 1–3 zenésze, tizedesek (*cabo de escuadra*), akik a rajokat irányították, a kompánia szállásmestere

54 A *tercio* szerkezetéről részletesen: Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, passim; Quetrafages, *Los Tercios*, passim; Martínez Ruiz, *El ejército de los Austrias*, 113–115.

55 Korpás Zoltán, Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552). *Fons* 6:1–2 (1999) 3–129; Uő, Álvaro de Sande hadjárata Trencsén vármegyében, 1545. In: Krász Lilla–Oborni Teréz (szerk.), *Redite ad Cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 2018, 199–210.

56 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 843; Uő, *El ejército de los Austrias*, 113–115; Notario López–Notario López, *The Spanish Tercios*, 12–14; Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 170.

57 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 857; Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 149–151, 159; Notario López–Notario López, *The Spanish Tercios*, 21.

(*furriel*). A 16. század első felében csak spanyol lehetett a *tercio* tagja.⁵⁸ A *tercio* lényegén belül különleges státusszal rendelkezett az ún. magánkatona (*soldado particular*), aki kiemelkedő szolgálati múltja vagy származása okán kiemelt zsoldot kapott. Ezek száma a kompániákban alacsony volt. Ugyancsak külön kategóriát képeztek az ún. megreformált katonák (*reformados*), akik másik, feloszlott egységből jöttek, de megőrizték katonai becsületüket, ezért az új kompániában szívesen látták őket. A *terciók*hoz tartoztak még az eltartottak (*entretenidos*), olyan katonák, akik valamelyik főtisztet szolgálták egyfajta hadsegédként, és különleges feladatokat (küldetés, követség, hírtovábbítás stb.) láttak el. A sereghez rendszeresen csatlakoztak ún. kalandorok (*aventureros*), az egy-egy expedícióra, csatára önkéntesen vállalkozó, tapasztalt veteránok.⁵⁹

A *tercio* katonái nem tekinthetők klasszikus értelemben vett zsoldosoknak. A római légiónak óta ők alkották Európa első professzionális, önkéntesekből szerveződő állandó hadseregét. A spanyolok Európában egyedülálló módon önkéntes alapon, illetve mozgósítást is alkalmazva toborozták az újoncokat, és nem hadi vállalkozó vagy zsoldosvezér révén. A *terciók* nem kerültek valamelyik arisztokrata magántulajdonába, ahogy ez gyakran megtörtént Franciaországban vagy akár a keleti Habsburg Birodalomban. Az újoncokat Spanyolországban a király megbízásából a kijelölt főtiszt és kapitányai toborozták, majd jellemzően itáliai helyőrségekben kaptak kiképzést, és onnan mentek a harcmezőkre. Bár a toborzást a tábornok és a kapitányok Szent András keresztjét ábrázoló zászlaja alatt végezték, az egység katonái az uralkodóval álltak egyéni szerződésben, és részletes szabályok alapján léptek szolgálatba, tettek eleget az uralkodó felé vállalt kötelezettségüknek. Nemcsak a szolgálati időt, a zsoldot, a fegyverzetet, az előmenetelt és a leszerelés módját határozták meg, hanem még a szolgálatmegtagadást vagy a lázadást is előírásokkal próbálták keretek közé szorítani (ami ennek ellenére nem mindig sikerült).⁶⁰ Az önkéntesen jelentkező katonák vagy vitték magukkal a fegyvereiket, vagy zsoldjukból levonták az árát. A *terciók* egyediségének tekinthető az is, hogy a spanyol társadalom, azon belül a köznemesség, többre becsülte a gyalogos szolgálatot a *tercióban*, mint a lovagi hagyományokhoz ragaszkodó *Guardas de Castillában* vagy más lovas egységben. A *tercio* tagjai származástól függetlenül, a szolgálati évek függvényében tisztté válhattak (nem nemesek jellemzően 10 év, nemesek 5-6 év után), vagy akár nemesi, a spanyol társadalomban nagy reputációt jelentő lovagrendi (Santiago, Calatrava, Alcántara, Montesa) címeket is szerezhettek. Nemesi származású katonák, akár veteránként is, gyakran nehézgyalogosként, mellvértes pikás közle-

58 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 846–854; Uő, *El ejército de los Austrias*, 113–116; Corpas Rojo, *Evolución de la organización*, 210–211.

59 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 853–854; Uő, *El ejército de los Austrias*, 128. Az altisztekről és a főtisztekről ld. Quatrefages, *Los Tercios*, 257–291, 295–308.

60 A toborzásról ld. Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 155–157; Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 845–846; Quatrefages, *Los Tercios*, 423–448. A lázadásokról: Martínez de Merlo, *La organización de los ejércitos*, 151–152. A spanyol *tercio* magyarországi lázadásáról: Korpás Zoltán, *Ami a magyarországi hadjárat után történt. Bernardo de Aldana és a spanyol zsoldosok sorsa 1552 után. Fons* 12:3 (2005) 379–398.

gényként szolgáltak. A tiszti rang tehát nem volt származáshoz kötve, illetve a *tercio* nem tükrözte a kora újkori rendi struktúrát sem. A száraz pikások voltak a *tercio* legszegényebb legényei, nem véletlen, hogy zsoldhiány esetén a lázadásokat is rendre ők kezdték. Ez a hadügyi modell kiemelkedő hatékonyságot biztosított, hiszen a *hidalgo* és az alacsonyabb származású katonák számára elköteleződést és morált emelő tényező volt a *terciókat* jellemző, a rendi társadalom hierarchiáját is átlépő bajtársiasság. Ezenfelül a *tercio* a társadalmi felemelkedés lehetőségét is biztosította.⁶¹

A *terciók* szervezetében tükröződő társadalmi felfogás, a taktikai és a pszichológiai tényezők összessége hatással volt a spanyol harctéri taktikára. A korabeli felfogás alapján az arcvonalban, az első sorban, mintegy „golyófogóként” szolgálni inkább megtiszteltetésnek, mint büntetésnek számított. A pikás gyalogos tömbökben az első sorokban jellemzően a veteránokat helyezték el, míg az újoncokat középen és a hátsó sorokban találjuk. Nemcsak a morál miatt alkalmazták ezt a megoldást, hanem mert a veteránok jellemzően mellvértés gyalogosok voltak, így a harctéri összecsapás súlyát jobban elviselő nehézgyalogos *coselete* került előre és a védőfelszerelés nélküli száraz pikás középre. Ez a szemlélet olyan harci morált, szilárdságot és stabilitást adott a *tercióknak*, amivel a csatamezőn sokáig a vetélytársak fölé tudtak kerekedni. A *terciók* harctéri tartásáról sokat elárul, hogy bár a 16–17. század során többször szenvedtek vereséget, mégis mindig felemelt zászlókkal, hadrendben tudtak a csatamezőről elvonulni. Először 1643-ban, Rocroinál történt meg, hogy egy spanyol *tercio* nyílt ütközetben megsemmisítő vereséget szenvedett, nem tudott a bekerítésből kitörni, és az egységet ágyútűzzel, gyalogos és lovas rohamokkal teljesen felőrölték. A kortárs katonai egységek közül a spanyol gyalogság magas harci moráljával összevethetőt kizárólag az oszmán janicsárság esetében tapasztalhatunk.

E történelmi hagyomány talán egyik legszebb példája, hogy a 16. század első felében létrejött Öreg Terciók máig léteznek, és a világtörténelem legrégebben működő katonai egységeinek tekinthetők. Az 1509-ben Zamudio Terciójának is nevezett Nápolyi Öreg Tercio „egyeságú leszármazottja” ma a 9-es számú Soria Gyalogosregiment. Az 1534-ben létrehozott Szicíliai Öreg Tercio mai örököse a 67-es számú Szicíliai Öreg Tercio gyalogos regiment. Az 1536-ban felállított Lombardiai Öreg Tercio pedig ma a 64-es számú Hegyivadász Galicia Gyalogosregimentben él tovább. A *terciók* története kapcsán fontos részlet, hogy a világ első állandó tengerészgyalogságát is a spanyolok hozták létre: 1537-ben alakult meg a Nápolyi Királyság területén állomásozó állandó gályaflotha hivatásos tengerészgyalogos egysége, a Nápolyi Gályák Terciója (*Tercio de las Galeras de Nápoles*), más néven a Nápolyi Tenger Terciója (*Tercio de la Mar de Nápoles*).⁶²

61 Quatrefages, *Los Tercios*, 257–291; Martínez Ruiz, *El ejército de los Austrias*, 113–114; Notario López–Notario López, *The Spanish Tercios*, 18–19.

62 Korpás, A fiskális-katonai állam, 986–995; Notario López–Notario López, *The Spanish Tercios*, 14; Ricardo Cerezo Martínez, *Las Armadas de Felipe II*. (Historia de la marina española) Madrid, 1988.

Tüzérség

A spanyol tüzérségről és ostromtechnikáról fontos megjegyezni, hogy a katolikus uralkodók idején a nagy számban használt ostromágyúk jelentős szerepet töltek be a mór várak elfoglalásában. 1490 körül, köszönhetően a katolikus uralkodók tanácsosának, Francisco Ramirez de Madrid tüzérfőkapitány szervezői tevékenységének, a spanyol hadsereg közel 200 közepes és nagyobb ágyút birtokolt, és mintegy öt lőpor- és ágyúgyártó műhely biztosította az utánpótlást.⁶³ Az 1540-es években csökkentették, majd egységesítették az ágyúk típusait: nyolc kategóriába sorolták be őket.⁶⁴ A spanyol tüzérség fejlődését mutatja, hogy 1500-ban Pedro Navarro lett az első európai, akinek irányításával Kefalónia ostrománál puskaortot felhasználva sikerrel aknáztak alá és döntöttek le falszakaszokat.

A FEGYVERZET SAJÁTOSSÁGAI

Ahogy korábban már esett róla szó, a fegyverzetben történő változások összhangban álltak a hadszervezési újításokkal. A katolikus uralkodók serege lándzsával, karddal és számszeríjjal felszerelt gyalogosokból és lándzsával, számszeríjjal ellátott könnyűlovasokból, illetve kisebb arányban nehézpáncélos lovagokból állt. A 16. század elején azonban jelentős változásokat történtek a fegyverzetben.

A könnyűlovas *jinete*, aki eredetileg „mór módon” pajzzsal, karddal és lándzsával vagy lovas lövészként számszeríjjal volt felszerelve, jelentős metamorfózison megy keresztül. A 16. század derekára a számszeríj helyét átveszi a rövid csövű arkebúz, ugyanakkor a lándzsa sem tűnik el. A spanyol történeti hagyomány úgy tartja, hogy a lovas lövészeket elsőként a katolikus monarchia alkalmazta – a gyalogos tömböket széleken megbontó, csigaformában kibontakozó lovas lövészek támadása, az ún. *caracol* harcmodor is ezt tükrözné, hiszen a spanyol szó eredeti jelentése csiga.⁶⁵

A gyalogosoknál a taktikailag legfontosabb változtatások a következők.

1. A Pireneusokban zajló háború idején, 1497-ben az addig használt lándzsát svájci mintára pikára cserélték.⁶⁶

2. 1488-tól a számszeríj kiegészítőjeként a spanyol gyalogságnál megjelentek az első korai lőfegyverek, az ún. *espingardák*, amelyeket elsősorban a vár-ostromokhoz használtak.⁶⁷ A Gonzalo Fernández de Córdoba által bevezetett

63 Quatrefages, *Los Tercios*, 74; García de Gabiola, *Los ejércitos en la guerra*, 36–40; Javier López Martín, *La evolución de la Artillería en la segunda mitad del siglo XV. El reinado de los Reyes Católicos y el contexto europeo*. In: Auerlio Valdés Sánchez (coord.), *Artillería y fortificaciones en la Corona de Castilla durante el reinado de Isabel la Católica*. Madrid, 2004, 115–157.

64 Mesa Gallego, *Innovaciones militares*, 538; 1552-ben egységesítették a kalibert, ld. Fernando González de León, *Spanish Military Power and the Military Revolution*. In: Geoff Mortimer (ed.), *Early Modern Military History, 1450–1815*. Basingstoke, 2004, 32.

65 Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 177–178.

66 „...con lanzas, como las que los Alemanes los trayan, que se llamaron picas...” Vö. Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 158; Martínez Ruiz, *El ejército de los Austrias*, 107.

67 Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 147–149.

taktikai változtatások között az egyik legjelentősebb az volt, hogy a nápolyi hadjáratok során a számszerűs lövészek jelentős részét lecserélte lövészekre, az ún. *espíngarderókra*. Jóllehet 1500 után a korai lőfegyverek helyét átveszi a sokkal összetettebb technológiát képviselő arkebúz, a korai lőfegyveresre utaló *espíngardero* kategória csak 1529 környékén tűnik el végleg a forrásokból.⁶⁸ A számszerűsásokat jellemzően pikásoknak képezték át, és megnövelték a puskások arányát. 1500 körül a spanyol gyalogság negyede már puskás lövészekből állt, ami kiemelkedően magas volt a korabeli Európában. E taktikai lépés sikerességét egyértelműen bizonyította a Cerignolánál 1503-ban aratott győzelem, ahol a 20%-os lövészarány a tűzereje révén döntő szerepet játszott a francia lovagi roham megtörésében.

3. A fegyverváltás révén átalakult a harcművészet, mivel a gyalogosokat három, egymást támogató kategóriába osztották: pikások (*piquero*), pajzsosok (*escudado*, más néven *rodelerero*) és ballistás/lövész (*ballestero/espíngardero*), ami alapja lett a zárt tömbben harcoló, kiemelkedően sikeres kora újkori spanyol gyalogságnak.

A gyalogság alapfegyverzete 1503-as rendszeresítését követően a mintegy 5 méter vagy annál hosszabb pika volt. Bár próbálták szabványként elterjeszteni a 26 tenyér (5,46 méter) hosszú változatát, ez nem járt teljes sikerrel. Nemcsak a lovasság vagy a támadó gyalogostömbök ellen lehetett jól használni a pikát, hanem várfalak megmászására is. A pikás elsődleges feladata a lövészek védelme, támogatása volt. A pikás jellemzően karddal, sisakkal, pajzzsal, váll- és mellvérttel rendelkezett (*coselete*); tekinthetjük alacsony mobilitású nehézgyalogosnak, aki a pikán túl mintegy 22–23 kg súlyt viselt, és a gyalogos egység tömegével, összetartó erejével, a többiekkel együtt tudott hatékony harcos lenni. A nehézgyalogos *coselete* a kora újkori spanyol *terciók*ban képviselte a középkori lovagi ideált, a pika, a „fegyverek királynője” (*reina de las armas*) birtokosát, aki az „alantas módon ölő” lőfegyverrel szemben nemesember módjára harcol.⁶⁹ A 16. század elején a spanyol gyalogságon belül külön gyalogos típusnak számított a *rodelerero* vagy *escudero* – kör alakú pajzzsal és karddal felfegyverzett, mellvérttel, kar és vállvéddel, sisakkal ellátott nehézgyalogos, akinek a feladata volt, hogy közelharc esetén a pikások mellett az ellenfelet ritkítsa. A gyalogság harmadik eleme a bőrzekében gyorsan mozgó és tűzfegyverrel ellátott lövészek voltak. A *terciók* idejére viszont a hadrendből kikopott a pajzsos gyalogos, és a pikásokat besorolták mellvértes pikásnak (*coselete, pica*) és könnyű gyalogosnak tekinthető, mellvért nélküli, ún. száraz pikásnak (*pica seca*). Az arkebúzos katona általában szűrőfegyverrel is el volt látva, ugyanakkor páncélzat helyett könnyű ruházatot viselt, hiszen a csatamezőn a pikaerdők támogatása mellett nagy szükség volt a lövészek mobilitására. A 16. század harmadik évtizedétől megjelennek az első muskéták, majd 1567-ben Alba hercege hivatalosan is rend-

68 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 836; Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 164.

69 Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 166–169; Mesa Gallego, *Innovaciones militares*, 545.

szeresítette ezeket a lőfegyvereket a *terciók*ban. Az arkebúznál pontosabb és súlyosabb puskák hosszabb csővel rendelkeztek, illetve a pontos célzáshoz a csövet villával támasztották alá. A muskétások jellemzően a pikások előtt több sorban felállva, kontramarsot alkalmazva, sortűzzel ritkították a rohamozó ellenfelet. A spanyol katona legjellemzőbb kardtípusa az *espada ropera*, *rapier* típusú penge volt. Ezen belül a toledói penge különleges presztízzsel bírt nemcsak a spanyol, hanem más országok harcosai között is.⁷⁰

A HARCTÉRI TAKTIKA SAJÁTOSSÁGAI

A tűzfegyverek és a szilárd gyalogság dominanciája fokról fokra bontakozott ki a spanyol hadviselésben. Az első jelentős siker az volt, amikor Gonzalo Fernández de Córdoba 1503. április 28-án Cerignolánál győzelmet aratott a francia király serege felett. A mintegy 3000 svájci gyalogost és 2000 francia nehézlovast is magában foglaló, 9500 főre tehető francia haderőt hasonló méretű, de más fegyverzetű spanyol hadsereg győzte le: a „Nagy Kapitány” 8500–9000 fős serege a körülbelül 2500 pikás mellett rendelkezett mintegy 2000 számszerűjással és 1000 arkebúzzsal, miközben nehézlovasainak száma a felét sem érte el a francia haderőének. A csata döntő mozzanata az volt, hogy Gonzalo de Córdoba a lövészeket a rohamok ellen akadályokkal megerősített földsáncok mögé helyezte, és így szinte zavartalanul tudták tizedelni a francia támadókat. A spanyol lövészek két francia lovagi kompániát és négy svájci pikás tömböt törtek meg a tűzhenger révén. A cerignolai ütközet tekinthető az első olyan csatának, ahol a kézi tűzfegyverek taktikai elhelyezésük révén bizonyították fölényüket.⁷¹

Szemben a nyugat-európai történetírásban angolszász hatásra elterjedt állásponttal, a valóság az, hogy az elöltöltős lőfegyverek hatékonyságát fokozó, folyamatos sortűzeket biztosító kontramars alkalmazása nem a 16. század végi holland hadvezérhez, Nassaui Mórchoz kötődik.⁷² A spanyolok először 1522-ben Bicoccánál alkalmazták a kontramarsot. Ebben a csatában a német *landsknechte*kéből és döntően spanyol gyalogosokból álló, mintegy 18 000 főnyi sereggel győzték le a francia Lautrec seregét: a földsáncok mögé helyezett spanyol lövészek a kontramarsot alkalmazva állandó tüzeléssel törték meg a svájci pikások és a francia lovagok rohamát.⁷³ Az 1525. február 24-én, V. Károly 25. születésnapján vívott páviai ütközetben is döntő szerepet játszott a spanyol arkebúzosok kontramars taktikája. Ugyanakkor a franciáknak jelentős hátrányt okozott az is, hogy a nehézlovasságuk épp a saját ágyúik tűzvonalában rohamo-

70 Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 38; Mesa Gallego, *Innovaciones militares*, 545; Rodríguez Hernández–Mesa Gallego, *Del Gran Capitán a los Tercios*, 162–164; González de León, *Spanish Military Power*, 27–28.

71 A két ütközetről ld. Antonio Jiménez Estrella, *Don Gonzalo de Córdoba: el genio militar y el nuevo arte de la guerra al servicio de los Reyes Católicos*. *Chronica Nova* 30 (2003–2004) 191–211; Martínez de Merlo, *La organización de los ejércitos*, 144–145.

72 Korpás, *A fiskális-katonai állam*, 986–988; Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 31–32.

73 Jeremy Black, *European Warfare, 1494–1660*. London–New York, 2002, 75–76.

zott, emiatt azokat nem tudták használni. Ezzel szemben a császári haderőnek óriási szolgálatot tettek az arkebúzosok, akik hatalmas pusztítást végeztek a francia lovagok soraiban.⁷⁴

FLOTTÁK

A 16. század első felében véghez vitt amerikai hódításokkal (Karib-térség, Mexikó, Peru) V. Károly birodalma óhatatlanul globális szereplővé vált, és rákényszerült arra, hogy versenytársaival szemben megszervezze a stratégiai pontok védelmét szolgáló állandó flottákat. E költséges rendszer majd II. Fülöp (1556–1598) és III. Fülöp (1598–1621) idején épül ki teljesen, ugyanakkor már a tárgyalt periódusban megtették a kezdeti lépéseket. Ekkor, vagyis V. Károly idején a flottarendszernek három nagy stratégiai kihívással kellett szembenéznie.

1. Oszmán terjeszkedés a Földközi-tengeren. Már meglehetősen korán, 1492-től megszervezték a Földközi-tengeren az ún. Királyi Gályák Armadáját (*Armada Real de Galeras*), amit az uralkodó bevételeiből finanszíroztak. A hadiflotta mérete az 1540-es évekig meglehetősen szerény volt, 4–8 gályából állt, és a spanyol és az észak-afrikai partok közötti szakaszon járőrözött. Ehhez hasonló állandó gályafloottát tartottak fenn a 16. század elejétől a Nápolyi Alkirályság és a Szicíliai Alkirályság partjainak védelmére. Az ekkoriban még pár gályából álló állandó egységek élén az alkirályok által kinevezett főkapitányok álltak. A spanyol király földközi-tengeri flottái 1528-tól váltak a nyugati medence legjelentősebb tengeri erejévé, amikor a genovai Andrea Doria francia szolgálatból V. Károly oldalára állt. Andrea Doria tehetsége, illetve a genovai gályaflotta mérete jelentette azt a mennyiségi és minőségi különbséget, ami által V. Károly és szövetségesei több hadjáratban 300–400 gályából és hajóból álló flottával tudtak tengeri hadjáratokat indítani (Tunisz, 1535; Preveza, 1538; Algír, 1541) az oszmánok és szövetségeseik ellen.

2. A másik geostratégiai terület, ahol meglehetősen korán kialakult az állandó flották rendszere, a Vizcayai-öböl volt. Már 1493-ból vannak adatok arról, hogy Kolumbusz Kristóf útját követően a portugálokkal szembeni partvédelem céljára létrehozták az ún. Vizcayai Armadát, más források szerint a Galícia Armadát, amelynek bázisa A Coruñában volt. Az évek során az armada feladata kiegészült a francia (bretagne-i, normadiai) kalózzal szembeni védekezéssel, illetve a németalföldi Habsburg-birtokokhoz vezető tengeri utak védelmével. A Földközi-tengerrel szemben itt kerekhajókat, azaz ágyúkkal felszerelt karavelákat, karakkokat és naókat alkalmaztak elsősorban, az első galleónok (újfajta vitorlás hadihajók) csak később jelentek meg.

3. A gyarmatosítással, különösen a nemesfémekben gazdag Azték (1519–1521) és Inka Birodalom (1529–1535) meghódítását követően szükségessé vált, hogy

74 González de León, *Spanish Military Power*, 27–28. Tény, hogy a kontramars első elméleti leírása spanyol szerzőhöz kötődik: évekkel a Nassaui Móric általi alkalmazás előtt Martin de Eguiliz 1586-ban a *Discurso y regla militar* című katonai traktátusában részletesen ismertette a kontramars mibenlétét; vö. Martínez Ruiz, *Los soldados del Rey*, 33; Notario López–Notario López, *The Spanish Tercios*, 15; Korpás, A fiskális-katonai állam, 986–988.

a transzatlanti hajózás a növekvő értékek védelmére és a zsákmányra vadászó (francia) kalózkodás elhárítására egyre szervezettebbé váljon. Már Kolumbusz első útját követően külön engedély kellett az óceánon való átkeléshez, amit 1503-tól a Szerződések Háza (*Casa de Contratación*) bocsátott ki. 1522-ben elrendelték, hogy az óceáni átkelést kizárólag konvojban tehetik meg a hajók. Így született meg az európai történelem egyik legfontosabb tengeri kereskedelmi intézménye, a több évszázadon keresztül fennálló Kincses Flotta, más néven Indiák Flottája (*Carerra de las Indias, Flota de las Indias*). 1525-ben 22 nao és karavella kelt át az óceánon, közülük nyolc gyarmati ezüsttel és arannyal megrakodva tért vissza. 1543-ban határozat született arról, hogy évente két, legkevesebb tíz hajóból álló konvoj induljon Sevilleből Amerika felé: egyikük, az ún. új-spanyolországi flotta márciusban a mexikói Veracruz felé, másikuk, a galleónokból álló ún. Tierra Firme szeptemberben Cartagena de las Indias és Nombre de Dios felé. A rendszer az évtizedek során egyre szabályozottabbá vált, s a szabályozás kiterjedt a hajók számára, méretére és fegyverzetére egyaránt. A század derekán a flotta és az óceáni hajózás jellemző kereskedelmi és hadihajója lett a spanyol fejlesztésű galleón. A kereskedelmi utak fenyegetettsége ugyanakkor szükségessé tette, hogy a biztonságos, konvojban történő hajózás mellett megszervezzék az óceáni térség első állandó hadiflottáit is. 1521-ben a Kanári-szigetek és a Szent Vince-fok közötti hatalmas óceáni terület ellenőrzésére felállították az ún. Andalúziai Partvédő Armadát, amely az évek során több nevet is viselt (Tenger-Óceán Armadája, Napnyugat Armadája, Indiák Flottájának Védő Armadája). Feladata elsősorban a Sevilleből kihajózó kereskedelmi flották védelme volt. Ezt a flottát – amely 1521-től 1548-ig többnyire 3, néha 4-6, jellemzően cádizi vagy sevillei magántulajdonban lévő karakkból és karavellából állt – a gyarmati kereskedelemre kivetett adóból tartották fenn. Működését a sevillei Szerződések Háza által kinevezett tisztviselők felügyelték.⁷⁵

ÖSSZEGZÉS

A 15. század utolsó évtizedeiben az aragóniai-kasztíliai perszonálunió háborúk és dinasztikus házasságok révén – Portugália kivételével – tartósan egységesítette a Pireneusi-félsziget koronáit. Különleges történelmi fejlődés indult meg a régióban, ahol első lépcsőben egy jelentős, regionális hatalom született. A fejlődés második lépcsőfoka a birodalmi dimenziók megjelenése volt I./V. Károly trónra lépésével. Így, a nemzetek felettivé váló Habsburg-dinasztia égisze alatt e regionális hatalom már egy birodalom centrumává vált: a Spanyol Monarchia újvilági hódításai révén a 16. század második felére a világ első globális hatalma lett.

Az új spanyol nagyhatalmi státusz komoly hadügyi változásokra épült, melyek során a szükségből erényt kovácsolt a spanyol sereg. Míg a félszigeten meg-

75 Az óceáni armadákról és mediterrán gályaflokkokról ld. Cerezo Martínez, *Las Armadas*; Esteban Mira Caballos, *Las Armadas Imperiales. La guerra en el mar en tiempos de Carlos V y Felipe II*. Madrid, 2005. A transzatlanti hajózásról különösen: Martínez, *Pasajeros de Indias*.

tartották a középkori kereteket, így a lovasság dominanciáját, a monarchia más európai részeire vezényelt seregekben már az új típusú gyalogság vált meghatározóvá. A különféle idegen minták ötvözése révén a korszak legsikeresebb reformja zajlott, amelynek eredményeként megszületett a kora újkor spanyol mintahadserege, a tercio. A hadi változásokat számos hadügyi-intézményi reform és az új fiskális-pénzügyi keretek kiépülése kísérte. A „nagykorúságot” úgy a csatamezőkön, mint a nagypolitikában végül akkor érte el ez a birodalom, amikor az V. Károly-féle „Univerzális Monarchiát” felváltotta a fia, II. Fülöp által fémjelzett „Katolikus Monarchia”.

Igaz Levente

A PORTUGÁL KIRÁLYSÁG HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1495–1541)

A TENGHERENTÚLI TERJESZKEDÉS KORÁNAK POLITIKAI ÉS DEMOGRÁFIAI HÁTTERE

A Portugál Királyságban I. Jánossal (1385–1433) trónra kerülő Avis-dinasztia (1385–1580) alapvető változásokat hozott: az angol szövetség létrejötte sajátos módon emelte ki Portugáliát abból a majd két évszázados hatalmi egyensúlyi helyzetből, amit a félszigeti szakirodalom „öt királyság korszaká”-nak (*Época de Cinco Reinos*) nevez.¹ Mivel szárazföldi területgyarapításra nem volt módja, ugyanakkor esetében is jelentkeztek az általában „a késő középkor nyugat-európai kríziseként” ismert politikai-gazdasági tünetek,² az új királyi ház az ország földrajzi helyzetének megfelelően kezelte e válságjelenségeket, s ezzel új, sok évszázadra meghatározó politikai irányvonalat adott a Portugál Királyságnak: a tengerentúli terjeszkedés koncepcióját.

Ez két irányban valósult meg az első lépés, az észak-afrikai támaszpont, Ceuta (Sabta) 1415-ös bevétele után. Egyfelől a *reconquista* luzitán folytatásaként is értelmezhető magrebi hódításban,³ másfelől pedig a fekete kontinens

1 Az elsősorban a Granadai Emírség Afrikától való elszigetelésére kontinentális politikát folytató Kasztília, a már hosszabb ideje a Földközi-tenger felé orientálódó Aragón Királyság, e kettő között a déli expanzió lehetőségétől elzárt kicsi Navarra és az ötödik Portugália közül egyiknek sem volt elegendő ereje ahhoz, hogy a többiek rovására érvényesítse impériumi igényeit. L. Garcia de Valdeavellano gondolatát idézi: Julio López-Davalillo Larrea, *Atlas histórico de España y Portugal*. Madrid, 2000, 117.

2 Ilyen volt a rendi monarchia és a királyi hatalom küzdelme, az egymástól életszínvonalban egyre távolodó, a távolsági kereskedelemről prosperáló tengerparti városok lakói és a munkaréhiánnyal, nem egyszer éhínséggel küszködő belső területek a középkori technikai színvonalon stagnáló mezőgazdaság elégtelen termelékenységéből adódóan sok esetben gyakorlatilag nyomorgó paraszti lakossága, valamint az e két pólus között létező földbirtokos nemesség feszültségeivel terhelt viszonya. Részletesebben ld. A. H. de Oliveira Marques, *História de Portugal*. Vol. I. Lisboa, 1983, 205.

3 Portugáliában a „visszahódító háború” szellemisége az iszlámmal való szárazföldi határ 13. századi megszűnése ellenére is tovább élt. 1415-től az Avis-ház – Kasztíliát megelőzve – sikeresen adott ennek új lendületet az afrikai kontinensen, s ez az ideológiai töltet a dinasztia bukásáig meg is maradt. A *reconquista* fogalmáról és vizsgálati lehetőségeiről ld. Igaz Levente Imre, *Háborúzó*

partvidékének felderítésével és az e folyamat eredményeként a 16. századtól a Távol-Keletig elérő, háromnegyed évszázadig egyedüli európai hatalomként birtokolt indiai-óceáni kereskedelmi monopólium, hagyományos elnevezéssel az Indiai Állam (*Estado da Índia*) létrehozásában. E két fő iránnyal egyidejűleg került sor az atlanti-óceáni terjeszkedésre is, amely részben a saját tengerentúli expanzióját később indító Kasztíliaival jelentett megoldandó konfliktust a térség szigeteinek birtoklása és benépesítése miatt, ugyanakkor – aligha véletlenül – a brazil partokig juttatta a portugál hajókat.⁴

A 15–16. század fordulóján addigi története csúcspontjára jutó Portugál Királyság legismertebb jellegzetessége az *Estado da Índia* tengerről történő kiépítése és fenntartása. Dolgozatunkban inkább arra a területre koncentrálunk, amely általában a kisebbik ibériai ország tengerentúli terjeszkedésének árnyékában marad. Ez maga Ceuta, a legelső hódítás sajátos észak-afrikai „kényszerfolyománya”,⁵ ami ugyancsak a Szerencsés (*o Venturoso*) melléknevet kapó I. Mánuel (1495–1521) uralkodása idején ért a zenitjére. Mánuel elsősorban persze India elérése és az ázsiai monopólium kiépítése miatt tartják a legsikeresebb portugál uralkodónak, hiszen királysága alatt Portugália sosem látott eredményeket könyvelhetett el a megelőző évszázad előkészítő folyamatainak nyomán mind a keleti, mind a nyugati irányú expanzió terén, bevételei és nemzetközi presztízse megnöttek, az állam merkantilizációja pedig hihetetlen távlatokat nyitott az egy évszázaddal korábban még periferiális helyzetű ország számára.

E király uralma ugyanakkor fordulóponthoz is, mivel már ekkor megmutatkoztak Portugália valós lehetőségeinek határai, ideértve a katonai kérdéseket is. Az ázsiai regionális hatalmak ellenében a portugáloknak fel kellett ismerniük, hogy lényegében csak tengeri haderejük tüzérségi fölénye tarthatja őket előnyös pozícióban, az észak-afrikai szárazföldi hódítások pedig egyre nehezebben megőrizhető túlvállalásnak bizonyultak. A Mánuel alatti fénykort III. János (1521–1557) uralkodása során a stagnálás váltotta fel, amihez az egyre erősebbé váló vetélytársak baljóslatú árnyéka társult, ideértve az Oszmán Birodalomnak az ázsiai portugál érdekeltségeikig érő fenyegetését is.⁶ A Spanyol Királyság maga is

államok a IX–XIII. századi Ibér-félszigeten és a Kárpát-medencében. Az európai középkori hadtörténet két útjának összevethető elemei. PhD-disszertáció. Szeged, 2013, 2–4, 57–64.

4 Arra a birtokukra, amelyik a 16. századi ázsiai monopóliumi illúziók („India füstje”) és a magrebi szárazföldi terjeszkedés realitásainak szertefoszlása után is sokáig fenntartotta a portugál nagyhatalmiság képzetét. José Hermano Saraiva, *Portugália rövid története*. Budapest, 2010, 146; Oliveira Marques, *História de Portugal*. Vol. 2. Lisboa, 1984, 52–62.

5 Ceuta szerepéről és a Ceuta-kérdésről magyar nyelven ld. Rákóczi István, *Portugália első gyarmatbirodalma Európa ege alatt*. Pécs, 2005, <http://afrikatudastar.hu/en/database/item/1515-portugalia-elso-gyarmatbirodalma-europa-ege-alatt-first-colonial-empire-of-portugal-under-the-sky-of-europe-rakoczi-istvan> (elérés: 2019.05.23.).

6 A portugál–oszmán konfliktusról ld. Salih Özbaran, *The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517*. *Studies on Arab–Turkish Relations* (1986) 207–214; Jean-Louis Bacqué-Grammont–Anne Kroell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge. L'affaire de Djedda en 1517*. (Supplément aux Annales Islamologiques, 12.) Le Caire, 1988.

megkezdte saját észak-afrikai terjeszkedését,⁷ és Madrid újvilági bevételei, illetve a hazai realitások nyomán az ibér egység régi gondolata már portugál oldalon is a válság egyre kézenfekvőbb megoldásának tűnt az elit számára. A korona azonban előbb még saját ötleteként megpróbálkozott a túlterjeszkedett birodalom határainak valamiféle ésszerűsítésével: III. János a fokozódó nehézségek nyomán 1541-ben elrendelte a kivonulást az északi-afrikai portugál támaszpontok legnagyobb részéről.

NÉPESSÉG

A Portugál Királyság esetében a vizsgált korszakban eltérő népességmegoszlást találunk a sűrűbben lakott északi országrész, az esetenként kifejezetten zsúfolt part menti vagy a tengerhez közelebbi városok (Portó és Lisszabon mellett ide tartozik a nem tengerparti Coimbra, Leiria, Braga és még néhány további település is)⁸ és a változó mértékben, de lényegesen ritkábban benépesült, elvándorlástól sújtott belső, illetve déli területeken. A legelső hivatalos portugál népszámlálás eredménye, a III. János által elrendelt census 1527-ben a tűzhelyek számát alapul véve, 4,3-as szorzót alkalmazva 1 216 000 lélekszámot eredményezett.⁹ A korabeli módszer alacsony megbízhatósága ellenére a Portugál Királyság késő középkori–kora újkori népességét a kutatók általában ettől alig különbözően 1-1,3 millió közöttire, időszakunk végén is legfeljebb csak 1,4 millióra becsülik, azzal a megjegyzéssel, hogy a felgyorsuló társadalmi mobilitás miatt igen nehéz pontos eredményeket kapni.¹⁰

A már Granada nélkül is közel négyszer nagyobb Kasztília ehhez képest mintegy hat és fél milliós lakossággal és nagyobb népsűrűséggel, az egyesült spanyol korona pedig 1492, illetve 1512 (Navarra bekebelezése) után már mintegy

7 Az 1509-es sintrai megállapodásban Portugália feladta az afrikai partvidéken a Gibraltári-szoros (Ceutától) és Peñón de la Vélez de Gomera (Bādis) között birtokolt néhány erődjét, ezzel végképp kiszorult a Földközi-tengerről. További ilyen erősség (inkább őrtorony) volt Beni Boufrah (Beni Būfrā).

8 Lisszabon, a legnagyobb város, 50–70 000, míg Portó mintegy 15 000 lakossal bírt a 16. század elején. A portugál főváros eszerint többek között Londonhoz, Prágához és Granadához hasonló méretű volt, csak Párizs, Isztambul és néhány itáliai város népessége haladta meg jelentősen. Teresa Rodrigues, *Portugal nos séculos XVI e XVII. Vicissitudes da dinâmica demográfica*. Porto, 2004, 4, <http://www.cepese.pt/portal/pt/publicacoes/colecoes/working-papers/populacao-e-prospectiva/portugal-nos-seculos-xvi-e-xvii-vicissitudes-da-dinamica-demografica> (elérés: 2019.05.23.); Jorge M. Pedreira, *As consequências económicas do império: Portugal (1415–1822). Análise Social* 32:2–3 (1998) 449.

9 Az ez alapján számolt 13,6 fő/km²-es népsűrűség nem tért el jelentős mértékben az Ibériai-félsziget 13–15 fő/km²-es átlagától, de már jócskán alatta maradt a korabeli Itália, Németalföld és Franciaország 27–31 fő/km²-re becsült értékeitől: José Vicente Serrão, *População e rede urbana nos séculos XVI–XVIII*. In: César Oliveira (dir.), *História dos municípios e do poder local (dos finais da Idade Média à União Europeia)*. Lisboa, 1996, 63–77, https://www.academia.edu/3182212/Popula%C3%A7%C3%A3o_e_rede_urbana_em_Portugal_nos_s%C3%A9culos_XVI-XVIII (elérés: 2019.05.23.).

10 Rodrigues, *Portugal*, 21–24.

tízmilliós népességgel rendelkezett.¹¹ A Spanyol Királyság létrejöttével kicsivé váló Portugália az expanzió megkezdésével sajátos demográfiai helyzetbe került: a belső területekről (*interior*) vagy a part menti városokba, vagy pedig egyenesen a tengerentúli területekre vándorló népesség pótlásának problémája és a munkaerőhiány mindvégig elkísérte az ország felvirágzását, tengeri nagyhatalommá válását, illetve a 16. század közepétől az Avis-ház hanyatlásának korszakát is. Nem túlzás, hogy a Portugál Királyságnak gyakorlatilag az expanzióhoz sem volt elegendő saját emberanyaga, így ennek pótlásában kezdettől fogva rászorult más forrásokra.¹² Itáliai, spanyol, majd egyre inkább észak-európai tengerészek és katonák felfogadása, mellettük afrikai rabszolgák, illetve az ázsiai helyiek alkalmazása nemcsak a portugál flottában, de a hadseregben is jól ismert jelenség volt.

A tengerentúli expanziót jóval megelőzően is létező belső migráció mellett 1415-től megkezdődött a felfedezett és birtokba vett területekre történő elvándorlás is. Ez Afrika partvidékéről fokozatosan és mind nagyobb mértékben irányult az atlanti szigetekre, majd a fekete kontinens keleti oldaláról elért az Indiai-óceán térségébe, hogy azután a 16. század második felétől újra az Atlantikum irányába forduljon. Amíg a 15. század folyamán évente mindösszesen körülbelül félezer ember indult útnak (nem haladva meg ebben az évszázadban az ötvenezer főnyi összlétszámot), addig Mánuel uralkodása alatt az elvándorlás már mintegy 3500 főnyi éves veszteséget jelentett a hazai lakosság számára, összesen tehát több mint negyedmillió embert. 1534 körül Garcia de Resende már a portugálok világméretű szétszóródásáról tudósított: erre az időpontra az ezer lakosra jutó 2–4 főnyi évenkénti kivándorlás következtében a királyság egyes területei gyakorlatilag kiürültek.¹³ A kivándorlás mértékét tovább növelte a zsidók és újkeresztények több tízezer főnyire tehető, elsősorban francia és németalföldi területekre történő távozása a 15. század legvégétől. Ők soha nem tértek vissza, a gyarmatokra kivándorló keresztények bizonyos részével ellentétben. A természetes szaporulat mellett ez utóbbi lehetőség, valamint a munkaerő pótlására a 15. század második felétől évenként behozott afrikai rabszolgák mennyisége (a csúcsidepszakban 2000–3000 fő) ellensúlyozta a népesség fogyását. Helyesebb tehát a lakosság területi átrendeződéséről beszélni, ugyanis az ország népessége a fentebb leírtak ellenére is 25%-kal nőtt a 16. század első negyedében. Tehát ugyanolyan mértékben gyarapodott, mint a Francia Királyságé, a spanyol szomszédot pedig egyenesen le is hagyta.¹⁴

A számunkra leginkább érdekes észak-afrikai portugál területeken az oda települő portugálok létszáma az aktuálisan uralt erődök és azok katonasága által ellenőrzött határzónák (*praças*) méretével volt arányos. 1470-ig mindössze

11 López-Larrea, *Atlas histórico*, 119; más 1500 körül a teljes Ibériai-félsziget népességét 7,5 millióra teszi: Rodrigues, *Portugal*, 2.

12 Pedreira, *As consequências*, 447.

13 Rodrigues, *Portugal*, 99–109. Megjegyzendő, hogy a Spanyol Monarchia esetében még nagyobb arányú elnéptelenedéssel számolhatunk; ld. Jordi Nadal, *La población española (siglos XVI a XX)*. Barcelona, 1988.

14 Pedreira, *As consequências*, 448.

néhány száz katonával és polgári lakossal számolhatunk, azután Tanger és Arzila (Ašila) bevételétől az 1541-ig tartó csúcsideőszakig folyamatos növekedéssel ez 5000 katonára és 25 000 civilre: egyedül Safim (Safi) területén 4000–5000 keresztény lakosra nőtt. Innentől viszont – az európai jövevények ellen sikeresen fellépő helyi politikai erők hatalmának növekedésével párhuzamosan – folyamatos volt a csökkenés.

A GAZDASÁGI HÁTTÉR

Mánuel trónra lépése után a földrajzi terjeszkedés folyamata tovább gyorsult: Kelet-Afrika, majd India elérése további dimenzióváltást eredményezett, a keleti kereskedelmi monopólium területe egészen Japán felfedezéséig (1543) bővült, továbbá megkezdődött Brazília kincseinek szervezett kiaknázása is. Mánuel uralkodásától ezért érdemes gazdasági szempontból is korszakhatárt húzni a csúcsideőszak, illetve az azt megelőző évtizedek között.¹⁵ A földrajzi tér folyamatos tágulása komoly hatást gyakorolt a középkori portugál monarchia modern állammá alakulására, ez pedig jelentős változásokat eredményezett a királyi udvar adminisztrációjában. A fokozatosan súlyukat veszítő korábbi királyi vagy éppen katonai intézmények szerepét mindinkább átvették a bürokratikus állami szervek és ezek hivatalnokai. Ez a folyamat természetesen a pénzügy tekintetében is hasonlóan alakult.

Mindezen specializálódás és más intézményi változások ellenére a 15. század folyamán magában a portugál adózási rendszerben nem történtek mélyreható változások. A 14–15. század fordulóján az akkor mintegy 83 millió *reál*ra tehető összbevétel háromnegyedét a különféle forgalmi adók (*sis*a) adták. Ceuta megszerzésének és India elérésének dátuma között ez az arány lényegében nem változott.¹⁶ 1473-ban, abban az évtizedben, amelyet az észak-afrikai hadjárat, majd a kasztíliai trónviszályba (1475) történő beavatkozás nyomán a költségvetési bevételek erős visszaesése jellemezett, a forgalmi adók továbbra is az akkor 47 268 500 *reál*nyi teljes bevétel 78%-át tették ki.¹⁷ A kikötői kereskedelemről származó jövedelem ugyanekkor az összbevétel 16%-a volt.

15 A Mánuel előtti időket egyes kutatók még a tulajdonképpeni impérium előtti periódusként határozzák meg; ennek záróakkordja India elérése, illetve az *Estado da Índia* létrehozása 1505-ben. Ezt követi az „első birodalom” 1825-ig: Angelo Carrara Alves, *As receitas imperiais portuguesas; estrutura e conjunturas, séculos XVI–XVIII*. Brasília, 2011, 3–5, <http://www.ufjf.br/hqg/files/2009/10/Relat%C3%B3rio-de-pesquisa.pdf> (elérés: 2019.05.23.).

16 Carrara Alves, *As receitas imperiais*, 3. A Portugáliában korábban használt pénznemek (*morabino*, *tornez* stb.) helyett bevezetett *real branco* 1433-ra portugál pénzügyi alapegység lett, amit I. János a ceutai aranyból veretett, ezzel véget vetve a dinasztiaaváltás korszakát jellemző súlyos pénzügyi válságnak. Ld. João Pedro Vieira, *A história do dinheiro*. Lisboa, 2017, 27.

17 Nem számítva a királyné, a megművelt földek után szedett terményadó (*jugada*), a földbérletek (*reguengos*) és az angolok negyede (*quarto dos ingleses*) bevételeit. Ez utóbbi adót az angol kereskedők fizették a portugáloknak ugyancsak angol alattvalók (például kalózok) kártételei után. Az adótípust még a rendelet 1471-es visszavonása után is beszédtek egy ideig: João Marques da Silva, *Descobrimientos Portugueses*. Suplemento ao. Vol. 1. Lisboa, 1944, 525, 547.

A változásra II. János (1481–1495) uralkodása végéről van egy ettől már igencsak eltérő adatunk: 1490–1496 között, tehát közvetlenül India elérése előtt az állami bevétel mintegy 170 000 arany *cruzado* (*cruzado de ouro*) volt, amiből az afrikai arany immár 120 000-ret hozott.¹⁸ São Jorge da Mina (El Mina) kereskedelmi központjának és erődjének (*feitoria*) 1482-es megalapítása a mai Ghána területén egyértelmű változásokat eredményezett a bevételek forrásainak arányaiban is.

Ez a helyzet állandósult a következő század elejétől, amikor is az állami bevételi tételeket illetően a legjellemzőbb sajátosság az *Estado da Índia* áruinak kereskedelméből származó összegek túlsúlya volt. Ezek elsősorban a vámokból, az alkirályság és a portugál állam tengeren túli tevékenységét koordináló központi intézmény, a *Casa da Índia* bevételeiből származtak. A portugál politikai és pénzügyi folyamatokat jól jelzi, hogy a tengerentúli árucikkeknek (elsősorban is az arany, rabszolgák, fűszerek) kizárólagos kereskedelmi joga már II. János trónra lépése előtt a koronáé volt. Az ebből az időszakból rendelkezésre álló elégtelen mennyiségű adat alapján is tehető néhány további megállapítás a tengerentúli kereskedelmi vállalkozásokról és így az állam jövedelmeiről. A szakirodalom alapján a Portugál Királyság teljes bevételére a 16. század eleji csúcsideszakban is erős ingadozás volt jellemző: Mánuel királyságában az 1506-os év 200 millió *reált*, III. János uralkodása elején az 1527. év 156,94 millió *reálra* tehető összes bevételt eredményezett,¹⁹ korszakunk vége táján, 1534-ben a királyság rendes bevétele pedig 279,5 millió *reálra* rúgott.²⁰ 1506-ban a tengeri forgalomból származó jövedelmek a királyságba érkező összes bevétel 65%-át, 1518–1519 folyamán pedig 68,2%-át tették ki. A lisszaboni vámhivatal bevételei már 1495 és 1527 között több mint a kétszeresükre emelkedtek, 1557-ben pedig az 1495. év több mint nyolcszorosát, 50,5 millió *reált* hoztak.²¹

A különféle, párhuzamosan vagy átfedésekkel használt és változó értékű pénznemekben ránk maradt bevételi összegek önmagukban nem sokat mondanak. Valósabb kép alkotásához jó, ha megnézzünk néhány adatot a kiadási oldalról is. A katonai költségek már 1415 és 1471 között is nagyok voltak: a Ceuta

18 Ez az 1496-os átszámítási érték szerint 66 300 000 *reált* jelentett. V. Alfonz, már a guineai arany háttérével, 1457-től bocsátotta ki a 3,5 g aranytartalmú újabb fizetőeszközt, míg váltópénzként – többek között – egészen Sebestyén uralkodásáig a jó minőségű rézből vert *ceitil* (Ceuta nevéből) szolgált. Az arany *cruzado* folyamatosan romló értékét 1517-ben III. János rögzítette 400 *reálban*. A vizsgált korszak pénztörténetére összefoglalóként is ld. Vieira, *A história do dinheiro*, 28–31.

19 António Baião–Hernâni Cidade–Manuel Múrias (dir.), *História da expansão portuguesa no mundo*. Lisboa, 1937, 400. Az arányok szemléltetésére: ez utóbbi adathoz képest valamivel korábban, egy 1520. szeptember 9-én kelt szerződésben az uralkodó 12 000 *real* éves fizetésért fogadott fel tizenkét „jó tüzért”: Anselmo Braamcamp Freire, Maria Brandoa. In: *Arquivo Historico Portuguez*. Vol. 6. Lisboa, 1908, 397–398, 400.

20 Carrara Alves, *As receitas imperiais*, 38.

21 António Henriques Maria Braga de Macedo de Castro, *State Finance, War and Redistribution in Portugal, 1249–1527*. PhD-dissertation. York, 2008, Appendix 2.

megszerzésére indított hadjárat 280 000 *dobra*²² összeget emésztett fel, jóval többet, mint a királyság 1401-es, teljes becsült bevétele (mintegy 204 000 *dobra*). Tanger első elfoglalási kísérlete a becslések szerint 57 000 *dobr*ára rúgott, míg a második, sikeres hadjárat költségei (mintegy 104–112 000 *dobra*) is meghaladták a következő, 1472-es év 180 000 *dobr*ára tehető bevételeinek felét. Ez azt jelentette, hogy a magrebi háború finanszírozásához a korona már az 1460-as évek végétől gyakorlatilag felélte a rendes jövedelmeit, ami egyfelől gazdasági katasztrófát eredményezett, ugyanakkor folytatása az ott harcolók számára társadalmi felemelkedést ígérő presztízskérdés, valamint igen jövedelmező vállalkozás is volt, többek között a portugálok által is előszeretettel gyakorolt kalóz- és csempésztevékenység miatt.²³ Ez pedig a magrebi portugál jelenlét nyilvánvaló deficitese mivolta ellenére sem lehetett ellentétes az állam érdekeivel – legalábbis egy ideig.

A háborúhoz kapcsolható korabeli fogyasztási cikkek, nyersanyagok, valamint számos szolgáltatás árainak alakulásáról is a mánueli időszakot megelőzően rendelkezünk jó kimutatásokkal. Néhány példa a számunkra leginkább érdekes, az észak-afrikai hadszíntéren is alkalmazott fegyverzet egyes elemeinek költségeiről, egyben a jelentős árkülönbségekről: 1475-ben egy teljes vértet 6600, egy kis űrméretű tábori ágyú, egy csataágyú (*colobreta*) 4400, egy genovai testpáncél (*couraça*) pedig 1320–1760 *reál*ba került. Egy mozsárágyú 3000, ugyanezen ágyútípushoz a golyó 600, egy *quintal* (48,95 kg) puska pedig 3000 *real* volt. Egy hazai gyártású, acél húzókampóval ellátott számszerű 800, a hozzá való lövedék 1,5 *reál*ba került, míg egy lándzsát 30 *reál*ért lehetett beszerezni. Ugyanakkor 1000 *reál*t kértek egy sisakért, állvédővel és lánccsuklyával.²⁴

A HÁBORÚ MŰVÉSZETÉNEK LUZITÁN GYAKORLATA: HADSZERVEZET, HADIPOTENCIÁL, FEGYVERZET

A kora újkori Portugál Királyság hadereje a korábbi állapotok szerint a hűbéresei katonai szolgálatán, illetve az önkormányzatok kötelezettségein alapult, s az előbbiekből „lándzsáiból”, azaz a lovagok (*cavaleiros*) és pajzhordozóik (*escudeiros*) alkotta lovassági csapattevékenységek állt össze, amelyeket a lovagrendek, illetve a „városiak lovassága” (*cavalaria-vilã*)²⁵ egészítette ki, és a különféle gyalogsági

22 A *dobra cruzada* vagy *Dona Branca* néven is ismert további pénzről van szó, amit még I. Péter kasztíliai király (1350–1369) bocsátott ki és Portugáliában is sokáig használták. Ezt váltotta fel a *cruzado*. 1438-ban egy *dobra* 150 *branco reál*t ért, míg 1472-ben 327-et: *Portugal Dicionário histórico*, „Dobra” címszónál, valamint az Infopedia oldalán is: [https://www.infopedia.pt/\\$dobra-\(moeda\)](https://www.infopedia.pt/$dobra-(moeda)) (elérés: 2019.05.23.).

23 Henriques, *State Finance*, 259–285.

24 Álvaro Lopes de Chaves (1438–1489) krónikás adatait A. H. de Oliveira Marques számította át *reál*ra: A. H. de Oliveira Marques, *A Arte da guerra*. In: Joel Serrão–A. H. de Oliveira Marques, *Nova história de Portugal. (Portugal na crise dos séculos XIV e XV)*. Vol. 4. Lisboa, 1987, 335–357.

25 Spanyolország *caballeria villana*. A név megtévesztő, mivel az idetartozó, lovasként harcoló szabad elemek eltérő társadalmi háttérrel rendelkeztek. Közös jellegzetességük, hogy a *reconquista* időszakában betöltött szerepük következtében az Ibériai-félsziget teljes területén különféle

egységek is kísérték. Oliveira Marques szerint a 15. század elején legfeljebb 3200 lándzsával számolhatunk, amiből 500-at a feudális birtokosok, 340-et pedig a lovagrendek állítottak ki, a gyalogosok pedig 5000-en lehettek.²⁶ A mánueli kor szakszaki előtti legjelentősebb szárazföldi portugál hadsereget kétségkívül a kasztíliai örökösödési háború (1475–1479) idején állították fel: ez a források egybehangzó állítása szerint mintegy 5700 lovasból és 14 000 gyalogusból állt.²⁷ Ehhez képest Gouveia Monteiro a Ceuta bevételére indított 270 „vitorla” (azaz bármiféle vízi szállítóeszköz) alá behajózott katonák számát 20 000-re teszi, amiből 5000–6000 lovassal számolhatunk.²⁸ A mánueli időszak egyik legnagyobb szabású hadjáratában, Azamor (Azmūr) 1513-as elfoglalásakor a források egybehangzóan 18 000 gyalogost és több mint 2000 behajózott lovast említenek.²⁹ Azamor jelentősége nem mérhető Ceutához, ettől függetlenül a vállalkozást komoly erődemónstrációnak kell tartanunk, ha számításba vesszük, hogy időközben mekkorára nőtt a korona által ellenőrzött földrajzi tér, továbbá ha tudjuk, hogy Portugália a 16. század végi nagy mezei ütközetekben – eltérő okokból – ennél lényegesen kevesebb emberrel vett részt.³⁰

A tengeri háborúban részt vevők létszáma mellett annak a szárazföldi erőrendszernek az emberállománya is kérdéses, amelyik a Portugál Királyság születésétől fogva, de a 13. század közepétől már csak Kasztíliával szemben védte az országot. Az ország keleti határsávján létesített erődök helyőrségeit is a

---

kiváltságokat kaptak és bár nem volt közülük a nemességhez, lényegében annak alsó rétegével (*infanzones*) azonos presztízzsel bírtak. Carlos Astarita, *Del feudalismo al capitalismo. Cambio social y político en Castilla y Europa occidental, 1250–1520*. Valencia, 2005, 29–66.

26 Oliveira Marques, *A Arte da Guerra*, 350. A városi tanácsok és önkormányzatok gyalogos katonai egységeiből a legnagyobb létszámban az először a 13. század végén elit milíciává szervezett *besteiros do conto* néven ismert számszerűsítőkat érdemes külön is megemlíteni, akik jóval a tengerentúli expanzió megkezdődése után is megőrizték katonai szerepüket. Leandro Ribeiro Ferreira, *De homens-comuns a força de elite: os besteiros do conto em Portugal na Idade Média (1385–1438)*. Porto, 2015, https://www.academia.edu/5302716/De_homens-comuns_a_for%C3%A7a_de_elite_os_besteiros_do_conto_em_Portugal_na_Idade_M%C3%A9dia_1385-1438_ (elérés: 2019.05.23.).

27 Rui de Pina, *Crônicas de Rui de Pina*. Introdução e revisão de M. Lopes de Almeida. (Tesouros da literatura e da história) Porto, 1977, cap. CLXXVII, 832. A két ország közötti erőviszonyokra jellemző, hogy V. Alfonz csapatait Aragóniai Ferdinánd kétszer ekkora sereggel fogta két tűz közé a portugálok által ostromlott Toro mellett: Luís Miguel Duarte, 1449–1495: o triunfo da pólvora. In: Manuel Themudo Barata–Nuno Severiano Teixeira (dir.), *Nova história militar de Portugal*. Vol. I. Lisboa, 2003, 376.

28 João Gouveia Monteiro, A campanha militar de Ceuta (1415) revisitada. *Revista de História da Sociedade e da Cultura* 17 (2017) 66–67. Ceuta elfoglalásakor figyelembe veendő a Kasztíliával előzőleg kötött béke, illetve az a társadalmi konszenzus, ami ekkora haderő kiküldését lehetővé tette.

29 Köztük volt Fernão de Magalhães, azaz Magellán, aki súlyosan meg is sebesült a portugál támadás során: Pedro de Mariz, *Diálogos de Varia História*. Lisboa, 1749, 474–475.

30 Alcácer Quibirnél a mintegy 23 000 főnyi hadból csak 12 000 volt portugál, a többi spanyol önkéntes, európai zsoldos, illetve mór szövetséges: David Lopes, *A Expansão em Marrocos*. Lisboa, 1989, 86. Az Alba hercegének spanyol csapatai ellen Alcántara mellett vívott csatában (1580) 11 000 portugál katona vett részt. Bővebben ld. Rafael Valladares, *A conquista de Lisboa: violência militar e comunidade política em Portugal (1578–1583)*. Lisboa, 2010.

földbirtokosok, az önkormányzatok és a lovagrendek biztosították – néhány tucattól a néhány száz főig.³¹

Portugáliában a 14. század derekától egészen V. Alfonz idejéig fontos változások történtek a katonaaállítás, a katonai pozíciók és a katonai keretrendszer, valamint a jogalkotás területein: az ország ekkor lépett be abba a korszakba, ami a nyugat-európai kortárs modernizációs folyamatoknak feleltethető meg.³² Egyes portugál szerzők azonban a katonai modernizáció helyi formáját összekötik az Avis-dinasztia regnálásának teljes időszakával, azaz egy majdnem két évszázados folyamatot vizionálnak. Ennek során a csapatnemek mindegyike átalakult, ám korántsem azonos mértékben és sebességgel.³³ A középkori, „háborúra szervezett”³⁴ portugál állam esetéhez hasonlóan a 15. századtól is két tényezővel számolhatunk, amelyek a katonai reformokat, a portugál haderő modernizációját előmozdították. A tengerentúli terjeszkedés táguló dimenziói és az egységesülő, mind erősebb keresztény szomszédsággal való lépéstartás a korlátozott „emberi erőforrásokkal” rendelkező Portugáliát egyaránt az újítások szisztematikus bevezetésére és a magas minőség fenntartására kényszerítette. Ahogyan maga a tengerentúli terjeszkedés is a korona érdeke volt, úgy a haderő modernizálása is királyi kontroll alatt ment végbe. Az Avis-dinasztia már a 15. század elején megreformálta a hadjáratokban részt vevők kompenzációjának (*contias*) rendszerét, egyben olyan, az expanzió katonai alapját jelentő területeken kezdett újításokba és fejlesztésekbe, mint a haditengerészet korszerűsítése és a tűzfegyverek rendszerezése.

A SZÁRAZFÖLDI HADSEREG

A portugál hadtörténelem egyik korszakos sajátosságaként az állandó szárazföldi hadsereg hiányát lehet kiemelni. Azzal a megjegyzéssel, hogy ezen az anyaország értendő, a gyarmatokon ugyanis folyamatosan szolgálatot teljesítő katonákról beszélhetünk: az 5000 főnyi észak-afrikai katonaságon kívül az *Estado da*

31 Az 1509–1510-ből ránk maradt *Livro da Fortalezas* (Erődök Könyve) 57 erőd és környékük páratlan írott és ikonográfiai forrása, ám a helyőrségek létszámáról nem közöl adatokat. Ld. Edison Bisso Cruxen, *O livro das fortalezas: fonte iconográfica para o estudo da fronteira luso-castelhana quinhentista*. *CLIO – revista de pesquisa histórica* 29:2 (2011), <https://periodicos.ufpe.br/revistas/revistaclio/article/view/24284> (elérés: 2019.05.23.).

32 Bővebben ld. João Gouveia Monteiro, *Cavalaria montada, cavalaria desmontada e infantaria – para uma compreensão global do problema militar nas vésperas da expansão portuguesa*. *Revista da História das Ideias: Descobrimentos, expansão e identidade nacional* 14 (1992) 143–193.

33 General Gabriel Augusto do Espírito Santo, *As resistências em Portugal à Revolução Militar Quinhentista*. *Revista Militar* 2537–2538 (2013) 602–604.

34 Ebben igen fontos tényező volt a muszlim minta, ami azon túl, hogy az ibériai nyelvek katonai szókincsében mindmáig megőrződött, a független Portugáliát történelme első évszázadában igazi háborúzó állammá tette. A háborúra szervezett ibériai társadalomra ld. Elena Lourie, *Society Organized for War: Medieval Spain*. *Past and Present* 35:2 (1966) 64–76; James F. Powers, *A Society Organized for War: The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages*. Berkeley, 1989.

Índia területén az 1513-as kezdeti 2500 fő után maximum 6000-7000 ember teljesített szolgálatot a 16. század közepéig.³⁵

A Portugál Királyság a mánueli csúcsidőszakban is, illetve lényegében az Avis-dinasztia uralmának végéig jobbra kis létszámú egységekben harcoló, hideg és tűzfegyvereket használó, zsoldosként szerződtetett katonákra támaszkodva igyekezett biztosítani a maga gyarmati jelenlétét, egyben ellátni a királyság védelmét. Ha a 16. század kezdetén a korona még mindig a hűbéri haderőre épített is a különféle katonai műveletekben, az 1520-as évektől a feudális eredetű katonaság, csakúgy, mint a lovagrendek, fokozatosan elveszítették katonai jelentőségüket. Helyüket, legalábbis a gyalogság esetében, az *ordenança* portugáliai bevezetése pótolhatta volna. Ez elméletben Portugáliában is a gyalogsági milíciák területi alapon történő, modern, európai mintákat követő átszervezését jelentette, ahol a szálfegyveres (pikás, illetve kardos) és tűzfegyveres egységek szakaszokra és zászlóaljakra osztott kompániákban harcoltak egy-egy kapitány irányítása alatt. Az *ordenança* megszervezésének első jelei Mánuel alatt mutatkoztak, aki az indiai és észak-afrikai katonai tapasztalatok tanulságait felismerve 1518-ban szabályzatot (*Regimento da Gente de Ordenança*) adott ki a kézi löfegyverrel felszerelt lövészeknek (*espingardeiros*). Ekkor azonban még csak a királyi testőrség egy része került átalakításra, így a szabályzat nem tekinthető az állandó hadsereg létrehozására tett későbbi intézkedések részének.³⁶ A reformok sorába a katonaállítás kérdéseit is beemelő III. János alatt sem történtek erre irányuló igazi lépések, részben a hagyományos katonáskodó rétegek, elsősorban is a nemesség és a lovagrendek ellenállása miatt.

Az arisztokrácia itt is a hagyományos, nehézlovassági fölényen alapuló hadviselést preferálta, ez azonban az Ibériai-félsziget katonai hagyományai nyomán sosem volt annyira hangsúlyos elem, mint Nyugat-Európában másutt. Az expanzió során tulajdonképpen csak Észak-Afrikában alkalmazták, ott is korlátozott formában, mivel a muszlimok ellen vívott ottani háború ugyanolyan tanulságokat hozott, mint korábban az európai *reconquista*, ahol a lándzsás könnyűlovas (*ginete*) jelentette a mór harcos megfelelőjét.³⁷

A svájci zsoldosok mint speciális tudású katonák Portugáliában is keresettek voltak, és ha nem jutottak is el nagy számban ilyesféle itáliai veteránok a kisebbik ibériai országba, azért ott is egyfajta referenciát jelentettek. Mint látni fogjuk, az *à soiça* – azaz svájci módon – felállított és kiképzett gyalogsági egységek sikeres, de végül kudarcba fulladt alkalmazására is volt példa a vizsgált korszakban és a korabeli forrásokban a hiányukról is említés történik.³⁸

35 Rodrigues, *Portugal*, 103.

36 Gonalo Couceiro Feio, *O ensino e a aprendizagem militares em Portugal e no Império, de D. João III a D. Sebast o: a arte portuguesa da guerra*. Lisboa, 2013, 30–31.

37 Ett l függetlenül V. Alfonz a kis ret ben l v  arisztokrat kkal m g aff le megk sett lovagkir lyk nt hadakozott  szak-Afrikában. Ennek  s a Mánuel korszaka el tti portugál fegyverzetnek páratlan ikonogr fiai forr sai a spanyolországi Pastrana telep lesen  r z t falik rpitok: In s Filipa Meira Araújo, *As tape arias de Pastrana. Uma iconografia da guerra*. Lisboa, 2002.

38 1510-ben Afonso de Albuquerque (1453–1515), a második indiai alkirály Kann rb l (Cannanore) M nuelnek  rt levelében hiányolja „a svájci kapitányokat, akik a Portugáliából érkezett gyalogosok-

A gyalogság esetében így Portugáliában is lassú átalakulásról beszélhetünk, ami többek között abban is megmutatkozott, hogy hivatalos katonai intézményi háttér nélkül ennek a haderőnek a kiképzése és gyakorlatoztatása az ismeretek imitáció útján történő átadásában, a gyakorlatok ismétlésében merült ki.³⁹ Másként: az a változás, amelyben a kiképzés fontossága átvette a katona egyéni képességeinek korábbi szerepét, Portugáliában is megtörtént, az ország katonai modernizációja tehát követte az európai utat, ám decentralizált formában. A Portugál Királyság esetében a gyarmatokon vívott háború volt a katalizátora ennek a folyamatnak, ami a 16. század utolsó harmadában látszott beérni.

A PORTUGÁL TŰZFEGYVEREK ÉS TŰZÉRSÉG

Amikor V. Alfonz 1458-ban megkezdte saját észak-afrikai expedícióit, a portugál tűzfegyverek már figyelemre méltó színvonalat képviseltek, úgy a kézi lőfegyverek, mint az ágyúk tekintetében. A tüzérség modernizációjának eredményei elsősorban a haditengerészetnél (*artilharia cargada*), illetve az ostromtüzérségnél jelentkeztek, ugyanakkor a kézi lőfegyverek, illetve a hajókról kirakodott tüzérség (*artilharia descargada*, ez utóbbi kisebb kaliberű és ezért a szárazföldön is jobban mozgatható ágyúkat jelentett) megkerülhetetlen szerepét és fontosságát is egy sor tengerentúli portugál győzelem bizonyította. A portugál királyok személyes érdeklődése és részvétele mellett a haditengerészet tüzérségi fejlesztése II. János alatt is folytatódott, a korábbi szerény kezdetek után az ő nevéhez köthető a hazai ágyúöntés (*Casa de Ferrarias*) és lőporgyártás intézményesítése is, ezt megelőzően ugyanis a portugál tüzérség leginkább külföldről beszerzett ágyúkkal és lőporral dolgozott.⁴⁰

India elérése ennek a folyamatnak is újabb lendületet adott: 1505-ben jórészt hazai gyártású fegyverekkel szerelték fel azt az első nagyobb hadiflottát, amelynek a feladata már nem az erődemonstráció, hanem az Indiai-óceán portugál érdekeltségeinek megvédése és az ottani távolsági kereskedelem, jobban mondván az abban érdekelt ázsiai hatalmak katonai nyomás alatt tartása volt.⁴¹ E cél érdekében Mánuel a portugál fővárosban 1513-tól két új helyszínen is állami fegyvergyártó üzemeket (*tercenas*) létesített. Mivel ezek nem tudták kielégíteni a sokszorosukra nőtt igényeket, a magánkézben lévő fegyvergyárak működése, továbbá a hadianyagok importja sem szűnt meg.⁴²

kat megtanítanak nem elfutni, és akiknek a vad menekülése káoszt okoz azok között, akiknek megfelelő alakzatban kellene állniuk” (Espírito Santo, *As resistências em Portugal*, 604.).

39 Couceiro Feio, *O ensino e a aprendizagem militares*, 3.

40 Az Alfonz korabeli németalföldi fegyverbeszerzésekre ld. Saul António Gomes, *D. Afonso V. O Africano*. Lisboa, 2006, 172–173.

41 Ideértve a Mameluk Birodalmat is, amely ugyanebben az évben szerelte fel saját első hadiflottáját az egyiptomi kereskedelmi hajókat is támadó portugálok ellen: Frederic Chapin Lane, *Venice, a Maritime Republic*. Baltimore, 1979, 290.

42 Ferraria de Barcarena–Tercenas de Pinhel–Major-general Renato Fernando Marques Pinto, *As indústrias militares e as armas de fogo portáteis no exército português*. *Revista Militar* 2495 (2009) 3–5.

A haditengerészet és a hozzá kapcsolódó tüzérség folyamatos fejlesztésén túl a portugál haditechnika még a fából épített erődök (*bastidas*) terén mutatott újat a kora újkori haditechnikában: a hajóácsok gyakorlata igen jól jött ezeknek a „gyorsított üzemmódban” készült, a hódítást és a jelenlétet a lehető legrövidebb időn belül nyomatékossító építményeknek a létrehozásához. A manuális korszakban már részben előre gyártott formában szállították őket Portugáliából a rendeltetési helyükre.⁴³

TAKTIKA ÉS STRATÉGIA AZ ÉSZAK-AFRIKAI HADSZÍNTÉREN

A portugálok gyarmati katonai műveleteit a vizsgált korszakban négy kategóriába sorolhatjuk. Az első típus a kizárólag szárazföldön vívott mezei ütközet vagy ostrom, erre az 1415 után II. János, Mánuel és III. János alatt is folyamatos észak-afrikai határ menti portyák és a korszakunkban egyetlen ottani nyílt színi összeütközés, az 1514-es Boulalouane (Bulawān) melletti csata a példák. Másik lehetőség az erődített helyek megvédelme kitöréssel vagy anélkül, például a mórak ostromolta Arzila (1508) vagy az indiai Banastarim (1512), Kálikut (Kózsikode, 1525) esetében, de ilyen Diu első, 1538-as védelme is az oszmánok támogatta helyi erők ellenében. A harmadik típus a hajóhad segítségével (hadianyag, katonaság szállítása és kihajóztatása), tüzérségi támogatással vagy anélkül vívott csata (Azamor említett 1513-as bevétel), végezetül a negyedik, a tisztán a flotta által megvívott ütközetek, például Csaul (Chaul) 1508-as vesztes, majd az egy évvel későbbi portugál győzelmet hozó visszavágó ütközete Diu mellett, India partjainál (1509).⁴⁴ A továbbiakban az észak-afrikai hadszíntér katonai konfliktusaival foglalkozunk, e fenti tipológia alapján, mivel – a Portugália számára mindenütt alapvető tengeri háború mellett – ebben a térségben komolyabb szárazföldi katonai erőfeszítésekkel is találkozhatunk.

A mai Marokkó északnyugati sávjában egy, a portugálokéval több oldalról összevethető politikai szervezettel szemben láthatunk tényleges szárazföldi birtokszerzésre és a meghódított birtok megtartására irányuló, összetett okokkal magyarázható koncepciót.⁴⁵ A manuális korszak végétől a Magreb északnyugati része hatalmi átrendeződés színtere volt: ebben a főszerepet a berber Wattasid-dinasztia Fezi Királysága játszotta, amely 1472-től uralma alá hajtotta a legfontosabb belső területeket, ugyanakkor az Arzilatól délre húzódó tengerpartot is bir-

43 Alkalmazásukra már 1455 előtt van adat a mauritániai partvidéken létesített első *feitoria*, Arguim (Ārkīn) esetében: José Custódio Vieira da Silva, *Arquitectura em Madeira na Expansão Portuguesa*. In: *A arquitectura militar na Expansão Portuguesa*. Porto, 1994, 27. Aguz (Soiura Qadima) esetében egyetlen éjszaka húzták fel a kőből épített erődöt megelőző, elsődleges fa-építményt: António Dias Farinha, *Os portugueses em Marrocos*. Lisboa, 2002, 44–45.

44 A tipologizált portugál katonai konfliktusokat egészen 1578-ig elemzi: Couceiro Feio, *O ensino e a aprendizagem militares*, 79–144.

45 A 15. századi magrebi portugál jelenlét katonai oldaláról angolul ld. Vitor Luís Gaspar Rodrigues, *The Portuguese Art of War in Northern Morocco during the 15th Century*. *Athens Journal of History* 3:4 (2017) 321–336; az Alcácer Quibirig csatáról ld. portugál nyelven: Farinha, *Os portugueses*, 7–59.

tokolta. Vazallusaik közül a legfontosabbnak a déli területeken az Atlasztól délre emirátust alapító arab Saadi-dinasztia számított, ez 1524-ben elfoglalta Marrákest, és bár érdekszféráit 1527-ben elhatárolta a Wattasidákkal, innentől hódító hadjáratokba kezdett. A terjeszkedő portugálok ugyan megkísérelték a maguk javára fordítani ezt a hatalmi harcot, ám mivel mindkét, egymással is háborúzó dinasztiával szembekerültek, végül nem tudták megakadályozni a magukat Mohamed próféta leszármazottainak tartó Saadi-dinasztia egyesítő törekvéseit.⁴⁶

A „Tengerentúli Algarve” (*Algarve D’Além-Mar*) néven megszervezett magrebi portugál birtokok megtartásához a folyamatos katonai erődemonstráció és a helyi érdekcsoportok közötti egyensúlyozás egyformán szükséges volt. Előbbit a „háború iskolájaként”, tehát a katonai kiképzés részeként is számon tartott határ menti portyák (*almogavarias*), illetve behatolások (*entradas*) jelentették a nem pacifikált területekre. Ezekben a portugálok által professzionálisan gyakorolt katonai akciókban is a *reconquista* időszakának katonai örökségét kell látnunk.⁴⁷

Jellemzőik az alábbiakban foglalhatók össze. Egy kis katonai kontingens a vezető (*adail*) irányításával lovon vagy gyalogosként, könnyűfegyverzetben, minimális szállítóeszközzel és málhával gyorsan és titokban, gyakran az éj leple alatt behatol az ellenséges területre, egy adott feladat végrehajtására, ami lehet élelmiszer, hadianyag zsákmányolása, információszerzés, de akár emberrablás, sőt célszemélyek likvidálása is. A résztvevők válogatottan gyors lovakon, a terepet jól ismerő informátorok támogatásával, sokszor az azonosításukat megnehezítő helyi (mór) öltözetben indultak útnak, a küldetés teljesítését veszélyeztető nem várt meglepetések elkerülésére. A kiinduló egységhez a portugál jelenlétből hasznot húzó, nekik adót fizető helyi szövetségesek, a „béke mórjai” (*mouros de pazes*) is csatlakoztak. E rajtaütések a további katonai műveletek előzményei is lehettek, az ellenséget állandó presszió alatt, saját magukat pedig folyamatos készenléti állapotban tartották. Ezen túlmenően a portugál erődök és erődellátott települések ellen indított mór támadások felderítésében és adott esetben megzavarásában is szerepük volt, az akciók során hadizsákmányként megszerzett javak pedig nem elhanyagolható súllyal szerepeltek a helyi gazdasági életben. Ezt a receptet a portugál kézen lévő erődök oldaláról az éjjel kivilágított őrtornyokra alapozott állandó őrtvékenység egészítette ki, ami az adott erőd, illetve település egész területét lefedte, és valamennyi ellenséges mozgást igyekezett felfedezni és meggátolni.⁴⁸ Az *almogavaria* a magrebi portugál jelenlét során mindvégig hatékony, szárazföldi katonai műveleti elem volt és maradt még azután is, hogy a portugálok hatalmi helyzete az 1514-es zenit után megrendült. Ez tette ki a vizsgált korszak tisztán szárazföldi katonai konfliktusainak túlnyomó többségét. Értelmezhető egyfajta állandó gerillaháborúként is, de bárhogy interpretáljuk, lényegi változásokat sosem okozott az aktuális katonai *status quo*-ban.

46 A 16. századi magrebi politikára ld. Dahiru Yahya, *Morocco in the Sixteenth Century. Problems and Patterns in African Foreign Policy*. London, 1981.

47 Más elnevezéseire és résztvevőire ld. Igaz, *Háborúzó államok*, 54–55, 74.

48 Couceiro Feio, *O ensino e a aprendizagem militares*, 81–82.

A mórok természetesen felvették a harcot a betolakodókkal, így a portugálok magrebi jelenlétük kezdetétől ostromok sorozatát kellett elhárítaniuk. A Wattasid szultán, Abū ‘Abd Allah al-Burtuqālī Muḥammad ibn Muḥammad (1504–1526)⁴⁹ 1508-ban megkísérelte Arzila visszaszerzését. Az eredményes portugál védekezésre példa ez és a következő évben esett újabb mór ostrom: a siker a tengerről érkező spanyol támogatásnak, valamint a felmentő sereg és az ostromlottak által végrehajtott kitörés kombinációjának volt köszönhető. Az eseményeket gyermekként átélő, Arzilában született Bernardo Rodrigues (1500 k.–1560) későbbi beszámolója alapján az erőd védői között mindössze hat (!) polgári foglalkozású lövész, ezen kívül számszerűzettek voltak, tüzérséget pedig – legalábbis szerinte – itt egyik fél sem használt.

A partra szálló keresztény csapatok (mintegy 3500 ember) ellenben a szárazföldön (értsd: az erődben) felállított hajóágyúkkal eredményesen kezdték lőni a településre magukat befészkelő mórokat, a tüzérségi előkészítés utáni napon pedig megszervezték a kitörést, amely során – a krónikás forrás alapján – portugál hadszíntéren első ízben került sor a szálfelegyveres-lőfelegyveres „svájci” típusú katonák bevetésére. Ők alkották a kitörésben részt vevő három kontingens egyikét, és van portugál kutató, aki a források alapján azt feltételezi, hogy lövészeik már ekkor sikeresen alkalmazták a karakolirozás technikáját.⁵⁰ Ez megtörte a támadókat, akik ugyan 1509-ben visszatértek, a portugál flotta gyors közbelépése azonban ezt a próbálkozásukat is megghiúsította.

A vizsgált korszakban összesen csak egy mezei ütközet zajlott az európai hódítók és a helyiek között, az 1514. április 14-én megívott Boulalouane melletti, más néven a „kádik csatája” (*Batalha dos Alcades*). Ez és az egy évre rá bekövetkező újabb összecsapás – ellentétes kimenetelük miatt – fontos tanulságokat, illetve következményeket hozott. 1510-től Portugáliának sikerült szerződést kötnie Duquela⁵¹ törzseinek nagyobb részével, ez az általa ellenőrzött terület jelentős megnövekedését eredményezte, egyben Marrákes megszerzésének, hosszabb távon pedig a Fezi Királyság legyőzésének (illetve portugál protektorátussá alakításának) esélyét is megcsillantotta. A Wattasidák jelentős haderő létrehozásával válaszoltak, amellyel a további területvesztést igyekeztek megállítani, elsőnek pedig Azamort szemelték ki célpontnak. Az 1505-től nagyarányú erődépítésbe kezdő és ennek során Azamort is megerősítő portugálok számoltak az eshetőséggel: a három legfontosabb déli *praça* kormányzói a preventív háború mellett döntöttek. Safimban összevont csapataikhoz Yahyā Ou Ta’fouft (a portugál szakirodalomban Bentaftut vagy Ibn Tafut) vezetésével a *mouros de pazes* is jelentős létszámban csatlakoztak. A források az ellenség létszámát általában felfelé, a portugálokat lefelé

49 A dinasztiaikon és uralkodókon átívelő portugál–marokkói kapcsolatokat jellemzi, hogy a (portugál forrásokban Mulei Mafamede néven szereplő) szultán az al-Burtuqālī (a Portugál) ragadványnevet azért kapta, mert gyermekként 1471-ben Arzilából Portugáliába hurcolták, ahol két évet töltött, míg nem V. Alfonz hazaküldte a Tanger 1437-es első, balvégzetű portugál ostromakor mór hadifogságba esett, majd Fezben elhalálozott nagybátyja, Ferdinánd infáns (1402–1442) csontjaiért cserébe. David Lopes, *A Expansão em Marrocos*. Lisboa, 1924, 51.

50 Bernardo Rodrigues, *Anais de Arzila, crónica inédita do século XVI*. Lisboa, 1915, 22–23.

51 Algarve D’Além-Mar déli zónájának a neve (az arab Dukkāla névből).

kerekítő, továbbá a zsoldosok és a *mouros de paz* használhatóságát megkérdőjelező hangvétele mellett is elfogadható, hogy az igencsak heterogén hadsereget mintegy 4300 katona alkotta. Ebből körülbelül 1000 volt (különböző mértékben és anyagokból felvértezett) lovas, 1300 pedig gyalogos (számszerijászok, lövészek és a „svájciak” egységei), és mintegy 2000 főnyi szövetséges mór lovas.

A Safimból induló portugál erők északi irányba vonulva egyesültek a másik két *praça* csapataival, azután délkeletnek fordultak és Boulalouane mellett, a kanyargós Oum Er-Rbia (portugálul Rio Morbeia) völgyében találkoztak a Wattasid-hadsereggel. A csata eredményét tekintve döntő volt, hogy a Fezből déli irányba vonuló ‘Abd Allah al-Burtuqālī Salé (Salā) városa mellé érve serege egy részével visszafordult Alcácer Quibir és Larache (al-‘Arā’īš) kádijai megsegítésére, akiknek Tanger ellen vonuló csapatait Arzila és Tanger portugál kapitányai utóbbi város alatt megverték. A portugáloknak így csak Azamor volt kádija, Mulay Zidane, valamint néhány kisebb körzet és település előjáróinak csapataival kellett harcérintkezésbe lépniük, akik a mór sereg elővédjével a főerőkre vártak Boulalouane mellett.⁵² A portugálok nem haboztak kihasználni a tudomásukra jutott helyzetet, és táborukat elhagyva, hajnalban a mórok állásai felé indultak.

A főparancsnok, João de Meneses irányította portugál sereg öt kontingensben harcolt: az első Azamor kormányzója, Rui Barreto irányításával, míg a másodiknak több előjárója volt, mivel ez azokból az Afrikában szerencsájüket kereső nemesekből (*fidalgos*) és klientúrájukból állt össze, akiket nem lehetett mások alá rendelni. Harci helyzetben egyszerűen nem engedelmeskedtek idegen tiszteknek, és az előre kidolgozott taktikai manővereket sem respektálták. Ezek a katonák az afrikai hadszíntér veteránjainak, a képzett zsoldosoknak és az erősségek parancsnokainak szemében érthetően nem képviseltek túl nagy harcértéket.⁵³ A harmadik egységet a főparancsnok saját, legjobban kiképzett katonái alkották, a maradék további kettőbe a *mouros de pazes* harcosait, a legnépesebb portugál birtok, Safim lovasait, valamint Nuno Fernandes de Ataíde és veje, Afonso de Faro embereit, köztük svájci módon is harcolni képes katonákat, összesen mintegy nyolcszáz embert osztottak be. A portugál utóvéd a málhát, illetve a tábori tüzéséget kísérte – utóbbival a mórok nem rendelkeztek.

A három nagyobb egységbe szervezett, nem ismert létszámú Wattasid hadsereg elővédjét gyalogosok és lövészek alkották, utóbbiak kapták azt a feladatot, hogy a lehető legnagyobb veszteséget okozzák a portugál lovasságnak. Első sortüzük után de Meneses elterelő hadműveletre küldte Bentafut lovasainak egy részét, amikor ezek összecsaptak a Wattasid utóvéddel, hatszáz lovasával és a *mouros de pazes* másik részével személyesen intézett frontális támadást az ellenfél derékhada ellen, ami hamarosan szétzilálta a mórok sorait, egyben igyekezett helyet csinálni a lassan mozgó portugál gyalogságnak. A mórok rövid időn be-

52 João Coutinho és Duarte de Meneses északi győzelme egyben azt jelentette, hogy a Wattasid haderőt sikerült megosztani: José Paulo Oliveira Costa–Vitor Luís Gaspar Rodrigues, *A Batalha dos Alcáides, 1514. No apogeu da presença portuguesa em Marrocos*. Lisboa, 2007, 52.

53 Costa–Rodrigues, *A Batalha dos Alcáides*, 48.

lül menekülni kezdtek és a környező dombok irányában próbálták elhagyni a csatateret. A portugál lovasság kisebb csapatokban vette üldözőbe őket, eközben azonban maga is felbomlott, a főparancsnok pedig hiába próbálta egyben tartani a seregét. Az ütközet kritikus szakasza akkor következett el, amikor a mórok, látva ellenfeleik különféle csapatrészeinek egységes irányítást nélkülöző, kaotikus mozgását, valamint azt, hogy Bentafut lovassága nem maradt a portugál erők védelmére,⁵⁴ hamar újra rendezték a soraikat és ellentámadásba mentek át. Ennek meg is lett az eredménye: a hebehurgyán szétszóródott portugál *fidalgók* közül huszonhét nemes és Azamor negyven lakosa vesztette életét.⁵⁵ A csata kimenetele csak két ok miatt kedvezett a portugáloknak: egyrészt a Nuno Fernandes de Ataíde vezette két gyalogsági kontingens épp időben tudott alakzatba állni, és így sikeresen megállította a Wattasida támadást, másrészt mert de Meneses harcedzett katonái ehhez megfelelő támogatást adtak – lévén, ők a csataterén együtt maradtak.

A három órán át tartó harc során portugál oldalon mintegy ötven lovas és csekély számú gyalogos esett el, míg a Wattasid hadsereg 2000 halottat (ez szinte bizonyosan eltúlzott szám) és 280 foglyot veszített.⁵⁶ A következő napon ugyan beérkeztek Saléből az addig ott időző Mulay Našir (a szultán fivére) csapatai, azonban Bentafut embereinek sorozatos támadásai ezeket is visszavonulásra készítették.⁵⁷ A győztes csata után a Magreb belső területeire eljutó portugál vállalkozások csúcsát alighanem az augusztus 21-én, kb. 3000, többségében szövetséges mór lovassal megvalósított provokatív behatolás jelentette, amely egészen Marrákes egyik kapujáig jutott.⁵⁸

Boulalouane fontos, de mint kiderült, korántsem sorsfordító ütközet volt. Ezt a következő év hozta el, de a portugálokra nézve egészen más eredménnyel. 1515. június 13-án egy 200 hajót és 8000 embert, köztük 2000 lovas katonát számláló flotta bontott vitorlát Lisszabonban, António de Noronha parancsnok vezetésével, amelynek feladata egy újabb erőd, illetve *feitoria*⁵⁹ létesítése volt a Cebu (Sbū) folyó erre ideális torkolatában, Mamora (a mai Mehdiya) település mellett. A partra szálló portugálok rendes eljárásuk szerint először egy fából készült erőd építésébe fogtak a magukkal hozott szerkezeti elemek segítségével, amit azután már kőből akartak véglegesíteni.⁶⁰ A Szent Jánosról elnevezett új tá-

54 A *mouros de pazes* jobb elfoglaltságot találtak, a Wattasid-tábor fosztogatásába kezdtek: Rodrigues, *Anais de Arzila*, 113.

55 Rodrigues, *Anais de Arzila*, 115.

56 A csatát Bernardo Rodrigues, Damião de Góis (1502–1574) és Pedro de Mariz krónikás beszámolója alapján foglalja össze: Couceiro Feio, *O ensino e a aprendizagem militares*, 99–100.

57 Frederico Mendes Paula, *Batalha de Boulalouane ou dos Alcaides*. In: *Histórias de Portugal em Marrocos*. Blog, 2016. december 18. <https://historiasdeportugalemarrocos.com/2016/12/18/a-batalha-de-boulalouane-ou-dos-alcaides/> (elérés: 2019.05.23.).

58 Uo.

59 Erre a hajókon utazó civilek, az új *praça* jövőbeli lakói, köztük asszonyok és gyerekek a bizonyíték: Diogo Cardoso Gomes, *Expedição da Mamora*. In: *E-cyclopaedia of Portuguese Expansion, Temas e factos*. (2014), https://www.academia.edu/6313633/Mamora_Expedi%C3%A7%C3%A3o_da (elérés: 2019.05.23.).

60 Lopes, *A Expansão*, 39.

maszpontot (*Fortaleza de São João de Mamora*) kezdettől fogva és egyre növekvő intenzitással támadták a mórok, ami az egyébként jól haladó munkálatok felfüggesztését eredményezte. Július 19-én azután a Mulay Nasir vezette, nyomasztó létszámú (3000 lovas és 30 000 gyalogos) Wattasid-haderő összpontosított támadást intézett a portugálok ellen.

Ekkor derült ki, hogy az erőd helyének kiválasztásakor súlyos hiba történt. A folyótorkolat partján álló erősség jól védhető volt ugyan egy hajóhad ellen, ám egy kiemelkedés mellett sikerült felépíteni, ami egy szárazföldi támadással szemben rendkívül sebezhetővé tette: a mórok valóban ide helyezték ágyúik egy részét, s ezekkel folyamatos tűz alatt tartották az erődöt. Tüzérségük másik felét a kikötő bejáratánál állították fel, így a portugálokat a tengeri utánpótlás lehetőségétől is el tudták vágni. Azok három nap után megkísérelték a kitörést, ami azonban legalább 1200 katonájuk életébe került. Ugyancsak sikertelenül próbálták egyik hajójukat bejuttatni a kikötőbe és tüzet nyitni a mór ágyúütegekre. A demoralizált, egymást hibáztató luzitánok augusztus 10-ig tartottak ki, ekkor megkezdték az erőd evakuálását, ami azonban addig sosem látott, véres vereségbe torkollott: az apály miatt a hajóik nem tudtak manőverezni a folyótorkolatban, megfeneklettek vagy elsüllyedtek, és a teljes összeviasszásban végrehajtott menekülés során mintegy 4000 embert és 100 vízi járművet veszítettek. Mivel a csapatok irányítása az általános fejtelenségben lehetetlennek bizonyult, és a gyalogságot sem sikerült svájci alakzatba rendezni, nem tudták megállítani a mórokat.⁶¹

A mamorai katasztrófa a kortársak szerint is a mánueli éra legsúlyosabb katonai kudarca volt, fontos következményekkel. A korona innentől felhagyott a további erődépítéssel a magrebi partvidéken,⁶² ami a helyiek számára az európai katonai nyomás gyengülését jelezte. A *mouros de pazes* közül egyre többen kérdőjelezték meg a portugálokkal kötött szerződéseiket, ami politikai szinten is gyorsan aláásta Algarve D'Além-Mar berendezkedését. A mórok a Mamora mellett zsákmányolt fegyverek segítségével hathatósan fejleszthették saját tüzérségüket,⁶³ a portugálok számára az e fegyvernemben birtokolt kulcsfontosságú fölény innentől lényegében megszűnt az észak-afrikai hadszíntéren. Az is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a Saadi-dinasztia pont olyan ádáz ellenfele lesz a portugáloknak, mint a Wattasidák: 1541-ben Mulay Muhammad, későbbi szultánjuk a tüzérségére támaszkodva vette be a portugál birtokok déli végpontját, Santa Cruz do Cabo Guer erődjét (a mai Agadir helyén). Ennek nyomán III. János elrendelte a többi, Duquela területén még portugál kézen lévő *praça* kiürítését.

61 Rodrigues, *Anais de Arzila*, 135–138.

62 Aguz 1519-es kibővítése az egyetlen kivétel: Frederico Mendes Paula, O Castelo de Aguz em perigo. In: *Histórias de Portugal em Marrocos*. Internetes blog, 2017. június 2., <https://historiasdeportugalemarrocos.com/2017/06/02/o-castelo-de-aguz-em-perigo/#more-8203> (elérés: 2019.05.23.).

63 A 15. századi magrebi tüzérségről portugál vonatkozásokkal is ld. Weston F. Cook, Warfare and Firearms in Fifteenth Century Morocco, 1400–1492. *War and Society* 11:2 (1993) 2.

A távolabbi, de jövedelmezőbb *Estado da Índia* megtartása a 16. század utolsó harmadáig prioritást kapott Algarve D'Além-Mar ellenében.⁶⁴

A PORTUGÁL FLOTTA

A tengeri hadviselés útján megvalósított expanzióban és a birtokba vett területek hadihajókkal történő uralásában a Portugál Királyság rendkívül kis létszámú hadsereggel tudott világhatalmi tényező lenni a 15. század első évtizedeiben. A portugál flotta ugyancsak az ország földrajzi helyzetéből adódóan lett már a 14. század folyamán jelentős hadászati tényező: hajótípusai a Mediterráneum és az Északi-tenger közötti kereskedelmi közvetítő szerep nyomán a későbbiekben is mindkét földrajzi régió technikai újításait hordozták.⁶⁵ 1415-től a már addig is gyakorolt kalózkodás, egyben a portugál partokat látogató magrebi muszlim portyázók elleni tengeri hadműveletek kibővültek a Gibraltári-szoros és a portugál kézre került észak-afrikai támaszpontok védelmének feladataival. Ugyanakkor megkezdődött Afrika körbehajózásának és az atlanti szigetek, Madeira, az Azori- és a Zöld-foki-szigetek birtokbavételének és biztosításának hosszú folyamata is, ami India 1498-as, majd Brazília két évvel későbbi elérésében csúcsonyult ki.⁶⁶

I. Mánuel 1501-től évente indított flottákat (*Armadas*) a február–márciusi időszakban az Indiai-óceánra, ezek egységeinek száma három és huszonkét vitorlás hajó között mozgott, 150–160, illetve 1500 fővel a fedélzetükön. Egy részük a kereskedelmi áruszállításban vett részt és visszatért Európába, a többi viszont az *Estado da Índia* területén maradt, és ott hadihajóként vett részt a portugál tengeri monopólium biztosításában. Amíg az Atlanti-óceánon az európai vetélytársakkal (a spanyolok mellett a franciákkal, majd a hollandokkal), addig az ázsiai vizeken a 16. század első felében még leginkább csak a helyi muszlim hatalmak flottáival kellett megküzdeniük, amelyek nem voltak egyenrangú ellenfelei a portugál hadihajóknak.

A legismertebb hajótípusaik a karevalla változatai (*caravela latina* és *caravela redonda*) mellett az egyszerűen csak nagyobb hajót jelentő *nau* és a legfélelmetesebb galleon (*galião*) voltak: ez utóbbiban találták meg a portugálok a tengerek uralásának igazán alkalmas eszközét, méghozzá a hajók méretének és tűzerejének fokozása útján. Ugyancsak ezek fogadhatták be a legtöbb embert, emellett az észak-afrikai hadjáratok idején a lovakat is ilyeneken szállították. Megjegyzendő, hogy a portugálok korántsem csak a saját, hanem a helyiek vízi járműveit is bevonták a műveleteikbe, ideértve a különféle evezős hajókat is. Emellett az

64 1541 után már csak Ceuta, Tanger, Arzila, Alcácer Ceguer (el-Qaṣr eṣ-Ṣeḡhir) és Mazagão (a mai al-Jadīdah elődje) maradt portugál kézen: Farinha, *Os portugueses*, 67–68.

65 Francisco Contento Domingues (coord.), *História da marinha portuguesa. Navios, marinheiros e arte de navegar 1500–1668*. Lisboa, 2012, 17.

66 Tengerész Henrik (*o Navegador*) infáns (1394–1460) ismert szervező-mentori tevékenysége mellett elsősorban II. Jánost, a „tökéletes herceg”-et (*o Príncipe Perfeito*) kell megemlíteni, aki Kolumbusz elutasításával is segítette az Afrika megkerülésével Indiát elérni akaró portugál terveket: Charles Verlinden–Florentino Pérez-Embid, *Cristóbal Colón y el descubrimiento de América*. Madrid, 1967, 40–41.

is elmondható, hogy gyakorlatilag valamennyi hajótípusuknak egyformán volt szállítási és harci, ezek mellett még halászati felhasználása is.

A luzitán tengeri haderő ütőképessége a 16. század első felében érte el a csúcst, hadihajói nívójára itt csak egyetlen adatot hozunk: a 366 bronzágyúval felszerelt, 1000 tonnás *São João Baptista* (közkeletűbb nevén *Botafogo*) galleon 1535-ben főszerepet játszott La Goletta (Ḥalq el-Wād) és így Tunisz bevételében, mint az akkor V. Károly szövetségében harcoló portugál flotta legerősebb, gyakorlatilag úszó erődként funkcionáló egysége.⁶⁷

ÖSSZEGZÉS

Portugália földrajzi-demográfiai adottságai kijelölték hadereje katonai műveleteinek kereteit és határait. A portugálok rendszerint komoly gondokkal néztek szembe az övékénél nagyobb, kontinentális háttérkapacitással rendelkező hatalmak esetében, Ázsiában és az észak-afrikai hadszíntéren egyaránt.⁶⁸ A portugál hadügy csak bizonyos ideig tudott lépést tartani azokkal a kortárs modernizációs folyamatokkal, amelyek a szárazföldi hadviselésben döntőnek bizonyultak, ez pedig a gyarmatokon vívott háborúkban ütött vissza.

Amikor a Sebestyén király (1557–1578) által 1570. december 10-én életbe léptetett szabályozással (*Regimento dos Capitães-Mores*) nagy gyorsasággal megreformált gyalogság újra a Magrebben keresett és kapott lehetőséget hatékonyságának bizonyítására, a próbatétel – a király életével együtt – gyászos véget ért. 1578. augusztus 4-én Alcácer Quibir (al-Qaṣr al-Kabīr) mellett hiába vonultatott fel Sebestyén harminckét kompániát, egyenként 250 emberrel négy, az ismert spanyol mintára összeállított nagyobb, négyszöglet formázó egységben (*terço*), ez a nyolcezer, a portugál hadsereg magját jelentő katona nem tudott fordítani a csata számukra katasztrofális végkimenetelén.⁶⁹ Ennek a vereségnek szinte közvetlen következményeként a Portugál Királyság alulmaradt, majd állami függetlenségét is feladni kényszerült egy nálánál jobban szervezett, népesebb és lényegesen nagyobb tartalékokkal rendelkező másik birodalommal – történetesen európai szomszédjával –, a Habsburgok spanyol monarchiájával szemben (1580).

67 Saturnio Monteiro, *Batalhas e combates da marinha portuguesa*. Vol. 2. Lisboa, 1991, 243–244.

68 Az Indiai-óceán különböző részein (Vörös-tenger, Perzsa-öböl, India partvidéke) vívott portugál–török tengeri háborúban lényegében azért tudtak eredményesen kitartani a portugálok, mert az oszmánok hátszágája ugyancsak messze volt a hadszíntértől, s a fogadtatásuk sem volt egyértelműen pozitív a helyi muszlim politikai formációk részéről: Rákóczi István, *Források és tények: Diu első- és második ostroma*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1994, 120–121.

69 Alcácer Quibir irodalmára ld. Younès Nekrouf, *La Bataille des Trois Rois*. Paris, 1984; Frederico Alcide de Oliveira, *Alcácer-Quibir. A vertente táctica*. Lisboa, 1988.

Bárány Attila

ANGLIA HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1485–1547)

EGY ÚJ DINASZTIA ANGLIA TRÓNJÁN

A történészek sokáig úgy vélték, hogy a rózsák háborúja (1455–1485) idején Anglia vérben úszott, a kegyetlen csaták és brutális gyilkosságok mészárszékké tették. Ez a mitikus szemlélet ma már nem állja meg a helyét. A főnemesség halál-ozási aránya nem volt kiugró, sőt átlagos volt; nem volt emberpusztító háború; a „béke lakhelyét” nyugodt termelés és konjunktúra jellemezte; a hadi tevékenység nem volt több egy évnél; nem álltak szemben több tízezer fős haderők, hanem legtöbbször néhány száz fős kompániák. A pártok küzdelmei nem a csatatéren, hanem politikai síkon zajlottak. Politikai merényletek és leszámolások történtek, nem valódi hadi események. Jelképes, hogy az 1455-ös első St. Albans-i, majd az 1460-as wakefieldi csatában is csupán néhány báró esik el, a két „rózsa” legfőbb politikusai. A legtöbb esetben a felek foglyokat ejtenek, rövid csetepatékról van szó, nem pedig olyan hadi vállalkozásokról, mint amit ebben az időben a kontinentális Európa hadszínterein látunk. Kérdés, hogy Anglia ez idő alatt mennyit őrzött meg abból a katonai gépezetből, amely több évtizeden át szinte legyőzhetetlen volt, és katonai megszállás alatt tartotta egy ország jó részét.

A trónra igényt formáló Tudor Henrik 1485-ben jórészt francia támogatással felállított, 5000 fős, nehézlovasokból és lovas íjászokból álló seregével legyőzte III. Richárdot, s elfoglalta a trónt.¹ A Tudor-korona helyzete egyáltalán nem volt stabil, számos lázadással, fegyveres trónkövetelővel kellett szembenéznie. Az első próbatételt 1487-ben Henrik sikerrel vette, pedig ellenfeleit a Habsburgok pénzzel és zsoldosokkal segítették. Stoke-nál 8000 zsoldos, köztük 6000-nyi német *landsknecht* állt szemben Henrikkel.²

Henrik ügyes kézzel azt a fegyvernemet erősítette, amelyben egyetlen ellenfele sem volt mérhető Angliához: a flotta és a tengerparti védelem megerősítéséhez fogott. Egy teljes hadiflotta ki is futott a La Manche-csatornára már

---

1 Stanley B. Chrimes, *Henry VII.* London, 1972, 47; John D. Mackie, *The Earlier Tudors.* Oxford, 1952, 52.

2 Mackie, *The Earlier Tudors*, 70, 72.

1486-ban.³ VII. Henrik maga ugyan 1485 után soha nem szállt személyesen hadba, mégis ügyes politikával mentesítette Angliát a külső ellenségtől, például azzal, hogy áttette a háború színterét a tengeren túlra, Bretagne-ba.⁴ 1492-ben már új arcát mutatta Anglia. A király óriási előkészületeket tett, tíz hónapon át, hatalmas költséggel fegyverezte fel több mint 10 000-es seregét, állította fel flottáját és vásárolt tüzérséget.⁵ Kinyilvánította, hogy Bretagne után a franciák bástyája, Boulogne elfoglalására tör.⁶ Henrik megmutatta, hogy trónja stabil, uralma szilárd, nincs esély arra, hogy a York-házi trónkövetelőket bármely külhoni hatalom visszaültesse a trónra.⁷

HÁBORÚS KÖLTSÉGVETÉS

A háborúba hatalmas összegeket fektető Tudor-hatalom már ekkor felvillantotta kiépülőben lévő hadipotenciálját. Felmerül a kérdés, miből teremtette elő a hadjáráshoz szükséges anyagi eszközöket az új uralkodó, hiszen az ország még a 15. század végére sem heverte ki a Fekete Halál okozta csapást, és csak a 16. század elejére érte el a 1,9–2,3 milliós lélekszámot (Walesszel együtt, 150 000 km²-en).⁸ A 16. században azután óriási volumenben növekedett, 1520 és 1540 között 20%-kal nőtt, és 1550-re jócskán meghaladta a 3 millió főt.⁹

Nyilván csak a felségsértési perekből, birtokelkobzásokból és bírságokból nem lehetett flamand ágyúkat vásárolni. VII. Henrik 1492-ben kivetette a falvakban 15%-os és a városokban 10%-os, ingóságokra terhelt jövedelemadót. Angliában már régóta ismert volt a fejadó (*poll tax*). Nem mentesült senki, akinek bármilyen csekély ingó értéke volt. A külföldi kereskedők pedig duplán tartoztak.¹⁰ Egyre nagyobb összegben folyt be a gypjúkereskedelem vámja, a borbehozatalt terhelő tonnapénz és a nyersbőrre kivetett fontpénz. Az ország gazdasága, különösen városainak tengeri kereskedelme, a világgazdasági útvonalak átrendeződésével hihetetlen fejlődésen ment keresztül, s a szigorú fiskális politikán örökdő VII. Henrik jelentős kincstári tartalékot hagyott hátra.

3 William Campbell (ed.), *Materials Relating to the Reign of Henry VII.* 2 vols. (Rolls Series, 183.) London, 1873 (= *Materials Henry VII*), I. 145–152.

4 John M. Currin, "The King's Army into the Partes of Bretagne": Henry VII and the Breton Wars, 1489–1491. *War in History* 7:4 (2000) 383, 390–391; Roger Lockyer–Andrew Thrush, *Henry VII.* Harlow, 1997, 81.

5 Lucy Wooding, *Henry VIII.* London, 2008, 72; John M. Currin, To Traffic with War? Henry VII and the French Campaign of 1492. In: David Grummitt (ed.), *The English Experience in France, c. 1450–1558: War, Diplomacy and Cultural Exchange.* Aldershot, 2002, 126.

6 John M. Currin, English International Relations 1485–1509: Continuities amidst Change. In: Susan Doran–Glenn Richardson (eds.), *Tudor England and Its Neighbours.* Basingstoke, 2005, 22; Chrimes, *Henry VII*, 282.

7 Currin, To Traffic, III.

8 Bruce M. S. Campbell, The Population of Early Tudor England: a Re-evaluation of the 1522 Muster Returns and 1524 and 1525 Lay Subsidies. *Journal of Historical Geography* 7:2 (1981) 145–154.

9 Robert Allan Houston, *The Population History of Britain and Ireland 1500–1750.* Cambridge, 1995, 16.

10 Charles Cruickshank, *Army Royal: Henry VIII's Invasion of France, 1513.* Oxford, 1969, 10–11.

Az igen körütekintően gazdálkodó első Tudor, VII. Henrik uralma végére 100 000 font körüli összegre növelte a kincstár éves bevételeit. Fiának, VIII. Henriknek ugyan a rendes jövedelmei nem rúgtak ennyire – körülbelül 80 000–90 000 fontot tettek ki –, de a király a rendkívüli jövedelmek kiterjesztésével hatalmas különbevételekre is szert tett. Már az előtt, hogy 1536-ban rátette volna a kezét kolostorok vagyonára, az üresedésben tartott egyházi javadalmakból, az egyházi ingó javak megadóztatásából, majd egy további, rendszeres állami fej- és jövedelemadó kivetéséből (*First Fruits*) soha nem látott módon megnövelte a korona bevételeit. Az 1540-es években csak az egyháztól származó kincstári bevételek vagy 200 000 fontra rúgtak évente, azaz VII. Henrik teljes állami jövedelmeinek a dupláját tették ki. Egy-egy „nagy háborús évben”, például az 1544-es hadjárat alkalmával így VIII. Henrik már apja teljes évi jövedelmének a többszörösét fordíthatta tisztán hadi kiadásokra.¹¹

A Tudor-kormányzat centralizálta a hadi finanszírozás rendszerét. A korábban a bevételeket kezelő számvevőszék, az *Exchequer* helyett a király saját kezelésű kamarája (*Chamber*) nyert illetékességet a jövedelmek egyre szélesebb körében, amelynek működésébe a parlament sem nyerhetett betekintést. A királyi ruhatár (*Wardrobe*), a király magánvagyonának „perselye” a hadi finanszírozás hivatalává vált, s élelemmel, fegyverrel látta el a sereget. Ennek költségvetésébe sem szólhatott bele a parlament. A Kancellárián belül már külön osztályok foglalkoztak a királyi hadsereggel és a flottával.¹² Ezeket a király minél inkább a saját ellenőrzése alatt szeretne volna látni, így a Titkos Tanáccsal (*Privy Council*) és a Titkos Pecséttel (*Privy Seal*) döntött háborús ügyekben. Saját emberét tette meg titkos pecsétőrnek, aki a hadjáratok anyagi hátterének biztosításáért volt felelős. A *Wardrobe* független, önálló, hadifinanszírozást végző pénzügyi szervként működött.¹³ Alkalmazottai a hadjáratokkal együtt is jártak, „mozgó” kincstárként. Emellett a Titkos Ruhatár (*Privy Wardrobe*) a hadianyagok, puskapor, fegyverek, hajófelszerelések, lószerszám stb. beszerzését és finanszírozását végezte. Utóbb még egy további szerv alakult ki a Ruhatáron belül, a *Great Wardrobe*, amely minden egyéb, a hadjáratához szükséges eszköz (sátrak, ruházat, nyergek stb.) beszerzéséért felelt.¹⁴ A zsoldfizetésért egy speciális, helyszíni hadi kincstárnak volt felelős.

11 Richard Hoyle, *War and Public Finance*. In: Diarmaid MacCulloch (ed.), *The Reign of Henry VIII. Politics, Policy and Piety*. Basingstoke, 1995, 77, 83, 85, 89–90. A 15. század végén Angliában a *noble* aranypénzt használták, 1 font 2,4 *noble* volt, súlya a 15. század végén 7,59 g. VIII. Henrik korában az *angel* aranypénzt verték, 1 korabeli font 2,66 *angel*nek felelt meg. Az *angel* súlya 1526-ban 5,12 g. Tehát 1 font 13,64–18,21 g aranyat ért, ha a vert arany súlyában számoljuk az értékét. Ha ezt átszámoljuk 3,53 g-os firenzei forintra – s az egyszerűség kedvéért nem vesszük figyelembe a veretek finomságát –, akkor 1 font a vizsgált korszakban 3,86–5,1 firenzei forintot ért. Tehát VIII. Henrik állandó, 90 000 fontos rendes jövedelme kb. 350–400 000 firenzei forintra rúgott.

12 Alfred L. Brown, *The Governance of Late Medieval England, 1272–1461*. London, 1984, 56, 83; Chancery: The National Archives, Chancery C 47/2: Army and Navy. Pl. C 47/2/31/2: ellátmányok az északi és a nyugati flottának.

13 Brown, *The Governance*, 46.

14 Brown, *The Governance*, 58, 95, 97.

Összességében tehát a háborús finanszírozás terén „forradalmi” változás következett be, már jóval azelőtt, hogy a Tudorok rátették volna a kezüket a szerzetesrendek vagyonára. Az 1530-as évek végétől pedig ugrásszerűen megnőtt a hadi költségvetés. Soha nem látott módon megnöttek ugyan a vámbevételek, mégis a rendes jövedelmekből a korona nem finanszírozhatott volna ilyen méretű hadjáratokat. A jövedelemadó rendszeressé vált. A háborúk eszkalálódása esetén, ha nyolc hónapnál tovább álltak a seregek hadban, a parlament egy éven belül harmadszor is hozzájárult az adó kivetéséhez, magasabb összeggel.¹⁵ A király híveinek kényszerű kölcsönöket is kellett adniuk a koronának. 1540-re az 1513-as hadi költségvetés a kétszeresére emelkedett.¹⁶ Anglia immár nem a csupán félelmetes hosszújászaival gyakorolt hatást a harci cselekmények menetére, hanem feneketlen kincstárával is.

HADSZERVEZET

A Tudor-kori angol hadsereg jó néhány évtizeden át a „százéves háború”-ban meghonosodott rendszerre épített. A 13. század végén és a 14. század elején megnövekedett hadi vállalkozásokban (Walesben, Skóciában) a hagyományos hűbéri kötelezettségekre épülő „szabadok felkelése” (*levy*) – a nemesi *array* – nem bizonyult elégségesnek. A hűbéri kötelékek elhalványultak, a személyes hadba szállás, az egységnyi birtoktest után kiállítandó fegyveresek normann rendszere (*knight's fee*) fellazult. A történetírás „elkorcsosult feudalizmus” néven illeti azt a jelenséget, amely révén ún. szerződéses, bizonyos időtartamra, egy-egy hadjárat alkalmára fizetett csatlósokból (*retainer*) álló kompániák (*retinue*) alakultak, akik meghatározott feltételekkel vállaltak katonai szolgálatot, írásbeli szerződést (*indenture*) kötve.¹⁷ A francia hadszínterekre a korona is – a parlament által jóváhagyott adókból – „vállalkozó” nagybirtokosokkal szerződött. A döntően juhtenyésztésből élő nemesség és a szabad bérlőparasztság, amelyet a kis jégkorszak állatjárványai, a pestisjárványok miatti gyapjúkivitel-visszaesés súlyosan érintett, tömegesen jelentkezett *retainer*-nek, s aki az „angol típusú”, az ellenséges területek kirablását, a zsákmány- és fogolyszerzést (*chevauchée*) „iparszerűen” űző kompániák tagjaként, kiválóan megélt. A 16. század háborúiban részt vevő nemesek nagy része a 14–15. században alapozta meg anyagi hátterét, s képes volt fizetett kontingenseket kiállítani. Más kérdés, hogy a háború második szakaszában, az 1415-ös azincourti csata után országrészek megszállására berendezkedő, kisebb népességű Anglia nem lehetett képes évtizedeken át területiális kontrollt és helyőrségeket fenntartani, hiába volt meg a haditechnikai fejlettsége a tűzgyorsaságban páratlan íjászok és a lóról leszállt lovagok kohéziója révén. A területfoglaló ábrándok rövid időn belül súlyos csapást mértek Anglia gazdasági erejére, rohamosan veszítették el a kezükön lévő területeket, de

¹⁵ Currin, *To Traffic*, 112.

¹⁶ Glenn Richardson, *Renaissance Monarchy: The Reigns of Henry VIII, Francis I and Charles V.* London, 2002, 71; Richard Hoyle, *War and Public Finance*, 85.

¹⁷ Peter R. Coss, *Bastard Feudalism Revised. Past and Present* 125:1 (1989) 27–64.

igazán katasztrofális kudarcokat nyílt színi ütközetekben nem szenvedtek el. Az ország katonai potenciálja, ami a korábbi évtizedek alatt kiépült, megrogygiant bár, de nem vált semmivé. A franciák nem szálltak partra a csatorna túloldalán, az írek nem űzték ki az angol birtokosokat, a skótok pedig nem hatoltak diadalittasan Yorkig. Anglia 1485-ben sem volt jelentéktelen hatalom. Az az erő, amely III. Edvárd és V. Henrik győzelmeiben rejtett, nem tűnhetett el nyomtalanul, és az a hadszervezet, az a háborús intézményrendszer, amely már a 14. században sok tekintetben – például az utánpótlás terén – megelőzte korát, nem válhatott semmivé.

A Tudorok korában a belviszály legfőbb okozójának az *indenture* rendszert kiáltották ki, s a történészek generációi el is fogadták, hogy a hűbéri kötelek elanyagiasodásával a kezelhetetlen magánhadseregek becsvágya okozta a tragédiát.¹⁸ VII. Henrik uralkodásának első lépéseként fővesztés terhe mellett megtiltotta, hogy a bárók *retainer*-eket fogadjanak. A Tudorok az általános, bármilyen föld- vagy ingatlantulajdonnal bírókra kiterjedő hadkötelezettséget is fel kívánták újítani, pedig még a nemesi *levy*-t is a 14. században hívták össze utoljára.¹⁹ A városokat ugyanúgy terhelte a hadkötelezettség, igaz, itt a korona megelégedett a pénzbeli megváltással. A fizetett, szerződéses, a százéves háború hosszú évtizedei során professzionálissá váló bárói *retainer*-ekkel szemben a harcot sosem látott megyei *exercitus* azonban messze nem lehetett olyan harcértékű és minőségű, ezt magának a királynak is látnia kellett. A kezdeti időkben azonban ő sem nélkülözhetette a szerződéses kompániákat. Vissza kellett térnie a fizetett katonasághoz, a szerződéses szisztémát pedig nem dobta félre. A haderő jó részét már egyre kevésbé alkották bárói *retinue*-k, de szüksége volt a gyorsan mobilizálható tapasztalt, minőségi haderőre, így egy-egy hűséges lord hadba állt *retainer*-eivel, ha a királytól erre engedélyt kapott, de már nem több száz fős kompániákkal.²⁰ Mivel gyakorlott tengeri haderőre nagy szükség volt, e célból továbbra is szerződtek bárókkal is: Sir Edward Howard 1511-ben 18 hajót állított ki.²¹

A Tudorok reformjának lényege az volt, hogy a király maga szerződött önálló, független, megbízható, rendszerhű kapitányokkal, akik a király pénzén fogadtak fel kompániákat, nem pedig a nagybirtokosok állítottak fel saját fizetett kontingenseket. Egy új, saját, királyi hadsereg (*Royal Army*) körvonalai kezdtek kirajzolódni.

A Tudor-hadigépezet központilag, maga szervezte a fizetett kontingenseket, de azok hagyományos struktúráját dőreség lett volna felborítani. Rövid, meghatározott időre állították fel az egységeket, a királyi kincstár semmit nem fizetett előre. A sereggel mozgókincstárak jártak, és hadi kincstárnokok utalták ki a zsoldot, pontosan, hat napon belül, s legtöbbször maguknak a katonáknak. A kapitány csak katonai vezető volt, legfeljebb csak közvetítő, de nem ő fizette

18 Christopher Plummer, Introduction. In: Sir John Fortescue, *The Governance of England*. Oxford, 1885, 15–16.

19 John Jeremy Goring, *The Military Obligations of the English People, 1511–1558*. London, 1955, 3–4.

20 Mackie, *The Earlier Tudors*, 209.

21 Mackie, *The Earlier Tudors*, 274.

a járandóságot. Mindennek ellenére a hadrendszer a későbbiekben sem nélkülözhetette a nagyobb harcértékű bárói bandériumokat. Egyes stratégiai pontokon – mint a skót határvidéken kiépített, kulcsfontosságú hídfő, Berwick –, nem lehetett megkockáztatni, hogy ne professzionális bandérium teljesítsen szolgálatot.²² 1513-ban a király nem nélkülözhetette királyhű lordjának, Shrewsbury grófjának 4500 fős seregét.²³ Az általános azonban már az volt, hogy a korona sokszor alacsonyabb származású, köz- vagy kisnemesi, tapasztalt kapitányokkal szerződött, akik a hagyományos, lovassági harcmódon túlmenően más szakértelemmel is bírtak: gyalogosokból is álló kompániájuk értett a várvíváshoz is, vagy soraikban tüzérek is voltak.²⁴

A Tudor-kormányzat mindazonáltal ragaszkodott a megyei milíciához, ami ugyan a nagy hadjáratokon vagy a hadiflottánál nem volt igénybe vehető, de sokszor hasznos feladatokat látott el, például amikor helyi lázadásokat kellett leverni, vagy kisebb skót határvidéki betöréseket megtorolni. A hagyományosan a helyi nemességből kikerülő parancsnok, a *sheriff* helyett kormányhű kapitányokat neveztek ki hadi vezetőnek, sőt a korábbi *retainer*-i kötődéseket elvágva, 100-as egységekbe rendelték a milíciát, száznagyok (*centenier*) vezetése alatt. A Tudorok óvatosak voltak, és a milíciákat is kiképezték és megfelelően felfegyverezték. A milícia tagjait nem fizették, legfeljebb a zsákmányból remélhettek részesedést, de a kincstár az ellátásukat fedezte. A felállítható erőket összeírták: 1544-ben – elméletben – csak Dél-Anglia és Wales megyéiből 90 000 katonát lehetett kiállítani.²⁵ Komoly haszna volt a milíciónak, hiszen Floddennél az északi megyék erői győztek.²⁶ Volt, amikor a korona is rákényszerült, hogy nagy számban vegyen igénybe megyei katonaságot: 1544-ben több fronton volt lekötve, ezért még a Franciaországba indított sereg kétharmadát is a milíciák alkották.²⁷

VIII. Henrik uralkodásának vége felé még inkább megfigyelhető a hadsereg központi irányítása. Itt már nem arról van szó, hogy a király szerződik vállalkozó kapitányokkal, akik maguk szervezik meg saját csapatukat, hanem a korona a „megrendelő”: megszabja, egy-egy kapitány hány katonát, milyen felszereléssel, milyen összetételben állítson ki, mekkora legyen a pikások aránya, legyenek-e külhoni zsoldosok. Ez már csak a nevében *indenture*, a király ad instrukciókat a saját elképzelései szerint, a zászlóaljok vezetői pedig végrehajtják azokat. A hadszervezet képes megtervezni, hogy egy hadjáratra milyen fegyvernemből, milyen típusú ágyúból és hajóból mennyire van szükség.

Egy modern, már az állandó hadsereg felé mutató fejlemény, hogy 1518-ban a király nem csupán egy-egy hadjárat idejére, hanem békeidőre is szerződött „rátermett kapitányokkal”, hogy „amikor csak kívánjuk, állandóan készenlétben álljanak fegyverben”. Ezek a „válogatott” egységek, „királyi engedéllyel kiállított”

22 Cruickshank, *Army Royal*, 197.

23 David Grummitt, *The Court, War and Noble Power in England, c. 1475–1558*. In: Steven Gunn–Antheun Janse (eds.), *The Court as a Stage*. Woodbridge, 2006, 148.

24 Cruickshank, *Army Royal*, 31, 100.

25 Paul Cornish, *Henry VIII's Army*. Oxford, 1987, 17.

26 Richardson, *Renaissance*, 65.

27 Wooding, *Henry VIII*, 262.

retinue-k egy központi, reguláris sereg magvát alkották. Még nem töltötték szolgálatukat kaszárnnyákban, de évente kétszer inspekciózták őket. Egységes hadi viseletben, fegyverzetben álltak szolgálatba, nem csupán ceremoniális vagy testőri szerepkört láttak el.²⁸ Egy 1537-es tervezet – már a monostorok szekularizált vagyonára építve – azt szorgalmazta, hogy álljon fel egy, az ország közepső részén állomásozó állandó hadsereg, lovasság és gyalogság, századok és ezredek szerint szervezve, amely szükség esetén bármikor bevethető.²⁹

Ugyancsak egy reguláris hadsereg irányába mutató progresszív jelenség volt a királyi testőrség intézményesülése. VII. Henrik felállította a *Yeomen of the Guard*-ot, akik skarlát uniformisát a *Tower Beefeater*-jei máig megőrizték. Eredetileg alapvetően nehézlovasság volt, lándzsákként állt fel, a lándzsafő mellett 1-1 fegyvernökből és hosszúíjászból állott. Átlagban 150–200 főt számlált, de időnként elérhette a 600-at is.³⁰ Nem csupán ceremoniális vagy reprezentációs szerepük volt, szükség esetén, bármikor az uralkodó rendelkezésére álltak a csatatéren is, válogatott, jól képzett, professzionális haderőt alkottak. 1544-ben Boulogne ostrománál 185 *yeoman* szolgált.³¹ Egy idő után gyalogos elemként számítottak rájuk, alabárdal szerelték fel őket, de továbbra is maradtak lovas és lovas íjász egységeik is. Hasonló funkciót töltöttek be 1509-től a királyi lándzsások (*King's Spears*, később *Gentlemen Pensioners*). Az első időkben ők is nehézlovasként álltak hadba. 50 és 70 közé tehető a számuk, de egy fegyvernökön kívül gyakorta akár 3-4 hosszúíjász is tartozott a lándzsafőhöz.³² Lovukról, fegyverzetükről a kincstár gondoskodott. A legtöbb háborúban – egy idő után szálfelegyes nehézgyalogosként – egyfajta elit alakulatként számoltak velük. Sokáig megmaradt azonban a gárdákon belül a hosszúíjászok elit egysége, akik még a hajókon is az uralkodó legszűkebb kíséretét alkották. Az uralkodó zászlóshajója, a *Mary Rose* feltárásakor is nagy számban találtak hosszú íjakat.³³

KATONAI FEGYELEM

Az 1510-es évektől egyre inkább érezhető, hogy a hadsereg a „király serege”, amit az uralkodó a saját maga képére formál. A nagybirtokosok jóformán csak az uralkodó kíséretében foglalhatnak helyet, de döntési, stratégiai pozíciókat legfeljebb csak egy-egy kiválasztott kaphat. Az egyes kapitányok által kiállítandó zászlóaljokat egységesítették. Az 1522-es hadjáraton már 100 fős kontingenseket állítottak fel. A későbbiekben a 100-as egységeket kiterjesztették a bárói

28 James Raymond, *Henry VIII's Military Revolution: The Armies of Sixteenth-Century Britain and Europe*. London, 2007, 113.

29 Geoffrey R. Elton, Parliamentary Drafts, 1529–1540. *Bulletin of the Institute of Historical Research* 25 (1952) 130.

30 Mackie, *The Earlier Tudors*, 58.

31 Cornish, *Henry VIII's Army*, 16.

32 Uo.

33 Köszönöm B. Szabó János szíves közlését. Ehhez ld. Alexandra Hildred (ed.), *Weapons of Warre: The Armaments of the Mary Rose*. (Archaeology of the Mary Rose, 3.) Portsmouth, 2011, 586–593.

kontingensekre is: az uralkodó racionalizálni akarta a felállást. Nem volt már tartható, hogy külön-külön bandériumokként vonuljon az egy-egy báróhoz tartozó, de különböző létszámú – 30-tól akár 2000 főig terjedő – *retinue*. A fő érdek az volt, hogy ne töredezzék szét a hadsereg a középkori „lovagi” módon, ne álljanak fel egymástól messze különféle címerszínek „erdejében”. A felvonulás, a hadoszlopok, a szárnyak felállása központi irányítás szerint kellett, hogy történjen. Egységes, pontos hierarchia szerint működő parancsnoklatra volt szükség. A király seregében mindenki az uralkodó katonája. A katonák megszűntek az egyes lordok címerszíneit viselni, a haderő abban is királyivá válik, hogy a Tudorok zöld-fehér uniformisát viseli mindenki. A hadi vezetőknek sokszor még lovagi címük sincs, de immár az a fontos, hogy esetleg tapasztalt tűzmesterek, vagy van gyakorlatuk a kontinentális típusú gyalogság irányításában.

Az 1512-es hadi statútum egységes, a kohéziót és a fegyelmet erősítő szabályozást léptetett életbe. Mindenki egyszerre, vezényszóra szerel fel s le, megtartja az alakzatot minden körülmények között, senki nem hagyhatja el az egységét, ott kell menetelnie, ahová a zászlóalj parancsnokai rendelték, a szállásmester szabja meg, hol verjen tábornok éjszakára, s még éjjel sem keresheti fel az azonos kompániába tartozókat, szigorú büntetések – zsoldmegvonás, elzárás, súlyosabb vétség esetén birtokelkobzás, fővesztés – terhe mellett. Mindenkinek rendszeresen ellenőrzött, megfelelő fegyverzetben kell hadba vonulnia, képzettségéről számot kell adnia. A hadi rendtartás egyre szigorodik, újabb és újabb cikkelyekkel egészítik ki.³⁴ A király még a tüzerekkel is egyenként szerződik, szinte egyéni elbírálás alapján tartva kézben legértékesebb fegyvernemének állományát.

A központi irányítás előre megtervezte az itineráriumokat, az utakat, táborhelyeket előre feltérképezték. Előre kiküldött felderítők jelentettek a terepviszonyokról, az átkelő- és itatóhelyekről, a legelőkről. Igen nagy hangsúlyt fektettek a folyami átkelésekre: különösen az értékes ágyúk átszállítását szervezték meg, szinte külön hadműveletként, külön egységek biztosításával. Nem csupán szorosan tartották az alakzatot menet közben, hanem még azt is megszabták, hányas sorokban és oszlopokban, egymástól mekkora távolságban meneteljenek.³⁵

FEGYVERNEMEK, FEGYVERZET, ÖSSZETÉTEL

A történetírásban megfogalmazódott, hogy a belháborúkba temetkezett szigetország mellett „elszángulodott” a kontinentális Európa. Angliában sokáig még mindig a nehézlovas taktika uralkodott, legfeljebb annyiban specifikusan, hogy az angolok lóról leszállva is képesek voltak harcolni, noha ez nem volt túlnyomóan jellemző. A százéves háborúban, lovasíjászokkal megtámogatva, néhány tucat főnyi nehézlovas kompánia is könnyen mért rajtaütéseket (*chevauchée*) könnyű, védtelen célpontokra, de felállt, tüzérsséggel is rendelkező francia seregekkel szemben már az 1420-as években is kudarcot vallott. A háború második szaka-

34 Paul L. Hughes–James F. Larkin (eds.), *Tudor Royal Proclamations*. 3 vols. New Haven–London, 1964–1969, I. 109, 110–113.

35 Cruickshank, *Army Royal*, 33.

szában megnövekedett az ostromok, azon belül a tüzérség szerepe, s a lóról lezállt lovagok és íjászok nem tudtak mit kezdeni a *compagnie d'ordonnance* rendszerében szervezett Valois-seregekkel. A hosszúíjász egyre kevésbé volt csatadöntő fegyvernem: a páncélok fejlődése, illetve a lovasság számának csökkenése – a lovakra egyre kevésbé lőhettek – miatt az íj hatékonysága csökkent.

Az általános történetírói megítélés szerint a rózsák háborújának belterjes világában Anglia még inkább elszigetelődött. Itt nem néztek szembe tüzérséggel vagy gyalogos *landsknechtekkel* rendelkező erőkkel.³⁶ Kevés volt a kontinentális típusú nehézgyalogos, s csekély számban használtak kézi lőfegyvereket. Utóbbiaknak az 1544-es boulogne-i hadjáraton is csupán 7% volt az arányuk.³⁷ Az 1485-ben győztes Tudor-haderő ódivatúnak tűnt, amely elolvadt volna egy burgundi, velencei vagy akár oszmán ágyútűzben is.

A mai modern hadtörténetírás valamelyest revideálni igyekszik a kissé torzult „izolációs” képet, s úgy véli, az angol hadszervezet nem maradt el nagymértékben a 16. század „hadügyi forradalmától”.³⁸ Nem szabad sem misztifikálni a 16. század kontinentális hadseregeit, sem alábecsülni, s avítnak láttatni a 15. század hadrendszerét.³⁹ Nem igaz, hogy az „archaikus” Anglia a svájci pikás négyszögekhez vagy a spanyol *terciók*hoz képest „amatőr”, idejétmúlt *longbow*-val harcoló íjászok „hajdanvolt dicsőségéből” élt volna. Az sem tartható, hogy az angol haderő csupán a rablóhadjáratoknak köszönhette volna korábbi sikereit, s a 16. században sem tudott semmi egyebet felmutatni.⁴⁰ A 20. század második felének történészei mindig azt „panaszolták”, hogy Anglia az állandó hadsereg tekintetében elmaradt Európától.⁴¹ Arról azonban mintha megfeledkeztek volna, hogy a páratlan logisztikai szisztéma számos eleme tovább élt, sőt központi, a parlamenttől független, költségvetési önállósággal bíró katonai intézményrendszer jött létre.⁴²

A mai kutatás szerint az 1540-es években a hadszervezet már nem maradt el a modern haditechnikától, és taktikai felkészültség, valamint fegyverzet tekintetében is felvehette a versenyt a kor jelentős hatalmaival.⁴³ A várépítésben

36 Charles G. Cruickshank, *Elizabeth's Army*. Oxford, 1966, 1, 7.

37 David Eltis, *The Military Revolution in Sixteenth Century Europe*. London, 1998, 99, 103.

38 Gervase Phillips, *The Army of Henry VIII: A Reassessment*. *The Journal of the Society for Army Historical Research* 75 (1997) 9–23; Gilbert John Millar, *Tudor Mercenaries and Auxiliaries*. Charlottesville, 1980, 16–17.

39 Cliff S. L. Davies, *Henry VIII and Henry V: The Wars in France*. In: John L. Watts (ed.), *The End of the Middle Ages? England in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Stroud, 1998, 244; Anthony Goodman, *The Wars of the Roses: Military Activity and English Society, 1452–97*. London, 1981, 194.

40 Sir Charles Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. London, 1937, 285.

41 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 2.

42 Cliff S. L. Davies, *Provisions for Armies, 1509–50. A Study in the Effectiveness of Early Tudor Government*. *Economic History Review* 17 (1964–65) 234–248.

43 David J. B. Trim, *The Context of War and Violence in Sixteenth-Century English Society*. *Journal of Early Modern History* 3:3 (1999) 23–55; Luke MacMahon, *Chivalry, Military Professionalism and the Early Tudor Army in Renaissance Europe: A Reassessment*. In: David J. B. Trim (ed.), *The Chivalric Ethos and the Development of Military Professionalism*. (History of Warfare, 11.) Leiden, 2003, 183–212.

– Calais-ban, Tournai-ban és Boulogne-ban, a dél-angliai partvidéken (Deal) és a skót határvidéken (Haddington) – ekkorra már az új olaszbástyás rendszer terjedt el.⁴⁴

Az új dinasztia mindent megtett, hogy utolérje Európát. A gyalogságban hatalmas tartalékok rejtettek. A különböző típusú, az egyszerű nyárstól a hosszú nyelvű, döfésre alkalmas hegygel vagy hátranyúló vastüskével ellátott harci bárdig a szálfelegyek, vágó és ütőalkalmatosságok (*bill*) széles skáláját felvonultató, nagyrészt könnyűgályogokként (*billman*) harcoló megyei *levy*-t korábban legfeljebb a skót határ védelmében vették igénybe. A megyékben „maradtak” íjászok, legfeljebb csupán a legkiválóbb *bowman*-eket szervezték be a királyi seregbe vagy bárói bandériumokba, a többiek a helyi védelemben vagy a határvidékeken teljesítettek szolgálatot.

A Tudor-kormányzat felélesztette megyei felkelés viszont egy új, igaz, részben gyengébb harcértékű s nagyrészt képzetlen, mégis tömeges erőt „hozott” a katonai állományba, akiknek egy részéből évtizedek alatt kiváló gyalogságot tudtak nevelni és felszerelni. A 16. század bárói bandériumaiban is voltak ugyan nehézlovakok – hiszen a páncélos lovasroham ereje és lendülete most sem volt elhanyagolható –, de sokkal kisebb arányban, inkább már valóban elit alakulatként. A nehézlovakok egy része Habsburg-közvetítéssel érkező burgundi zsoldos volt (*Almayn Ruter*).⁴⁵ Egy tipikus bárói *retinue* a Tudor-korban már csupán tucatnyi vagy annál is kevesebb lovagot, háromszor annyi könnyűlovast számolt, de a többséget, 150–200 főt íjászok és gyalogos szálfelegyek tették ki.⁴⁶ A százéves háború hagyományainak megfelelően ők is harcoltak lóról leszállva, együtt, egy taktikai egységként az ugyancsak lovukról leszállt íjászokkal. Az angol hadigépezet sem adta fel a könnyen mobilizálható íjászok taktikai erejét, legfeljebb a 16. század második felében, a tiszta- vagy kőrisfa hosszúíjakat kézi lőfegyverek váltották fel. A *longbow* azonban még a század végéig megmaradt csatadöntő fegyvernek angol kézben, igaz, az új idők kihívásaira felelni kellett.⁴⁷ A Tudor-kor híres katonai teoretikusa, Sir Thomas Audley, hadi traktátusában az íjászok és lövészek közös csatarendjét javasolja, precízen meghatározott, arányosan felállított elegyes alakzatban.⁴⁸

Thomas Wolsey, a későbbi kardinális és kancellár már 1512-ben letette az asztalra egy nagy, kontinentális hadjárat pénzügyi és katonai tervezetét: már nagyrészt gyalogosokkal számolt, 4000–5000 angol szálfeleggyel és 10 000 lóról leszálló íjással, valamint 6000 svájci zsoldossal és 2000–5000 *landsknecht*tel.⁴⁹ A nehézlovakoknak szinte nem is jutott szerep, mindössze 2000-et terveztek

44 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 3.

45 Cornish, *Henry VIII's Army*, 24; Ann Hyland, *The Warhorse 1250–1600*. Stroud, 2002, 100.

46 Mackie, *The Earlier Tudors*, 209.

47 Steven Gunn, *Archery Practice in Early Tudor England. Past and Present* 209 (2010) 53–81.

48 *Booke of Orders for the Warre both by Sea and Land*; Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 43. Köszönöm B. Szabó János szíves közlését.

49 J. S. Brewer–James Gairdner–R. H. Brodie (eds.), *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII*. 21 vols. London, 1867–1910; 1920–1932. [= LP] I/1. n. 1412; Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 82.

kiállítani belőlük.⁵⁰ A korábbi felderítő, elővéd alakulatokban már szerepet kapó, kisebb termetű lovakon harcoló könnyűlovasok (*hobelar*) utódaiból, az ún. „félnehéz” *demí-lancer*-ből is többet, 3000-et rendeltek kiállítani.⁵¹ 1523-ban a 10 000-es seregben szinte elhanyagolható volt a lovasíjászok száma (377), s *demí-lancer*-ből is csak 595-öt vettek lajstromba, hagyományos nehézlovasként pedig legfeljebb a bárói rangú katonai vezetés állt fel, a többiek gyalogosok voltak.⁵²

Az angol *demí-lancer*-t nehezen lehetne pontosan a korabeli közép-európai huszárhoz vagy az itáliai *stradiotá*hoz hasonlítani; az Észak-Angliában és Írországbán honos, kisebb lovaikon a tagolt terepviszonyokhoz jobban alkalmazkodtak, mozgékonyak voltak. Harci gerellyel (*javelin*) és kerek pajzzsal voltak felszerelve, nyitott sisakjuk és sodronyingük mellett mell- és combvértjük volt. A későbbekben a kontinensen is előfordultak (*lancier*, *Lanzierer*).⁵³ Egy másik könnyűlovas típus, a határvidéki *borderer* vagy *border reiver* megtalálható volt mind a skót, mind az angol seregben. Gyorsan mobilizálható, a határvárakban állandó egységeik szolgáltak, alkalmasak voltak beütések gyors visszaverésére, pártütések leverésére, rendfenntartásra, de tudatosan alkalmazták őket a határon túli fosztogatásokra is.⁵⁴

A megyei gyalogságot a sokfajta, szűrő és vágó szálfegyver helyett kontinentális mintára készült pikákkal és alabárdokkal fegyverezték fel. Az új *pikeman*eket ki is képzik – svájci, spanyol vagy németalföldi zsoldosok – a gyalogsági harcmodorra. A gyalogosok nem válnak nyomban svájci falanxszá, de sikerrel integrálják a kontinentális módszereket és fegyverzetet a létező taktikai rendszerbe.⁵⁵ A század derekán már van rá példa, hogy egy sereg 80%-át szálfegyveres gyalogosok teszik ki, s szinte kisebbségbe kerülnek a hosszúíjászok, illetve őket is szálfegyverekkel látják el, s gyalogosként harcolnak.⁵⁶ 1513-ban Floddennél gyakorlatilag gyalogos kézitusa folyik. VIII. Henrik 1544-es hadjáratán már szinte eltűnik a 4000 lovas a 28 000 gyalogos mellett.⁵⁷

Az angol *levy* gyalogsága azonban sokáig inkább tömegeerőt adott, fegyverzete még nem hasonlítható a spanyolokéhoz vagy flamandokéhoz. A *billman* sisakkal, bőrvértben vagy fémlapokkal bélelt, steppelt posztó fegyverkabátban állt harcba, szálfegyverrel és a 16. század derekától elterjedt egyélű karddal. A *Royal Army* gyalogsága egyre kevésbé maradt el kontinentális társaitól. 1513-ra a Tower nyilvántartása szerint a király 13 179 *Almain rivet*-t, német, németalföldi gyalogsági vértzetet és szálfegyvert (*langue-de-bouef* és alabárd) halmozott fel.⁵⁸ Külön alabárdos és pikás regimentek alakultak. Volt olyan bárói *retinue* is, amely

50 LP I/1. n. 1412; Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 91.

51 Hyland, *The Warhorse*, 32–33.

52 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 243: 122. jegyzet.

53 John Tincey–Graham Turner, *Ironsides: English Cavalry, 1588–1688*. Oxford, 2002, 7–10.

54 Keith Durham–Angus McBride, *The Border Reivers*. London, 1995.

55 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 81; Mark C. Fissel, *English Warfare, 1511–1642*. London, 2001, 18.

56 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 84.

57 Cornish, *Henry VIII's Army*, 24.

58 Cornish, *Henry VIII's Army*, 34.

már csakis pikás gyalogosokból állt.⁵⁹ Fogadtak fel kontinentális *landsknechteket* is, s azok mintájára angol egységeket szereltek fel és képeztek ki. Az 1540-es évek skót hadszínterein spanyol zsoldosok is harcoltak, s továbbra is érkeztek Európából számszerijászok.⁶⁰ A század derekán már megszokott a seregben a kézi lőfegyveres gyalogos, az *arquebusier*.⁶¹ Ezek eleinte spanyol és olasz zsoldosok voltak, de egyre növekvő számban állítottak fel hazai egységeket is.⁶²

Irregularis harcosokat (*Kern*) is alkalmaztak, akiket ír földről verbuváltak. A fosztogatásokban szerezhető zsákmányért szolgáltak, vagy csak karddal, vagy csak lándzsával, védőfelszerelés nélkül. Angliában is fogadtak fel irregularis martalócokat, főként a városi nincstelenek (*Krekers*) köréből.

TÜZÉRSÉG – FEGYVERGYÁRTÁS

A Tudorok nagy áldozatokat hoztak azért, hogy a tüzérséget fejlesszék. VII. Henrik tudatosan alapozott Flandriából vásárolt ágyúira, VIII. Henrik pedig a német-alföldi mesterekkel a kor legmodernebb nehézlövegeit készítette el a maga számára: az ún. „12 apostol” 2–3 tonnás, 17–18 kg-os lövedékeket ontó monstrum volt. A „János evangélista” pusztító ereje Boulogne ostrománál mutatkozott meg.⁶³ Ezeken kívül a király még több mint 160 egyéb ágyút vitt az 1544-es hadjáratra. A külföldről vásárolt tüzérség mellett lázasan dolgoztak honi ágyúöntő műhelyek kiépítésén, különösen a kikötőkhöz közel, folyópartokon, például Londonban a mai City mellett Houndsditchben vagy Kentben, hogy a lövegeket könnyen be lehessen hajózni.⁶⁴ Királyi ágyúöntő és fegyverkészítő műhely kapott helyett a Towerben, ez lett az *Arsenal* elődje.⁶⁵ Számos német vagy flamand ágyúöntő mestert vagy milánói, délnémet fegyverkovácsot csábítottak át, s telepítettek le Angliába. Egyre-másra létesültek királyi fegyvergyárak, illetve épültek központi fegyverraktárak.⁶⁶ „Újra felfedezték” az ókortól ismert cornwalli önt és ólmot, s használták a bronzöntésnél.⁶⁷ Az 1544-es hadjáratra nagyrészt saját gyártású lövegekkel, 95 ágyúval és 50 mozsárral indultak.⁶⁸ VIII. Henrik uralkodása végén az *Arsenal* már 400 nehéz ágyúval és 6500 kézi lőfegyverrel rendelkezett.⁶⁹

A Tudorok nagy hangsúlyt fektettek csapataik minőségi fegyverekkel való ellátására. Nem elégedtek meg azzal, hogy a megyei kontingensek alkalomadtán

59 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 83, 84.

60 Currin, *To Traffic*, 116.

61 Gervase Phillips, *The Anglo-Scots War 1513–1550*. Woodbridge, 1999, 7.

62 Gilbert J. Millar, *Mercenaries under Henry VIII, 1544–46*. *History Today* 27:3 (1977) 173–182; Thomas Esper, *The Replacement of the Longbow by Firearms in the English Army*. *Technology and Culture* 6 (1965) 382–393.

63 Wooding, *Henry VIII*, 70.

64 Edmund B. Teesdale, *Gunfounding in the Weald in the Sixteenth Century*. Leeds, 1991.

65 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 4–5.

66 Karen Watts, *Henry VIII and the Founding of the Greenwich Armouries*. In: David Starkey (ed.), *Henry VIII: A European Court in England*. London, 1991, 42–46.

67 Ld. Adrian B. Caruana, *Tudor Artillery, 1485–1603*. Bloomfield, 1992.

68 Cornish, *Henry VIII's Army*, 35.

69 Richardson, *Renaissance*, 67; *LP* I/1. n. 324–325.

saját fegyvereikkel álljanak hadba. A királyi műhelyekben hagyományos fegyvereket is központilag gyártottak. Greenwichben, a Temze partján, a behajózáshoz közel nagy mennyiségben, központilag állítottak elő íjakat, nyilakat, szálfegyvereket.⁷⁰ A hadianyag- és fegyverraktárokért külön hadbiztos (*Master General of Ordnance*) felelt. Arra is törekedtek, hogy saját erőből gyártsanak s ne csak importáljanak puskaport. A királyi „árulefoglalás”, a *purveyance* rendszerét a szükséges alapanyagok – kén, salétrom, szén, sőt a szállításhoz szekerek és lovak – beszerzésére felújították. Páncélokat, vérteteket azonban továbbra is nagy számban vásároltak a kontinensről,⁷¹ ahogy a hajókon alkalmazható ágyúkat is Németalföldről importálták.⁷²

A letelepített flamand tűzmesterek igen tapasztaltak voltak, sokkal előbb jártak a tűzéség harctéri alkalmazásában. VIII. Henrik a mezei ütközetekben sem idegenkedett attól, hogy tábori lövegeket alkalmazzon, s bátran mozgatta őket a csatatéren, ha a szükség megkívánta. Már 1513-ban Floddennél könnyebb lövegeket vitt magával az angol hadsereg. A harctéri ágyúk kisebbek, jobban mozgathatók voltak. A Tudor-seregek előszeretettel alkalmazták nyílt színen is a kisebb „harci orgonákat” (*organ*). Nem volt idegen az angol forrásokban *privy wagon*-ként szereplő, a német hadseregekből „importált” szekérvár sem. Boulogne-nál 1544-ben 50, kisebb lövegekkel (*pencelle*) felszerelt harci szekér vonult fel.⁷³

A FŐ HADSZÍNTÉR: FRANCIAORSZÁG

Az ifjú VIII. Henrik alig várta, hogy megmérthesse magát Franciaország ellen. Országa több fronton is képes volt expedíciós seregeket bevetni, nem okozott gondot neki nagyszámú haderő mozgatása a tengeren. Már azzal felvillantotta az erejét, hogy 1512-ben 11–15 000 gyalogos pikás zsoldost tett partra Spanyolországban, akiket Aquitániába indított Aragóniai Ferdinánd támogatására.⁷⁴ Egy ekkora expedíciós sereg partra dobása és ellátása 1200 km-re nem csekély vállalkozás volt.⁷⁵

A fiatal Tudor már évekkorábban folyamatosan vásárolt fegyvert, páncélt, szálfegyvereket, hadianyagot, puskaport, ágyút és kézi lőfegyvereket Flandriából és német területekről, páncélt és vérteteket pedig olasz, délnémet és spanyol

70 Mackie, *The Earlier Tudors*, 211.

71 Richardson, *Renaissance*, 64; LP I/2. n. 3608; Steven J. Gunn, *The French Wars of Henry VIII*. In: Jeremy Black (ed.), *The Origins of War in Early Modern Europe*. Edinburgh, 1987, 28–47; David Grummitt, *A Military Revolution in the North? The Impact of Gunpowder Weaponry on the Anglo-Scottish Marches in the Fifteenth Century*. In: Andy King–David Simpkin (eds.), *England and Scotland at War, c. 1296–c. 1513*. Leiden, 2012, 284.

72 Currin, *To Traffic*, 116.

73 Cornish, *Henry VIII's Army*, 40.

74 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 82; Rawdon Brown (ed.), *Calendar to the English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy*. 3 vols. 1202–1526. London, 1864–69 (= *Calendar Venice*), II. n. 154–155; LP I/1. n. 1093, 1128. Mackie, *The Earlier Tudors*, 275; Cornish, *Henry VIII's Army*, 4.

75 Wooding, *Henry VIII*, 69.

városokból. A Wolsey-féle tervezet 1512-ben 30 000 emberrel számolt.⁷⁶ 1513-ban ezen elgondolást követték, de a király még ennél is nagyobb erőt, 40 000 főt remélt kiállítani.⁷⁷ A flotta eközben a szárazföldi haderővel összhangban működött: elsődlegesen a La Manche-csatornát akarták megtisztítani, ezért két flotta is dűlta Bretagne és Normandia partvidékét, különösen a stratégiai pontokon fekvő kikötőket.⁷⁸ Amikor megindult Henrik első hadjárata, több száz hajó rajzott ki a csatornára.⁷⁹

AZ ÁTKELÉS

A csatornán való átkelés mindig is kulcsfontosságú volt, így a hadseregek átszállítását körütekintően, aprólékos gonddal tervezték meg. Az átkelési tervet mindig megvitatta és jóváhagyta a Titkos Tanács.⁸⁰ A szárazföldi hadsereg nem működhetett függetlenül a hadiflottától. A tengeri szállítás a szárazföldi hadszervezetnek is szerves részét képezte, különösen az 1540-es évektől, amikor a tengeri hajózás fejlődése lehetővé tette, hogy tengeri úton – olcsóbban és gyorsabban – mobilizáljanak szárazföldi erőket még Skóciába is, megkímélve a haderőt a hosszúság, több száz kilométeres fáradságos úttól és a kincstárat a hetekig tartó hadjárat utánpótlási nehézségeitől.

Egy idő után természetessé vált az is, hogy a Skóciába vonuló hadak számára nem szekerek szállították az élelmet a szárazföldön, hanem a parthoz közel, a sereggel párhuzamosan haladó hajók. Az 1540-es években egy olajozottan működő rendszer keretében érkezett hajón az utánpótlás a határ bástyájába, Berwickbe, s Skóciában is gyakorlatilag hasonló módon folyt egyfajta expedíciós háború, mint Franciaországban. Edward Seymour, a későbbi Somerset hercege az 1540-es évek második felében Edinburgh kikötőjét (Leith) tudatosan szállja meg azzal a céllal, hogy újabb tengeri támaszpontokat szerezzen, s onnan kiindulva északról indítsa meg hadjáratát.⁸¹

Angliában a nagy hadseregek tengeri mozgatása évszázados tapasztalatokra épült, a hadszervezet szakavatott, erre a feladatra szakosodott logisztikai megbízottai kidolgozott, minden részletre kiterjedő műveleti instrukciók alapján jártak el. A hadseregek a bevált módon, több egységben, több helyszínről kiindulva, több időpontban keltek át. Már VII. Henrik négy embarkációs központot állított fel az 1492-es breton háborúban, így az ellenséges flottatámadásoknak sem lehetett egyszerre kitéve a hadsereg, amely az átkelés során különösen sebezhető volt, hiszen nem hadihajókon, hanem nagy teherbírású kereskedelmi hajókon keltek át.

Általában hadtestenként, gyakorlatilag önálló hadseregekként (*ward*) keltek át, s ezek az egységek már megfelelték az azután egymástól mérföldekre külön-

⁷⁶ LP I/1. n. 1412.

⁷⁷ *Calendar Venice*, II. n. 225; LP I/1. n. 1568, 1629, 1726; John J. Scarisbrick, *Henry VIII*. London, 1971, 54.

⁷⁸ Scarisbrick, *Henry VIII*, 56.

⁷⁹ LP I/2. n. 1939, 1950, 2065, 2053; *Calendar Venice*, II. n. 250, 252.

⁸⁰ 1544-ben például: LP XIX/1. n. 271.

⁸¹ Marcus Merriman, *The Rough Wooings: Mary Queen of Scots, 1542–1551*. East Linton, 2000, 249.

külön vonuló alakulatoknak. Ezek a hadtestek önálló elővéddel és hátvéddel, valamint önálló szárnyakkal, málhával és külön felderítéssel rendelkeztek. A különböző időpontokban való átkelés azt a célt is szolgálta, hogy Calais-t mentesítsék attól, hogy egyszerre nagy tömeget kelljen befogadnia.

Megtervezték a pontos időrendet, a hadjárat részletes menetét, s azt is, mely állomáshelyeken tudják élelem- és különösen vízkészleteiket feltölteni. A hadianyagokért, fegyverekért, lőporért felelős *Ordnance Office* katonai térképeket készített, terepfelméréseket (*ordnance survey*) végzett. Calais-hoz hasonlóan hídfő szerepet töltöttek be a skót határvidék várai, különösen Berwick. Kiindulási pontként Dover is igen fontos szerepet játszott, hiszen a nagyobb számú hadseregek számára biztosítania kellett a biztonságos hazatérést, mivel a partra szállás közben azok sebezhetők voltak a tengerről.

CALAIS, A HÍDFŐ

A százéves háború után továbbra is az angolok kezén maradt Calais, amelyre támaszkodva az új franciaországi hadjáratot meg lehetett indítani. A „Franciaország szívéhez vezető kulcs” nem egyszerűen egy hídfő volt, ahol az átkelők megvethették a lábukat, hanem egy, szinte a jövő modern hadviselését idéző miniatűr állam, rendszeresen fizetett, válogatott, professzionális helyőrséggel, kiválóan megszervezett utánpótlással, folyamatosan fejlesztett tüzérséggel és erődrendszerrel. Nemcsak várvédő helyőrséggel bírt, hanem szárazföldi hadjáratokra is alkalmas mezei hadsereggel és saját hadiflottával. A város a Tudor-korban 12 000-es lakosságával valódi metropolisszá nőtte ki magát.⁸²

Az angol haditervekben mindig szerepelt egy másik támaszpont megszerzése, ezért is ragaszkodott VIII. Henrik Tournai, majd Boulogne elfoglalásához mindenáron, hogy tehermentesítse Calais-t. Állandó hadi tevékenység folyt ugyanis a szárazföld felé elzárt Calais élelemmel, hadianyaggal és fegyverekkel való ellátása céljából. A Tudorok bevehetetlen monstrummá építették a várost, a hozzá tartozó, több önálló várat (Ardres, Hames és Guines) és a kikötőt védő tengeri erődöket. A korabeli ismert világ egyik legmodernebb erődrendszere született meg, amely kitartott 1558-ig.⁸³ Állandó helyőrsége 800–1000 főt tett ki az 1510-es években,⁸⁴ de emellett mindig állomásozott lovasság, több mezei sereg is a váron kívül.

Calais kapitánya jelentős tekintélyt vívott ki az angol hadszervezetben. Bizalmi pozíció volt az övé, hiszen ő rendelkezett a nagy kompániával (*Great Retinue*). Calais helyőrsége európai összehasonlításban is jól szervezett hadsereg volt. Magas szintű fegyelem, hierarchikus struktúra, szigorú parancsnoki rend jellemezte. Pontosan meghatározott kategóriák szerint fizették a félévente érkező,

82 David Grummitt, "One of the mooste pryncipall treasours belongyng to his Realme of England": Calais and the Crown, c. 1450–1558. In: Grummitt (ed.), *The English Experience*, 46–62.

83 David Grummitt, *The Calais Garrison: War and Military Service in England, 1436–1558*. Woodbridge, 2008.

84 Cruickshank, *Army Royal*, 17.

naponként számolt zsoldot. Kiváló minőségű fegyverzettel és felszereléssel voltak ellátva, elsőrangú tüzéséggel, jól képzett tüzerekkel, kézi lőfegyveres egységekkel, hadmérnökökkel, utász és aknász alakulatokkal. A királyság legkiválóbb hosszúíjászainak válogatott alakulatai is itt teljesítettek szolgálatot. A helyőrségnek a hadszervezetben különleges jogállása volt. Külön Calais-ra vonatkozó hadi regulációk, külön a városra alkalmazandó hadi rendtartás létezett a hadszervezetben belül, amely minden más angliai vagy skóciai királyi várnál részletesebben és körültekintőbben szabályozta az őrség, a felderítés, a hírszerzés rendjét, az egyes falszakaszok, kapuk, tornyok védelmét, a védők beosztását. VIII. Henrik személyesen őrködött Calais ellátásán, felszerelésén.⁸⁵

Calais védelme nagy logisztikai feladatot rótt az angol hadigépezetre. Mivel csak egy szűk szárazföldi sávja volt, s szárazföldi kapuival szinte mindig ellenség nézett farkasszemet, olyan volt, mint egy állandóan blokád alatt álló kikötő. Utánpótlása már-már a modern háborúkat idézte – egy „tengeri híd” útján, Angliából látták el mindennel. A szűk szárazföldi sáv a tízezres hadseregeket szinte ivóvízzel sem tudta ellátni. A Tudor-kor hadseregeinek a partra szállásához, elszállásolásához, utánpótlásához egy kisebb államot kellett üzemeltetni. A város egy „kis Anglia lett”, különleges jogokkal bíró vezetéssel, külön kincstartóval. Malmai voltak, így tudtak őről, de az egyéb anyag- és eszközszükségleteket, a kátránytól a salétromon át a kovakőig és a gerendákig, a tengeren túlról kellett megoldania. Calais helyzete olyan volt, mintha Angliának állandóan fegyverben lenne egy expedíciós serege.

THÉROUANNE OSTROMA ÉS A „SARKANTYÚK CSATÁJA” (GUINEGATTE, 1513. AUGUSZTUS 16.)

1513-ban megindult VIII. Henrik addig soha nem látott méretű, 30 000 főt is meghaladó, sőt egyes becslések szerint – „a nem harcoló” alakulatokkal (utászok, aknászok, szakácsok, molnárok, szekerészek, lovászok, szállásmesterek, hadtápbiztosok) együtt – 33–39 000-re rúgó serege.⁸⁶ A hadseregcsoportok több részletben keltek át: a 8000 fős elővéd, a 6000 fős hátvéd és a király derék-hada, amelynek létszámát 11 000 és 25 000 fő közé teszik, mégis a nagysága leginkább 15 000 fő körül valószínűsíthető.⁸⁷ A teljes harcoló alakulatokat illetően is igen eltérő becsléseink vannak, 24 000-től 35 000-ig terjednek.⁸⁸ Abban is megoszlanak a vélemények, hogy a később a franciák ellen hadba lépő és a királyhoz csatlakozó Miksa császár 6000-7000 főre tehető német gyalogságából mennyien vettek részt valóságban is a harcokban.⁸⁹ Henrik maga fizetett minimum

85 Grummitt, „One of the mooste pryncipall”, 54.

86 Wooding, *Henry VIII*, 72.

87 Mackie, *The Earlier Tudors*, 279.

88 Cornish, *Henry VIII's Army*, 5.

89 Cruickshank, *Army Royal*, 31.

4000, esetleg 6000, némelyek szerint pedig akár 8000 főt is elérő német pikás *landsknecht* alakulatot.⁹⁰

Mindenesetre a felállt haderő európai összevetésben, az itáliai háborúk „új korszakához” képest is tekintélyes méretű volt. Ugyan már nem a bárói kompániák alkották a hadsereg alapját, de a Tudor-ház hívei még mindig jelentős erővel álltak ki. A fővezér, George Talbot 4500 fős seregtest élén állt.⁹¹ A bárói kontingensek között a több száz fős *retinue*-k kivételesnek számítottak, inkább 100 fő alatti erővel, s kisebb számú nehézlovassal jöttek, mi több, arányaiban még mindig jelentős lovasított íjászaik mellett egyre nagyobb számban állítottak ki szálfegyverrel felszerelt nehéz- vagy könnyebb gyalogosokat is.⁹² A hadsereg eleve kevés lovassal számolt. Henrik ostromokra rendezkedett be, s 3000 főnyi lovasságának nagy része már nem volt nehézlovas, sokkal inkább *demi-lancer*.⁹³ A hagyományos nehézpáncélos haderőt szinte csak a Habsburgok közvetítésével felfogadott burgundi lovagok képviselték.⁹⁴

A cél a csekély erejűnek tűnő Théroutanne bevétele volt, az azonban így is kitartott két hónapig. Az angolok meglepetésére jól el volt látva tűzérsséggel, a védők éjjel újraépítették a falakat, az angolok pedig, a tűzérsségbe ölt hatalmas pénz ellenére, még nem „sajátították el” megfelelően az ostromharcászatot, és a magas minőségű flamand ágyúk kezelését. Az angol hadsereg még nem szokott hozzá az itáliai háborúk modern hadviseléséhez. Hiába volt bámulatos tűzerejük, nem lőtték a megfelelő pontokról, ezért mást nem tehettek, mint hogy kiéheztetik az őrséget. Ekkor került sor egy ünnepeelt diadalként számon tartott, de szinte kardcsapás nélkül végződő ütközetre.

Az angolok hírt szereztek egy, a várba utánpótlást vinni készülő francia különítményről és rajtuk akartak ütni. A franciák útjában, kétoldalt, a várat körülvevő magaslatokon könnyű ágyúkat és több ezer hosszúíjászt állítottak fel, hogy oldalba kapják a franciákat.⁹⁵ Az ágyútűz és az íjások nyilazása közepette többezernyi lovas, majd a közvetlenül mögöttük jövő VIII. Henrik 10–12 000 gyalogossal támadt a franciákra.⁹⁶ A franciák azonban nem akartak csatát állni, hiszen csak az élelemszállítás volt a feladatuk. Tűzérsségük sem volt, nem voltak berendezkedve egy mezei ütközetre, a szállítmányt biztosító francia lovasság sem akart ekkora túlerővel szemben, egy tűzérsséggel és íjásokkal megtámogatott ellenféllel a nyílt színen megütközni.

A kaotikus helyzetben a francia lovasság összezavarodott, egyből menekülésre fogta s elviharzott, „lovagiatlan” módon kardcsapás nélkül feladva a küzdelmet. Így lett az ütközet a „sarkantyúk csatájává”, ahol „a franciák jobban használták sarkantyúikat menekülés közben, mint a kardjaikat”. Igaz, a francia

90 Denis Hay (ed.), *The Anglica historia of Polydore Vergil, AD 1485–1537*. London, 1950, 211; LP I/2. n. 2391; Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 83.

91 Grummitt, *The Court*, 148.

92 Wooding, *Henry VIII*, 72.

93 Tincey–Turner, *Ironsides*, 9–10.

94 Hyland, *The Warhorse*, 100.

95 LP I/2. n. 2173.

96 Cornish, *Henry VIII's Army*, 4.

hadvezetés még rendezett visszavonulást sem próbált megszervezni, senki sem fordult vissza s szerveződött védőalakzatba.⁹⁷ Igazából nem is volt ütközet, csak fejtetlen menekülés, lázas üldözés, melynek során végül néhány tucatnyi veszteség érte csupán a franciákat.⁹⁸ A „győzelmet” inkább a Tudor-propaganda aknáztak ki.⁹⁹ Hadtörténeti szempontból a leginkább lényeges, hogy a francia lovasságot az angol könnyűlovasság szórta szét.¹⁰⁰

TOURNAI BEVÉTELE

Ezután a jobban erősített, komoly stratégiai jelentőségű erőd, Tournai is elesett. Tournai-nál már jobban vizsgázott az angol tüzérő: szinte teljesen elpusztították a várost, tudatosan lőtték a város lakóházait és templomait is. Szinte modern, demoralizáló háborút folytatott a király, nem kímélve a katedrálist sem, amelyre pontosan célzott lövéseket adatott le, hogy megtörje az ellenállást. VIII. Henrik egy új Calais-t remélt Tournai-ben létrehozni. A város és a szinte rögtön, költségeket nem kímélve újjáépített helyőrsége már-már a modern koloniális időket idézi. Kezdetben 5000 főnyi helyőrség őrizte az „új hídfőt”, amely a későbbiekben azután csökkent, de állandó, fizetett, professzionális erőként még a 700–800 főnyi őrség is figyelemre méltó erő volt. Magának a városnak megtartása a Tudor-korona legnagyobb hadászati vállalkozása volt. A korona azonban egyre kevésbé volt képes fenntartani Tournai-t – nem volt olyan egyszerű ellátni, mint Calais-t a tengerről, hiszen mélyen, 130 km-re benn feküdt a szárazföldön. Sokszor késett a zsold, egyre több katonát bocsátottak el, így egy francia béke részeként 1518-ban végül visszaadták Tournai-t.

Anglia hatásos belépőt hajtott végre az európai háborúk színpadára. Újra a százéves háborút idézte: birtokba vett egy jelentős francia várost, területileg is kiterjesztette Calais megszállási övezetét. Mi több, hiába mesterkedett a francia diplomácia, hogy a bevált recept szerint állítsa hadba Anglia hátában a skótokat: az „otthon maradt” hadsereg is elegendő volt, hogy egy tekintélyes skót hadsereget megsemmisítsen Flodden mezején.

BOULOGNE ANGOL KÉZEN (1544)

VIII. Henrik továbbfejlesztette hadseregét, flottáját és tüzérségét. A tüzérség mobilizálása terén egyedülálló eredményeket mutatott fel. Hiába voltak egyelőre a spanyol lövészek, a svájci pikások vagy a német *landsknechtek* összehasonlíthatatlanul jobbak az angol gyalogságnál, Anglia egyrészt bámulatosan gyorsan tudta mozgatni hadait a tengeren, másrészt a tengeri hadviselés terén utolérhetetlen fejlődést ért el, harmadrészt olyan szervezett utánpótlási rendszerrel bírt, amiről a kor megnövekedett létszámú kontinentális hadseregei csak ábrándozhattak.

⁹⁷ Charles G. Cruickshank, *Henry VIII and the Invasion of France*. Stroud, 1991, 100–107.

⁹⁸ Wooding, *Henry VIII*, 73.

⁹⁹ *LP* I/2. n. 2170.

¹⁰⁰ Cornish, *Henry VIII's Army*, 5.

Mi több, idővel a megnövekedett bevételeknek köszönhetően a szerzetesrendeket szekularizáló uralkodó képes volt egy-egy hadjáratra akár többbezernyi spanyol, vallon vagy német zsoldos felfogadására is.

1522-ben Anglia királya nagy reményekkel indított újabb francia háborút egy 15 000 fős haddal.¹⁰¹ A partra szállt sereg azonban néhány kisebb támadástól eltekintve nem aknáztta ki a benne rejlő potenciált, mivel nem találták meg a helyes arányokat, a hadi célok nem voltak ténylegesen megvalósíthatók. Egyrészt nem lehetett egy hosszú, nagy kiterjedésű, területpusztító hadjáratot ostromágyúk szállításával terhelni, másrészt, ha erődök bevétele volt a cél, nem volt érdemes nagyszámú lovasságot vagy íjászcapatokat felvonultatni. Az ostromra készülő haderő mozgatása pedig nagy feladat volt. Alaptétellé vált, hogy a leglassabban mozgatható, legnagyobb ostromágyúhoz kell szabni a teljesíthető menethosszt, hiszen a hadsereg többi része nem hagyhatja maga mögött.

A következő évben szinte ugyanezeket a hibákat követték el. Most is tekintélyes, 9000–15 000 főre becsült erő állt fegyverben.¹⁰² Több kulcspozícióban elhelyezkedő várak foglaltak el, de erőltetett menetben majdnem egészen Párizsig akartak nyomulni. Két-három nap járásra megközelítették a fővárost, és a hadvezetés már-már a Plantagenetek idejét idézve készült az ostromra, ám Franciaország szívében egy ekkora vállalkozást egyedül egy angol sereg nem vihetett sikerre.

A vállalkozás végül azon bukott meg, hogy az angol vezetés túlságosan bízott a „szövetséges” felekben: sem V. Károly császár, sem az átállt Bourbon hercege nem jött a segítségükre. A hadjárat azokat a veszélyeket is megmutatta, amelyek egy, a szárazföldre mélyen benyomuló nagy hadsereget érhetnek. V. Henrik könnyen vissza tudott vonulni, és a szárazföld egy része a kezében volt. A nagy Tudor-haderő, értékes tüzérségével, csak óvatosan nyomulhatott előre, biztosítva a visszavonulás lehetőségét és pontos útvonalát. Most azonban Párizs bevételelől megrészegedve nem hagytak elegendő hátvédet, és a franciák elzárták az utánpótlás útját a Somme-nál. A Párizs előtt patthelyzetben rekedt angol erőket már fizetni sem tudták. Időközben beköszöntött egy különösen hideg, hatalmas esőzésekkel, kemény fagygal járó korai őszi, és az angolok végül kénytelenek voltak visszavonulni.

Az angol hadipotenciál mindenesetre adott volt, legfeljebb még nem mutatkozhatott meg valódi fölénye, hiába voltak képesek akár ellenfeleiknél is számosabb haderőt kiállítani és nem utolsósorban *fizetni*. VIII. Henrik a további években is tervezgette álmát („Enterprise of Paris”). A hadjárat „főpróbájaként” 1543-ban egy 5000 fős expedíciós sereget dobtak át Németalföldre, amelynek már az összetétele is más volt, mint a korábbiak. Itt fizetett, pikás vagy egyéb szálfegyveres, vértés gyalogosok harcoltak, köztük nem kevés *landsknecht*tel. Ekkor tehát megvalósult, amire a franciák addig még csak nem is gondoltak, hogy flamand–spanyol és angol seregek együtt harcoljanak ellenük.

101 Mackie, *The Earlier Tudors*, 312.

102 Scarisbrick, *Henry VIII*, 175; Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 84; Mackie, *The Earlier Tudors*, 313; Cornish, *Henry VIII's Army*, 10.

1544-ben azután a király elindította „nagy vállalatát”, s 42 000 emberével újfent Párizs megvétele tüzte ki célul.¹⁰³ Az első célpontot, egy újabb hídfőt, a tekintélyes, jól erősített Boulogne-t sikerült is bevenni. Mivel azonban az ostromra nagyobb figyelem hárult, nem tudták megakadályozni, hogy időközben felálljon egy 50 000-es francia hadsereg és megközelítse az angol állásokat. Meg kell hagyni, a Valois-k erős aktivizálódását az is indokolta, hogy ezen alkalommal V. Károly császár valóban hadba szállt, és Párizs felé tartott a seregével. Így a franciáknak ez egyszer életbevágóan fontos volt, hogy megakadályozzák a Habsburgok és a Tudorok egyesülését. Mindazonáltal az V. Károly megtestesítette fenyegetésén túl az angol hadsereg potenciálját jelzi, hogy a francia hadvezetés nem szándékozott még számbeli fölényben sem megütközni nyílt színen, csak Párizs védelmét akarta biztosítani. A francia lovasságnak sem fűlt a foga az angol szálfegyveres vagy kézi lőfegyveres nehézgyalogosokkal és tüzérséggel való szembenézéshez.¹⁰⁴

Boulogne bevétele nagy előrelépés volt ahhoz, hogy Anglia újra megvesse a lábát Franciaországban. Boulogne félelmetes erődítmény lett az angolok kezén, az első időkben 4000 fős helyőrség védte. A franciák rögtön vissza is akarták foglalni, ezért egy éjjeli akcióban – fehér inget húzva vértjük fölé („fehér inges ostrom”, „Camisade de Boulogne”) – betörték az alsóvárosba, de el is kezdték fosztogatni, mire a védők szétszórták őket. Mindazonáltal Boulogne megmutatta, hogy az angol hadszervezetnek is vannak gyengeségei. Tekintélyes erők védték, de azok nem voltak eléggé képzettek, hogy „minőségi” ellenfelekkel szemben is megállják a helyüket. 1546-ban a várvédő gyalogság 2600 fős csapata kirajzott a város védelmében és megtámadott egy 4500 fős francia sereget, amely túlnyomórészt zsoldos *landsknechte*kéből állt. Nem volt kérdés, hogy a professzionális *landsknechte*k győznek: az angol gyalogság még nem volt képes önálló fegyvernemként, íjászok, tüzérség nélkül a kontinentális gyalogsággal szembeállni, még akkor sem, ha jól el voltak látva és fegyverzetük sem volt gyengébb, mint kontinentális ellenfeleiké. A lovas hosszúíjászok egy ilyen összecsapásban még mindig fontos szerepet játszhattak, hiszen a *longbow* tűzgyorsasága a század derekán még messze jobb volt, mint a kézi lőfegyveré.

A HADIFLOTTA

VII. Henrik 1485-öt követően ugyan soha nem szállt személyesen hadba, mégis ügyes politikával mentesítette koronáját a külső ellenségtől. Trónkövetelőként maga is Franciaországból indult a korona megszerzésére, s tudta jól, a kikötővárosok állandó veszélyforrást jelentenek. A védelmet elsődlegesen a tengeren kell megszervezni. Ügyes kézzel azt a fegyvernemet erősítette, amelyben sem a franciák, sem a németalföldi Habsburgok nem voltak mérhető Angliához: rögvest a

103 Cornish, *Henry VIII's Army*, 20; Glenn Richardson, *Eternal Peace, Occasional War: Anglo-French Relations under Henry VIII*. In: Doran–Richardson (eds.), *Tudor England and Its Neighbours*, 44–73; Richardson, *Renaissance*, 77.

104 Scarisbrick, *Henry VIII*, 580.

flotta és a tengerparti védelem megerősítéséhez fogott. 1486-ban már egy teljes hadiflotta futott ki a La Manche-csatornára.¹⁰⁵ VII. Henrik flottája segédkezett az értékes francia kikötő, Sluys ostromában, blokád alá vette a Szajna torkolatát, ellenőrizte, ne futhasson ki francia hajó Honfleur és Barfleur kikötőjéből. Megmutatkozott, hogy Anglia valóban a tengeri hajózásban „jó”, s anélkül, hogy akár egy puskalövés dördült volna, tárgyalóasztalhoz ültette a franciákat.¹⁰⁶

A királyságnak a százéves háborúban viszonylag kevés számú „saját” hajója volt, hiszen döntő fontosságúnak a szárazföldi haderőt tekintették, és elsősorban a seregek Franciaországba való átszállítása volt a prioritás, amihez az ún. *impressment* rendszerében királyi előjoggal kereskedelmi hajókat foglaltak le. Az ország jó minőségű, nagy teherbírású tengeri hajók tekintetében hatalmas potenciállal rendelkezett. Tengeri ütközet voltaképpen kevés történt, csak a 15. század első felében kezd V. Henrik saját flottát kialakítani, igaz, ez sem jelentett néhány tucatnyinál többet. A rózsák háborúja alatt a flotta állománya is megcsappan, a Tudoroknak szinte a semmiből kell újjászervezniük. A 15. század végén csak néhány hajójuk volt, nem túlságosan nagy, 3–4 árbócos karakkok. A legnagyobb *Regent* is 600 tonnás volt. Tudor Henrik azonban elsősorban a flotta tűzértségét fejlesztette, még a kisebb hajóit is modern, Flandriából vásárolt ágyúkkal szereltette fel. A *Regent* 225 könnyű csataakcióval (*serpentine*), a *Sovereign* már 141 nagyobb ágyúval rendelkezett.¹⁰⁷ Továbbra is rákényszerült arra, hogy hajókat béreljen, hiszen még az *impressment* útján lefoglalt hazai hajók sem voltak elegendőek az 1492-es seregének átszállítására sem. Több száz, több ezer tonnás németalföldi hajóra volt szükség, hogy tekintélyes, 12–14 000-es hadereje átkeljen.¹⁰⁸ (A bérelt flamand hajók többsége is inkább lassú járatú kereskedelmi kóga és hulk volt.)¹⁰⁹ Emellett nem kevés számú hadihajót – fedélzetükön számszerűjászokkal – bérelt Németalföldről.¹¹⁰ Fontos újítás volt, hogy saját, már hadi célra épített hajói az átkelés közben ellenőrizték a La Manche-csatorna egészét.

VIII. Henrik szívügyének tekintette a hajóhadat, valódi tengeri hatalommá kívánta tenni országát. Valójában a fő védelmi erőnek a flottát tartotta. Hatalmas volumenben indult meg egy új királyi hadiflotta építése, főleg flamand és német hajóépítő mesterek bevonásával. Szinte egész városnyi hajóácsot és ágyú mestert telepített le. Legtöbbször személyesen ellenőrizte a kereskedelmi hajók lefoglalását is.¹¹¹ A király maga felügyelte az ezertonnás *Great Harry*, majd a kor tengeri hadviselése csodájának tartott – több fedélközben, oldalsó lönyílásokba helyezett ágyúkkal ellátott, oldalazó sortűzre képes – *Mary Rose* építését. Már apja létrehozta a hajózás, a hadiflotta, a tengeri védelem független, központi

105 *Materials Henry VII*, I. 145–152.

106 Currin, *To Traffic*, III.

107 Mackie, *The Earlier Tudors*, 211.

108 Wooding, *Henry VIII*, 72; Currin, *To Traffic*, 126.

109 Mackie, *The Earlier Tudors*, 275.

110 Currin, *To Traffic*, II.6.

111 *Calendar Venice*, II. n. 225; *LP I/2*. n. 1568, 1629, 1726; Scarisbrick, *Henry VIII*, 54.

kormány szervét (*Navy Board*), amelynek költségvetésébe nem tűrt beleszólást.¹¹² Rohamos tempóban zajlott a hadihajók ágyúkkal való felszerelése is. 1512-ben már maga a *Royal Navy* 25 hajója arat győzelmet a francia hadiflotta felett, kifejezetten jobb tüzérségének köszönhetően.¹¹³

A tengerentúli hadjáratokat gondosan előkészítették, a flottával összehangoltan hajózták be a csapatokat. Az 1510-es évektől a hadiflotta már nemcsak a tengeren állomásozott, hogy megtisztítsa a La Manche-csatornát, hanem akár hetekkel a szárazföldi seregek behajózása előtt a francia tengerpart stratégiai pontjait pusztította, hogy biztosítsa a partra szállást.¹¹⁴ 1513-ban a teljes francia partszakaszt blokádnak alá vették, sőt a tengeri erők – „tengerészgyalogosként” partra szállva – szárazföldi támadásokat is intéztek. A hajókon szolgálók nem csupán a tengeri hadviselésben vettek részt. Floddennél is harcolt egy, a közelben állomásozó hadihajókról partra „dobott” ezerfős egység.¹¹⁵ Az 1540-es évek hadjáratain már természetes, hogy az angol flotta kirajzik és folyamatos szárazföldi beütésekkel okoz riadalmat.

1545-ben a király vezetésével 90 hajóból álló flotta sorakozott fel a Solent-szorosban, Wight szigeténél.¹¹⁶ Nagy győzelmet arattak a teljes – állítólag 400 hajón 30 000 tengerészt és katonát felvonultató¹¹⁷ – Valois-flotta fölött.¹¹⁸ Több diadalt is arattak a tengeren, s a part menti, Essex-től Kenten át szinte Devonig kiépített erődrendszer s az oda átcsoportosított csapatok révén a franciák több partraszállási kísérletét is megghiúsították.¹¹⁹ 1547-ben a nagyobb karakkok mellett már 53 kisebb, de gyorsabb járatú németalföldi típusú hajóval (*pinnace*) is bírt a hajóhad, amelyek méltó ellenfelei lesznek a nehéz spanyol galleonoknak.¹²⁰

A tengeri és a szárazföldi fegyvernemek sokszor összehangoltan voltak képesek együttműködni. Calais, Berwick vagy Dover kikötőjében nemcsak hajók horgonyoztak, hanem rendszeresen fizetett haditengerész erők is folyamatosan fegyverben álltak, hogy ha szükséges, készenlétben legyenek és akár ki is segítség a szárazföldi erőket. A parthoz közel hajózó hadihajók ágyúkkal segítették ki a szárazföldi erőket, s ha szükséges volt, a kisebb, könnyű, gyorsjáratú hajókkal a part mentén haladva gyorsan át tudtak dobni kisegítő erőket a harctér egyik vagy másik részére. 1547-ben a skóciai Pinkie Cleugh-nél ugyan nyílt, mezei csata zajlott, de Musselburgh-höz közel, az Esk folyó torkolatában egy 80 hajónyi angol flotta fel tudott hajózni a szárazföldi egységektől lőtávolságban, és tüzérségével döntően be tudott avatkozni az ütközetbe, a tengerről pusztítva el

112 Cliff S. L. Davies, *The Administration of the Tudor Navy under Henry VIII: The Origins of the Navy Board*. *English Historical Review* 80 (1965) 268–288.

113 Mackie, *The Earlier Tudors*, 275.

114 Scarisbrick, *Henry VIII*, 56.

115 Cornish, *Henry VIII's Army*, 6.

116 Richardson, *Renaissance*, 69.

117 Richardson, *Renaissance*, 77.

118 Richardson, *Eternal Peace*, 67.

119 Alexander McKee, *Henry VIII as a Military Commander*. *History Today* 41:6 (1991) 22–29.

120 David Loades, *Henry VIII and the Navy – Henry VIII: the Real Founder of the Navy?* In: Starkey (ed.), *Henry VIII*, 172–181.

a skótok balszárnyát. Az angolok együtt, egymást kiegészítve alkalmazták a két fegyvernemet.¹²¹ A korban egyedülálló volt, hogy a hajók a szárazföldi erőkkel összehangoltan vettek részt egy szárazföldi küzdelemben, s nem csupán a szállítás és az utánpótlás biztosítása volt a feladatuk. Ehhez azonban szükség volt az angol tengerészek évszázados manőverezési képességeire is.

VIII. Henrik uralkodása végére a haditengerészet Anglia első védelmi vonalaként szinte egész évben a tengeren állomásozott, távol tartva a külföldi sereget, valamint biztosítva azt is, hogy bármikor képesek legyenek gyors támadást intézni a kontinensre. A század derekán – még Erzsébet kora előtt – a flottája miatt is válik Anglia Európa hatalmi tényezőjévé. A Tudor-monarchia büszkén hirdethette, hogy Angliát nem támadhatja meg külső hatalom.

ÖSSZEGZÉS

Anglia hadereje és hadszervezete igen nagy fejlődésnek indult a rózsák háborúját követően. Az, hogy az 1520-as években két-három nap járásra megközelítették Párizst, és egy sokkalta erősebb francia haderővel szemben értek el sikereket a francia anyaországban, már-már a nagy Plantagenetek idejét idézte. Ilyen tízezer főt is meghaladó, ráadásul félelmetes tűzerővel bíró haderő 1359–1360 óta soha nem járt a főváros közelében.

VIII. Henrik tehát letette a névjegyét a 16. század első évtizedeinek modern háborúiban is, noha az évszázad elején még a legfőbb hatalmak sem gondolták volna, hogy a francia, svájci–német és spanyol erők mellett az angolok újfent meghatározó szerepet játszhatnak. Az angol hadszervezet már a kolostorok szekularizációja előtt, a Tudor-kor elején is fizetett erőkre támaszkodott, melyeket főként hadi adókból, majd a kereskedelmi útvonalak átrendeződésével megnövekedett gazdasági bevételeiből (például monopóliumokból) finanszírozott. Továbbfejlesztették a 14–15. századból „örökölt”, rendkívül olajozottan működő ellátási és utánpótlási rendszert, s bámulatosan gyorsan és hatékonyan tudták mozgatni a haderőt, a hadianyagokat és a tűzértséget a tengeren. A tengeri és a szárazföldi fegyvernemek összehangoltan működtek együtt, s a tengeri hadviselésben a Tudorok már akkor megelőzték versenytársaikat, amikor azok még fel sem ismerték a hadiflotta, a tengeri tűzértség fontosságát.

Az angol hadszervezet tehát rugalmasan reagált az Európában zajló hadügyi változásokra: a nehézlovasságra és a hosszúíjászokra alapozott haderő egyre nagyobb mértékben állt át könnyű-, illetve nehézgyalogságra, sőt a határvidékeken mindig is meglévő könnyűlovas elemeket is megőrizték, s könnyű, mezei tűzértséggel ötvözve a terepadottságokhoz alkalmazkodó, mozgékony egységeket állítottak ki.

121 David H. Caldwell, *The Battle of Pinkie*. In: Norman MacDougall (ed.), *Scotland and War AD 79–1918*. Edinburgh, 1991, 61.

Bárány Attila

SKÓCIA HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1488–1547)

A SKÓT HADSZERVEZET

A 16. század eleji Skóciának, noha viszonylag csekély számú népességgel – 500–600 ezer fővel – rendelkezett, nem volt elhanyagolható a katonai ereje.¹ A népesség dinamikus növekedésbe kezdett, a század második felére elérte a 700–800 ezer főt.² A haderő relatív jelentősége abból fakadt, hogy az országban az európai királyságokhoz képest a felnőtt korú, hadra fogható népesség még mindig nagy arányban ragadott ténylegesen fegyvert. A hadkötelezettséget a szabadok ősi jognak, nem pedig kényszernek tekintették, mivel a harcképesség, az archaikus szabad státusz, a birtokbírhatás feltétele volt. Az angol betolakodók ellen a legszegényebb felföldi klántagok is harcba álltak, de azért nem szabad eltúlozni a szinte fegyvertelenül angol ágyúkat megrohamozó szabadságharcosok romantikus képét.

Az, hogy a társadalom nagy része szinte „hadakozásra termett”, a királyság hányattatott történelméből is adódott. A skót középkor olyan volt, mintha soha nem érne véget a Macbeth, egymást érték az összeesküvések, a merényletek. Majdhogynem nem telt el év, hogy ne lett volna valamilyen belháború. Amikor a Tudorok terjeszkedésével szemben kellett volna egységesen fellépni, akkor is véres csaták dúltak (Linlithgow, Melrose, 1526). A királyok korán elhaltak, többnyire kiskorú árvát hagyván hátra, így egymást váltották a régensek. A háború napi gyakorlattá vált, senki nem „kerülhette el”, hogy hadi tapasztalata legyen: rákényszerült, hogy megvédje saját földjét, birtokát, értenie kellett a fegyverforgatáshoz.

A társadalom „hozzá volt szokva” a külső ellenség betöréseire is, már a 11. században meginduló anglo-normann beáramlást megelőzően együtt élt a vikingek fenyegetésével. A királyságnak csak a 15. században vált a részévé az északi „Hebridák Királysága”, amely megőrizte viking hagyományait a hadviselésben. Még a 16. században is a haderő fontos részét alkották a *galloglassok*. Jól képzettek voltak, fejszével, karddal, lándzsával kiválóan bántak. Tradicionálisan

1 Ian D. Whyte, *Scotland before the Industrial Revolution: An Economic and Social History c. 1050–c. 1750*. London, 1995, 113.

2 Robert Allen Houston–Ian D. Whyte (ed.), *Scottish Society, 1500–1800*. Cambridge, 1989, 3.

futva közlekedtek, nagy menetteljesítményekre voltak képesek. A 15. században akár 10 000 fő is harcba tudott szállni.³

Ugyancsak a vikingektől „örökölték” a skótok a flottájukat. A 15. században is több mint száz *birlinnt* – a sárkányhajók testesebb utódai – hívhattak hadba, így a tengeren is könnyen mozogtak. A 80 ezer km² területű, de igen tagolt partvonalú országban hajókkal biztosították a szárazföldi seregek utánpótlását.

A Felföld (*Highland*) gael klánjainak szabad harcosai – bár gyengén voltak felfegyverezve, fapajzzsal, fejszével, s a módosabbaknak is csak a 16. századtól volt kardja – értékét tömegerejük adta. Mindannyian, a tizenévesektől az agastyánokig hadba szálltak. A 15. században egy-egy nagyobb nemzetség képes volt akár több ezer főt is kiállítani.⁴

Az Alföld (*Lowland*) hadszervezete nem sokban tért el Angliáétól. A 14–15. században itt is szerződéses, fizetett kontingenseket állítottak ki a nagybirtokosok, csak kisebb számban és némileg gyengébb fegyverzetben. Az alföldi grófságok fegyverforgató népe azonban sokkal többször hadba szállt, az általános felkelés erősebb volt, mint Angliában. Az uralkodók szigorú hadszemléket tartottak, a városok pedig hadiadót fizettek. A grófságok szabadjait 100-as egységekbe szervezték, a megyéket pedig négy részre osztva külön parancsnokok alá rendelték. A felosztás a nemzetségekhez való kötődést követte. A grófságok hadseregeinek egyik erejét így az adta, hogy egy nemzetségért, egymásért, a saját és egymás földjeiért is harcoltak.⁵

A nemesség egy része nem volt képes nehézlovasként, hanem csupán gyalogsként vagy esetleg könnyebb vértetben, kisebb lovon hadba szállni. Angliával ellentétben nem terjedt el a hosszúíj, de a seregekben azért alkalmaztak angol íjászokat.

IV. Stuart Jakab (1488–1513) a fejlődésnek induló tengeri kereskedelemből származó kincstári bevételeket ágyúk és lőfegyverek vásárlására, tűzmesterek felfogadására fordította. A király komoly fejlesztésekbe kezdett a tengeri haderő terén, övé volt a kor legnagyobb hajója, a *Great Michael*. A Valois-k felújították a „régí szövetség”-et (*Auld Alliance*), amivel oly sokszor támadták hátba Angliát, s hadi segély, ágyúk, tűzmesterek is érkeztek. A 16. század elején a korábbi köralakú, falanxszerű, defenzív *schiltron*-taktikát a francia szövetség keretében érkező svájciak úgyszólván modernizálták, „megtanították” a skótokat a majdhogynem házi készítésű szálfegyverek helyett pikával, szoros rendet tartva, alakzatban, német módra (*Almayns manner*) támadni.⁶

3 Neil Oliver, *Skócia történelme*. Budapest, 2010, 189.

4 Oliver, *Skócia*, 198.

5 Gervase Phillips, *Scotland in the Age of Military Revolution, 1488–1560*. In: Edward M. Spiers–Jeremy A. Crang–Matthew J. Strickland (eds.), *A Military History of Scotland*. Edinburgh, 2012, 184.

6 James Raymond, *Henry VIII's Military Revolution: The Armies of Sixteenth-Century Britain and Europe*. London, 2007, 86–87; David Grummitt, *Flodden 1513: Re-examining British Warfare at the End of the Middle Ages*. *Journal of Military History* 82:1 (2018) 18.

FLODDEN – A SKÓT „MOHÁCS” (1513. SZEPTEMBER 9.)

Az 1510-es évek újabb kontinentális háborúja előtt mindennaposak lettek a skót betörések és az angol válaszcsepások, rendszeressé vált a fosztogatás a határon.⁷ Az angol uralkodó, VIII. Henrik már hónapokkal korábban számított arra, hogy kontinentális lekötöttségét kihasználva a skótok nyomban támadni fognak, s megfelelő előkészületeket tett. 1512 őszén összehívta a megyei nemesi felkelést,⁸ jelentős erőket csoportosított át északra, és tekintélyes élelemszállítmányokat is útnak indított.⁹

A korábbi évszázadokban kialakult az északi határvidék (*Marches*) védőzónája, kiemelt státuszú határerődökkel, amelyeket állandó helyőrséggel láttak el (Bamburgh, Alnwick, Roxburgh). Az egyes felvonulási utak mentén több élelem- és a hadianyag utánpótlási bázist, valamint lőporraktárt létesítettek és erődítettek meg. A skót határvidéken Calais-hoz hasonló szerepet játszott a Tweed folyón álló angol bástya, Berwick.¹⁰ Tekintélyes, 1000 fős helyőrsége bevehetetlen erődítménnyé tette, a skótok nem is álmodhattak a kontinentális építészek bevonásával újjáépített határvár elfoglalásáról.¹¹ Nagy mennyiségű élelem, bor, sör, takarmány, fegyver, hadianyag felhalmozására tették alkalmassá, így képes volt befogadni és akár hetekig ellátni nagyobb seregeket.

1513-ban IV. Jakab király vezetésével azután valóban a skótok teljes ereje felvonult. Létszámukról igen eltérő, 10–12 000-től 42 000-ig terjedő adatokat közöltek mind a korabeli beszámolók, mind a modern történetírói becslések,¹² ám a mérvadó modern kutatások ezt a felvonuló sereget 29–30 000-re becsülik. Velük szemben az angolokat féltucatnyi báró sem vezette, a fővezér sem rendelkezett 500 lovasnál és 200 íjásznál többel. A minden rendű és rangú hadra fogható megyei fegyverforgató még így sem tett ki többet 12 000-nél, s ehhez érkezett a királyi sereg és a várak helyőrségének egy része, de az angol sereg összlétszáma velük együtt sem érte el a 20 000 főt.¹³

Harcértékük messze elmaradt a Franciaországban hadakozó királyi hadseregé mögött. A milíciák túlnyomó része szálfegyveres könnyűgyalogos volt, jóllehet főként vidéken a hagyományos íjászoknak is megmaradt a szerepe, és Észak-Angliában még a 16. században is kétszer annyi íjász állt hadba a milíciákban, mint szálfegyveres.¹⁴ Az ütközetet – alapjában véve – mégis a gyalogság kizárólagos döntő el.¹⁵

7 Gervase Phillips, *The Anglo-Scots War 1513–1550*. Woodbridge, 1999, 104–137.

8 John J. Scarisbrick, *Henry VIII*. London, 1971, 60.

9 John D. Mackie, *The Earlier Tudors*. Oxford, 1952, 276.

10 John M. Currin, *English International Relations 1485–1509: Continuities amidst Change*. In: Susan Doran–Glenn Richardson (eds.), *Tudor England and Its Neighbours*. Basingstoke, 2005, 35.

11 Charles Cruickshank, *Army Royal. Henry VIII's Invasion of France, 1513*. Oxford, 1969, 19.

12 Jonathan Cooper, *Scottish Renaissance Armies 1513–1550*. Oxford, 2008, 4; John Sadler, *Flodden 1513: Scotland's Greatest Defeat*. Oxford, 2006, 28.

13 Paul Cornish, *Henry VIII's Army*. Oxford, 1987, 6; Grummit, *Flodden*, 16; Niall Barr, *Flodden 1513*. Stroud, 2001, 149.

14 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 85.

15 Phillips, *The Anglo-Scots War*, 130–133.

A skótok egy magaslaton foglaltak el igen kedvező pozíciót, s az alant haladó utat tűz alá véve megakadályozhatták, hogy a délről közeledő angolok eljussanak az utánpótlással és segédhaddal jól ellátott Berwickbe. IV. Jakab abban bízott, hogy az angolok kénytelenek lesznek a meredek Flodden Edge felé, hegynek felfelé támadni. Az angolok viszont két részre osztva seregüket, az egyik résszel elterelték a magukban és tüzérőségük pozíciójában túlságosan is bízó skótok figyelmét, míg a másik részük az egyik oldalról, északról a skótok hátába, a Flodden Edge magaslatának a másik, lapályosabb oldalára került. Amikor észrevették a hátukba kerülő angolokat, aggodalom lett úrrá rajtuk, hiszen nehezen tudták ágyúik egy részét új irányba állítani, az angolok többi része pedig időközben csatlakozott az északról Floddent megkerülő csapattestekhez. Az egyik skót szárny riadalmában pedig már önállóan támadásba lendült. A számbelileg jelentős skót erő, az alföldi nemesség azonban itt vissza tudta nyomni az angol szárnyat, igaz, szét nem tudta szórni, mert a segítségükre jött az angol derékhad egy része, a határvidéki könnyűlovasság.¹⁶

Közben az angol derékhad is támadásra szánta el magát, mire a skótok az angol szárny visszaverésétől erőt merítve – még a középkort idéző módon, nem tanulva semmit a svájci mesterektől – rendezetlen támadásba mentek át. A skótok a nagy, inkább várostromra tervezett lövegeiket nehézkesen tudták mozgatni és újra irányba állítani, s nem is tudták helyesen bemérni a célpontokat. Sőt el se tudták sütni az ágyúikat, mert időközben megindult a király rohama. Saját ágyúiknak sem hagytak teret, azok elé tódulva, szétszóródva rontottak az angolokra.

Maga Jakab is leszállt a lováról és beletemetkezett a kézitusába, amiben követte a skót nehézlovasság is, amely egyébként a lejtőn, a tüzérőség lövedékeit követően, könnyedén legázolhatta volna a könnyűgyalogos angolokat a hegyoldal aljában. Az angolok azonban manővereik közben is magukkal tudták vinni könnyebb, kisebb ágyúikat, valamint néhány kézi lőfegyverüket, amelyeket ki is használtak a fejtetlenül rohamozó skótok ellen. Az összesűrűsödő forgatagban a skótok nem tartottak alakzatot. Rögvest elfelejtették, mit tanítottak a svájciak. Szó sem volt már arról, hogy pikát szegezve szigorú rendben induljanak támadásra, lassan, lépésről lépésre. A hagyomány szavát követve elővették régi másfélkezes kardjaikat (*claymore*), és a közelharcban, az egy az egy elleni küzdelemben bíztak. A *longsword*ok viszont a lövegekkel megtámogatott, sokkal rendezettebb, szálfegyveres, részben alabárdos angol gyalogsággal szemben nem sokat értek. Mi több, az eső áztatta meredek lejtőn lefelé a skótokat szó szerint elvitte a lendület, a skót lordok a páncéljuk súlya miatt egyszerűen nem tudtak megállni, az angolok pedig inkább levették a csizmáikat és lábbelijeiket, hogy mezítláb jobban meg tudjanak kapaszkodni.

A skótok másik szárnya, a felföldi klánok gyengébb fegyverzetű gyalogsága pedig a – tradicionálisan a lovassággal együtt Jakab hátába kerülő, majd lóról

16 Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 86.

leszállva a hegytetőn velük szemben jó pozíciót felvevő – hosszúíjászoknak esett áldozatul.¹⁷

A skótoknak még nem volt tapasztalatuk abban, hogyan lehet a tüzérséget nyílt színi ütközetben, gyalogsággal szerves egységben alkalmazni. Egyszerűen lemondtak ágyúikról, elragadta őket az „ősi” hév, és maguk mögött hagyták a tüzérségüket. Dőre módon, a középkor szellemét idézve álltak csatát, hiába költött a Stuart-korona is vagyonekat a tüzérség korszerűsítésére, kapott francia és rendelt flamand lövegeket, valamint öntött maga is helyi műhelyekben ágyúkat.

Skóciát hatalmas, akár több, egyes becslések szerint 10 000-es veszteség is érthette – egy „vidéki”, határvédő és nemesi felkelő angol sereg kezétől.¹⁸ Ehhez képest az 500 és 1500 közé tehető angol veszteség elhanyagolható volt.¹⁹ Még ennél is súlyosabb tragédia volt, hogy a skót nemességet szinte lefejezte a vereség: a király mellett 9 gróf, 14 főnemes, 5 főpap, több száz nemes maradt a csatamezőn.²⁰

SOLWAY MOSSTÓL PINKIE-IG: SKÓCIA KATONAI ÖSSZEOMLÁSA (1542–1547)

A skótok semmit sem tanultak Floddenből. A Stuartok továbbra is abban a hitben éltek, hogy a vereség csak kisiklás volt, s újra el fog jönni az idő, amikor bosszút állhatnak a Tudorokon. Ezt a francia Valois-k továbbra is nagyszerűen kihasználták, de a skótokat soha nem tántorította el, hogy az 1520-as és 1530-as években többször is kudarcot vallottak betöréseikkel. Mi több, a Tudorok körületekintőbbek lettek, és a határvidék őrzésére jelentősebb erőket rendeltek, különösen akkor, ha a kontinensen voltak lekötve.

VIII. Henrik az 1540-es évek elején elégelte meg egyszer s mindenkorra a háborús feszültséget. 1542-ben egy kisebb skót csapat győzött Haddon Rignél, ami-re az angol kormányzat azzal válaszolt, hogy a „szokásosnál” is nagyobb pusztítást okozva, mintegy tudatosan tarolt le jóval nagyobb skóciai területeket.²¹ Erre válaszul a Stuartok meghirdették a felkelést, mire jelentős, 10–18 ezer fő közé becsült skót sereg állt fel,²² amely Solway Mossnál csapott össze a 4000–5000 fős, határőr könnyűlovasokból álló angol sereggel. Itt is fejtellenül rohantak rá az angolokra, s nem vették figyelembe a terepadottságokat. Gyakorlatilag mozgás-képtelenné válva belesüppedtek a mocsárba, az angoloknak szinte csak foglyul

17 Gervase Phillips, In the Shadow of Flodden: Tactics, Technology and Scottish Military Effectiveness, 1514–1550. *Scottish Historical Review* 77 (1998) 162–182.

18 A kortárs beszámoló és a modern becslések is igen széles spektrumban szóródnak, 5000 és 12 000 között.

19 Cornish, *Henry VIII's Army*, 9; Mackie, *The Earlier Tudors*, 282; Raymond, *Henry VIII's Military Revolution*, 87.

20 J. S. Brewer–James Gairdner–R. H. Brodie (eds.), *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII*. 21 vols. London, 1867–1910; 1920–32 [= LP], I/2. n. 2286; Cooper, *Scottish Renaissance Armies*, 6.

21 LP XVII. n. 987.

22 Scarisbrick, *Henry VIII*, 562–563; LP XVII. n. 994, 996, 998; Cornish, *Henry VIII's Army*, 11.

kellett őket – 1200 büszke skót lordot és nemest – ejteniük. A Tudor-propaganda óriási diadalról harsogott – való igaz, a skótok sokszoros számbeli fölényben szenvedtek vereséget.

1544-ben VIII. Henrik elszánta magát a végső csapásra. Az 1540-es években már egy olajozottan működő rendszer keretében érkezett hajón az utánpótlás a határvidék váraiba, s Skóciában is hasonló módon folyt egyfajta expedíciós háború, mint Franciaországban. Edward Seymour, Somerset későbbi hercege itt teljesen a tengerről irányított, a felvonuló flottáról ellátott, hajókon szállított gyalogsággal szállt hadba, a szárazföldön csupán a csekély számú lovasság haladt. Soha nem látott módon, északról támadtak, s a főváros, Edinburgh kikötőjében, Leithben rendezkedtek be. Tudatosan szállták meg Skócia szívét abból a célból, hogy újabb támaszpontokat szerezzenek, s még nagyobb területen mérjenek csapásokat az országra. A Tudorok már túl voltak a kolostorok szekularizációján, így az egyházi vagyont sem kímélték, templomokat égettek fel.²³ Egészen nyíltan, már a modern háborúkat idézve mértek demoralizáló csapást magára Edinburghre is, s döntötték romba a királyi palotát.²⁴ Visszavonulóban Seymour *tabula rasat* kívánt hagyni maga mögött, így egészen a határig módszeresen dúlta végig a vidéket. Skóciába beköszöntött az újkori hadviselés.

A skótok képesek voltak a bámulatosan gyors regenerálódásra. 1545-ben Ancrum Moornál egy kisebb, 2000 főt számláló sereg váratlan győzelmet aratott egy minden tekintetben fölényben lévő, 2000–3000 angolból és 3000 német és spanyol zsoldosból álló haderő fölött. Ennek újra rá kellett ébresztenie a Tudorokat: Skóciában soha nem bízhatják el magukat. A skót lovasság egy egyszerű cselvetéssel lépre csalta az angol lovasságot, akik a közvetlenül mögöttük haladó *landsknechtekkel* együtt gyorsan le akarták gázolni a lebecsült skótokat, de itt, Floddennel ellentétben, rendezetten felállt *schiltronok* pikáinak falába ütköztek, miközben gyenge felderítésüknek köszönhetően nem vették észre a két oldalt felfejlődő skót tüzéséget és a szárnyakon a cselvetésből visszatérő skót lovasságot. Így ugyan csak 800 főt vesztek és 1200-an estek fogságba, de szégyenletes menekülésük nagy presztízsveszteséget okozott az öregedő királynak.²⁵

Éppen ezért Somerset hercege a korábbinál is nagyobb pusztítást okozva állt bosszút. 1547-ben Pinkie Cleugh-nél is megkísérelték a skótok a lesvétést, de most nem vált be. Egy 700 nehézlovasból és 1000 könnyűlovasból álló elővéd nagyon gyorsan legázolta a kisebb, gyengébb lovakon harcoló skótokat. A *schiltronok* mellett most rendezett módon felállt a skót tüzéség is, de egyszerűen nem bírták el a több mint 3000 angol *demi-lancer*, a több ezer fős gyalogság és spanyol arkebúzos, továbbá a tekintélyes harctéri tüzéség állandó nyomását.²⁶ Bekerítették a skót gyalogságot, akik nagy veszteséget szenvedtek.²⁷ Ezután az angol seregek tudatosan, hosszú távra rendezkedtek be a Skót-alföldön, várakat

23 LP XIX. n. 342, 386, 389, 405.

24 David Grummitt, *The Court, War and Noble Power in England, c. 1475–1558*. In: Steven Gunn–Antheun Janse (eds.), *The Court as a Stage*. Woodbridge, 2006, 151; LP XIX. n. 314.

25 Cooper, *Scottish Renaissance Armies*, 14.

26 Cooper, *Scottish Renaissance Armies*, 14–15.

27 Cooper, *Scottish Renaissance Armies*, 17.

foglaltak el és erősítették meg, tüzérséggel és állandó helyőrséggel látva el őket, új támaszpontokat hoztak létre, logisztikai lerakatokat létesítettek.

ÖSSZEGZÉS

Ebben az időszakban a kezdeti fellendülés és modernizáció után úgy tűnt, a középkori Skócia ideje végképp leáldozik. Floddennek szimbolikus jelentősége is volt: míg az angol főserég a királlyal, a haderő „krémjével” 1513-ban Franciaországban hadakozott, a hátrahagyott erők – néhány megye csapatai – szinte megsemmisítettek egy soha nem látott nagyságú skót sereget, s a király is elesett. Ezzel új fejezet kezdődött a két ország viszályokkal tarkított történelmében: hiába újította meg Anglia két „ősi” ellenfele a szövetségét, a Tudor uralkodó egy hónapon belül győzött mind a skót, mind a francia hadszíntéren. A bevált recept nem működött többé.

A skót határvidéken ezután Anglia immár nemcsak helytállt a szinte állandó, franciák finanszírozta betörésekkel szemben, hanem képes volt megsemmisítő vereségeket mérni északi ellenfelére. Egyszer s mindenkorra tudatosította a még középkorban élő Stuartokkal, hogy a Tudor-seregek már a reneszánsz korának újfajta háborúit vívják, és tudatos, demoralizáló területpusztító hadjáratokkal hosszú időre megbénították ősi riválisuk katonai potenciálját.

A korszak végére így teljessé vált az ország fölött az angol befolyás, s nyilvánvalóvá vált, hogy a skót királyság ereje nem mérhető többé a hatalmas Tudor-monarchia hadipotenciáljához. Egy-egy ütközetet egyes taktikai húzásokkal megnyerhetnek, de a Tudor-hadigépezet pusztító erejével már nem tudnak szembeszállni.

Nagy Gábor

A SKANDINÁV ORSZÁGOK HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGEI (1495–1524)

SKANDINÁVIA A KALMARI UNIÓBAN

A külön-külön is heterogén Dánia, Norvégia és Svédország történetének együttes felidézéséhez nehéz megfelelő terminusokat találni, jóllehet aligha létezett három másik ország Európában, amely nyelvét, intézményeit stb. tekintve annyira hasonlított volna egymáshoz az újkor hajnalán, mint „e három királyság” (*dessa tre riken*).¹ Bár a kérdésre, hogy mikor szűnt meg az uniójuk, többféle válasz adható,² az 1501–1543 közötti időszak a hadakozások csaknem szakadatlan sora Skandináviában. 1389–1501 között a három királyság valamelyike (vagy annak egy része) tucatnyi évben állt háborúban a másikkal – 1501–1524 között azonban csak egy-két évnyi béke adatott, a „zavaros idők” (*tempora disturbiorum*) pedig még később értek véget: Dániában és Norvégiában 1536-ban, Svédországban 1543-ban.

1319-ben egy svéd herceg és egy norvég királylány fia, Magnus Eriksson megörökölte a norvég trónt, és megválasztották svéd királynak is. 1363-ban a fia, Haakon Magnusson, aki akkor norvég és svéd király is volt, feleségül vette a Dán Királyságot újjáélesztő IV. Valdemár egyik lányát, Margarétát. Ezzel megerősödött a hármas unió dinasztikus alapja. Valdemár halála (1375) után a dán országtanács Margaréta alig ötéves fiát, Olofot fogadta el királynak. 1380-ban meghalt Haakon is, így Olof norvég király is lett (ténylegesen Margaréta uralkodott), s ezzel hivatalosan is kezdetét vette Dánia és Norvégia csaknem 450 éves együtt-

1 Az egykorú, maguk által használt kifejezéshez: Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningskede 1512–1541*. Stockholm, 2000, 52 skk. A korszakkal foglalkozó mérhetetlen irodalomból néhány: Esben Albrechtsen, *Danmark-Norge 1380–1814. Fællesskabet bliver til. Bind 1, 1380–1536*. København–Oslo 1997; Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm, 2006²; Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia. Volume I: Prehistory to 1520*. Cambridge, 2008; Bo Eriksson–Dick Harrison, *Sveriges historia 1350–1600*. Stockholm, 2010.

2 Például: 1448, 1471, 1501, 1523, az 1530-as évek; ld. Jan Glete, *Swedish Naval Administration 1521–1721: Resource Flows and Organisational Capabilities*. Leiden–Boston, 2010, 53. A kölcsönös területi igényekről az északi uralkodók (II. Frigyes, illetve III. János) a stettini békerendezésben (1570) mondtak le.

élése. 1387-ben meghalt Olof, ám addigra a hatalom mindkét királyságban Margaréta kezébe került, akit 1388-ban a svédországi arisztokrácia egy része is uralkodni hívott királya, Albert ellenében. Margaréta a legközelebbi szöba jöhető férfitörökönát, Bogiszlav pomerán herceget Erik néven 1392-ben Norvégia, 1397-ben Dánia és Svédország királyává koronáztatta. Az utóbbi koronázás helyéről kalmarinak nevezett unió Erik megbuktatásakor³ Karl Knutsson (Bonde) államcsínyével⁴ megbicsaklott, ám végül Kristóf uralmával folytatódott – ugyanis mindhárom országtanácsban az unió támogatói voltak többségben.

Kristóf azonban 1448 elején váratlanul meghalt. A svédországi hatalmi harcok részeként Karl Knutsson királlyá koronáztatta magát, míg Dániában, majd Norvégiában az oldenburgi dinasztia jutott hatalomra Krisztián révén. Ha nem sikerült is egyetlen király személyében megegyezni, az 1450. májusi halmstadi és augusztusi bergeni egyezségek fenntartották az uniót.⁵ Krisztián mint dán király 1460-tól egy másik uniónak, a slesvig-holsteninek⁶ is a fejedelme lett. Az ehhez szükséges pénz előteremtésének része lett abban, hogy Svédországban csak rövid ideig tudta gyakorolni uralmát (1457–1464), a svéd országtanács ugyanis megbuktatta. Egy, az Oxenstierna és a Vasa famíliák által irányított csoportosulás társadalmilag is vegyes összetételű serege Kettil Karlsson (Vasa) linköpingi püspök vezetésével 1464 tavaszán Hällaskogennél legyőzte a Krisztián által vezetett, dániaiakból, svédországiakból és holsteniekből álló hadat.⁷ A svédek cselekedete nem unióellenes: csaknem az összes középkori svéd király megbukott,⁸ az említett famíliák 1457-ben (és 1464–65 fordulóján ismét) éppen Krisztián ellenfelét, Karl Knutssont (megh. 1470) buktatták meg – egyszerűen az országtanács meghatározó szerepét akarták biztosítani bármely uralkodóval szemben. 1471-ben aztán az ismét trónra ülni akaró Krisztián a szövetségeseivel, az Oxenstiernákkal

3 A három országtanács 1438–1442 között külön-külön és különböző alkalmakkor vonta meg támogatását Eriktől, illetve egyezett meg Kristóffal.

4 Erik uralmának végleges megingása közepette a svédországi hatalmi harcok során 1438-ban országhormányzóvá (*riksföreståndare*) tette magát, majd ismét kitört a polgárháború; ld. Nagy Gábor, *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc, 2012, 203 skk.

5 Az előbbin a dán és a svéd országtanács szabályozta, miként lesz közös királyuk legkésőbb e két mostani halála után, az utóbbin dán és norvég tanácsosok arról is megegyeztek, hogy a két királyság mindörökké együtt marad.

6 Jylland déli része, az egyik városa után Slesvignek is nevezett Sønderjylland 1232-től hercegségként fokozatosan elkülönült, a 14. században pedig elvált a királyságtól. Háborúk és egyezségek után 1460-ban mindkét fejedelemségben a dán királyt választották uralkodónak, a hercegség ugyanis felbonthatatlan uniót képzett a holsteni grófsággal (amit III. Frigyes Krisztiánnal találkozá 1474-ben hercegséggé tett, Ditmarschent is hozzáadva).

7 A Harakerben (Västmanland) található erdőnél vívott ütközet helye vitatott, a seregek létszáma, az ütközet menete szintén: Martin Skoog, *Det andra slaget vid Hällaskogen 1464. Om krigsföring och taktik i det senmedeltida Sverige. Collegium Medievale* 28 (2015) 105–144 (az ütközet írott forrásainak számbavétele: 122).

8 1250–1523 között csak Magnus Birgersson (1275–1290), a trónra nem lépő Margaréta, továbbá Kristóf nem bukkott meg. A királyság újkori története ennek az ellenkezője: csak három királyt buktattak meg.

és a Vasákkal együtt vereséget szenvedett Brunkebergnél⁹ a Sten Sture (megh. 1503) kormányzót támogató erőktől, így a mindkét királlyal szembekerülő, a kormányzóval házassági kapcsolatban álló dán–svéd Axelssonoktól.¹⁰

Krisztián (megh. 1481) többet nem támadott. Fia, Hans utódlását sem a három királyság, sem a két hercegség nem vitatta, a feltételekről az országtanácsokkal kellett megállapodni. A dániai és a norvégiai koronázás (1483) után másfél hónappal, szeptember 7-én a dán és a svéd országtanács küldöttei (köztük Sten Sture) Kalmarban ismét megerősítették: e három királyság együtt marad örök békében, szeretetben és kötelékben egy úr és király alatt örök időkre.¹¹ Az Axelssonok fokozatos hatalomvesztésével 1487-ben Gotland is a királyé lett, ám a kormányzó 1497-ig késleltetni tudta a kalmari rendezés végrehajtását.

TERÜLET, NÉPESSÉG

A kalmari unió hatalmas területre terjedt ki: Koppenhágából Oslóba vagy Kalmarba hajózni kedvező esetben is csaknem egy hét volt, Bergenbe, Stockholmba, Åbóba legkevesebb kettő, Nidarosba három. E távok teljesítéséhez szárazföldön a nyári időszakban hónapok kellettek.¹²

A Norvég Királyság a legnagyobb kiterjedését a polgárháborúk korát lezáró, a királyi hatalom örökletes voltát törvénybe iktattató IV. Haakon halálakor (1263) érte el. A *Norgesveldet* ekkor a félszigeten (eltérően a mai határoktól) kiterjedt Bohuslänre, Jämtlandra,¹³ Härjedalenre, továbbá a Nordkalotten¹⁴ egy részére, nyugaton a részei voltak az összefoglalóan (korábbi viszonyra utaló kifejezéssel) „adófizető”-nek nevezett földek (*skattlanda*): Grønland, Island, Orknøylene, Hjaltland (Shetland), Færøylene, Suderøylene (a Hebridák), Man. A félszigeti rész politikailag is tagolt (*sunnanfjällska* [Østlandet], illetve *nordanfjällska Norge* [Vestlandet és Trøndelag]).¹⁵ Hans király 1483. évi választásakor az ígéretek egyike volt,¹⁶ hogy mindkét részben az országtanács helyi személyiségei szólhatnak bele az adományozásokba, illetve, hogy az országtanács évi üléseit váltakozva

9 Az akkori Stockholmon kívül, a mai centrumában található. A középkori Svédország legemlékezetesebb ütközete, menetének fő írott forrása (*Sturekrönikan*) tökéletesen elfogult, a legrégibb fennmaradt változata évtizedekkel az esemény után kelt. Az ütközethez: Erik Lönnroth, *Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria. Scandia* 11:2 (1938) 159–213; újabban: Larsson, *Kalmarunionens tid*, 318–325.

10 A kor talán leghíresebb skandináv familiájáról magyarul: Nagy, *A középkori Svéd Királyság*, 214–215, 228–236.

11 „...them [a három királyság] at blifua tilsamen i en ewigh fridh, kerlegh och bebyndilsse wnder en herra och konungh til ewigh tiidh...” A svéd tanácsosok által kiadott oklevél: *Sverges traktater med främmande magter...* utgifne af O. S. Rydberg. Tredje delen 1409–1520. Stockholm, 1895, 372.

12 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 52.

13 E terület egyházjogilag azonban az uppsalai érsekséghez tartozott.

14 A sarkkörön túli terület összefoglaló elnevezése.

15 Østlandet, Vestlandet: Dél-Norvégia keleti, illetve nyugati része, az érseki központot (Nidaros, avagy Trondheim) is magába foglaló Trøndelag pedig az ezek fölötti központi része (azaz a mai Dél-Norvégia északi vége).

16 Gustafsson, *Gamla riken*, 51.

tartják Oslóban és Bergenben, a királyság legjelentősebb (egyúttal Hanza-) városában.¹⁷ Idővel a szigetekkel való kapcsolat gyengült, a Hebridákat és Mant a királyi hatalmat tovább erősítő VI. Magnus már 1266-ban átengedte a skót királynak, Krisztián pedig 1468–1469-ben zálogosította el az Orkney- és a Shetland-szigeteket jövődó vejének, a skót III. Jakabnak. Az újkor hajnalán – döntően az 1349. évi és az ezt követő járványok következtében – a királyság lélekszáma igen csekély lehetett.¹⁸ 1520 körül¹⁹ 120–200 000 fő közöttire becsülik,²⁰ egy szerző kivételével: Ole Jørgen Benedictow szerint kb. 330 000 ember élhetett az akkori határok között.²¹ (Az ország a nagy járvány előtti lélekszámát csak a 16. század közepén érthette el ismét.)²²

Dánia a legnagyobb kiterjedését a Valdemárok korában²³ érte el, akik meghódították a Keleti-tenger déli partjának jelentős részét. Dánia az újkor hajnalán Észak-Európa legtöbb erőforrással rendelkező királysága: itt található a legtöbb földművelésre alkalmas terület (például Skåne),²⁴ e királyságon át vezet a Keleti- és a Nyugati-tenger közötti összes vízi útvonal, e királyság fekszik a legközelebb a kontinens piacaihoz – ezért is vált az unió központjává. A királyság, amelynek fő alkotóelemei Jylland, Fyn, Sjælland, Skåne,²⁵ a középkorban három jogszolgáltatási egységből állt – azaz jogi egységesülése nem ment végbe²⁶ (ellentétben Norvégiával és Svédországgal), és az országtanácson kívüli nemesség is ezen egységekként tanácskozott.²⁷

A területek közötti vízi útvonalak (Lille Bælt, Store Bælt, Øresund) a Keleti-tenger kapui is. Ellenőrzésük a királyság védelmének döntő eleme (ezért lesz

17 Az ide érkező (elsősorban vend) kereskedők fő terméke a gabona, visszafelé elsősorban szárított tőkehalat vittek.

18 Leginkább a birtokok, háztartások és a bennük élők száma alapján becsülhető, de csak igen hozzávetőlegesen: Jouko Vahtola, *Population and Settlement*. In: Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, I. 561–562.

19 Alapjuk egy II. Krisztián-kori részleges jegyzék, amely a király által kivetett rendkívüli adóhoz (*tiendepengeskatten*, az ingó és ingatlan vagyon tizedét kellett egyszeri alkalommal befizetni) készült.

20 Például Erling Sandmo, az Oslo-i Egyetem professzora 170 000-et feltételez, az adat: <https://www.norgeshistorie.no/kirkestat/mennesker/1112-livet-og-pesten.html>; 120–150 000: Sverre Bagge–Knut Mykland, *Norge i dansketiden*. Oversat fra norsk af Ole Schierbeck. København, 1987, 119.

21 A 200 000-es becslésekről, valamint a sajátjáról: Ole Jørgen Benedictow, *Svartedauen i Norge. Ankomst, spredning, dødelighet*. *Collegium Medievale* 19 (2006) 146, 157 stb.

22 Vahtola, *Population and Settlement*, 563.

23 Összefoglaló elnevezése Valdemar (Nagy, 1157–1182) valamint két fia, VI. Knut (1182–1202) és II. Valdemar (Győzedelmes, 1202–1241) uralmának.

24 1332–1360 között Magnus Eriksson birtokában, anélkül hogy valamelyik királysága részévé vált volna.

25 Avagy a vele északról, illetve keletről szomszédos Hallanddal, illetve Blekingével együtt: Skåne-landskapen. Egyebek között ezt kellett Dániának végleg átadnia Svédországnak a roskildei békében (1658).

26 II. Krisztián uralma végén készültek ugyan országos hatályú törvények (erről magyarul ld. Képes György, *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1848-ig*. Budapest, 2019, 89.), ám ezek a király bukása miatt nem érvényesültek.

27 Gustafsson, *Gamla riken*, 51.

létfontosságú a flottaépítés), utóbb pedig a királyok roppant gazdagságának alapja. A Dán Királyság lélekszáma sem ismert, mai becslések szerint a 16. század első harmadában kb. 600 000 ember lakhatta²⁸ az akkori határok között (nem számítva Slesviget).

A nyugat-keleti tájolású Svéd Királyság képzeletbeli tengelyét a földművelésre leginkább alkalmas sáv, a Göta torkolata, Stockholm, Åland, Åbo alkották. E vonalon kelet felé tovább haladva fokozatosan népesült be a keleti országrész, amelynek elnevezése lassan Österlandról Finlandra²⁹ változott. Amint említettem, a mai határokhöz képest további jelentős eltérés, hogy a 17. század közepéig Bohus, Jämtland, Härjedalen a Norvég, Halland, Skåne, Blekinge és Gotland³⁰ pedig a Dán Királysághoz tartozott. Az 1520-as évek elején Svédország ritkán és egyenetlenül³¹ lakott, csekély népességű volt, feltételezett lélekszáma 500 000 fő,³² legjelentősebb városa Stockholm, talán 6000 lakossal.

KIRÁLYI JÖVEDELMEK

A három királyság igazgatásának legfontosabb egysége a *län*;³³ a legjelentősebbek egy-egy várhoz³⁴ kötődtek (*slottslän*; a várat ellátó terület nem feltétlenül egyezett azzal, amelyikről a vár szedte be a jövedelmet). Az, hogy az adójogosultság mekkora része maradt királyi ellenőrzés alatt (*fataburslän*),³⁵ illetve ki, mikor, milyen feltételekkel és mekkora *lánt* kapott adományba (*förläning*; általában az összes királyi jogosultság átengedésével), igen változó.³⁶ Az uralkodó (a Svéd Királyságban 1470 után: az országkormányzó [*riksföreståndare*]) és az országra-

28 Alex Wittendorff szerint 1500 körül: Olaf Olsen (ed.), *Befolkningsforhold i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, 2002–2005, <http://denstoredanske.dk/index.php?sidelid=307436>. Az Aarhushi Egyetem egyik kutatója ugyanekkora számot vélelmez 1536-ra: <http://danmarkshistorien.dk/perioder/adelsvaelden-1536-1660/kongens-riger-og-lande/>.

29 Finland eredetileg csak a királyságnak a legkorábban részévé váló területet, Åbo környékét jelentette.

30 A sziget a 13. század közepétől kötődött szorosabban a Svéd Királysághoz (ám ekkor is saját pénz- és jogrendszerrel), 1361-ben IV. Valdemar elfoglalta. Egyházjogilag egészen 1570-ig a linköpingi püspökséghez tartozott.

31 A nyugati országrészben például síkságokon (Västergötlandban, Östergötlandban), a déli tengerparton vagy a Mälaren vidékén, a keleti országrésznek pedig a tenger, valamint a nagyobb tavak partján sűrűsödött a lakossága: Lars-Olof Larsson–Eva Österberg, *Vasatiden och stormaktstiden*. In: Göran Behre–Lars-Olof Larsson–Eva Österberg, *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*. Stockholm, 2003³, 15–16.

32 Larsson–Österberg, *Vasatiden*, 17.

33 Szó szerinti jelentése „hűbér”, itt igazgatási egység értelemben.

34 Ilyen vár volt például Norvégiában Akershus, Tönsberg, Bergen, Bohus, Dániában Koldingshus, Nyborg, Korsör, Vordingborg, Helsingborg, Varberg, Falkenberg, Laholm, Lindholm, Sölvesborg, Svédországban Kalmar, Borgholm, Stockholm, Västerås, Örebro, illetve Åbo, Tavastehus, Raseborg, Viborg.

35 Azaz az ellátására szolgáló (*fatabur*: éléskamra).

36 Részleges áttekintésük Albrectsen, *Danmark-Norge*, 114 skk (dán–norvég); Nagy, *A középkori*, 97–98 (svéd). A leggyakoribb változatok: 1. az adományt kapó (*lántagare*) számadással tartozott a *län* jövedelmeiről (*räkenskapslän*); 2. előre befizetett egy meghatározott összeget (például a *län* évi adóját), aztán beszedte azt magának (*avgiftslän*); 3. szolgálataiért cserébe az adott

nács közötti hatalmi harcok egyik területévé éppen a *slottslänek* ellenőrzése vált. Mind e változók döntően hatottak a király (illetve az országhoz tartozó) jövedelmére.

A Dán Királyságban a 15. század második felétől a rendkívüli adó állandósulni kezdett, indokként a svédországi kormányzóval folytatott háború szolgált. A kivetett adót gyakran több parasztnak kellett összeadnia (a tulajdona arányában), 1473-ban például négyen fizettek két márkát.

1524 körül készült egy becslés is³⁷ a korábbi rendes királyi jövedelmekről. (Külön norvég államkassza ekkor nem létezett.)³⁸ Ennek végösszege 70 500–80 500 dán márka,³⁹ a Sund vámját⁴⁰ például 10–15 000 közöttire (2–3000 *rose noble*-re) becsülték. Ezt az összesítést, amelynek legnagyobb tétele a királyi uradalmakból származó bevétel, túlzónak értékelik a kutatók. A *län*ekből származó 37% után a városi jövedelem (adó, *accisa*, bírságpénzek) következett 28%-kal, a Sund-vám és a királyi bíróságból (*det kongelige retterting*)⁴¹ eredő egyaránt 14%-ot tett ki, a skånei (hering)piac⁴² pedig 7%-ot.⁴³ A vidékről származó bevételt tehát már meghaladták a városokból és a kereskedelemről származók, pedig e becslés nem tartalmazta a marhakereskedelemre kivetett vámot, amelyet összességében ugyanolyan jövedelmezőnek feltételeznek, mint amit a Sundon fizettek.⁴⁴

Ismert a királyi jövedelem II. Krisztián (1513–1523) korából.⁴⁵ Az uralomban töltött teljes éveiben a rendkívüli adók és a többi jövedelem így alakult (dán márkában):

---

területen adózó parasztnak neki (a megbízottjának) adóztak (*tjänstlän*); 4. a koronának nyújtott kölcsön visszafizetésének zálogaként (*pantlän*) kapta.

37 A táblázat: Nils Hybel–Bjørn Poulsen, *The Danish Resources c. 1000–1500: Growth and Recession*. Leiden–Boston, 2007, 316.

38 Albrechtsen, *Danmark-Norge*, 254–255, 260.

39 Általában két dán márka ért egy lübeckit, ld. http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Diverse_historie/M%C3%B8nter/mark.

40 Az 1429 óta folyamatosan kirótt hajóvám először *mærsskibenként* (árbóckosárral rendelkező hajónként) egy *rose noble*-t tett ki, függetlenül a rakomány nagyságától. A Sund legkeskenyebb pontján, a helsingborgi várral szemközt, Helsingørben (itt kellett az áthaladóknak megfizetniük a vámot) épült meg Krogen (Ørekrogen) erődje.

41 Az ország állandó székhely nélküli, felső szintű bírósága, amelyen a király vagy (az ő távollétében) az országtanács tagjai ítélték.

42 Az elsősorban Hanza-kereskedők a király által Skanörnél és Falsterbónál számukra juttatott helyeken megvették a heringet, helyiekkel megtisztították, majd az általuk hozott lüneburgi sóval sózva az általuk hozott hordókban értékesítették Nyugat-Európában, a 14. század végén például évi 200–300 000 hordónyit: Albrechtsen, *Danmark-Norge*, 37.

43 A százalékos bontás: Albrechtsen, *Danmark-Norge*, 255.

44 Albrechtsen, *Danmark-Norge*, 256.

45 A táblázat: Hybel–Poulsen, *The Danish Resources*, 315.

Év	Rendkívüli adók	Egyéb jövedelmek
1514	2 190	17 330
1515	16 108	20 555
1516	6 108	9 669
1517	58 466	19 846
1518	63 632	20 328
1519	2 893	11 241
1520	69 517	16 365
1521	18 960	5 765
1522	38 382	1 849

1514-ben volt II. Krisztián koppenhágai, majd oslói koronázása, 1515-ben vette feleségül és koronáztatta meg Habsburg Izabellát (Erzsébetet), a későbbi V. Károly – és Mária és Ferdinánd – testvérét, 1517-ben, 1518-ban és 1520-ban pedig svéd trónja visszaszerzéséért⁴⁶ hadakozott stb. (A legmagasabb érték, az 1520. évi mögött a Sund vámjának, valamint a Falsterbónál sózott skånei hering kereskedelmére kivetett adónak a megemelése áll.)⁴⁷

A Svéd Királyságban a 14. század közepe óta törvény rögzítette, hogy mi illeti az uralkodót, és hogy ez nem csökkenthető.⁴⁸ A 16. század elejének valósága azonban más volt, már csak azért is, mert az arisztokrácián belüli hatalmi harcok eredményeként egy csoportosulás évtizedeken át meg tudta akadályozni az unió királyát svédországi jogai élvezetében. E csoportosulás feje országhatalmú (riksföreståndare) titulussal gyakorolta a hatalmat. A Dániánál említett két forráshoz hasonló tehát nincs. Arról, hogy Svédországban a századelőn mely lännek tartoztak a központi hatalomhoz (király hiányában nem *konungens*, hanem *rikets fatabur*), egy-két vitatott értékű län-listából, valamint a Sturék⁴⁹ levelezéséből szokás képet alkotni.⁵⁰ Az egyes *fataburslän*ekben igényelt adók különbözhettek nagyságukban, összetételükben és a fizetés módjában (termény, pénz, szolgáltatás).⁵¹ Sehol Európában nem volt olyan magas a paraszti birtok aránya,

46 Ugyan soha nem ült rajta korábban, ám a svéd országtanács már apja idejében elismerte trónutódnak.

47 Albrectsen, *Danmark-Norge*, 296.

48 MEL Konungsbalken II–III, ld. Nagy Gábor, „Ett konungarrike, som heter Sverige...” Magnus Eriksson első törvénykönyvének *Királyfejezete* (Konungsbalken). *Gesta* 16 (2017) 40.

49 A Sturék kora: 1470–1520. Karl Knutsson király (VIII. Károly) halála után Sten Sture (Sten Gustavsson [Sture], megh. 1503) lovag ragadta magához a hatalmat kormányzóként. 1504-ben kormányzóvá választott hajdani ellenfele, majd szövetségese, Svante Nilsson (megh. 1511–12) más nemzetséghez (Natt och Dag) tartozott, az ő fia, az 1512-ben kormányzóságra jutó Sten Svantesson (megh. 1520) hatalma erősítése érdekében elkezdte a Sture nevet használni, ezért őt az ifjabb Stureként emlegetik.

50 Máig alapvető: Ingrid Hammarström, *Statsförvaltning och varuhandel 1504–1540*. Uppsala, 1956, 12–16.

51 Például a smålandi Varend kőszépénben adózott, Finland zömmel terményben, más terület csak vajjal, a bányavidék (Bergslagen) és Gästrikland csak vassal stb.: Hammarström, *Statsförvaltning*, 26.

mint Svédországban, a parasztok többsége birtokolta az általa művelt földet – és ez esetben adót fizetett a kincstárnak. Ha nem birtokolta, a rendes adót sem fizette, csak bérleti díjat a birtokosnak: a koronának vagy a *frälsének*. A *frälse*, azaz az (egyebek között az adófizetéstől) megváltott földet birtokló réteg egyik eleme az egyház (*andligt frälse*), a másik a világi társadalom azon csoportja (*världsligt frälse*), amelyik e megváltottságért cserébe aprólékosan szabályozott nehézlovas katonai szolgálatot teljesített a 13. század óta. A földet a természete (*jordnatur*) szerint négy kategóriába sorolták: adózó, királyi, egyházi, illetve (világi) *frälse*.

A korona gazdasági erőforrásait csak Gusztáv királysága (1523–1560) idején sikerült hatékonyabban igénybe venni. Az országnak a korábbinál nagyobb része került közvetlenül *fogdék*⁵² irányítása alá, és ezen irányítás is mind hatékonyabb, azaz hatékonyabban ellenőrzött lett. Folyamatosan adózás alá vonták az újonnan létesített gazdaságokat. A rendkívüli adók kivetése lényegében állandósult, és ezeket az adományba kapott területekről is fizetni kellett, sőt gyakran a *frälse* bérlőinek is. Az egyház birtokállományának és egyéb bevételeinek (így a tizednek,⁵³ a büntetéspénzeknek) a zöme 1527-től a koronához került,⁵⁴ s a bányaművelésből⁵⁵ és a vámokból származó jövedelem is nőtt.⁵⁶

A kiadások zömét az adminisztráció és a védelem költségei tették ki, amíg azonban az első jelentéktelennek mondható, az utóbbiban ott van a Lübeck által a lázadóknak nyújtott segítségnek a lübeckiek által pénzre átszámolt és a választott király által kezdetben elismert ára: 120 000 lübecki márka. Sokba kerültek a zsoldosok is, akik lényegében 1543-ig Gusztáv hatalmát biztosították, és sok pénzt emésztettek fel a kezdődő flottaépítés költségei is.

A HADSZERVEZET SAJÁTOSSÁGAI

A három északi királyság első hadszervezete tengeri volt (*ledning*).⁵⁷ Ez az örökölt rendszer ismételten módosult (megváltható lett, adóvá alakult stb.), majd megszűnt. Az új rendszer már a kővárakra épült, elválaszthatatlan volt a világi kiváltságos réteg (*frälse*) említett nehézlovas katonai szolgálatától, amelyet az bizonyos kiváltságokért, mindenekelőtt adómentességért cserébe teljesített – a kiváltság tehát teljesítményhez kötött, továbbá meg is lehetett válni tőle, és el is

52 Az *advocatus* szóból, a 13. században jelent meg.

53 A tized Svédországban nem püspöki, a középkorban többnyire háromfelé oszlott, a pap ezután is megtartotta a neki jutó részt.

54 Erről ld. Nagy Gábor, Tanulni a vesztesektől. Katolikusok a 16. századi Svéd Királyságban. *Egyháztörténeti Szemle* 13:4 (2012) 12–15.

55 Az 1520-as években újraindult a salai ezüsbánya művelése.

56 Larsson–Österberg, Vasatiden, 41.

57 Általánosságban: a tengeri egységek számára szükséges legénység felszerelése, ellátása és kiállítás a hatalom számára.

lehetett veszíteni. Dániában a *frälse* a királyság földjének 40%-át birtokolta;⁵⁸ 1500 körül még az ország meghatározó lovas egysége, létszáma a polgárháború (1534–1536) idején talán 1600–1700 főre rúgott. A svédországi *frälse* első szabályzata 1280 körüli, Magnus Eriksson 1350 körül kelt, említett törvénykönyvében a XI–XXI. cikkelyek foglalkoznak vele,⁵⁹ ám a szolgálat mértéke és a vagyoni helyzet közötti szorosabb megfeleltetésre csak korszakunk után, Gusztáv királysága idején került sor. A világi *frälse* társadalmilag felső csoportja a lovagoké (*riddare*), ám korszakunkban a királyságban összesen pár száz főre tehető a felnőtt világi *frälse* férfiak száma.

A terület – azaz nem a királyság – védelme (*landvärn*) mindhárom királyságban kötelező volt, végső esetben minden 15 évesnél idősebb férfinak ki kellett vonulnia („*man ur huse*”). Állandó szárazföldi gyalogos alakulatot a Svéd Királyságban majd csak korszakunk után, 1543-ban, a Dacke-felkelés leverésekor létesített Gusztáv, elsősorban az újabb felkelések gyorsabb elfojtására. (A rekrutáció bázisa pedig épp a felkelők vidéke lett.)⁶⁰ A Dán Királyságban erre még később, 1614-ben, a kalmari háború (1611–1613) után került sor (Norvégia pedig 1536 óta a Dán Királyság részét képezte).

A várőrségekről csak elszórt adatok ismertek; például 1485-ben Visborgban a nyári szezonban 193-an kaptak fizetést, a téliben 78-an (beleértve a kézműveseket, hajósokat, konyhásokat, munkásokat is).⁶¹ Borgholmban 1487-ben több mint 150, Älvsborgban 1502-ben 140, Örestenben 200 katona volt, az uppsalai várban 1521-ben 130.⁶² Stockholm városát, majd várát Krisztina királyné 1501 ősztől 1502 májusáig védte kezdetben kevesebb mint 1000 katonával, akik közül a kapitulációkor 70 (más szerint 10)⁶³ volt hadra fogható. 1505–1506-ban – amikor a vár már Svante Nilsson kormányzó kezén volt – 127-en szolgáltak benne, beleszámolva a szakácsokat, a cipészt, a levélvivőt stb.⁶⁴ A királyhű Borgholm 1510-es feladásakor 133 gyalogos esett fogságba.⁶⁵ 16. századi forrás szerint az erősített uppsalai érseki birtokon 1521-ben – ekkor foglalta el Gustav Eriksson csapata – az érsek *fogdéje* 100 lovassal és 3 egységnyi (*rote*), azaz talán 30 gyalogossal rendelkezett.⁶⁶

58 http://denstoredanske.dk/Danmarkshistorien/De_fire_st%C3%A6nder/De_fire_st%C3%A6nder/Adelen/Standbevidstheden

59 Nagy, Ett konungarike, 44–47.

60 Ld. ehhez: Lars-Olof Larsson, Gustav Vasa och „den nationella hären”. *Scandia* 33:2 (1967) 250–269.

61 Eriksson–Harrison, *Sveriges historia*, 101.

62 Az adatok: Christian Lovén, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm, 1996, 37 (Öresten kivételével, ez: Larsson, *Kalmarunionens tid*, 396).

63 Lovén, *Borgar*, 87.

64 Dag Retsö, Livsmedelsförsörjning och näringsstandard på Västerås slott 1517–1520. Ett nyupptäckt dokument i danska Rigsarkivet. *Scandia* 84:2 (2018) 43.

65 Lovén, *Borgar*, 77.

66 Idézi Lovén, *Borgar*, 259.

LŐFEGYVEREK

Dániában a lőport először 1372-ben említették.⁶⁷ A 15. századból több lőpormalom ismert, az első olyan, amelyiknek a király volt a tulajdonosa, a 16. század első feléből való.⁶⁸ A salétromot sokáig külföldről szerezték be, dániai salétromfőzésről csak az 1560-as évektől tudni. Ágyúk, salétrom, lőpor, golyók az 1510-es években vásárlással (például Nürnbergből) vagy kölcsönzéssel kerültek Dániába.⁶⁹ Kezelőszemélyzetükről először az 1430-as évekből van forrás.

Bronzágyú dániai előállításáról először 1507-ben hallunk,⁷⁰ de az első egyértelmű adat ilyen fegyver dániai meglétére Visborg 1509. évi inventáriumában szerepel (4 *kopperslanger*). Két évvel később az egyik hadihajó fedélzetén említene két bronz fél-kulverint (*halve kartover*). (Az ágyúk terjedésével a katapult használata, úgy tűnik, megszűnt.)⁷¹ Svédországi flottáról és tüzérségről csak Gusztáv korától beszélhetünk, még ha természetesen egyesek, például Sten Sture kormányzó, előzőleg is rendelkeztek ágyúval. A svédországi tüzérség alapját az 1521-től a lázadók hatalmába kerülő várakban (például Stockholm 1523. nyári kapitulációjakor) talált, zömmel dániai eredetű ágyúk képezték,⁷² ezeket egészítették ki azokkal, amelyeket 1527 után a püspöki arzenálokból gyűjtöttek be. A német földről érkező specialistákat hamar svédországiak váltották fel. A hadiipar kifejlődését könnyítette a réz és a vízi energia bősége, az erőteljes centralizáció, de ösztönözte az önellátást a nemzetközi elszigeteltség is. 1540-től önálló felelőse (*Överste Tygmästare* vagy *Arklimästare*) lett a tüzérségnek, az ágyúöntésnek, a lőpor, a salétrom stb. előállításának.

Svédországban az 1430-as évektől van adat a mezei (tábori) tüzérség alkalmazására, ostromtüzérség használata (egy torony szétlövése) pedig Viborg 1495-ös ostromából ismert. A várvédők legyőzésének az ágyúk és a katapultok kezelésénél kevesebb szakértelmet igénylő módja a vár felgyújtása volt, akár hajítógépek, akár gyújtónyilak vagy – favarak esetén – fáklyák alkalmazásával; de használtak rőzsenyalábokat is, utóbbiakat az árkok feltöltéséhez is. A faltörők első svédországi említése csak a 16. század elejéről, Kalmar egyik ostromából való, az ostromtorony egyetlen kétségtelen alkalmazása pedig egy 1434. évi eseményhez kötődik.⁷³

67 Michael H. Mortensen, *Dansk artilleri indtil 1600*. København, 1990, 64.

68 Gunner Lind, Early Military Industry in Denmark-Norway, 1500–1814. *Scandinavian Journal of History* 38:4 (2013) 406.

69 Például Lüneburgtól 1471-ben egy nehézmozsár, ami Brunkebergnél elveszett: Mortensen, *Dansk artilleri*, 69.

70 Mortensen, *Dansk artilleri*, 77.

71 Utolsó északi említésük 1514-ből ismert: Jonas Hedberg, *Kungl.[iga] Artilleriet. Medeltid och äldre vasatid*. Stockholm, 1975, 23.

72 Mortensen, *Dansk artilleri*, 60.

73 Lovén, *Borgar*, 34 skk.

A FEGYVERZET SAJÁTOSSÁGAI

Dániában az 1500-as évek elején a *frälse*-lovasság kb. 75%-a teljes páncélban, lovagi lándzsával volt felszerelve, 25%-a kézíjjal (később lovas pisztollyal) és csak mellvértben harcolt. Ez az arány 1558-ra szinte megfordult, 34–66%-ra változott.⁷⁴ Svédországban a *frälse* felszerelését a MEL említett XI. cikkelyének bevezetője részletezte: „...*rendelkeznie kell egy olyan jó lóval, amelyik legalább negyven mark penningar értékű,*⁷⁵ *jobb, nem pedig rosszabb, hozzá még csatlóhoz való nyereggel, kész sisakkal és teljes fegyverzettel, mind a testen, mind a lábon, semmit sem kivéve abból...*”⁷⁶ A felkészültséget és a felszerelést évente, Szent Péter nyolcadán (július 6.) ellenőrizték.

A királyi flotta hajósainak könnyebb fegyverzetben, mellvérttel (*harnesk*) és egyenes karddal (*värja*) felszerelve kellett megjelenniük.

A paraszti gyalogosok általában sisakkal, mellvérttel vagy sodronyíggel, pajzzsal, továbbá számszeríjjal, valamilyen karddal, olykor (hosszú) szűrőfegyverrel (*[stöt]spjut*), csatabárdokkal voltak felszerelve (természetesen a kezükben egy karó vagy kasza is könnyen fegyverré alakítható volt).⁷⁷

Az 1502. évi hadjárat királyi zsoldosa volt a hadjáratot rövid szöveges rajzaival megörökítő, hídépítőként is ismert Paul Dolnstein.⁷⁸ Az ő egyik ismert rajzán a paraszti sereg első sorában számszeríjasok, velük szemben lándzsás, alabárdos *landsknechtek* láthatók, az előbbieket a zsoldosok lábára céloznak, az utóbbiak a sisak és a mellvért közé igyekeznek szúrni. A második sor parasztjai hosszú szűrőfegyvert tartanak, egyikük alabárdot. Egy másik rajzán egy, az oldalán hosszú kardot viselő parasztkatona hosszú szűrőfegyverrel száll szembe egy alabárdos *landsknecht*tel, akinek az oldalán rövid kard lóg.

BECSÜLT HADIPOTENCIÁL ÉS A VALÓBAN TÁBORBA SZÁLLT HADAK LÉTSZÁMA

A harcoló csapatok létszámára vonatkozó középkori források megbízhatatlanok, különösen vitatott, hány ember értendő a páncélos lovasoknál.⁷⁹ Az oldenburgi eredetű, slesvig-holsteni herceggént is uralkodó dán király szárazföldi haderejének nagysága attól függött, mennyi pénze volt (elsősorban német) zsoldost fel fogadni. 1471-ben a trónja visszaszerzésére indított hadjáratban, amely Brunke-

74 Knud J. V. Jespersen, *Det 16. århundredes „militære revolution” og det danske adelsrytteri. En sammenlignende analyse. Militærhistorisk Tidsskrift* 1981, 8.

75 A kifejezetten harcra tenyésztett ló értéke ennek a háromszorosát is elérte; egy 1390-es forrás például 140 márka értékű lovat említ, ez akkor 98 tehén árának felelt meg. A harcos élete múlhatott a ló minőségén.

76 Lásd az 59. jegyzetben idézett művet!

77 Janken Myrdal, *Jordbruken under feodalismen 1000–1700*. (Det svenska jordbrukets historia, 2.) Stockholm, 2000, 190.

78 Újabbán: Danielle Mead Skjelver, „there I, Paul Dolnstein, Saw Action.” *The Sketchbook of a Warrior Artisan in the German Renaissance* (2012). Theses and Dissertations. 1271, <https://commons.und.edu/theses/1271>

79 Lovén, *Borgar*, 37 skk.

bergnél végződött, Krisztián állítólag 70 hajóval, rajtuk 5000 főnyi hadinéppel érkezett a stockholmi szigetvilágba⁸⁰ – más szerint a seregek nagysága megítélhetetlen, a királyi had létszáma az ellenségesnek a fele lehetett.⁸¹ Hans 1497. évi, kb. 60 hajóval végrehajtott⁸² svédországi hadjáratának (ld. alább) mustra-listája szerint 3600 főt állított ki a dániai nemesség, a püspökök és a városok,⁸³ ám Hans fejenként 8 márkáért a szolgálatába fogadta Thomas Slentz híres *lands-knechtjeit* is.⁸⁴ Az 1502. évi svédországi hadjáratra Jyllandról 21, Fynról 7, Sjællandról 21, Lollandról, Falsterbórol és Mönről 10 hajót irányoztak elő. Ezeket a kereskedővárosoknak kellett szolgáltatniuk – áprilisban végül 30 hajóból álló flotta indult Stockholmhoz.⁸⁵ Knut Alvsson mozgalmának elfojtásához a skót IV. Jakab két felszerelt hajót küldött, és pár tucat gyalogost.⁸⁶ Az 1505. évi kalmari unió találkozóira Hans 60 hajóval érkezett, a városban tartott mustra 3200 főt vett számba, ebből 600-600-at az egyház és a nemesség állított ki, 1000-et a városok,⁸⁷ 700-at pedig a brandenburgi választó⁸⁸ küldött.⁸⁹ Az uppsalai érsek megsegítésére Koppenhágából 1517-ben több mint 3000 katonát küldtek hajókon. II. Krisztián 1518. évi hadjáratának egyik katonája, Laurentius Wermann szerint⁹⁰ a király kb. 80 hajóján 5000 német volt, mellettük 1000, leginkább dánokból álló könnyűfegyverzetű katona, 100 nemes lovas, valamint tábori munkára a fegyvertelenek sokasága, míg az ellenség, azaz az ifj. Sten Sture seregében a lovasság mellett 10–12 000 paraszt.

A kormányzók a királyéval össze nem mérhető jövedelmükből fogadható zsoldosokra hagyatkozhattak, továbbá, korlátozottan, paraszti csapatokra. Ilyeneket szerezhettek ígérettel (például adócsökkentés) vagy ijesztéssel (például: ha az ellenség győz, növelni fogja az adót). Kivételes esetekben kényszerintézkedésre került sor. 1452-ben (Krisztián támadása előtt) Karl Knutsson elrendelte: adott kerületben hét adófizető vagy bérlő kötelessége állni egy nyolcadik katonai felszerelését,⁹¹ 1495-ben pedig – amint látni fogjuk – a keleti országrész parasztságának egy részét besorozták az orosz támadás előtt.

80 Jørgen H. Barfod, *Flådens fødsel*. København, 1990, 45–46.

81 Lönnroth, Slaget, 209.

82 Barfod, *Flådens fødsel*, 83.

83 Dánia történetében először minden tizedik parasztnak is elrendelték a hadba vonulást: Kurt Villades Jensen–Knud J. V. Jespersen–Gunner Lind, *Danmarks krigshistorie 1. 700–1814*. København, 2008, 132.

84 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 380.

85 Barfod, *Flådens fødsel*, 86–87.

86 Barfod, *Flådens fødsel*, 87.

87 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 400.

88 Joachim, Hans és Krisztina lányának, Erzsébetnek a férje.

89 Más vélemény szerint a király a dániai városoktól 31 hajó kiállítását rendelte a szükséges hadinéppel, összesen 1000 fővel együtt. A *frälse* 13 hajót adott 500 emberrel, a püspökök 6 hajót 758 emberrel, a király 5 saját, név szerint ismert hajója 256 emberrel érkezett, Brandenburgi Joachim két német hajót küldött 140 emberrel, ez összesen 57 hajó: Barfod, *Flådens fødsel*, 91.

90 Laurentii Wermanni *de obsidione Holmiensi anno 1518 epistola*, in *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*. Tomus III. Edidit et illustravit Claudius Annerstedt. Uppsaliae, 1871–1876, 151–153.

91 Eriksson–Harrison, *Sveriges historia*, 250.

A parasztokat azonban csak az év bizonyos részein szólíthatták el a földjüktől, ráadásul – különösen a határ mentén – egyre többször különültek el politikai céljaik az országos vezetésétől, békét akarva és kötve is.⁹² 1505-ben, miután összeomlott a fegyverszünet a király és a kormányzó között, Blekinge és Småland mörei, värendi és finnvedeni régióinak – azaz a szárazföldi határ szinte teljes svéd, illetve jelentős dán szakaszának – parasztjai közös gyűlésen egyeztek meg: békében élnek, fenntartják a kereskedelmet, figyelmeztetik a másik oldalt, ha haderő közeledik, és együtt küzdik le az erdei rablókat.⁹³ 1507 őszén, amikor csapatokat szállító királyi flotta jelent meg Kalmar környékén, a kormányzó hadba hívta a värendi parasztokat, akik azt válaszolták, mennek mind („*man ur huse*”), amint az ellenség szárazföldön közeledik. A „saját föld” (*sitt eget land*) védelme nem Svédországot jelentette, hanem Värendet. 1510-ben, amikor ismét nagy hadművelet fenyegetett, a blekingei, mörei, värendi parasztok ismét gyűlést tartottak, és egy *fogdének* a királyhoz írt levele szerint megüzenték: amíg nem lesz béke, nem fizetnek adót. Ősszel újabb *gränsfred* létesült, ez alkalommal Värend és a teljes Skåne között. Az 1511 nyarán, azaz a király hadjárata után tartott gyűlésükön már egész Tiohärads parasztjai írták meg a királynak és a kormányzónak: egyiküknek sem adják az adójukat a másik részről várható pusztítás miatt, várnak, amíg azok megbékülnek.⁹⁴ A *gränsfred* 1523-ban már lefedte a mi fogalmaink szerinti teljes svéd–dán–norvég határvidéket – merthogy, figyelmeztet Larsson, az ott élő a másikat nem dánnak vagy svédnek, hanem blekingeinek, värendinek stb. tekintette.

A HADIFLOTTA

A hadiflotta – itt is, mint Angliában – keveréke volt a király saját,⁹⁵ a hajóállításra kötelezettek által szolgáltatott és szükség esetén az áthaladó kereskedőhajók közül rekvirált hajóknak. A királyi hadiflották megteremtését hagyományosan Hans (1481–1513), illetve Gusztáv (1523–1560) uralmához kötik. Barfod szerint úgy értendő, hogy Hans korában az ágyúk annyit fejlődtek, hogy rögzítve tették őket a hajókra (azaz nem csupán szükség esetén vitték a fedélzetre valamely erődből), így a hajókat már ehhez igazított szerkezeti változtatással építették.⁹⁶ Az első királyi dokkokat 1500 körül hozták létre Nakskovban, Kalundborgban és Koppenhágában, hamarosan ez utóbbi lett a központ.⁹⁷ Hans korából ismert

92 Ezek voltak az ún. *gränsfred*ek (*gräns* ‘határ’, *fred* ‘béke’), azaz az országhatár két oldalán élő helyi társadalmak, döntően parasztok egymással, akár a központ ellenében kötött egyezségei a háborús veszedelem vagy pusztítás mérséklésére, csökkentésére.

93 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 402–409.

94 A levelüket idézi Larsson, *Kalmarunionens tid*, 406, továbbá Eriksson–Harrison, *Sveriges historia*, 255.

95 Ilyenekről már Margaréta, majd Erik korából is van adat (1384, 1398, 1414). A flotta királyi ingóságoknak számított, Erik a bukásakor magával vitte.

96 Barfod, *Flådens fødsel*, 70.

97 Lind, *Early Military Industry*, 407.

az első hajólista is.⁹⁸ (Természetesen – már csak védelmi és kereskedelmi okokból is – az előző királyok is foglalkoztak hajózással, Krisztián például Tengerész Henrikkel és V. Alfonzzal is kapcsolatban állt, sőt északi-tengeri felfedezőútra is küldött hajókat.)⁹⁹ A hajók légénységének kiállítása általában a kereskedővárosok kötelessége volt. A hajókat gyakorlatilag III. Frigyes koráig királyi ingóságnak tekintették.

Ami a svédekkel illeti, kevés nagyobb svéd kereskedőhajó volt, amelyet hadi célokra átalakíthattak volna, és kevés alkalom is nyílt megfelelő külföldi kereskedőhajók ideiglenes elkobzására.¹⁰⁰ A kormányzók rendelkeztek ugyan egy-két hajóval, ám esélytelenek voltak a királyi flottával szemben. Ez a helyzet 1522 tavaszán változott meg, amikor megszületett a svéd tengeri haderő. Lübecki kereskedők – maguk is gazdag hajótulajdonosok, akik tudták, miként kell pénzt gyűjteni és felszerelni, ellátni nagyobb hajókat, és rendelkeztek a szükséges szak tudással bíró emberek hálózatával –, akiket aggasztottak II. Krisztiánnak a tengeri kereskedelem átalakítására irányuló tervei, egy nyolc hajóból álló, teljesen felszerelt, légénységgel, fegyverekkel, ellátmánnyal és 700, szárazföldi harcokra szánt zsoldossal megrakott flottát küldtek Gustav Erikssonnak,¹⁰¹ kiegészítve a néhai Sture után maradt két hajóval.¹⁰² Októberben a „svéd” flotta már 13 nagyobb hajóból állt, mivel kettőt vettek még Stralsundtól, egyet, a *Lybska Svant*, pedig Lübecktől. Az 1522 őszén Stockholm előtt ténykedő szövetséges flotta¹⁰³ pontos nagysága nem ismert, Glete a svéd rész teljes vízkiszorítását 3–4000 tonnára becsülte.

A HARCTÉRI TAKTIKA SAJÁTOSÁGAI

A korszak szárazföldi küzdelmei, eltekintve egy-két határ menti pusztítástól, döntően Svédországban, kismértékben Norvégiában zajlottak. A páncélos jellegből adódóan a *frälse* küzdelme főleg egyénileg zajlott, ezért e lovasság még nem volt taktikai egységekre osztva.¹⁰⁴ Paraszti csapatoknak még *frälse* – azaz gyakor-

98 A Gotland említett, 1487. évi megszerzésére induló vállalkozáshoz kapcsolódóan állították össze: Barfod, *Flådens fødsel*, 72–74.

99 „...at de to skibsherrer Pinning og Pothorst, som blev sendt ud med nogle skibe efter Deres kongelige bedstefars befaling og på foranledning af kongen af Portugal med det formål at opdage nye øer og fastlande i de nordlige have...” A kieli polgármester 1551. március 3-án III. Krisztiánnak írt levelét idézi: Barfod, *Flådens fødsel*, 48. Didrik Pining az 1480-as években Izland helytartója lett, Hans Pothorstnak pedig ábrázolása is fennmaradt a helsingöri Szent Mária-templomban. Az expedícióra feltehetően 1473 második felében került sor.

100 Glete, *Swedish Naval Administration*, 59.

101 Glete, *Swedish Naval Administration*, 139. E flotta június 8-án kötött ki Söderköpingsnél: Barfod, *Flådens fødsel*, 157.

102 Hedberg, *Kungl.[iga] Artilleriet*, 365.

103 Lübeck ugyanis a saját nevében is felszerelt egyet, és más Hanza-városok is küldtek hajókat.

104 Ez a 16. század második felében változott meg; végül IV. Krisztián 1609-ben országos mustra keretében hét állandó taktikai egységet hozott létre, zászlókat, avagy kompániákat 150–200 emberrel; a kompániákat 1624-ben 12-re növelte, és 100 fősben határozta meg: Jespersen, *Det 16. århundredes „militære revolution”*, 8.

lott katona – vezetése mellett sem volt esélyük e lovassággal szemben. Ugyanakkor korszakunkra a parasztok már bő fél évszázados fegyverviselési és hadakozási múlttal rendelkeztek a *tempora disturbiorum* miatt. Ha sikerült az ellenséget erdőbe csalni, a páncélosok tehetetlennek bizonyultak, a számszerű lövedéke pedig átűthette a vértjüket is. Ezek a jellegzetességek érvényesülhettek például a hällaskogeni összecsapásban 1467-ben: fatorlaszok (*bråtar*) mögül lepték meg a királyi haderőt, és előfordult az is, hogy fák törzsét félig bevágták, majd az ellenség átvonulása után mögötte bedöntötték.¹⁰⁵ Tekintettel a paraszti hadakozásra – valamint a befagyott vízhálózat nyújtotta gyors közlekedési lehetőségekre – a Svédországon belüli háborúskodások megszokott ideje a tél volt.

A hatalmas távolságok és a rendkívül tagolt szárazföldi területek miatt az itteni hadviselés sajátosságának tekinthető a vízi utak jelentős szerepe: Hans az 1497. évi hadjáratában a sereg egy részét hajóra téve a Svéd Királyság centrumához juttatta, egyidejűleg pedig a másik parton az ország egyetlen nyugati kijáratát jelentő älvsborgi várat is megtámadta és elfoglalta.¹⁰⁶ Ugyanakkor a centrumokat nehéz volt támadni. Koppenhágát a dán flotta miatt, míg Stockholmot inkább a természet védte: messze volt, két, egymástól független földdarabon terült el, egymástól független vízi utak vették körül, a tenger felől pedig hatalmas szigetvilág (*skärgård*) nehezítette a bejutást. Az egyidejű szárazföldi és tengeri zárlat tehát nagy feladatot rótt a támadókra, ráadásul a védelmet, amint 1522 őszének eseményei is mutatják, hatékonyabbá lehetett tenni a szigetvilágnak a hajózási útvonalak mentén levő részein elhelyezett ütegekkel.

Mivel a király szárazföldi hadereje alapvetően külföldi zsoldosokból állt, a költségek miatt gyorsan kellett győznie, vagy fegyverszünetet kellett kötnie. Ezért vagy az olyan fontos várakat támadta, amelyekhez tengeri úton hamar el tudta juttatni a seregét, vagy a határ menti területeket. 1522-ig a svéd háborúban a király tengeri flottája általában szabadon foghatott el hajókat, akadályozva a kereskedelmet, és pusztíthatott, adóztathatott tengerparti területeket. Mivel a királyi haderő jóval erősebb volt, a védekező kormányzó került a nagy, nyílt összecsapásokba, és húzta az időt: a királyi haderő előrenyomulása az erdő borította, gyéren lakott országban lassú (így költséges), ellátása megoldhatatlan volt. A király külföldi zsoldosaival ellentétben a paraszti csapatok katonailag képzettek, ám olcsók voltak, rendelkeztek helyismerettel, könnyebben gondoskodhattak saját ellátásukról. A hällaskogeni ütközetnél említett úttorlaszok (*bråtar*) és az előre bevágott, majd a vonulók mögött bedöntött fák között csapdába kerülő csapatoknak a 15. század közepe óta általános paraszti fegyvernek számító számszerűjak – minden kisvárosban volt számszerűjkészítő¹⁰⁷ – súlyos veszteséget tudtak okozni. A szárazföldi hadműveletek szokásos ideje, a tél, azonban

105 Ilyenek ábrázolása látható Olaus Magnus *Historiarum de gentibus Septentrionalis libri XXII* című, Rómában 1555-ben megjelent monumentális alkotásában: Lib. VII, cap. XII, De bellis sylvestribus.

106 Még a kalmari háborúban (1611–1613) is képes volt több fronton egyidejűleg sikeres támadást indítani a dán király, a flotta pedig – igaz, a svéd szervezetlenségének is köszönhetően – ismét Stockholmig (Vaxholmig) hajózott, noha expedíciós sereg nélkül.

107 Myrdal, *Jordbruket*, 191.

inkább a támadókat segítette: nem csupán a haladást gyorsította, a védők erdei rejtőzését is megnehezítette.

Északon ekkor a hatalom – az országtanács és a „község”¹⁰⁸ támogatása mellett – a várak birtoklásán alapult. Ezek közül azonban Svédországban a királyi haderő tüzéségének is köszönhetően kevés kísérelhette meg az ellenállást. A kommunikációs, ellenőrző, ellenálló képességeik miatt fontos és zömmel tengerparti várak királyi kézben voltak, így elszánt védelem és a király tengeri fölényével biztosított ellátás esetén alig lehetett őket bevenni. A fejlettebb haderő támadásának kitett nyugati országrészen a Göta torkolatánál feküdt Älvsborg, a királyság egyetlen nyugati kapuja. Az országrész keleti partján, a dán határtól kb. 40 km-re található a Stockholm mellett legerősebb vár, Kalmar, Olofsborg megépítéséig az egyetlen, amelyik teljes oldalvédelemmel rendelkezett. Az előtte haladó vízi út, a Kalmarsund túloldalára, Ölandra Borgholm vigyázott. Kalmar után a parton felfelé haladva következik Stäkeholm, Stegeborg, Nyköping, majd a Mälaren torkolatánál Stockholm (természetes védettségéről fentebb esett szó). Innen befelé a tó északi partján fekszik Västerås,¹⁰⁹ aztán a Hjälmarén partján Örebro. Elhagyva a nyugati országrészt, Åland egyetlen vára a kastelholmi, a keleti országrészben pedig az említett Åbo található, a Vänå partján Tavastehus, a Finn-öbölnél Raseborg, végül a határon Viborg és Olofsborg.¹¹⁰

AZ OROSZ–SVÉD HÁBORÚ (1495–1497)

A vizsgált korszak egyetlen keleti háborúja csupán egy a svédek és oroszok bő félezer éven át ismétlődő összecsapásai közül.¹¹¹ Az állandó belháborúkhöz képest mégis több mint egyszerű határ menti hadakozás volt, hiszen a Magyar–Horvát Királysághoz hasonlóan a Svéd Királyság is „a keresztények földjeinek határán (*in fine terrarum Christianorum*)” feküdt, és az oroszok is „Krisztus nevének ellenségei (*Christi nominis inimici*)” voltak a szemükben. A történeteket a királyság történetére vonatkozó levéltári,¹¹² valamint svéd és orosz elbeszélő források alapján rekonstruálhatjuk.

Az első (és korszakunkig az utolsó) svéd–orosz békét Nöteborgban kötötték 1323-ban. Az akkori királyság azonban nem rendelkezett, különösen keleten, végleges határokkal,¹¹³ a térségre vonatkozó geográfiai ismeretek is hiányosak

108 *Allmoge, menighet* – a kiváltság nélküliek, azaz a közemberek összessége, akik különböző szintű gyűléseken (például járásin, *härads ting*) gyűlhetnek össze; korabeli jelentőségükről ld. például Gustafsson, *Gamla riken*, 43 skk.

109 Ennek jelentőségéről: Retsö, *Livsmedelsförsörjning*, 40.

110 Ld. mindehhez egyebek között Lovén összefoglaló táblázatát: Lovén, *Borgar*, 198–199.

111 Az Alekszandr Nyevszkij győzelmével végződő, ám svéd forrásokból nem ismert összecsapástól számítva az utolsó orosz–svéd háborút ugyanis az 1809. szeptember 17-én megkötött fredrikshamni béke zárta le.

112 A *Diplomatarium Fennicum* anyaga a neten: <http://df.narc.fi/>, a vonatkozó rész: FMU (Finlands medeltida urkunder).

113 Az első olyan svéd–orosz határmegállapításra, amelyet aztán közösen jelöltek meg, csak a huszonöt éves háborút (1570–1595) lezáró teusinai (a Narva jobb partján) békében került sor.

voltak, a karél, tavast stb. törzseket pedig meg sem kérdezték. A határ nagy részéről a középkorban nem tudták (amiként ma sem), hogy merre húzódik.

A 15. század végén a királyság keleti határán két vár állt: a Finn-öbölnél, Karéliában Viborg¹¹⁴ és a Savolaxot védő Olofsborg.¹¹⁵ Az előbbi Torgils Knutsson¹¹⁶ alapította a novgorodi háborúk elején, 1293-ban, a Viborgi-öböl egy szigetén, királya két évvel későbbi szavaival: a perfid ruténok által támogatott pogány karélok ellen „Isten és a dicsőséges Szűz tiszteletéért, országunk védelméért, nemkülönben a tengert átszelők biztonságáért és békéjéért”.¹¹⁷ Hagyományosan Viborg parancsnoka felelt a határvédelemért (mégpedig a helyben rendelkezésre álló erőforrásokkal, a királyság tengeren túli vezetéséhez csak komoly konfliktus esetén fordult),¹¹⁸ és itt őrizték a nöteborgi béke mára elveszett svéd példányát is.¹¹⁹ A viborgi *slottslänt* 1457–1481 között *tjänstelänként* Erik Axelsson bírta,¹²⁰ ekkor épült kőfal a város köré, legalább hét toronnyal.¹²¹ Erik lovag (1466–1467-ben maga is kormányzó) az orosz veszély növekedése közepette új várat építtetett, mégpedig a Saimen egyik szigetén, azaz az orosz határra, „Isten dicsőségére, Krisztus, a szent keresztény hit erősítésére”,¹²² és a pogányból kereszténnyé váló harcosról, később norvég királyról, a több helyütt, így Svédországban is szentként tisztelt Olofról (megh. 1030) nevezte el.¹²³ A vár eredetileg fából épült, ám Rasmus Ludvigsson¹²⁴ 1477-re vonatkozó regesztája szerint Erik abban az évben tornyokkal, körfallal és más épületekkel látta el, egyebek között 16 külföldi kőművesmester segítségével.¹²⁵ E regeszta arról is tájékoztat, hogy az anyagért menő munkásokat dereglyéenként (*pråm*) a lovag 12–15, vérttel és karddal felszerelt („*medh theris harnesk och wärier*”) katonája kísérte az oroszok miatt. Olofsborg lett az ország egyik legerősebb vára, egyben az első olyan, amelyik úgy épült, hogy a teljes várkerületnél tűzfegyverekkel biztosítsa az oldalvédelmet (*flanking*).¹²⁶

114 Ma Oroszországban.

115 Ma Olavinlinna, Finnországban.

116 A *marsk* méltóságát viselve ő irányította a gyámkormányzatot Birger Magnusson király kiskorúsága idején.

117 „*ad honorem Dei virginisque gloriose, ad regni nostri tuicionem necnon ad securitatem mare transeuncium et pacem.*” Birger Magnusson Örebróban, 1295. március 4-én kelt, Lübeckhez és a keleti-tengeri kereskedővárosokhoz írt leveléből: FMU 217.

118 Kari Tarkiainen, „*Vår Gamble Arffiende Ryssen*” *Syner på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbildningen från tidigare stormaktstid*. Uppsala, 1974, 19.

119 „...*ep̄ter konung Magnus och konung Øriens breffs inneholdilse, aff hulke breff wii sendom ider verdughet en wtscript pa latin, lydandis ordh fra ordh som huffuudbreffuet inneholder.*” Magnus åboi püspök és Nils Eriksson (Gyllenstierna) lovag levele Sture kormányzónak Viborgból 1493. február 23-án: FMU 4475 („*konung Ørien*” Jurij Danyilovics).

120 Ld. a 36. jegyzetet.

121 Larsson, *Kalmaruninonens tid*, 356.

122 „*Gudh till loff, Christum, helga christna tro till styrkielse*”; egy, a 17. században lejegyzett véset szerint: FMU 3628. Idézi Lovén is: *Borgar*, 189.

123 Neveztek olykor Nyslottnak is.

124 Királyi titkár, történeti, genealógiai feljegyzéseket készített, 1594-ben halt meg.

125 FMU 3733.

126 Lovén, *Borgar*, 190. Egy-egy ilyen céllal épített tornya a stegeborgi (Östergötland) és a raseborgi (Nyland) várnak is volt (uo.) – ezeket Erik egy-egy testvére, Ivar, illetve Laurens birtokolta.

A moszkvai fejedelem, III. Iván 1478-ban terjesztette ki fennhatóságát Novgorodra, és ezután meg is támadta az orosz nézet szerint a határ orosz oldalára épített Olofsborgot. A harcok 1482-ben fegyverszünettel értek véget. A Finn-öböl környéki orosz terjeszkedés részeként 1492-ben elkezdődött a Narva túlsó partján Ivangorod építése. 1493-ban III. Iván szerződést kötött Hans királlyal, aki egyebek között a nöteborgi határok helyreállítását ígérte¹²⁷ (az egyezség ekkor nem vált ismertté Svédországban), 1494. november 6-án pedig véget ért a Hanza ténykedése Novgorodban. Ami Svédországot illeti, a Jakob Ulfsson érsek vezette országtanács 1494-ben szembefordult a kormányzóval.¹²⁸ Az orosz veszedelem kezdetben enyhített a viszályon, végül mégis a kirobbanásának és az unió helyreállításának a katalizátora lett.

Az utolsó fegyverszünet lejárta után, határ menti pusztításokkal meginduló orosz (moszkvai, novgorodi, pszkovi) támadás fő ereje Viborg ellen irányult (az Olofsborgnál próbálkozókat hamar elűzték). A kormányzó, akihez 1483 óta a viborgi *slottslän* tartozott, előzőleg 500 német zsoldost¹²⁹ juttatott Viborgba, a keleti országrészben pedig elsősegélyként elrendelték öt adóegység után egy parasztkatona kiállítását, és a csekély számú finlandi *frälsét* is Viborg felé küldték.¹³⁰ Bizonyos, hogy Nyland 800 parasztot küldött a várba (a püspök pedig 40 fegyverest),¹³¹ amelynek így 1800 védője lehetett, élükön a kormányzó sógora, az 1471-ben a stockholmi várat védő és a brunkebergi ütközetben hírnevet szerző Knut Posse állt. A védők a körülgárás után ki-kitörtek, így október 12-én Vatikivi felé. E kételtű hadművelet, amelyben állítólag a védők fele vett részt, több száz paraszt és csaknem száz fegyveres halálát vagy fogságba esését eredményezte: a partra szállókat meglepték az oroszok, a kitörő pánikot a parancsnokok először meg tudták fékezni, ám az érkező orosz erősítés újabb pánikot váltott ki, a támadás összeomlott, és kevesen tudtak a csónakokba visszajutni.

Eközben az országtanács sereget gyűjtött Stockholmnál. A kormányzó és két másik tanácsstag november 5-én megírta az érseknek: hasznos és szükséges lenne Szent Erik¹³² zászlóját¹³³ magukkal vinni Finlandba, barátaik vigasztalására és a kereszténység ellenségeinek kétségbeesésére.¹³⁴ A Sture hatalmi helyzetét több-

127 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 358.

128 Ennek fő oka a kormányzó túlhatalma, de az országtanács tudott arról is, hogy Hans és III. Iván tárgyalnak egymással.

129 A szám: Ulf Sundell, *Medeltidens svenska krig*. Stockholm, 1999, 361.

130 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 358.

131 Az adatok: Sundell, *Medeltidens svenska*, 361.

132 Az egykorú történeti adatokból nem ismert, később királynak nevezett Erik az 1150-es évek második felében uralkodhatott az alakuló királyság valamekkora részén, és erőszakos halált halt (akárcsak elődje és utóda). Utóbb keleti keresztesháborút kapcsoltak az alakjához, a 15. században már Svédország patrónusaként tisztelték.

133 Korábbi említéséről nincs tudomásom, ezt követően pedig elveszett.

134 „...i blandh annet taall war her röth oss i mellan om nytto ware ok behoffh giordis at sancte Erics baner skulle haffuas medh til Finlandh, om huilkit oss tykte at thet skulle mykith nyttigh wara bade för ty at thet schulle wara waara wener til en ganske stoor trösth oc warum ok cristendomens fyndom til en stoor wantrösth...” FMU 4631.

féleképp erősítő esemény során a zászlót (a *Sturekrönikan*¹³⁵ szerint) Uppsalából ünnepélyesen Stockholmba, onnan pedig Finlandba vitték. A pestis, a viharos időjárás, majd a jegesedés is közrejátszott abban, hogy Sture csak karácsony környékén szállt partra, mégpedig Åbóban – innen szárazföldön még bő 400 km-re volt Viborg.

Viborg ostroma azonban addigra véget ért.¹³⁶ Az oroszok jelentős tüzérséggel és hadigépekkel – köztük jó hétméteresekkel is¹³⁷ – törték a falakat, november 30-án¹³⁸ pedig – feltehetően időjárási, ellátási nehézségek miatt is – „*lovasok és gyalogosok hatalmas sokaságával*” rohamra indultak. A krónika szerint a védők égő kátránnyal és szurokkal is igyekeztek távol tartani, illetve a falaktól elűzni a támadókat. Az utóbbiak mégis felülkerekedni látszottak, már az egyik legerősebb tornyot is elfoglalták – ám végül visszavonulásra kényszerültek. Ennek oka ismeretlen, a korabeliek hitük és a történetekhez való viszonyuk szerint isteni vagy sátáni beavatkozásnak tulajdonították. Például a Knut Posse tájékoztatására is hivatkozó åbói püspök, Magnus szerint a vitézül támadó és már három erősebb tornyot is leromboló¹³⁹ oroszokkal szemben Szent András könyörgéseiért és érdemeiért a csodálatos isteni kegyelem segített: a már-már győzedelmeskedő oroszoknak úgy tűnt, hogy a város tele van fegyveresekkel, „*holott a mieink igen kevesen voltak ekkora sokasághoz viszonyítva*” – ám aznap, amint minden Viborgból visszatérő egybehangzóan mondta, megjelent az égen hatalmas ragyogással Szent András keresztje,¹⁴⁰ amelyet meglátva az ellenség megijedt és visszafordulni kényszerült. Hamarosan felbukkant az a máig élő történet is, hogy a támadásnak detonáció vetett véget. A rendszerint „viborgi csattanás” (*viborgska smällen*) néven említett esemény értelmezéseinek egyike, hogy Knut Posse pusztítottatott el egy ellenség kezére jutó tornyot.¹⁴¹ Akárhogy volt is, az országtanács Possének szolgálataiért, különösen azokért, amelyeket azon a télen teljesített Viborgnál a „kegyetlen oroszok” ellen,¹⁴² élethosszra odaadta egész Ångermanlandot, valamint egy västergötlandi járást (*häradot*).¹⁴³

135 E rimes krónika eredetileg feltehetően két részből állt, egy 1487-ig tartóból, amelyet a kormányzó, illetve egy 1488–1496 közöttiből, amelyet ellenfele, az érsek kezdeményezésére írtak meg, majd e kettőt egybedolgozták.

136 „...*obsidio circa ffestum beate Anne, quod apud nos xviii kal. januarij celebratur, dissoluta extitit.*” Magnus åbói püspök levele Koroisból 1496. január 6-án az érsekhez: FMU 4648.

137 „...*bombardas et machinas habebant magnas et mirabiles, aliquas in longitudine xxiii pedum, prout nobis scripsit et mensuram misit Kanutus Pose.*” Uo.

138 „*ipso namque die beati Andree apostoli.*” Uo.

139 „*iamque tres turres pociores solotenus subuerunt.*” Uo.

140 „*apparuit sub celo non sine ingenti splendore crux beati Andree.*” Uo.

141 Például Eriksson–Harrison, *Sveriges historia*, 196.

142 „*mote the omilde Rytzser*” – ez volt az oroszokra alkalmazott állandó kifejezések egyike. A svédországi oroszképről: Nagy Gábor, „Regni Hungariae historicorum facile princeps” (Isthvánffi-képek). In: Tóth Gergely (szerk.), *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2014, 80–82.

143 A Stockholmban, 1496. május 15-én kelt oklevél: FMU 4672.

Ha Viborg egyelőre meg is szabadult, a háború nem ért véget. Ahogy a püspök írta, úgy hírlík, a moszkvai fejedelem nem nyugszik, „nem csupán e hazát felforgatni, hanem még Svédország határait is megtámadni törekedik”, és több mint 2000, „közönségesen lodjának mondott”¹⁴⁴ hajót gyűjtött össze, amelyek majd az olvadás után indulnak meg. Ha a magasságos Isten nem tekint le ránk, nem állhatunk ellen a fejedelem dühének, tette hozzá.

A keleti országrész csekély számú, gyakorlatlan gyalogsága nem akadályozhatta a nagy létszámfölényben levő oroszok kiterjedt pusztításait. Ezekre 1496 januárjában és nyarán került sor, a lovasok egészen a Botteni-öbölíg dúltak-fosztogattak, hatalmas zsákmányhoz jutva.

Maga a kormányzó, amint a víz hajózhatóvá vált, visszatért Stockholmba, Svante Nilssonra bízva Finlandot. A királyság vezetői között ismét erősödött a bizalmatlanság. A kormányzó az érseket, valamint másokat, elsősorban egyháziakat igyekezett rávenni arra, küldjenek sereget az oroszok ellen, ám maga igen kevés embert akart kiállítani, ezért aztán az egyháziak sem hajlottak arra, hogy sokat küldjenek. Megegyezni így csak arról sikerült, hogy ellátmányt küldjenek Viborgba.¹⁴⁵ Az országtanács segítséget kért a vend városoktól is,¹⁴⁶ VI. Sándor pápa pedig az ország vezetőinek kérésére¹⁴⁷ – tekintettel arra, hogy az oroszok „sok ezer keresztény legyilkolásával és örök szolgaságra vetésével” borzasztó kegyetlenkedések közepette az áboi egyházmegye¹⁴⁸ nagyobb részét elpusztították – a Rómában június 22-én kelt bullájában teljes bűnbocsánatot ígért mindazoknak, akik elesnek a háborúban, vagy elmennek hadakozni a „szakadárok” megfékezésére és leküzdésére.¹⁴⁹

Svante Nilsson a kilátástalan területvédelem helyett támadott: Possével és egy válogatott sereggel átkelve a tengeren megtámadta Ivangorodot, augusztus 27-én elfoglalta és kirabolta. Ám mivel megtartani úgysem tudta volna, amennyire lehetett, lerombolta. Jelentős harcok ezt követően nem ismertek. Szeptemberben megjelent ugyan Finlandban a kormányzó, azonban gyorsan összeveszett Svante Nilssonnal, aki ezért visszatért Stockholmba. A Finlandba átszállított haderő bomlása közepette svéd–orosz tárgyalások kezdődtek, s a hatalmáért aggódó kormányzó visszatért Stockholmba. 1497. március 3-án hat évre szóló fegyverszünet jött létre,¹⁵⁰ 7-én pedig az országtanács az érsek és Svante Nilsson vezetésével felmondta a hűséget a kormányzónak.

144 „dicta vulgariter lödhier” (uo.): vitorlázásra és evezésre is alkalmas hajó.

145 Jakob Ulfsson érsek levele a linköpingi püspöknek 1496 nyár elején: FMU 4676. Hasonlóan írt az áboi püspöknek is, hozzátéve, hogy a kormányzó folyamatosan a szegénységére hivatkozik, holott hosszú idő óta nincs nála gazdagabb: FMU 4677 („...allegat continuo paupertatem. Re tamen constat nullum fuisse in longis retroactis temporibus ipso opulentiorem...”).

146 Amint ez például Lübeck 1496. június 17-én Rostocknak küldött leveléből tudható: FMU 4681.

147 A kormányzó követeként ténykedett Rómában a következő negyedszázad svédországi történelmének egyik meghatározó alakja, a Cesare Borgiához is hasonlított Hemming Gadh (megh. 1520).

148 Ez ekkor az egész keleti országrészt jelentette.

149 FMU 4682.

150 FMU 4734.

AZ UNIÓS HARCOK 1497–1524 KÖZÖTT

E harcok jellegzetessége, hogy az unió uralkodói jogait érvényesíteni akaró királya a támadó fél, a harcok ezért általában Svédországban zajlottak. A királyság középkori történetéről kevés az írott forrás,¹⁵¹ így gyakran csak a küzdelem ténye ismert, a seregek létszáma, az összecsapás menete pedig nem, olykor még a helye sem.

1497 júniusában az orosz fronton felszabadult német zsoldosokkal Sten Sture kormányzó Jakob Ulfsson érsek birtokaira tört. Az érsek legjelentősebb várát, a világi és az egyházi hatalom vetélkedésének svédországi szimbólumát, a Mälarentől Sigtunáig és Uppsaláig vezető vízi, valamint a kormányzóhoz hű Stockholm és Bergslagen közötti szárazföldi útvonalat ellenőrző Almaréstäketet egy hónapnyi ostrommal sem tudta elfoglalni. Az érsek oldalán beavatkozott a király, tengeren előreküldött seregétől a Rotebrónál szeptember 28-án vívott ütközetben Sture jelentős részben paraszti csapatai teljes vereséget szenvedtek. Az ellenfelek kiegyeztek, az unió helyreállt, a dán és a norvég országtanács után 1499-ben a svéd is hódolt Krisztián királyfinak mint trónutódnak.

Uniós uralma megszilárdítása után, 1500-ban Hans (és öccse, Frigyes, szintén holsteni herceg) az ismét Thomas Slentz *landsknecht*jeivel megerősített seregükkel megindultak a Holstenhez tartozást elismerni vonakodó Ditmarschen ellen. A tenger, az Eider és az Elba által is védett¹⁵² terület parasztjai Hemmingstedt előtt eltorlaszolták az egyetlen utat, amely a környező, vízzel elárasztott mezőkön át vezetett, és február 17-én megsemmisítő vereséget mértek a feltorlódó, kibontakozni nem tudó seregére, amelyből sok nehézfegyverzetű egyszerűen vízbe fulladt,¹⁵³ még maga Slentz is elesett. Az ütközet – függetlenül az északi részvétel mértékétől –¹⁵⁴ Holsten történetéhez tartozik, ám Hans roppant kudarca megkönnyíthette Sturék döntését: 1501-ben az elégedetlen svéd hatalmasok „feldöntötték a bábukat, és új partiba kezdtek”.¹⁵⁵ A hűséget felmondók vezetői (a hamarosan ismét kormányzóvá választott Sten Sture, valamint Svante Nilsson, Hemming Gadh) helyzetét könnyítette, hogy ismertté vált Stockholmban: királyuk 1493-ban szövetséget kötött III. Ivánnal.

A király Dániába távozott sereget gyűjteni, így Stockholmban, közel 1000 emberrel,¹⁵⁶ ismét a királynéra maradt a védelem irányítása.¹⁵⁷ Krisztina egy városbéli

151 Ld. Nagy, *A középkori Svéd Királyság*, 23–33. Másként: „Svédország középkori történelme általánosan nem gazdag pillanatfelvételekben” (Erik Lönnroth).

152 Reimer Witt, *Die Schlacht bei Hemmingstedt: Wahrheit und Legende. Demokratische Geschichte* 12 (1999) 33–48.

153 1559-ben aztán az akkori holsteni hercegek (Frigyes fiai: Adolf és id. Hans, valamint unokaöccsük, a dán királyként II. Frigyes) a kor híres hadvezére, Hans Rantzau segítségével legyőzték a ditmarscheni parasztokat.

154 Albrechtsen, *Danmark–Norge*, 263: német zsoldosokat és holsteni nemességet említ, Larsson szerint a lovasságban a hercegiek mellett királyiak (azaz dániaiak) is voltak, sőt elesett svéd arisztokratákról is tájékoztat. Azt, hogy a misztikus dán lobogót (*Dannebrogen*), amelyet Hans magával vitt, a parasztok elvették, mindketten említik.

155 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 381–386.

156 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 389.

157 1428 áprilisában Koppenhága Filippa királyné vezetésével verte vissza a vend Hanza támadását.

tűz után október 10-én viasszaszorult a várba, ám a támadók megfelelő tüzéség híján mégis csupán a kiéhezttetésben bízhattak. A védők fogyása és a királyi flotta közeledttének hírére végül, április 29-én, rohamot indítottak. A vár még mindig nem esett el, de a tárgyalások eredményeként a védők május 9-én reggel távozhattak, ám család módon Krisztina királynét és fegyvereseit foglyul ejtették. A felmentő sereget szállító flotta három nap múlva hiába vetett horgonyt Stockholmál, vissza kellett fordulnia. A felkelők országszerte több várat a hatalmukba kerítették, részben egyezsséggel (például Viborgot, Olofsborgot), részben erővel (például a királyhű Trollék egyik központját, Bergkvarát). A királynét a Hanza közvetítésével¹⁵⁸ csak 1503 őssén engedték szabadon, 1504 januárjában pedig már csak Kalmar vára és Borgholm maradtak a király hűségén. Május 18-án a dán és a svéd tanácsosok abban állapodtak meg, hogy 1505 júniusában uniós tanácsulést tartanak Kalmarban,¹⁵⁹ addig fegyverszünet lép érvénybe.

A harcok e szakasza érintette Norvégiát is, ahol szintén a várak megszerzése volt az elsődleges cél. 1501 őssén tört be egy skandináv arisztokrata, Knut Alvsson svédországi haderővel, 1502 elején a legjelentősebb erőd, Akershus, aztán Tønsberg is a kezére került, majd Bohus ostromára indult, Vikent¹⁶⁰ pedig a szintén svéd kapcsolatokkal is rendelkező Nils Ragvaldsson támadta meg. Közben német és skót zsoldosokból álló haderővel Krisztian királyfi svédországi hadjáratba kezdett. Júliusban négy nap alatt elfoglalta Ålvsborg – Dolnstein által megörökített – várat (a védelem nagyobb része a támadókhoz állt), ezután Örestent (a másik vár, amelyet Dolnstein lerajzolt) vette be, majd égette fel a védők szabad elvonulása után. Norvégiában is folytatódott a várháború, a király bizalmasa, Henrik Krummedige megvédte Bohust, visszavette Tønsberget, majd elhajózott Akershus visszavételére. Az ő hajóján ölték meg az oltalomlevéllel tárgyalni hívott Knut Alvssont. 1503-ban Svante Nilsson még betört Norvégiába, felégette Tønsberget is, ám 1504 végén Nils Ragvaldsson a norvégiai Olofsborgot is elvesztette, így a harcok befejeződtek Norvégiában.

Az 1505 nyarára meghirdetett kalmari találkozó a svéd fél távolmaradása miatt meghiúsult. Kiújultak a harcok, bár az idő döntően tárgyalásokkal telt. Kalmar városa ismét Gadh kezére került, aki azonban a várat ellátási gondok miatt ez alkalommal sem tudta elfoglalni. A felkelők olykor határ menti dán területeket dúltak. A királyi flotta 1507–1508-ban mind nehezebbé tette a svédországi külkereskedelmet, és jelentős pusztítást végzett Ålandon, Åbónál stb. 1508. június 30-án Varbergben fegyverszünetet kötöttek, amelyben két opció szerepelt Svédország számára: vagy elfogadja a királyt vagy a fiát, vagy évi adót

158 Hans eltította a kereskedelmet Svédországgal, Lübeck azonban nem engedelmeskedett, ezért elkezdtek elfogni a Svédországba tartó lübecki hajókat, a lübecki polgárokat őrizetbe vették, sőt Skócia is vadászott a lübecki hajókra. A végül pápai közbenjárásra 1503. április 24-én létrejött egyezségben Lübeck egyebek között megígérte, hogy nem szállít Svédországnak, és közbenjár Krisztina elengedéséért.

159 Ezt az tette lehetővé, hogy ugyanezen egyezségben a két fél olyasvalakire bízta a várost és a várat, aki a király szolgálatában állt, de rokonsága a kormányzó szövetségesei közé tartozott.

160 A mai Bohuslän egy része.

fizet.¹⁶¹ Az ezen alapuló megállapodás (Koppenhága, 1509. augusztus 17.) szerint a svéd országtanács vállalta, hogy a svéd korona jövedelméből évi 13 000 stockholmi márkát fizet, amíg a királyt vagy fiát urukul nem fogadják.¹⁶²

A megállapodást a kormányzó és támogatói végül nem fogadták el. 1509–1510-ben egyezségeket kötöttek a Dániával hadakozó Lübeckkel, és tartós békét Ivánnal, így 1510 nyarán kiújult a háború. Lübeck megakadályozta a királyt abban, hogy tengeren vigyen segítséget Kalmarnak, amely az 1503 óta szinte folyamatosan ostrom alatt levő Borgholmmal együtt elesett. Az 1511 januárjában Dánia felől meginduló ellentámadást Krisztián vezette, Jönköpingig pusztítva, majd más úton visszatért. (Ezt követően került sor a környék parasztjainak említett adómegtagadására.) A pusztítás kiélezte a svéd országtanácscon belüli ellentétet. Lübeck novemberben fegyverszünetet kötött Dániával,¹⁶³ 1512. január 2-án pedig meghalt az 1504 óta kormányzó Svante Nilsson. A svéd országtanács többsége uniópárti volt, így az április 23-án létrejött malmői egyezségek egyikében egyebek között kimondták: 12 dán–norvég és 12 svéd tanácsos Koppenhágában 1513 Szent Ivánjakor kezdődő tanácskozásán kiválaszt egyet az 1509-ben elfogadott lehetőségek közül (az összeg megadása nélkül).¹⁶⁴

Ám a rendezés ismét elmaradt. Svante Nilsson fiát, a 19 éves Sten lovagot, aki ekkor már Sten Sturének nevezte magát, 1512. július 23-án az országtanács hetekig tartó alkudozások után kormányzóvá választotta.¹⁶⁵ Hans 1513 elején meghalt, a tervezett koppenhágai találkozót előbb 1515-re, majd 1517. február 2-ára halasztották, Halmstadba, fegyverszünetet rendelve 1517 húsvétjáig.

Közben azonban kiújult a svédországi polgárháború. Legfontosabb előzményeként Jakob érsek nem egyszerűen visszavonult, hanem az érseki székhöz juttatta Gustav Trollét, az 1512-ben megbuktatott kormányzó fiát. A kormányzó 1515. július 22-én megkapta Trolle levelét a pápai megerősítésről, és aznap visszavette az Almarestáket ellátására szolgáló uradalmat. A harcok 1516 második felében kezdődtek el, a kormányzó támadásaival. Lejárván a II. Krisztián-féle fegyverszünet, 1517 májusában hajóraj indult Koppenhágából az érsek felmentésére. A sereg egy része – Knut Alvsson fia, Karl vezetésével – megostromolta és felégette Stäkeholmot Västervik városával együtt. A Stockholmon túl partra szállók vereséget szenvedtek (későbbi forrás szerint a mai Djurgårdsbron környé-

161 Rydberg, *Sveriges traktater*, III. 538–541 (benne a bevezetőben említett „e három királyság” [„thesse III riige”, 539] kifejezéssel, amely az alább idézett egyezségek mindegyikében megtalálható).

162 12 000-et a királynak (rézben, vasban, kénben, pénzben), 1000-et Krisztinának: Rydberg, *Sveriges traktater*, III. 548–551.

163 A Dánia és a Lübeck vezette vend városok ekkori tengeri hadakozásának áttekintése: Barfod, *Flådens fødsel*, 105–117.

164 Rydberg, *Sveriges traktater*, III. 570–573. Megállapodás híján a vend városok közvetítenek, és joguk lesz a megállapodást megtartót teljesen támogatni.

165 Az, hogy az országtanács Arbogában, 1512 januárjában tartott ülésén kormányzóvá választott Erik Trolle meddig viselte méltóságát, és mi volt a státusza tavasszal, vitatott; erről ld. például Gunnar Westin, Striden kring riksföreständarvalen 1512. *Scandia* 19 (1948–49) 214–265; Larsson, *Kalmarunionens tid*, 416–418.

kén), majd a hajóraj visszafordult. Az érsek hamarosan megadta magát, fogságba vetették, Almaréstüket várát lerombolták.

1518 tavaszán újabb királyi haderő hajózott be, és Södermalmnál szállt part-ra. A történeteknek két egykorú írott forrása közül az egyik az egyébként ismeretlen Laurentius Wermann említett latin nyelvű levele, a másik egy (talán 17. századi) romlott másolatból¹⁶⁶ a kormányzó egyik katonájának alnémet nyelvű beszámolója. Wermann szerint a kormányzó kitért az ütközet elől. A királyi sereg először hevesen törette Stockholm falait, aztán lanyhábban, de betörési kísérletét a falromlásoknál visszaverték. A király értesült arról, hogy a kormányzó „*polgárok és parasztok nagy csapatával*” közeledik; a két fél összezsapott, és az ellenséges sereg megszaladt. Az erdőbe menekülőket a királyi had rendezetlenül üldözte, amikor a svéd lovasság és a 12 000 paraszt ismét küzdelembe bocsátkozott, és némi veszteséget okozott az üldözőknek. A király, nem tudni, mitől tartva, visszatért a táborba, csekély veszteséggel. A svéd parasztok közül állítólag 1600 esett el. A király végül élelem (már lóhúst is ettek) és az ágyúkhöz szükséges lőpor hiányában ismét hajóra szállt, de aztán újfent horgonyt vetett Stockholmnál. Csapatái zsákmányoltak, megszalasztották az ellenséget, majd ismét zsákmányoltak. Wermann ismétli: a király győzhetett volna, ha maga előrenyomul. Miután egyenletlenség támadt a zsold miatt, a katonák egy részét elbocsátották, akik kénytelenek voltak az ellenséghez állni, ezért a király megrettenve színleg megbékélt az ellenséggel, majd a flotta hazatért. A szöveg vége: „*igen nagy éhezés.*” A csatározások közül a legjelentősebbet, amelyre július 27-én kerülhetett sor, Brännkyrka és Årsta környékére szokás helyezni (helyszín a forrásokban nincs). Az „e három királyság javát” célzó szeptember 12-i fegyverszüneti egyezség megkötését eredményező tárgyalásokhoz a kormányzó hat túszt adott, ám a király váratlanul visszaindult, és magával vitte őket. Felük, köztük Gadh, királypárti lett, a többiek, köztük a későbbi svéd király, Gustav Eriksson, nem. II. Krisztián aztán hivatalosan is felmondta a fegyverszünetet.

Az érsek elleni cselekedetei miatt X. Leó kiközösítette a kormányzót és a vele tartókat, a Svéd Királyságot pedig interdictummal sújtotta. Ennélfogva II. Krisztián ezúttal a hatalom bitorlójával szembeni oltalmazó, „világi kar”-ként is felléphetett. Karl Knutsson 1519-ben előbb egy hadjáratral elfoglalta Svédország nyugati kijáratát, majd Sören Norbyvel közösen Ölandot és Borgholmot, Lübeck pedig ismét rákényszerült a Svédországgal folytatott kereskedelem beszüntetésére. Az 1520 elejére – a befagyott vízhálózat megkönnyítette a haladást – összegyűlő királyi haderőben a Marignanónál is harcolt francia,¹⁶⁷ brandenburgi, pomerániai, szász, skót zsoldosok mellett ott volt a dániai nemesi lovasság is. E hadat a kormányzó toborzott csapatokkal az Åsunden jegén gondolta megállítani. A Bogesund (a mai Ulricehamn) közelében 1520. január 19-én vívott ütközetéről annyi ismert, hogy a kezdetén a királyi tüzérség egyik könnyű ágyúja eltalálta a kormányzót,¹⁶⁸ akinek serege felbomlott. Az országtanács februárban

166 *Expediitio Danica adversus Holmiam anno 1518*, in *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*, III. 29–32.

167 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 434.

168 Az ifj. Sten Sture két héttel később meg is halt a Mälaren jegén, úton Stockholmba.

fegyverszünetet kötött, Uppsalában márciusban létrejött az egyezség a király svédországi uralmáról. A királyi flotta május 15-én ért Stockholmhoz,¹⁶⁹ befejezve ezzel annak körülzárását, ám a kormányzó Stockholm védelmét irányító özvegye, Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna) ellenállt. A királyt szorította a költség, az özvegyet a kilátástalanság, így szeptember 5-én aláírta a város és a vár kapitulációját, a király pedig a teljes, a nagyapja idejéig visszanyúló amnesztiát. Október 31-én az országtanács elismerte, hogy a királyság öröklés, nem választás révén Krisztiáné,¹⁷⁰ aki Brunkebergnél fogadta a hódolókat. November 4-én, vasárnap az ismét érsekké lett Gustav Trolle megkoronázta, és háromnapos mulatság kezdődött. Szerdán a király, az országtanács és sok meghívott tárgyalta, csütörtökön és pénteken kivégzések voltak, a tetemeket szombaton égették el a városon kívül.¹⁷¹

Ám hamarosan újabb megmozdulások kezdődtek az országban – nem az említett stockholmi események, hanem II. Krisztián rendelkezései miatt. A Lübeck ellenében tervezett északi kereskedelmi társaság alá rendelte a bergslageni vastermelést is, elzárva ezzel a (korábban amúgy is a kormányzókat támogató) svédországi bányászokat hagyományos piacuktól. Háborús kiadásai miatt rendkívüli adót vetett ki az országban, amelyet eddig királyi blokád sújtott, és elrendelte a parasztok azonnali lefegyverzését. Ezt a mind öntudatosabbá váló, illetve a különféle hadak vonulásai által folyamatosan fenyegetett réteg egy része nem fogadta el – márpedig ekkor a hatalom harmadik pillére a várak és az országtanács mellett (olykor ez utóbbi ellenében) a „község” volt.

A király 1521 januárjában távozott, mire több helyütt, így Smålandban, megmozdulások törtek ki. Az országtanács megosztott maradékából többen, így Hans Brask linköpingi püspök, csatlakoztak, mások Dániába távoztak, a Dániából Lübecken keresztül visszaszökött Gustav Eriksson pedig augusztus végén már kormányzónak nevezte magát. A várak utánpótlás híján sorra kapituláltak, védőik egy része a felkelőkhöz állt, mint például a királyi haderővel az országba érkező szász Berend von Melen lovag Stegeborgnál. 1522 elején Finlandon kívül már csak Kastelholm, Stockholm, Kalmar, Älvsborg volt királyi kézen,¹⁷² az ország községének egy része¹⁷³ pedig a Tunában április 14-én kelt levelében fel-

169 Barfod, *Flådens födsel*, 153.

170 „...wt reeth arff och lagelig epterfolgiandhe, oc eckie epter naaghen wthwælielse...” Rydberg, *Sveriges traktater*, III. 624.

171 Az úgynevezett „stockholmi vérfürdő” (amely az áldozatokat tekintve sokkal inkább Stockholm vérfürdője) a kor máig vitatott eseménye. A feltehetően érvényesült értelmezés: az amnesztia eretnekekre nem vonatkozik, márpedig a néhai kormányzó és támogatói tettei a *notorietas facti* és a *notorietas iuris* kritériumainak is megfeleltek. A történetek máig alapvető elemzése: Lauritz Weibull, Stockholms blodbad. *Scandia* 1:1 (1928) 3–82. Vö. Nagy Gábor, Vikingek, Weibullok, Werbőczyk. A stockholmi vérfürdő emlékezetéről. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 16:2 (2011) 179–209.

172 Larsson, *Kalmarunionens tid*, 453.

173 „...wii koperbergxmän, sölfbergxmän, järnbergxmän, stålbergxmän, köpstadmän, crononis skatskyllige bönder, landbor och menige almoge, som bygge och bo i Dala och wttöffuär alt menige Sueriges riche...” Szövege: *Sverges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar utgifne af O. S. Rydberg. Fjerde delen 1521–1571*. Stockholm, 1888, 27–31.

mondta a hűséget II. Krisztiánnak. A királyi flotta fenntartotta az ország blokád-ját, a lázadóknak csak kis hajóik voltak, a néhai kormányzó pár hajója ráadásul Lübeckben és Danzigban tartózkodott.¹⁷⁴ Pénz, zsoldosok, hadianyag és flotta nélkül a felkelők nem juthattak előre, ám von Melen közreműködésével, amint erről fentebb volt szó, Lübeck végül, a kormányzó ismételt kérésére, 1522-ben biztosította mindezeket. Az ősszel Stockholmnál működő szövetséges flotta a királyt szolgáló Sören Norby 9 hadihajóból, 4-5 ellátó- és sok szállítóhajóból álló különítményét részben fel tudta tartóztatni. Norby a hadihajóival áttört, de a kereskedőhajók közül az ellenséges flotta 31-et elfogott, a rajtuk levő férfiakat, nőket, gyerekeket (a nővérét és annak egyik gyermekét ekkor elvesztő Norby szerint 600 embert) megkötözve vízbe fojtott nagy zajt csapva közben, hogy a fuldoklók kiáltásai ne hallatszanak.¹⁷⁵ Norby december 10-én rákényszerült a szigetvilág elhagyására, az utánpótlás nélkül maradt stockholmi helyőrség még fél évig kitartott.

A svédországi felkelés közepette II. Krisztián és Lübeck között nyílt háború tört ki 1522 augusztusában. A háborús terhek növekedése folytán pedig december 21-én néhány jyllandi tanácsúr arra hivatkozva, hogy a király megsértette a választási feltételeket,¹⁷⁶ összeesküdött a megbuktatására, és a nagybátyját, Frigyes herceget akarta trónra ültetni. Az összeesküvők Jylland hagyományos gyűlés-helyén, Viborgban 1523. január 20-án felmondták a hűséget a királynak. Frigyes elfogadta a meghívást a trónra, aztán előbb Lübeckkel szövetkezett, majd Ditmarschennel (elzárva ezzel az esetleg II. Krisztián segítségére érkező zsoldosok útját). Slesvig és Holsten is felmondták az engedelmességet II. Krisztiánnak, és a felkelők átkeltek Fyn szigetére. A király április 13-án családjával együtt Koppenhágából Németalföldre távozott, feltehetőleg azért, mert nem bírta tovább fizetni a zsoldosokat.¹⁷⁷ Májusban a lübecki hajók átszállították Sjællandra a felkelőknek a holsteni Hans Rantzau által vezetett csapatait, június 6-án pedig támogatói szűk köre a lübecki követek jelenlétében Strängnäsben svéd királlyá választotta Gustav Erikssont, aki a lübecki tartozást 120 000 lübecki márka értékben ismerte el.

Skånelandskapen és Norvégia lassabban pártolt el II. Krisztiántól, a megbuktatott uralkodó trónjain osztozó Frigyes és Gusztáv 1524. szeptember 1-jén Malmöben ideiglenes megállapodásra jutott. Az utóbbi csak Vikent tudta megtartani dániai és norvégiai foglalásaiból, az előbbi viszont elfogadta őt svéd királynak.

174 Glete, *Swedish Naval Administration*, 139.

175 Barfod, *Flådens fødsel*, 159.

176 A *håndfæstning oprørsparagrafen*je (kb. „felkelési paragrafusa”) szerint, ha király nem tartja be a megállapodást, akkor először erről felvilágosítják, azaz lehetőséget adnak neki a változtatásra, ha ez nem segít, akkor megszűnik a hűségük iránta. A paragrafus a polgárháború végén a tanács és III. Krisztián közötti egyezségből már kimaradt.

177 Gustafsson, *Gamla riken*, 77.

ÖSSZEGZÉS

A Grönlandtól (de legalábbis Izlandtól) Oroszországig, az Észak-foktól az Ejderig terjedő, azaz roppant hatalmas területen elhelyezkedő, ám gyéren és egyenetlenül lakott kalmari uniót három, önmagában is sokféleképp tagolt és kevésbé központosított királyság alkotta. Az unió fennmaradását nem segítette elő sem az, hogy királya hercegeként egy másik, a slesvig-holsteni unióban is uralkodott, sem az, hogy a dániai elitet kevésbé érintette az orosz fenyegetés, a svédországit pedig nem érdekelték a holsteni konfliktusok. Azonban amiként sokáig, egészen 1263-ig nem dőlt el, hogy három állama marad a középkori Skandináviának, az unió felbomlása – pontosan: a Svéd Királyság kiválása – sem teremtett azonnal egyértelmű helyzetet. A viszonyok a nagy dániai (polgár)háború (Grevens Fejde, 1534–1536) lezárultával váltak egyértelművé, a két skandináv király pedig csak az 1570. évi stettini békekonferencián mondott le a másik területére vonatkozó igényeiről. Az unió szellemisége azonban sokféle formában tovább élt: részint intézményesen (például a dán és a svéd országtanácsnak még a 17. században is tartott tárgyalásain), részint mentálisan (például a 19. századi skandinavizmus egyik előképeként).

Hadtörténeti szempontból az 15–16. század fordulójának legjelentősebb változása Skandináviában bizonyára a hadiflották születése. A királyi flotta egyrészt Dánia védelmének és a 16. században mind nagyobb gazdasági jelentőségűvé váló keleti, nyugati és északi tengeri útvonalak ellenőrzésének fő eszköze, másrészt 1522-ig, amint láttuk, behozhatatlan taktikai előny forrása az unió ura és svédországi ellenfelei küzdelmében.

Ami a szárazföldi hadakozást illeti, korszakunkban ez döntően a király és a svédországi arisztokrácia egy részének küzdelmét jelentette. Az eltérő adottságoknak köszönhetően az utóbbiak kerültek a nyílt ütközeteket, a svédországi várostromok kimenetelét pedig jelentősen befolyásolta a tengeri utánpótlás lehetősége. A lázadóból királlyá váló Gustav Eriksson hatalma megtartásának érdekében a rendelkezésre álló erőforrások mind hatékonyabb felhasználására kényszerült, ennek részeként 1543-ban nekilátott az állandó szárazföldi haderő kiépítésének. A dán királyok maradtak a középkori mintánál: továbbra is zsoldosokra alapozták szárazföldi hadműveleteiket, csak 1614-ben kezdve hozzá állandó sereg felállításához.

SZERZŐK

BÁRÁNY Attila
az MTA Doktora, egyetemi tanár
Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

B. SZABÓ János
PhD, tudományos munkatárs
Budapesti Történeti Múzeum

BUZÁS Gergely
régész–művészettörténész, igazgató
Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma

DOMOKOS György
tudományos főmunkatárs
Hadtörténeti Intézet és Múzeum

F. MOLNÁR Mónika
PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

FODOR Pál
az MTA Doktora, kutatóprofesszor, címzetes főigazgató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

GYÖRKÖS Attila
PhD, egyetemi docens
Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

IGAZ Levente
PhD

KENYERES István
PhD, főigazgató
Budapest Főváros Levéltára

KORPÁS Zoltán
PhD

NAGY Gábor
PhD, egyetemi docens
Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet

PÉTERFI Bence
PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

SASHALMI Endre
az MTA Doktora, egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet

SZOKOLA László
tudományos segédmunkatárs
Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Történeti Intézet

KÉPJEGYZÉK

DOMOKOS GYÖRGY: A TÚZFEGYVEREK FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

1. kép. A legkorábbi ismert európai ágyúábrázolás, 1326. Walter de Milemete, *De Nobilitatibus Sapientii Et Prudentiis Regum*. Manuscript, Christ Church MS 92, fol. 70v.
https://en.wikipedia.org/wiki/Walter_de_Milemete#/media/File:Early-CannonDeNobilitatibusSapientiiEtPrudentiisRegumManuscriptWalter-deMilemete1326.jpg
2. kép. A loshulti „ágyú”, feltehetően a legkorábbi, a 14. század közepére datált, máig fennmaradt tűzfegyver, amelyet a dél-svédországi Loshultnál találtak. Bronzból öntötték, úrmérete 31 mm. Dudley Pope, *Feuerwaffen*. Bern–München–Wien, 1965, 9.
3. kép. A tannenbergi „ágyú” (Handbüchse, Handgonne), amelyet a dél-hesseni Tannenberg várának ciszternájában találtak 1849-ben. Hossza 32 cm, úrmérete 15,16 mm, súlya 1235 g.
<https://objektkatalog.gnm.de/wisski/navigate/133528/view>
4. kép. A Stájerországban készült „Pumhart von Steyr”, kaliberét tekintve a legnagyobb ismert kovácsoltvas bombarda. Hossza több mint 2,5 m, a kónuszos csőfurat átmérője 76–88 cm. Bécs, Heeresgeschichtliches Museum.
https://en.wikipedia.org/wiki/Pumhart_von_Steyr#/media/File:HGM_Pumhart_von_Steyr.jpg
5. kép. A „Dulle Griet” (Őrült Gréta), nagy kaliberű kovácsoltvas ágyú, amelyet Gent városában készítettek a 15. században. Nevét a flamand folklór egyik alakjáról kapta. Kép: <https://www.amazingbelgium.be/2015/09/dulle-griet-one-of-biggest-canons-of.html>; keresztmetszetrajz: August Essenwein, *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen, Tafelband*. Leipzig, 1877, A XXXa. tábla

6. kép. Egy 16. századi bronz ostromágyú keresztmetszeti rajza. Megmutatja, hogyan méretezték a lövegeket a golyó átmérője alapján. Johann Jacobi von Wallhausen, *Archiley Kriegskunst...* Hanau, 1617, 2. kép.
<http://digital.slub-dresden.de/id266520979> (elérés: 2009.05.27.)
7. kép. A burgundi ágyútalp. Pope, *Feuerwaffen*, 56.
8. kép. A „Schöne Treiberin”, egy százsz mezei ágyú (Feldschlange) 1521-ből. Hat fontos golyót lőtt, űrmérete 90 mm. Megfigyelhető a cső közepén, a rögzítést biztosító féllévaszlemez alatt elhelyezkedő csőcsap. Heinrich Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre, 1400–1750*. Berlin, 1968, 142.
9. kép. A böröck vagy ágyútaliga (középen) I. Miksa német-római császár *Zeugbuch*-jának egyik illusztrációján. Bayerische Staatsbibliothek, Cod. icon. 222.
<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00020956?page=89>
10. kép. A „kézi ágyú”-val (Stangenbüchse) villára támasztva tüzeltek. Konrad Kyser, *Bellifortis*. Kézirat, 1405.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/Lgehumble_1400.jpg
11. kép. Szakállas (Hakenbüchse). Kovácsoltvas „kézi ágyú”, a csőszáj felé tágló furattal. A gyúlyuk a cső tetején található. A cső hossza 22,5 cm, a fegyver teljes hossza 83 cm, űrmérete 3 cm.
https://objektkatalog.gnm.de/wisski/navigate/143263/view?wisski_bundle=b34869d99be8c4f788285d14caa31c05
12. kép. Kézi lőfegyverek (Handbüchse, Handgonne) Bernből, 1390 körül (felül), illetve Itáliából, 1450 körül (alul).
https://feuerwaffen.ch/index_html_files/Typen_01_Handrohre.pdf
13. kép. Svájci gyalogos kézi lőfegyverből tüzel, a lőporos zacskó és a töltővessző a lábánál hever. 14. század végi állapotot mutató ábrázolás.
https://en.wikipedia.org/wiki/Hand_cannon#/media/File:06-357.png
Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carlovingienne à la Renaissance*. Tome 6. Paris, 1875, 332–333. oldalak között; <https://archive.org/details/dictionnairerai06violuoft>
14. kép. A kanócos lakat egyik nagyon korai ábrázolása Johannes Hartlieb *Kriegsbuch*-jából, 1411. ÖNB Cod MS 3069, fol. 38v.
<http://albrechts.se/wp-content/uploads/2012/10/Kriegsbuch.jpg>
15. kép. Korai német muskéta a kanócos lakat egy korai formájával (Serpentinschloss).
<https://en.wikipedia.org/wiki/Matchlock#/media/File:PS8004046.jpg>

16. kép. A kanócos lakat. Pope, *Feuerwaffen*, 61. alapján módosítva
17. kép. *Landsknechte* által használt kanócos arkebúz Nürnbergből.
<http://www.vikingsword.com/vb/showpost.php?p=163771&postcount=23>

BUZÁS GERGELY:
 A KÉSŐ KÖZÉPKORI EURÓPAI ERŐDÉPÍTÉSZET ÉS MAGYARORSZÁG
 (1450–1526) CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

1. kép. Ham várának alaprajza. Jean Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence. 1. Les organes de la défense*. Paris, 1991 alapján
2. kép. A dijoni citadella alaprajza. Jean Mesqui, *Châteaux forts et fortifications en France*. Paris, 1997 alapján
3. kép. Ágyútorony Fougères várában. Fotó: Buzás Gergely
4. kép. Ravenna belső várának lőrésrendszere. Adriapress Snc., Ravenna
5. kép. Senigallia vára. Fotó: Buzás Gergely
6. kép. Ostia vára. Fotó: Buzás Gergely
7. kép. A római Angyalvár sarokbástyája. Fotó: Buzás Gergely
8. kép. Brolio vára. Fotó: Buzás Gergely
9. kép. Nettuno várának alaprajza. Paolo Marconi (ed.), *I Castelli: architettura e difesa del territorio tra Medioevo e Rinascimento*. Novara, 1988 alapján
10. kép. Sarzanello várának alaprajza. Marconi (ed.), *I Castelli* alapján
11. kép. Isztambul, a Yedikule alaprajza. Zeynep Ahunbay: Yedikule, Istanbul, Turkey. In: Slobodan Ćurčić–Evangelia Hadjistryphonos (eds.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and Its Preservation*. Thessaloniki, 1997, 196–199. alapján
12. kép. Ráma várának alaprajza. Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven–London, 2010 alapján
13. kép. Rodosz erődtései 1522-ben, alaprajz. Konstantin Nosov–Brian Delf, *The Fortress of Rhodes, 1309–1522*. London, 2012 alapján
14. kép. Ragusa városerődítéseinek alaprajza. Ćurčić, *Architecture in the Balkans* alapján

15. kép. Dnyeszterfehérvár erődítéseinek alaprajza. Marianna Slapac, *Belgorod-Dnesztrovsz'kaja kreposzt: Isszledovanie srednevekovogo oboronnogo zodcsesztva*. Chişnău, 2001 alapján
16. kép. Nándorfehérvár erődítései 1521-ben, alaprajz. Marko Popović, *Beogradska tvrđava / The Fortress of Belgrade*. Beograd, 2006 alapján
17. kép. Nándorfehérvár kikötőt védő ágyútornya, rekonstrukció. Popović, *Beogradska tvrđava* alapján
18. kép. Kölpény várának alaprajza. Gere László, Várak a Szerémségben. In: Kolár Tibor (szerk.), *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged, 2000, 337–381. alapján
19. kép. Zimony várának alaprajza. Gere, Várak a Szerémségben alapján
20. kép. Buzsim várának alaprajza. Ćurčić, *Architecture in the Balkans* alapján
21. kép. Bács várának alaprajza. Horváth Alice, Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987) 54–85. alapján
22. kép. Zágráb várának alaprajza a 15. század végén. Rajz: Buzás Gergely
23. kép. Pécs várának alaprajza a 16. század elején. Rajz: Buzás Gergely
24. kép. Siklós várának barbakánja. Fotó: Buzás Gergely
25. kép. Diósgyőr várának alaprajza a 15. század végén. Rajz: Buzás Gergely
26. kép. Trencsén várának alaprajza. Miroslav Plaček–Martin Bóna, *Encyklopédia Slovenských Hradov*. Bratislava, 2007 alapján
27. kép. Eger várának alaprajza a 16. század elején. Rajz: Buzás Gergely
28. kép. Nagyvázsony várának alaprajza a 16. század elején. Rajz: Buzás Gergely
29. kép. Szeged várának alaprajza a 16. század elején. Rajz: Buzás Gergely
30. kép. Szeged várának látképe a 17. század végén, F. Marsigli rajza, 1686. Horváth Ferenc, A szegedi vár története. *Castrum* 4:2 (2006) 5–30.

SASHALMI ENDRE:
A MOSZKVAI FEJEDELEMSÉG HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE
(1462–1533) CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

1. kép. Az 1514. évi orsai csata ábrázolása az 1570-es évek elején készült orosz ún. *Illusztrált krónikából* (*Licevoj letopisnij szvod*). Az AKTEON szíves engedélyével
2. kép. Az 1514. évi orsai csatát ábrázoló lengyel festmény. Idősebb Lucas Cranach köre, 1525–1535 között. Varsói Nemzeti Múzeum. Fotó: Piotr Ligier

SZOKOLA LÁSZLÓ:
A LENGYEL–LITVÁN ÁLLAMSZÖVETSÉG HADSZERVEZETE
ÉS HADSEREGE (1501–1531) CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

1. kép. Huszárok az 1514. évi orsai csatában. Idősebb Lucas Cranach köre, 1525–1535 között (részlet). Varsói Nemzeti Múzeum. Fotó: Piotr Ligier
2. kép. Gyalogos puskások az 1514. évi orsai csatában. Idősebb Lucas Cranach köre, 1525–1535 között (részlet). Varsói Nemzeti Múzeum. Fotó: Piotr Ligier

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Abū ‘Abd Allah al-Burtuqālī Muḥammad,
Wattasid szultán (1504–1526) 288–289
Albert svéd király 328
Albert szász herceg (1485–1500) 186
Albert, Habsburg, magyar és cseh király
(1437–1439) 150
Albert, IV., bajor herceg (1467–1508) 188,
189
Aldana, Bernardo de 265
Alfonz, V., Trastámara, Aragónia királya
(1416–1458), Calabria hercege 283, 285,
341
Anna magyar királyné 38
Anna, a bretagne-i hercegség örökösneje,
VIII. Károly felesége 234
Arany János 221
Ataíde, Nuno Fernandes de 289–290
Audley, Thomas 304
Ayora, Gonzalo de 259
d’Alviano, Bartolomeo 215–216, 244
d’Auton, Jean 241
d’Avalos, Fernando 258

B

Bajezid, I., oszmán szultán (1389–1402) 96
Bajezid, II., oszmán szultán (1481–1512) 96,
102
Bande Nere, Giovanni delle (Giovanni Me-
dici) 208
Bangerter, Olivier 223
Barreto, Rui 289
Barta Gábor 172
Bartolomeo Michelozzi, Michelozzo di 76

Basin, Thomas 236
Baumgartnerek 40
Bayard, Pierre Terrail, seigneur de 243–244
Beatrix magyar királyné 38
Benedictow, Ole Jørgen 330
Bentafut *ld.* Ta’fouft, Yaḥyā Ou
Bentivoglio, Annibale 214
Bimmelek 41
Black, Jeremy 20–21, 24
Bodó Ferenc 172
Bogiszlav pomerán herceg *ld.* Erik dán,
norvég és svéd király
Boner család 135
Bonfini, Antonio 153, 163
Bonsignori család 33
Borgholm, Ölandra 343
Borgia, Cesare 207–208
Borgia, Giovanni 208
Bourbon, Charles de, herceg 243–244, 313
Bradi család 33–34
Bramante, Donato 72–73
Brankovics György szerb despota (1427–
1456) 76, 78
Brask, Hans 352
Brewer, John 22, 31
Brocquière, Bertrandon de la 79
Brodarics István 156
Burgundiai Mária 181

C, Cs

C. Tóth Norbert 153
Caprina, Luca del 72
Cardona, Ramón de 243
Carlos Morales, Carlos Javier de 254

Casey, John 250
 Castiglione, Baldassare 207
 Chabannes, Antoine de 70
 Choque, Pierre 153
 Ciri, Cirio 72
 Claudius dán király 221
 Colonna, Prospero 243
 Contamine, Philippe 234, 236, 242
 Corail, Sablon du 224
 Córdoba, Gonzalo Fernández de 65–66,
 215, 258–259, 262–263, 268, 270
 Corvin János 82, 156
 Cserni Jován 170

D

Daniero, Tomasso modenai követ 173
 Davies, Brian 27, 127
 Della Rovere család 208
 Dolnstein, Paul 337
 Doria, Andrea 218, 247, 257, 271
 Drágffyak 87
 Duffy, Michael 18

E

Edvárd, III., Plantagenet, angol király
 (1327–1377) 23, 34, 299
 Ems, Marx Sittich von 191
 Erik Axelsson 344
 Erik braunschweig-lüneburgi herceg (1495–
 1540) 200
 Erik dán, norvég és svéd király 328
 Ernuszt Zsigmond 82
 Erzsébet (Wittelsbach) 199
 Erzsébet, I., Tudor, angol királynő (1558–
 1603) 63, 317
 Estei Hippolit püspök 86
 Eyb, Ludwig von 194

F

Faleti, Hyeronym 169
 Faro, Afonso de 289
 Ferdinánd, I., Habsburg, magyar és cseh
 király (1526–1564) 29, 39, 41, 151, 170–
 174, 176, 180–181, 192, 259, 333

Ferdinánd, II., Trastámara, aragóniai király
 (1479–1516) 71, 206, 253–254, 258–260,
 307
 Ferenc, I., Valois, francia király (1515–1547)
 35, 37, 42–43, 66, 155, 218, 223, 227, 231,
 235–236, 238–239, 242–245, 247
 Ferenc, II., bretagne-i herceg (1459–1488)
 71, 237
 Fioravanti, Aristotele 128
 Firlej, Mikołaj 139
 Foix, Gaston de 229
 Fontrailles, Jean 237
 Fornari, Benedetto 35
 Fortebraccio, Bernardino 214
 Frangepán Kristóf 169
 Frescobaldi család 33
 Frigyes, III., Habsburg, német-római csá-
 szár (1452–1493) 176, 178, 180–181, 183,
 185, 187, 190, 341
 Frundsberg, Georg von 191, 258
 Fugger, Anton 39
 Fugger, Jakob 38
 Fuggerek 36–37, 39, 228
 Fülöp rajnai palotagróf (1449–1451, 1476–
 1508) 199
 Fülöp rajnai palotagróf, birodalmi had-
 vezér 192
 Fülöp, I., Habsburg (Szép), kasztíliai király
 (1506) 196
 Fülöp, II., Habsburg, spanyol király (1556–
 1598) 43, 271, 273
 Fülöp, III., Habsburg, spanyol király (1598–
 1621) 271

G, Gy

Gadh, Hemming 348–349, 351
 García-Hernán, Enrique 284
 Garrisson, Janine 234
 Giorgio Martini, Francesco di 72–74, 212
 Giovio, Paolo 207
 Glete, Jan 22, 31, 341
 Gonzaga, Francesco, Mantova márkija
 (1484–1519) 213–214
 Grimaldiak 36
 Grünbühel, Hans Hoffmann von 41

Guadagni család 35
 Gualterrotti család 35
 Guicciardini 230
 Guicciardini, Francesco 230, 240, 245
 Gustav Eriksson *ld.* Gusztáv I. svéd király
 Gusztáv, I., svéd király (Gustav Eriksson)
 (1523–1560) 334–335, 340–341, 351–352
 György bajor herceg (1479–1503) 199
 Gyula, II., pápa (1503–1513) 208, 215, 227–
 229, 232, 239

H

Haakon Magnusson (Haakon, V.) norvég
 és svéd király 327
 Haakon, IV., norvég király 329
 Hans, dán és norvég király 329, 340
 Haszán pasa beglerbég 114
 Henrik (Tengerész) 341
 Henrik, IV., Trastámara, kasztíliai király
 (1454–1474) 71
 Henrik, V., Lancaster, angol király (1413–
 1422) 299, 313, 315
 Henrik, VII., Tudor, angol király (1485–
 1509) 296–297, 299, 301, 306, 308, 314–
 315
 Henrik, VIII., Tudor, angol király (1509–
 1547) 23, 36, 44, 75, 155, 246, 297, 300,
 305–307, 309–315, 317, 321, 323–324
 Herberstein, Sigismund von 128
 Herbst, Stanisław 141–142
 Herwartok 40–41
 Hoffman, Philip T. 16
 Horváth Márk 87
 Howard, Edward 299
 Höchstätterek 40
 Hunyadi Mátyás *ld.* Mátyás, I.

I

Ibn Tafut *ld.* Ta'fouft, Yaḥyā Ou
 Il Francione 72
 István, III. (Nagy), moldvai fejedelem
 (1457–1504) 77
 Istvánffy Miklós 86, 172
 Iszmail, I., perzsa sah (1501–1524) 96, 114

Iván, I., Rurik (Kalita), moszkvai nagyfeje-
 delem (1325–1340) 119
 Iván, III., Rurik, moszkvai nagyfejedelem
 (1462–1505) 119–123, 125, 127–128, 345,
 348, 350
 Iván, IV., Rurik (Rettegett), orosz cár
 (1533–1584) 120–121, 125
 Izabella, Trastámara, kasztíliai királynő
 (1474–1504) 71, 253–255
 Izabella, Habsburg 333

J

Jakab, III., skót király 330
 Jakab, IV., skót király 338
 Jakab, IV., Stuart, skót király (1488–1513)
 321–322, 338
 Jakob Ulfsson érsek 345, 348, 350
 János, I., Avis, portugál király (1385–1433)
 275
 János, I., Szapolyai, magyar király (1526–
 1540) 89, 151, 165, 168–170, 174
 János, II., Avis, portugál király (1481–1495)
 280, 285–286
 János, III., Avis, portugál király (1521–1557)
 276–280, 284, 286, 291
 Jouanna, Arlette 234

K

Kaitbaj mameluk szultán (1468–1496) 85
 Kamieniecki, Mikołaj 139
 Karl Knutsson 328, 338, 350–351
 Karl, Knut Alvsson fia *ld.* Karl Knutsson
 Károly (Merész), burgundi herceg (1467–
 1477) 24, 52, 62, 64, 223, 237
 Károly, I./V., Habsburg, spanyol király,
 német-római császár (1516/1530–1556)
 29, 35–36, 39, 42–43, 170, 174, 176–177,
 180, 184–187, 191, 218, 239, 247, 249, 253,
 255–256, 258–260, 264, 270–273, 293,
 313–314, 333
 Károly, VII., Valois, francia király (1422–
 1461) 62, 235–236, 238
 Károly, VIII., Valois, francia király (1483–
 1498) 10, 34–35, 65, 67, 178, 205, 213, 215,
 227, 231, 234–237, 239–240, 245–246

Kazakou, Aljaksandr 141–142
 Kázmér brandenburgi őrgróf 200
 Kázmér, IV., Jagelló (Nagy), litván nagyfejedelem, lengyel király (1440/1447–1492) 84, 135, 137
 Kázmér, Jagelló, herceg 84
 Kelemen, VII., pápa (1523–1534) 218, 232
 Kettil Karlsson (Vasa) linköpingi püspök 328
 Knut Alvsson 338, 349
 Kolumbusz Kristóf 254, 271–272, 292
 Kopanyev, Andrej 121
 Korpás Zoltán 187, 249
 Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna) 352
 Kristóf, I., norvég és svéd király 328
 Krisztián, I., (Keresztély, I.) dán, norvég és svéd király 328, 330, 338, 341
 Krisztián, II., (Keresztély, II.) (1513–1523) 332, 338, 341, 350, 352
 Krisztina svéd királyné 335, 348
 Krom, Mihail M. 123, 126
 Krummedige, Henrik 349
 Kubinyi András 152–154, 160

L

Lajos, II., Jagelló, magyar és cseh király (1516–1526) 9, 38–40, 150, 152, 154–155, 162, 169
 Lajos, XI., Valois, francia király (1461–1483) 70, 120, 178, 226, 234–238
 Lajos, XII., Valois, francia király (1498–1515) 10, 199, 215–216, 226–227, 229, 231, 235, 237, 239, 241, 245
 László, V., Habsburg (Utószülött), magyar és cseh király (1444/1453–1457) 150
 Laurana, Luciano 72
 Laurentius Wermann 338
 Lautrec, Odet de Foix-, Franciaország marsallja (1485–1528) 66, 270
 Lazarevics István szerb fejedelem (1389–1427) 78–79
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 234
 Leó, X., pápa (1513–1521) 36, 229, 242, 351
 Leyva, Antonio de 258
 Lobin, Aleksej 123–124, 131–132, 141

Luxembourg, Louis de 76
 Lynch, John 250, 254
 Lynn, John F. 26

M

Machiavelli, Niccolò 175, 192, 195, 198, 207, 222, 226
 Madrid, Francisco Ramirez de 268
 Magnus Eriksson (Magnus, VII.) norvég és svéd király 327, 335
 Magnus, VI. norvég király 330
 Malatesta, Roberto, Rimini ura (1468–1482) 209
 Mann, Michael 22
 Mánuel, I., Avis (Szerencsés), portugál király (1495–1521) 276, 279–280, 284–286, 292
 Marck, Jean de la 70
 Margaréta, IV. Valdemár lánya 327
 Mária, Habsburg, Magyar- és Csehország királynéja (1521/1522–1526), Németalföld kormányzója (1531–1555) 192
 Marjai Lukács 171–172
 Mark, Erhard von der 41
 Marques, Oliveira 282
 Martínez Ruiz, Enrique 256–257
 Martinyjuk, Alekszej 132
 Massaro, Francesco velencei követ 161
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király (1458–1490) 38, 80, 84–85, 87, 150, 152, 154, 161, 163, 173
 Medici család 208
 Medici, Giovanni (Giovanni delle Bande Nere) 208
 Medici, Lorenzo de' 243
 Mehmed, II. (Hódító), oszmán szultán (1451–1481) 74–75, 79–80, 94, 96
 Melen, Berend von 352–353
 Meneses, João de 289–290
 Michaelis, Pasqualis 77
 Mihail, I., Rurik, tveri fejedelem, vlagyimiri nagyfejedelem (1282?/1305–1318) 119
 Miksa, I., Habsburg, német-római császár (1508–1519) 34, 36–37, 42, 53, 62–63,

176, 178–181, 183, 186–188, 190–200,
215, 238, 310
Montecuccoli, Raimondo 29
Monteiro, Gouveia 282
Moraw, Peter 179
Moro, Lodovico II *ld.* Sforza. Lodovico
Mozzi család 33
Mulay Muhammad, a Saadi-dinasztia tagja
291
Mulay Nasīr, a Wattasid-dinasztia tagja 291
Mulay Zidane, Azamor volt kádija 289
Murád, I., oszmán szultán (1362–1389) 96
Murád, II., oszmán szultán (1421–1451) 93,
96, 110

N

Nassaui Móric holland hadvezér 270
Navarro, Pedro 259, 268
Nils Ragvaldsson 349
Nimwegen, Olaf 24
Norby, Sören 351, 353
Noronha, António de 290

O

[Odet de Foix-]Lautrec 66, 270
Olof dán, norvég és svéd király 327–328,
344
Oman, Charles 232
Orbán ágyúmeister 75
Orsini, Niccolò 205, 215
Orsini, Virginio 205
Ortenburg, Graf von 41

P

Paleologosz Szofja, III. Iván második fele-
sége 128
Palice, Jacques de la 243
Parker, Geoffrey 15–24, 26
Parrott, David 17
Perényi Imre nádor 83
Pérez, Joseph 250
Peruzzi család 33–34
Péter, IV., moldvai vajda (1527–1538) 147
Plewczyński, Marek 138, 141
Pontelli, Baccio 72

Popovics, Marko 79
Posse, Knut 345–346
Potter, David 237, 244
Pulci család 33

R

Resende, Garcia de 278
Racine, Jean 228
Rantzau, Hans 353
Rasmus Ludvigsson 344
Reagan, Ronald elnök 19
René, II., lotaringiai herceg (1473–1508)
228
Ricciardi család 33
Richárd, III., York, angol király (1483–
1485) 295
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 17
Rimbertini család 33
Roberts, Michael 16–17, 20, 22–24
Rodrigues, Bernardo 288
Rogers, Clifford J. 19
Rudolf, I., Habsburg (1273–1291) 222
Ruprecht, Pfalzi, a rajnai palotagróf fia
199–200
Ryžemberk család 74

S

Salamanca, Gabriel 41
Salm, Niklas Graf zu 171–172
Salviatik 35
Sande, Álvaro de 265
Sándor, Jagelló, litván nagyfejedelem, len-
gyel király (1492/1501–1506) 134–135
Sándor, VI., pápa (1492–1503) 73, 207–208,
347
Sangallo, Antonio da 73
Sangallo, Giuliano da 73
Sanseverino, Gianfrancesco da 214
Sanseverino, Roberto da 206
Scali család 33
Schiner, Matthäus bíboros, Sion püspöke
243
Schwendi, Lazarus von 198
Sebestyén, I., Avis, portugál király (1557–
1578) 293

Seymour, Edward 308, 324
 Sforza, Francesco, milánói herceg (1450–1466) 81
 Sforza, Lodovico (Moro, Lodovico II) 225, 229–230
 Sforza, Massimiliano, milánói herceg (1512–1515) 229–230, 243
 Shakespeare 221, 231
 Slentz, Thomas 338, 348
 Solms, Reinhard de 167
 Somi Józsa 156
 Soranzo, Vetur velencei követ 159
 Spinelly, Thomas 245–246
 Sten Sture 329, 336, 338, 348
 Subrahmanyam, Sanjay 21
 Svante Nilsson 335, 347–349

Sz

Szapolyai György 167
 Szapolyai István 86
 Szapolyai János *ld.* I. János
 Szatmári György püspök 82
 Szelim, I., oszmán szultán (1512–1520) 96
 Szentgyörgyi Péter 156
 Szilágyi Mihály bán 79
 Sztjepán ágyúmeister 131
 Szulejmán, I., oszmán szultán (1520–1566) 9, 87–88, 96, 99, 151, 169, 174, 219, 259

T

Ta'fouft, Yahyā Ou (Bentafut/Ibn Tafut) 288–290
 Talbot, George 311
 Tallet, Frank W. 21
 Tallócy Máté 78
 Tarnowski, Jan 139, 141, 146–147, 168
 Tartaglia, Niccolò 212
 Taurinus István 165
 Thurzó család 36–38
 Thurzó János 38
 Tilly, Charles 22
 Toktamis, az Arany Horda kánja (1380–1395) 127
 Torgils Knutsson 344

Trémouille, Louis de la 225, 230–231, 244
 Trim, Davis J. B. 21
 Trivulzio, Gian Jacopo francia marsall 205, 216, 242–243
 Trolle, Gustav 350, 352
 Tubero, Ludovicus 153
 Turman, Hans 225

U, Ú

Újlaki Lőrinc 82
 Újlaki Miklós 82
 Ulászló, II., Jagelló, cseh és magyar király (1471/1490–1516) 38, 40, 150–151, 153–154, 159
 Ursinus Velius, Kaspar 170

V

Valdemár, IV., dán király 327
 Váradi Péter érsek 81
 Várday István érsek 81
 Vaszilij, II., Rurik, moszkvai nagyfejedelem (1425–1433, 1462?) 120
 Vaszilij, III., Rurik, moszkvai nagyfejedelem (1505–1533) 120, 122, 130
 Vencel, IV., Luxemburgi, német-római és cseh király (1376/1378–1400/1419) 183
 Vencel, Přemysl (Szent), cseh fejedelem (921–935) 151
 Visconti, Valentina 229
 Vitelli, Camillo 207
 Vivaldi, Lorenzo 35
 Vodarszkij, Jaroszlav E. 121
 Volkov, Vlagyimir A. 126

W

Welserek 35–36, 40
 Wermann, Laurentius 351
 Wittelsbachok 179, 194, 199
 Wolsey, Thomas 304, 308

Z

Zamudio, [D. Cristobal de] 264, 267
 Zuecha, Francesco de la 154, 162
 Zwingli, Ulrich 224, 232

Zs

Zsigmond, Luxemburgi, magyar, német
és cseh király, német-római császár
(1387/1411/1419/1433–1437) 78, 149, 157–
159, 167, 173, 177, 183

Zsigmond, I., Jagelló (Öreg), lengyel király,
litván nagyfejedelem (1506–1548)
134–135

Zsigmond Ágost, II., Jagelló, lengyel király,
litván nagyfejedelem (1548–1572) 134–
135

FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ

A

- A Coruña 257, 271
Åbo 329, 331, 343, 346, 349
Adria 149, 173
Afrika 256, 278–279, 284, 289, 292
Agadir (Santa Cruz do Cabo Guer erőd) 291
Agnadello 216
Akershus 349
Akkerman 77, 95
Åland 331, 343, 349
Al-Andalusz *ld.* Andalúzia
Albánia 94
Alcácer Quibir (al-Qaṣr al-Kabīr) 289, 293
Al-Duna 75
Alençon 233, 244
Aleppó 85, 109
Alessandria 206
Alföld 152, 171
Algarve D'Além-Mar (Tengerentúli Algarve) 287, 291–292
Algéria 217
Algír 271
Almarestäket 348, 350–351
Alnwick 321
Alpok 183, 194, 213, 215, 226, 229, 243
Alsó-Ausztria 187
Älvsborg 335, 343, 349, 352
Amászja 109
Amászra 94
Amerika 39, 272
Anatólia 94, 96, 100, 106, 108
Ancrum Moor 324
Andalúzia 249–251, 272
Angers 245
Anglia 10, 31–33, 40, 42, 44, 50, 54–55, 229, 246, 295–300, 302–303, 305–306, 308, 310, 312–315, 317, 320–321, 325, 340
Antwerpen 36, 43, 182–183
Appennini-félsziget 203, 252
Appenzell 222
Aquitánia 307
Aragónia 10, 44, 71, 249–250
Aragóniai Királyság *ld.* Aragónia
Archipelagus *ld.* Dzsezájir-i Bahr-i Szefid
Arezzo 73
Ariotta 230
Arles 240
Armagnac 233
Árva 160
Arzila (Aṣīla) 279, 286, 288–289
Asturias 249
Asztrahány 121
Atlantikum 278
Atlanti-óceán 245, 292
Atlasz hegység 287
Augsburg 40, 61, 182, 191
Ausztria 151, 174, 187
Auxonne 71
Avignon 34
Avlonja 110
Azamor (Azmūr) 282, 286, 288–290
Azincourt 238
Azori-szigetek 292
Azov *ld.* Tana
Azték Birodalom 271

B

Bács 81, 88, 159
 Bajor Hercegség *ld.* Bajorország
 Bajorország 192, 199
 Baleári-szigetek 249
 Balkán 74, 76–77, 83, 87, 94, 98, 101, 106–107, 109, 149, 237
 Baltikum 10
 Bamburgh 321
 Banastarim (India) 286
 Barcelona 15, 257
 Barfleur 315
 Bari 73
 Bars 159
 Bártfa 160
 Bashtovë 77
 Bázél 178, 222, 227
 Beaune 71
 Bécs 42, 168, 192, 259
 Belfast 15–16
 Belgrád *ld.* Nándorfehérvár
 Belmonte 71
 Bergen 329–330
 Bergkvara 349
 Bergslagen 348
 Bern 222–224, 243
 Berry 233
 Berwick 300, 308–309, 316, 321–322
 Beszterce 168
 Bicocca 67, 225, 227–228, 239, 270
 Blekinge 331, 340
 Bochnia 134
 Bodrum 76
 Bohuslän 329
 Bonaguil en Quercy 70
 Borgholm 335, 343, 349–351
 Bosznia 75, 94, 149, 156, 158
 Boszporusz 110
 Boulalouane (Būlāwān) 286, 288–290
 Boulogneaux 70
 Boulogne 296, 301, 304, 306–307, 309, 314
 Bourbon 233
 Brabant 181
 Braga 227
 Brazília 279, 292

Breslau 37
 Brest 245–246
 Bretagne 71, 233–234, 236, 239, 245–246, 296, 308
 Brolio 73
 Bruges 34
 Brunkeberg 329, 352
 Buda 7, 35, 37–38, 40, 42, 88–89, 111, 151–152, 155, 163, 166–167, 169–170
 Bulgária 156
 Burgundi Hercegség *ld.* Burgundia
 Burgundia 9, 24, 34, 52, 62, 64, 70–71, 177–179, 181, 187, 194, 196, 198, 221, 223–227, 231, 233–234, 236, 260, 303–304, 311
 Burgundia-Champagne 239
 Bursza 110
 Butrint 77
 Buzsim (Csáva, Zágráb megye) 80

C

Cádiz 251, 272
 Calahorra 71
 Calais 304, 309–310, 312, 316, 321
 Cambridge 19
 Campomorto 209
 Cartagena de las Indias 272
 Castello Sforzesco 81
 Cebu (Sbū) (folyó) 290
 Ceri 211
 Cerignola 65–66, 211, 215, 269–270
 Ceuta (Sabta) 275–277, 279–280, 282
 Chastelnau-Bretenoux 70
 Chios 76
 Ciprus 77, 149, 206
 Civita Castellana 73–74
 Civitavecchia 72–73
 Coca 71
 Coimbra 277
 Col Argentièrre (hágó) 243
 Como 206
 Crécy 238
 Cremona 206

Cs

Csaldirán 96, 113–114
 Csaul (Chaul) 286
 Cseh Korona *ld.* Csehország
 Csehország 10, 15, 26, 74, 128, 149, 151, 154–155, 174, 182, 189

D

Dalmácia 95, 158, 173
 Dánia 31, 221, 327–328, 330, 333, 335–337, 348, 350, 352, 354
 Danzig 37, 182, 353
 Dardanellák 75
 Dauphiné-Provence 239
 Deal 75, 304
 Devon 316
 Dieppe 246
 Dijárbekir 110
 Dijon 70–71, 231
 Dinan 71
 Diósgyőr 84–86
 Diu 286
 Djurgårdsbron 350
 Dnyeper 131
 Dnyeszter 77
 Dnyeszterfehérvár (Moncastro, Akker-man) 77, 79
 Dover 309, 316
 Dráva 173
 Duero (folyó) 250
 Duna 26–27, 75–76, 79, 82, 112, 116, 164, 167, 173
 Duquela 288, 291
 Durrës 94
 Dzsandar Fejedelemség 94
 Dzsezájir-i Bahr-i Szefid 116, 249

E, É

Edirne 110
 Égei-tenger 94, 100, 116
 Eger 86, 89
 Egyiptom 96, 98, 106, 108
 Eider (folyó) 348
 El Real de Manzanares 71
 Elba 179, 348

Elő-Ausztria 187
 Emilia-Romagna (tartomány) 187
 Enez 94
 Eperjes 160
 Erdély 154, 160
 Erdőd (Szatmár megye) 84, 87
 Érsekújvár 89
 Esk (folyó) 316
 Essex 316
 Észak-Afrika 256, 284
 Északi-tenger 292
 Esztergom 89
 Eu 246
 Euboa *ld.* Negroponte
 Extremadura 249, 257

F

Færøylene 329
 Falsterbo 333, 338
 Famagusta 77, 241
 Fekete-tenger 10, 94–95
 Felső-Ausztria 187
 Felvidék 152, 170
 Ferrara 215
 Fez 286, 288–289
 Fezi Királyság 286, 288
 Finland 331, 345–347, 352
 Firenze 33, 36, 178
 Firenzeni Köztársaság *ld.* Firenze
 Fiume 215
 Flandria 180–181, 253, 306–307, 315
 Flodden 300, 305, 307, 312, 316, 322–325
 Forlì 72
 Fornovo di Taro/Fornovó 65, 213–214
 Fossombrone 72
 Fougères 71, 359
 Földközi-tenger 10, 217, 245, 271, 275
 Franche-Comté 250
 Francia Királyság *ld.* Franciaország
 Franciaország 9, 11, 26, 31–33, 40, 42–45, 62, 70, 120, 135, 180, 182, 198–199, 201, 214–215, 219, 227, 229, 233–235, 237, 241, 246, 249–250, 266, 277–278, 300, 307–309, 313–315, 321, 324–325
 Frankföld 179

Frankfurt am Main 37
Fribourg 222, 227, 243, 245
Fyn 330, 338, 353

G

Galambóc 75, 78
Galícia 249, 257, 267, 271
Garigliano 210, 215
Genf 222
Genova 36, 44, 76, 94, 178, 203–206, 210, 218, 240–241, 243, 246–247, 257–258
Genovai Köztársaság *ld.* Genova
Gent 61, 182, 284
Ghána 280
Gibraltári-szoros 249, 277, 292
Gijón 257
Glarus, 222, 224
Gorícia 215
Gotland 329, 331
Göta (folyó) 331, 343
Granada 71, 249–251, 258–259, 277
Grandson 64, 225, 227
Greenwich 307
Grønland 329
Guinegatte 238, 310
Guínes 309
Guyenne 239

Gy

Győr 89
Gyula 89

H

Habsburg Birodalom 99, 255–256
Haddington 304
Haddon Rig 323
Hága 15
Halics 149
Hällaskogen 328
Halmstad 350
Ham 70–71, 358
Hames 309
Haram 75
Härjedalen 329, 331
Havala *ld.* Zsarnó

Havasalföld 95, 165
Hebridák 319, 329–330
Hemmingstedt 348
Hercegovina 94
Hernád völgye 84
Hidzsáz 96
Hispánia 256
Hjälmarén (folyó) 343
Hjaltland (Shetland) 329
Holland (tartomány) 17, 23, 252
Holland Köztársaság 252
Holstein 178, 348
Honfleur 246, 315
Horvátország 95, 158
Houndsditch 306
Hötting 197

I, Í

Ibériai-félsziget 26, 36, 256–258, 261, 284
Imola 72
India 16, 54, 279–280, 284–288
Indiai Állam (Estado da Índia) 276, 292
Indiai-óceán 278, 285
Inka Birodalom 271
Innsbruck 62, 197
Irán 95–96
Írország 16, 305
Island 329
Iszfendijár 94
Isztambul *ld.* Konstantinápoly
Itália 10, 26, 34, 43, 61, 66–67, 71–74, 128, 177–178, 182, 191, 193–196, 198, 203–205, 208–215, 218, 229, 237, 240–243, 246, 250, 278
Ivangorod 345, 347

J

Jajca 78, 80, 165, 169
Jämtland 329, 331
Japán 21, 279
Jaroszlav 120
Jedikule 75
Jönköping 350
Jylland 330, 338, 353

K

Kaffa 94
 Kairó 110
 Kálikut (Kózsíkóde) 286
 Kalmar 329, 336, 340, 343, 349–350, 352
 Kalmarsund 343
 Kalundborg 340
 Kanári-szigetek 249, 272
 Kanizsa 89
 Karamán 94, 114
 Karib-térség 249, 271
 Karintia 178
 Károlyváros 89
 Kárpát-medence 149
 Kárpátok 160
 Kastelholm 352
 Kasztília 43–44, 71, 249–253, 255, 257, 261, 263, 276–277, 282
 Katalónia 250
 Kazany 121
 Kefalónia 268
 Kelet-Afrika 279
 Kelet-Európa 27
 Keletrómai Birodalom 93
 Kent 306, 316
 Kijev 119
 Kijevi Rusz 119, 126
 Kilia 95
 Kilidülbahr 75
 Kína 21
 Kisnána 79
 Kitzbühel 199
 Komárom 89
 Konstantinápoly 74, 93, 102, 110, 113
 Koppenhága 349, 338
 Korea 21
 Korfu 218
 Koron 94
 Korzika 203
 Köln 182
 Kölpény 80
 Közel-Kelet 96, 98
 Közép-Európa 25–26, 30, 74, 81, 113, 151, 165–166, 173, 262
 Közép-Itália 73

Krajna 187
 Krakkó 37, 84
 Krím 94–95
 Krími Kánság 126
 Krója 94
 Kufstein 196, 199

L

La Goletta (Ḥalq el-Wād) 293
 La Manche-csatorna 75, 245, 295, 308, 315–316
 La Mota 71
 Languedoc 239
 Larache (al-‘Arā’iṣ) 289
 Leiria 277
 Leith (Edinburgh) 308, 324
 Lengyel Királyság *ld.* Lengyelország
 Lengyel–Litván Államszövetség 10, 32, 133, 136, 139, 141
 Lengyelország 15, 26, 84, 133, 135, 170–171, 254
 León 249, 263
 Leszbosz 94, 246
 Libanon 96
 Lille Bælt 330
 Lindau 186
 Linlithgow 319
 Lipcse 37, 42, 61–63, 182, 192, 336
 Lisszabon 277, 290
 Litván Nagyfejedelemség 119, 133
 Litvánia 125–127
 Locarno 229
 Lodi 206, 243–244
 Lolland 338
 Lombardia 226, 228–229, 231, 250
 London 34, 306
 Lotaringia 178
 Lublin 125
 Lucca 33, 178, 218
 Lugano 229
 Luzern 222
 Lübeck 182, 332, 334, 341, 350–353
 Lüttich 41
 Lyon 34–36, 43, 45, 240

M

Madeira 292
 Madrid 268, 277
 Magreb 286, 290, 293
 Magyar Királyság *ld.* Magyarország
 Magyarország 9–11, 26, 31, 33–34, 37, 39, 43, 45, 76, 78, 84, 87–89, 95, 99, 106, 149–151, 153, 158, 161–162, 164, 166–168, 171, 173–174, 219, 250, 265, 243
 Majna 179
 Mälaren (folyó) 343, 348
 Malmö 353
 Málta 203
 Mameluk Szultánátus (Birodalom) 85
 Mamora (Mehdiya) 290–291
 Man 329–330
 Mantova 215
 Marignano (Melegnano) 198, 223, 225, 239, 243, 251
 Marokkó 286
 Marrákes 287–288, 290
 Marseille 246–247
 Medina 96
 Medina del Campo 256
 Mediterráneum 10, 25, 182, 246–247, 292
 Mekka 96
 Melilla 249
 Melrose 319
 Methoni (Modon) 77, 94
 Mexikó 271
 Mexikói Alkirályság 249
 Milánó 66, 178, 191, 203–207, 210, 213, 218–219, 223, 227, 229–230, 236, 242–244, 250, 252, 255–258
 Milánói Hercegség *ld.* Milánó
 Mincio (folyó) 208
 Modena 178
 Modon *ld.* Methoni
 Mohács 7, 9, 42–43, 162
 Moldva 95, 137
 Moldvai vajdaság *ld.* Moldva
 Mondavio 72
 Mont Cenis-hágó 226
 Morat/Murten 227
 Morava (folyó) 116

Morgarten 221
 Morlaix 246
 Morvaország 150, 155, 167
 Moszkóvia *ld.* Oroszország
 Moszkva 119–123, 125–129
 Moszkvai Fejedelemség 10, 31, 119–121, 126–128, 133, 137, 141–142
 Mön 338
 Muhi 170–171
 Musselburgh 316

N

Nagyvárad 89
 Nakskov 340
 Nancy 221, 226–227
 Nándorfehérvár (Belgrád) 75, 78–80, 87–88, 95, 109–110
 Nantes 71
 Nápoly 65, 94, 203–206, 209, 213, 215, 218–219, 236, 239, 241–242, 246, 249, 252–253, 255–259, 264, 271
 Nápolyi Alkirályság, Nápolyi Királyság *ld.* Nápoly
 Narva 345
 Navarra 249–250, 260
 Neamt 78
 Negroponte 94
 Németalföld 20, 24, 43, 50, 178, 180–183, 187, 191, 246, 250, 252, 255, 258, 307, 313, 315, 353
 Német-római Birodalom (Német-római Császárság) 17, 44, 151, 175, 200, 215, 222, 229, 234, 239, 259
 Nettuno 73
 Neuchâtel 222
 Nidaros 329
 Nógrád 159
 Nombre de Dios 272
 Nordkalotten 339
 Normandia 239, 246, 308
 Norvégia 31, 327–328, 335, 353
 Novara 206, 221, 225, 230–231, 239, 242, 244
 Novgorod 120, 123, 129, 345
 Novobrdó 110

Nöteborg 343
 Nürnberg 42
 Nürnberg 42, 61–62, 182, 192, 336
 Nyköping 343
 Nyland 345

Ny

Nyitra 84, 160
 Nyugat-Európa 19, 26–27, 54, 151, 251, 284

O, Ó

Óbuda 152
 Oka (folyó) 127
 Ó-Kasztília 250
 Oleggio 226
 Olofsborg 343–345, 349
 Orán 249
 Øresund 330
 Orknøyene 329
 Orléans 233
 Oroszország 121–122, 128–129, 344, 354
 Orsa (Orsza) 123, 131–132
 Oslo 329–330
 Ostia 72–73
 Oszmán Birodalom 10, 25, 27, 31–32, 42, 44, 74, 76, 95, 116, 126, 166, 170, 173–174, 185, 205, 276
 Osztrák Főhercegség 187
 Otranto 72, 94
 Oum Er-Rbia (Rio Morbeia) 289
 Örebro 343
 Öresten 335, 349
 Österland 331

P

Padova 199
 Palesztina 96
 Pamplona 249
 Pápai Állam 203, 205, 208, 218
 Párizs 313–314, 317
 Párma 65, 178, 206, 211, 213
 Pávia 66–67, 206, 210, 218, 227, 242, 258
 Pécs 82, 88, 297
 Peloponnészoszi-félsziget 77
 Péra 94

Perm 120
 Peru 271
 Perui Alkirályság 249
 Pesaro 72
 Pest 152
 Phokaia 94
 Pikárdia 239
 Pinkie Cleugh 316, 324
 Pireneusi-félsziget 272
 Pireneusok 249, 257, 268
 Pisa 67, 178
 Pisino 215
 Poggio Imperiale 73
 Poitiers 238
 Pomeránia 328
 Pordenone 215
 Portó 277
 Portugál Királyság *ld.* Portugália
 Portugália 32, 249–250, 272, 275–286, 288, 292–293
 Pó-síkság 215
 Postumia 215
 Prága 149, 182
 Preveza 271
 Provence 234, 239
 Pszkov 120, 129

R

Rábi 74
 Raguza 76, 79
 Rajna 179
 Ráma 75, 79
 Raseborg 343
 Rattenstein 199
 Ravenna 66, 71, 229
 Regensburg 199
 Rjazany 120
 Rocroi 267
 Rodosz 76, 79, 87–88, 111
 Róma 149, 157, 190–191, 205, 218, 222, 228, 232, 347
 Római Birodalom 175, 186
 Rosztov 120
 Rousillon 71
 Roxburgh 321

Rudnik 110
 Rumeli Hiszári 74–75
 Rumélia 98, 106, 108
 Russzija/Rosszija *ld.* Oroszország

S

Safim (Safi) 279, 288, 289
 Saimen (tó) 344
 Saint-Fargeau 70
 Sajó (folyó) 170
 Salé (Salā) 289–290
 Salses 71
 San Leo 72
 Sandgate 75
 Sankt Jakob an der Birs 227
 Sankt-Gallen 222
 Sansepolcro 73
 Santa Cruz do Cabo Guer 291
 Santander 257
 São Jorge da Mina (El Mina) 280
 Sáros 160
 Sarzana 72
 Sarzanello 72, 74
 Sassocorvaro 72
 Savoiai Hercegség *ld.* Savoya
 Savolax 344
 Savoya (Savoia) 178, 203, 205, 215, 219, 257
 Schaffhausen 178, 222
 Schaffhausen 222
 Schleswig 178
 Schwyz 222
 Sedan 70
 Senigallia 72
 Sevilla 251, 272
 Siena 33, 73, 178, 218
 Sigtuna 348
 Siklós 83, 88
 Simancas 71
 Simplon-hágó 226
 Sion 243
 Sjælland 330, 338, 353
 Skåne 330–331, 340
 Skócia 298, 308, 319, 323–325
 Skodra 94
 Sluys 315

Småland 340, 352
 Solent-szoros 316
 Solothurn 222, 243
 Solway Moss 323
 Somme 313
 Sopron 160
 Södermalm 351
 Spanyol Birodalom, Spanyol Királyság,
   Spanyol Monarchia *ld.* Spanyolország
 Spanyolország 31, 33, 42–43, 45, 71, 155,
   179–180, 186, 215, 249–257, 263, 266,
   272, 276, 278, 307
 Spárta 222
 Stájerország 49, 62, 187
 Stäkeholm 343, 350
 Stegeborg 343, 352
 Stockholm 329, 331, 335–336, 338, 341–
   343, 345–353
 Stoke 295
 Store Bælt 330
 Suceava (Szőcsvásár) 78
 Suderøylene *ld.* Hebridák
 Svábföld 179, 188
 Svájc 7, 181–182, 189, 198, 222, 231, 257
 Svédország 31, 125, 327–337, 340–345,
   347–349, 351
 Švihov 74

Sz

Szabács 80, 95
 Szabolcs 95
 Szajna 315
 Szalánkemén 88
 Szárd Királyság 203
 Szardínia 218, 249
 Szardíniai Királyság *ld.* Szardínia
 Szász Hercegség 186
 Szászvár 79
 Szatmár 89
 Száva 80, 116, 164, 169, 173
 Szeged 83, 88
 Székesfehérvár 89
 Szendrő 76, 78
 Szent Bernát-hágó 226
 Szent Gotthárd-hágó 226

Szent Vince-fok 272
 Szentlászlóvár 78
 Szepes 160
 Szerbia 94, 156
 Szerémség 82, 169
 Szicília 54, 203, 218, 252, 255–257, 271
 Szicíliai Alkirályság, Szicíliai Királyság
   ld. Szicília
 Szigetvár 89
 Szigetvilág *ld.* Dzsezájr-i Bahr-i Szefid
 Szilézia 150
 Szíria 85, 96, 98, 106
 Szmolenszk 120, 123, 129, 131
 Szófia 109
 Szolnok 89
 Szreberniki bánság 95, 153
 Szrebrenek/Szrebrebnik 78, 80

T

Tábor (Varasd megye) 82
 Tajó 250
 Tallemont 244
 Tana 94
 Tanger 279, 281, 289
 Tapolca 79
 Tavastehus 343
 Távol-Kelet 53, 276
 Tebriz 114
 Temesvár 80
 Temze 307
 Théroutanne 237, 311
 Thesszaloniki 75
 Tiohäräd 340
 Tirol 37, 187, 189
 Tisza 172
 Tokaj 172
 Tolna 155, 160
 Tortona 206
 Toulon 246
 Tournai 304, 309, 312
 Trákia 94
 Trapezunti Császárság 94
 Treco 230
 Trencsén 86, 160, 170
 Trieszt 215

Tripoli 217
 Trøndelag 329
 Tuna 352
 Tunisz 217, 258, 271, 293
 Túróc 160
 Tver 120, 128
 Tweed (folyó) 321

U, Ú

Udbina 162
 Ugra (folyó) 127
 Új-Kasztília 249–250
 Újlak 82
 Ulm 42
 Unterwalden 222
 Uppsala 335, 338, 346, 348, 352
 Urbino 73
 Uri 222, 225

V

Valencia 249–250
 Valtellina-völgy 257
 Vånå (folyó) 343
 Varberg 349
 Varend 340
 Várpalota 79, 82, 84
 Västerås 343
 Västervik 350
 Vatikivi 345
 Velence 10, 32, 34–36, 43, 54, 71, 76–77, 94,
   116, 152, 154–156, 159, 161, 163–167, 173,
   178, 187, 189, 193, 196, 203–219, 229–
   230, 235, 242–244, 246, 303
 Velencei Köztársaság *ld.* Velence
 Vélez de la Gómera 249
 Veneto 215–216
 Veracruz 272
 Verona 243
 Vestland 329
 Viborg 336, 343–347, 349, 353
 Vicenza 191
 Visborg 335–336
 Vizcayai-öböl 271
 Vjatka 120
 Volterra 72–73

W

Wales 296, 298, 300

Wallis 222

Walmer 75

Wenzenbach 199

Wenzenberg 199

Wight szigete 316

Y

York 299

Z

Zemplén 166

Zimony 80

Zólyom 38, 160

Zöld-foki-szigetek 292

Zug 222

Zürich 222–223

Zs

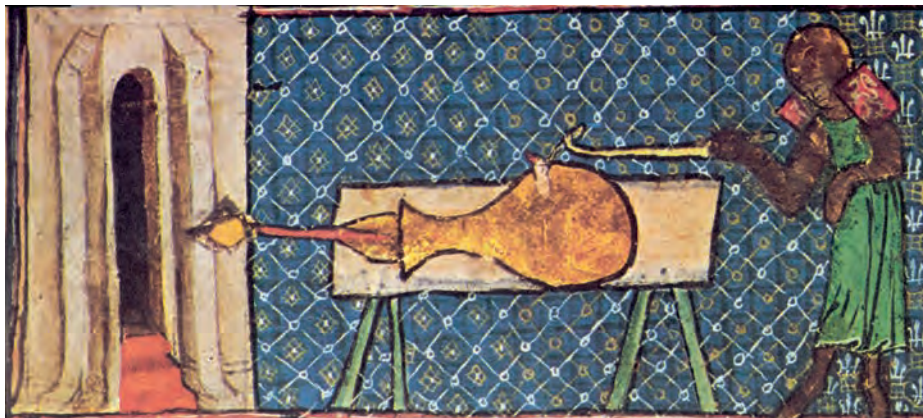
Zsarnó (Havala) 75

KÉPMELLÉKLET

DOMOKOS GYÖRGY:
A TŰZFEGYVEREK FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG
CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

1. KÉP. A LEGKORÁBBI ISMERT EURÓPAI ÁGYÚÁBRÁZOLÁS, 1326

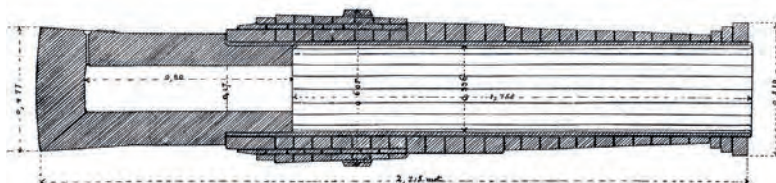
2. KÉP. A LOSHULTI „ÁGYÚ”, FELTEHETŐEN A LEGKORÁBBI, A 14. SZÁZAD KÖZEPÉRE DATÁLT,
MÁIG FENNMARADT TŰZFEGYVER, AMELYET A DÉL-SVÉDORSZÁGI LOSHULTNÁL TALÁLTAK.
BRONZBÓL ÖNTÖTTÉK, ŰRMÉRETE 31 MM

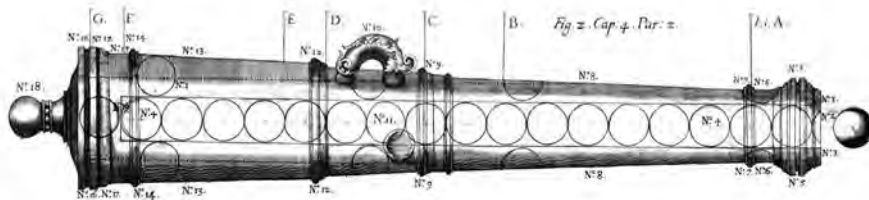
3. KÉP. A TANNENBERGI „ÁGYÚ” (HANDBÜCHSE, HANDGONNE),
AMELYET A DÉL-HESSENI TANNENBERG VÁRÁNAK CISZTERNÁJÁBAN TALÁLTAK 1849-BEN.
HOSSZA 32 CM, ŰRMÉRETE 15,16 MM, SÚLYA 1235 G

4. KÉP. A STÁJERORSZÁGBAN KÉSZÜLT „PUMHART VON STEYR”,
KALIBERÉT TEKINTVE A LEGNAGYOBB ISMERT KOVÁCSOLTVAS BOMBARDA.
HOSSZA TÖBB MINT 2,5 M, A KÓNUSZOS CSŐFURAT ÁTMÉRŐJE 76–88 CM

5. KÉP. A „DULLE GRIET” (ŐRÜLT GRÉTA), NAGY KALIBERŰ KOVÁCSOLTVAS ÁGYÚ,
AMELYET GENT VÁROSÁBAN KÉSZÍTETTEK A 15. SZÁZADBAN. NEVÉT A FLAMAND FOLKLÓR
EGYIK ALAKJÁRÓL KAPTA

6. KÉP. EGY 16. SZÁZADI BRONZ OSTROMÁGYÚ KERESZTMETSZETI RAJZA.
MEGMUTATJA, HOGYAN MÉRETEZTÉK A LÖVEGEKET A GOLYÓ ÁTMÉRŐJE ALAPJÁN

7. KÉP. A BURGUNDI ÁGYÚTALP

8. KÉP. A „SCHÖNE TREIBERIN”, EGY SZÁSZ MEZEI ÁGYÚ (FELDSCHLANGE) 1521-BŐL.
HATFONTOS GOLYÓT LŐTT, ŰRMÉRETE 90 MM. MEGFIGYELHETŐ A CSŐ KÖZEPÉN, A RÖGZÍTÉST
BIZTOSÍTÓ FÉLÍVES VASLEMEZ ALATT ELHELYEZKEDŐ CSŐCSAP

9. KÉP. A BÖRÖCK VAGY ÁGYÚTALIGA (KÖZÉPEN) I. MIKSA NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁR ZEUGBUCHJÁNAK EGYIK ILLUSZTRÁCIÓJÁN

10. KÉP. A „KÉZI ÁGYÚ” -VAL (STANGENBÜCHSE)
VILLÁRA TÁMASZTVA TÜZELTEK

11. KÉP. SZAKÁLLAS (HAKENBÜCHSE). KOVÁCSOLTVAS „KÉZI ÁGYÚ”, A CSŐSZÁJ FELÉ
TÁGULÓ FURATTAL. A GYÚLYUK A CSŐ TETEJÉN TALÁLHATÓ.
A CSŐ HOSSZA 22,5 CM, A FEGYVER TELJES HOSSZA 83 CM, ŪRMÉRETE 3 CM

12. KÉP. KÉZI LŐFEGYVEREK (HANDBÜCHSE, HANDGONNE) BERNBŐL, 1390 KÖRÜL (FELÜL),
ILLETVE ITÁLIABÓL, 1450 KÖRÜL (ALUL)

13. KÉP. SVÁJCI GYALOGOS KÉZI LŐFEGYVERBŐL TÜZEL, A LŐPOROS ZACSKÓ ÉS A TÖLTŐVESSŐ A LÁBÁNÁL HEVER. 14. SZÁZAD VÉGI ÁLLAPOTOT MUTATÓ ÁBRÁZOLÁS

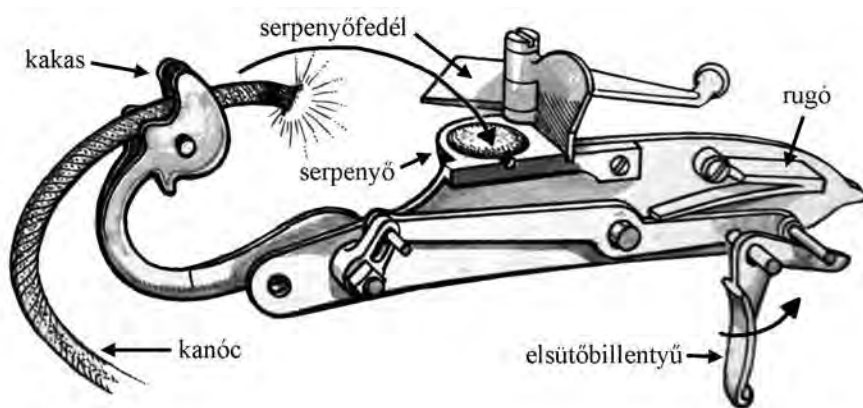

14. KÉP. A KANÓCOS LAKAT
EGYIK NAGYON KORAI ÁBRÁZOLÁSA
JOHANNES HARTLIEB
KRIEGSBUCHJÁBÓL, 1411

15. KÉP. KORAI NÉMET MUSKÉTA A KANÓCOS LAKAT EGY KORAI FORMÁJÁVAL (SERPENTINSCHLOSS)

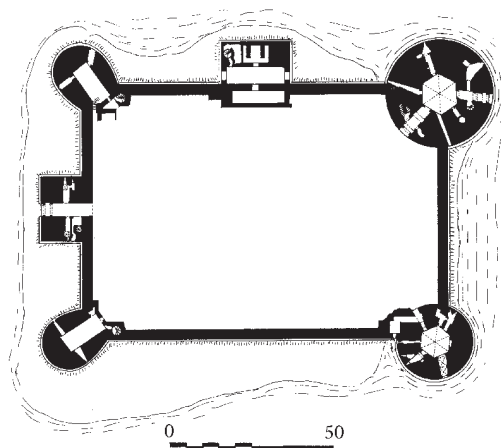

16. KÉP. A KANÓCOS LAKAT

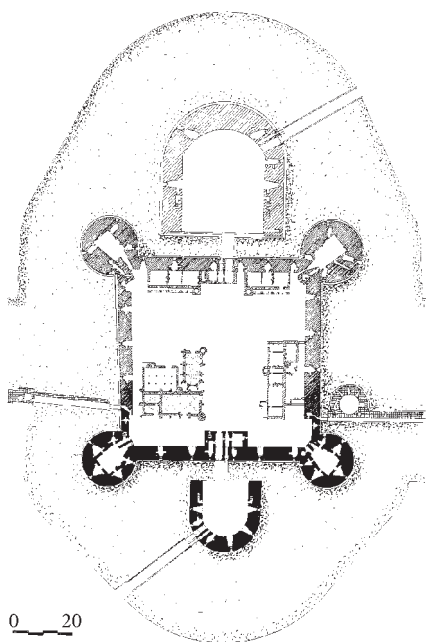

17. KÉP. *LANDSKNECHTEK* ÁLTAL HASZNÁLT KANÓCOS ARKEBÚZ NÜRNBERGBŐL

BUZÁS GERGELY:
A KÉSŐ KÖZÉPKORI EURÓPAI ERŐDÉPÍTÉSZET ÉS MAGYARORSZÁG
(1450–1526) CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

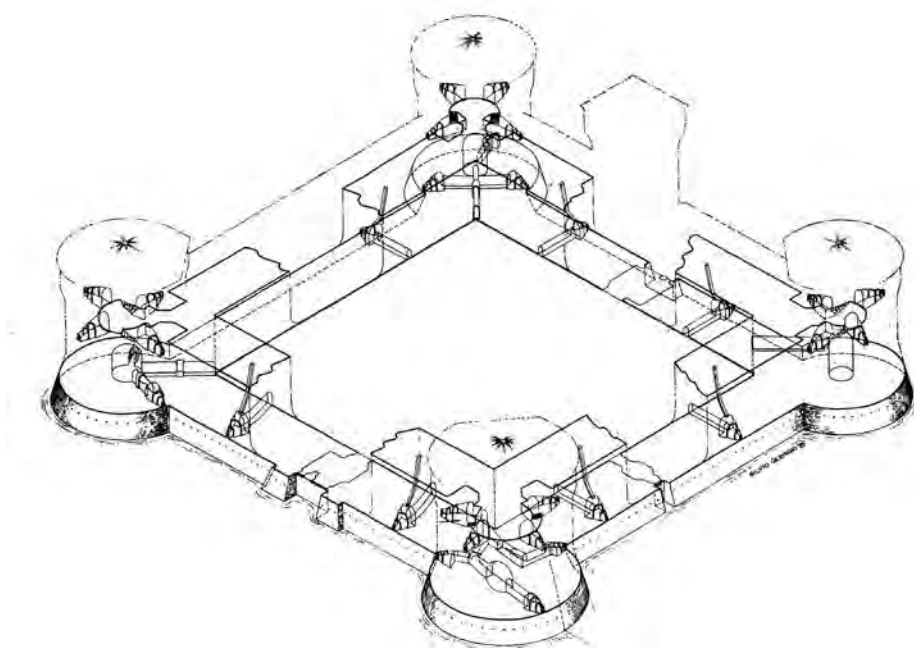
1. KÉP. HAM VÁRÁNAK ALAPRAJZA

2. KÉP. A DIJONI CITADELLA
ALAPRAJZA

3. KÉP. ÁGYÚTORONY FOUGERES
VÁRÁBAN

4. KÉP. RAVENNA BELSŐ VÁRÁNAK LŐRÉSZRENDSZERE

5. KÉP. SENIGALLIA VÁRA

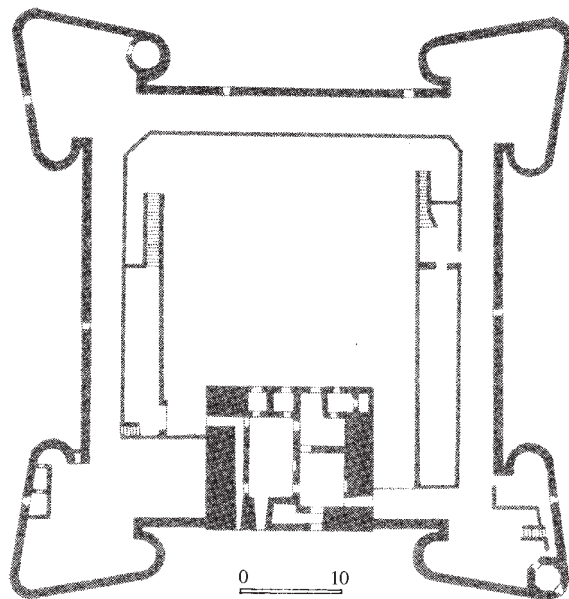
6. KÉP. OSTIA VÁRA

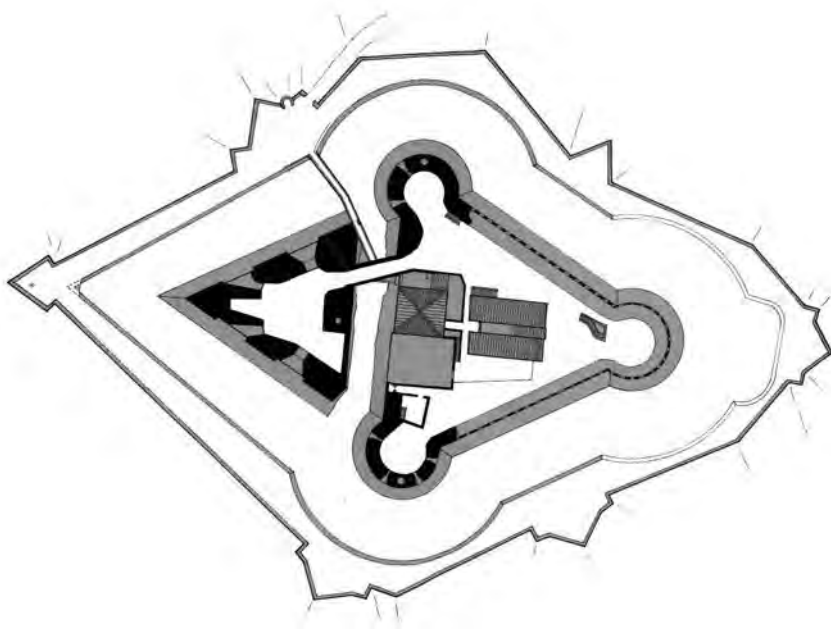
7. KÉP. A RÓMAI ANGYALVÁR SAROKBÁSTYÁJA

8. KÉP. BROLIO VÁRA

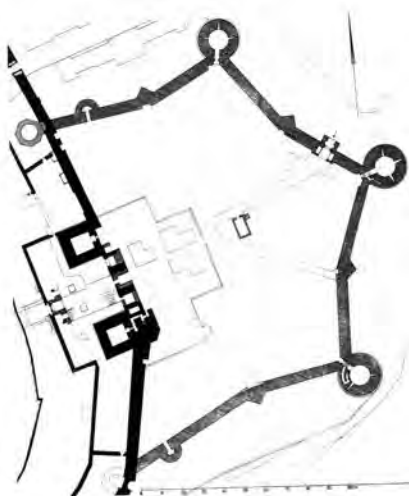

9. KÉP. NETTUNO VÁRÁNAK ALAPRAJZA

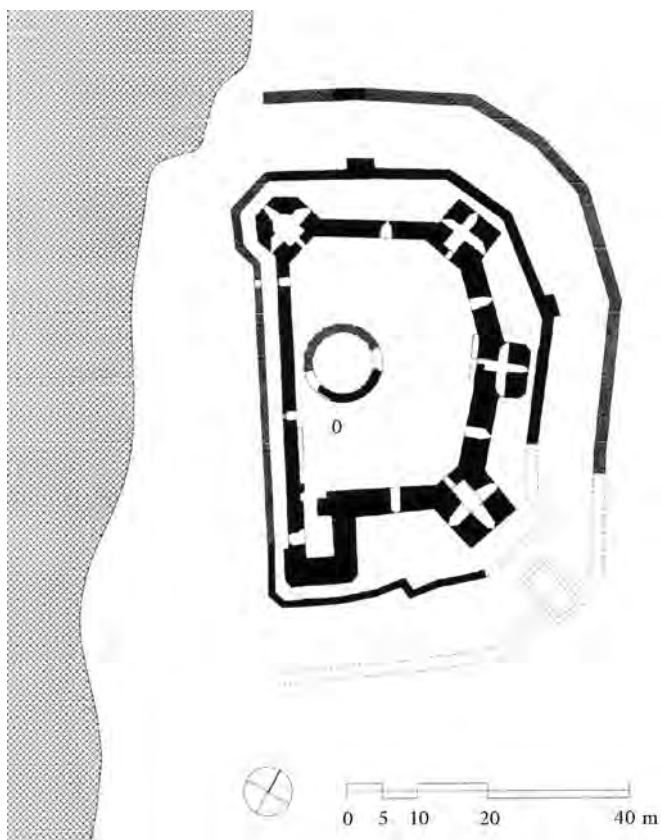

10. KÉP. SARZANELLO VÁRÁNAK ALAPRAJZA

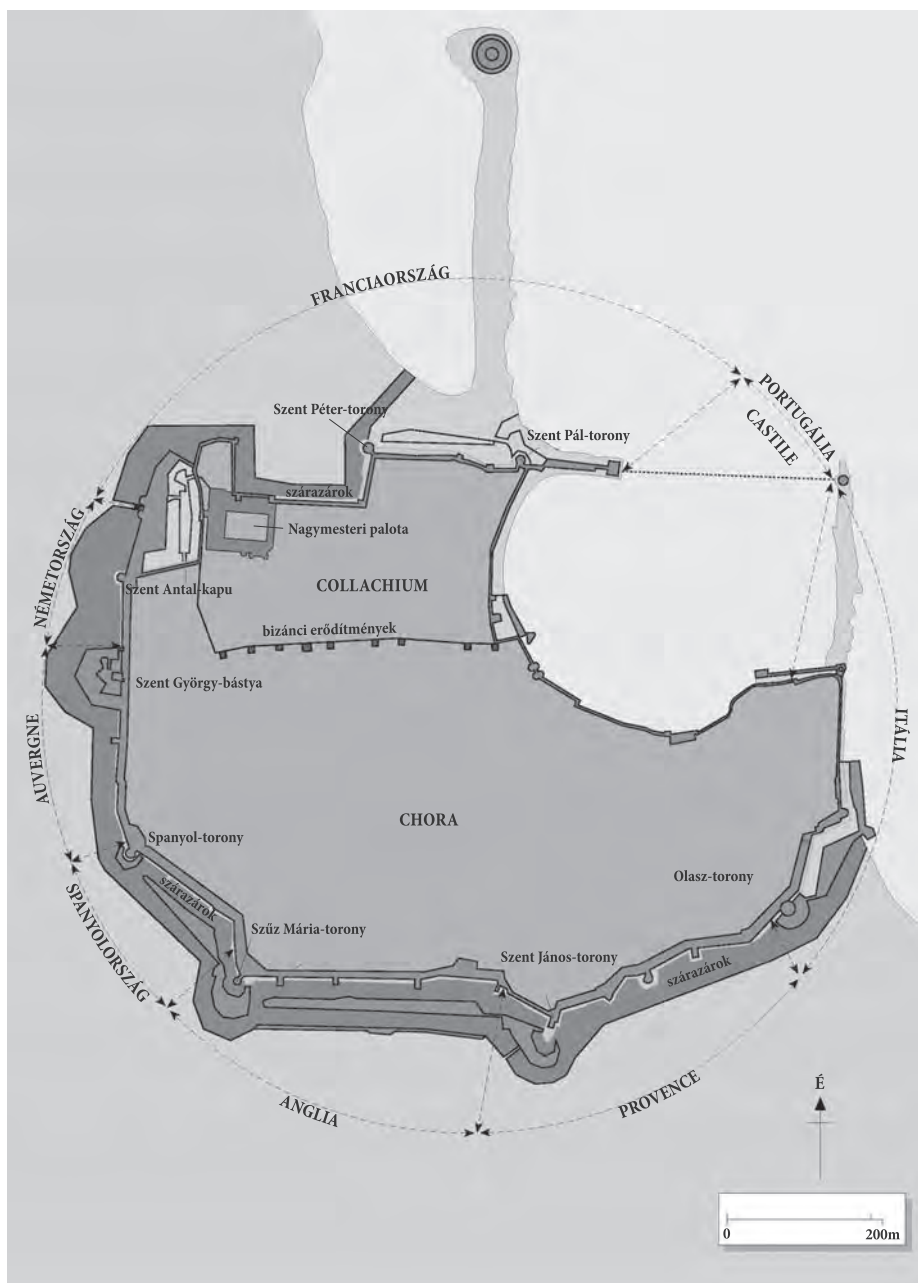

11. KÉP. ISZTAMBUL, A YEDIKULE ALAPRAJZA

12. KÉP. RÁMA VÁRÁNAK ALAPRAJZA

13. KÉP. RODOSZ ERŐDÍTÉSEI 1522-BEN, ALAPRAJZ

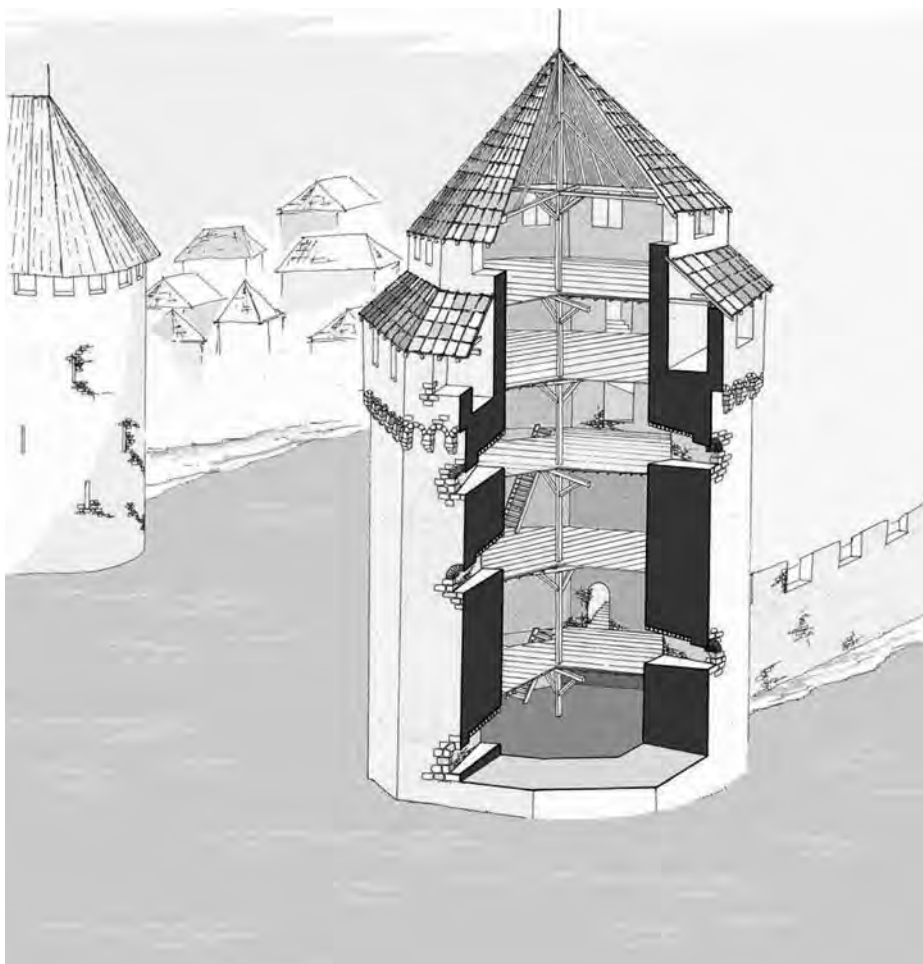
14. KÉP. RAGUZA VÁROSERŐDÍTÉSEINEK ALAPRAJZA

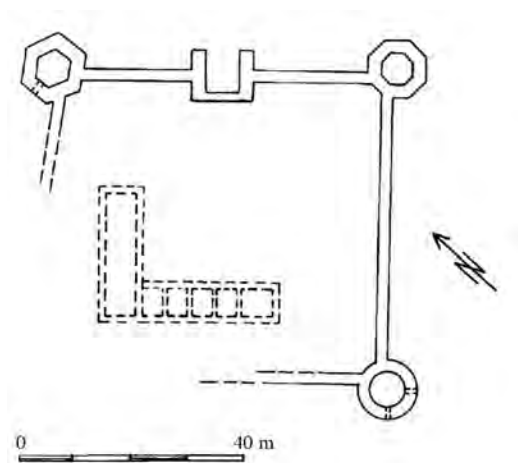
15. KÉP. DNYESZTERFEHÉRVÁR ERŐDÍTÉSEINEK ALAPRAJZA

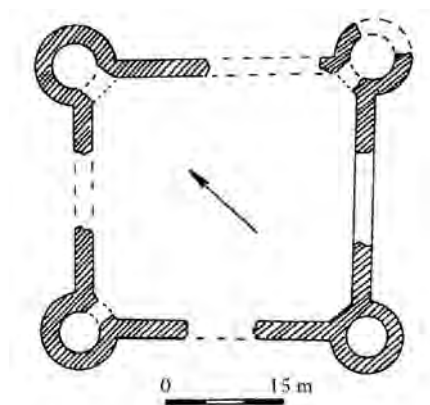
16. KÉP. NÁNDORFEHÉRVÁR ERŐDÍTÉSEI 1521-BEN, ALAPRAJZ

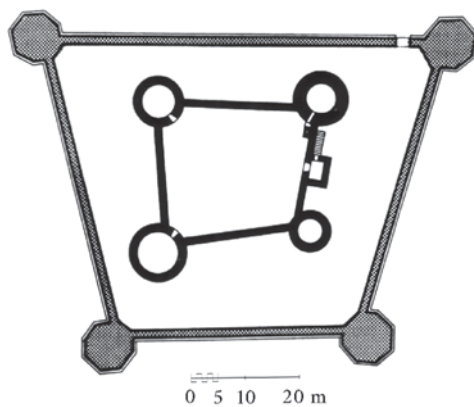
17. KÉP. NÁNDORFEHÉRVÁR KIKÖTŐT VÉDŐ ÁGYÚTORNYA, REKONSTRUKCIÓ

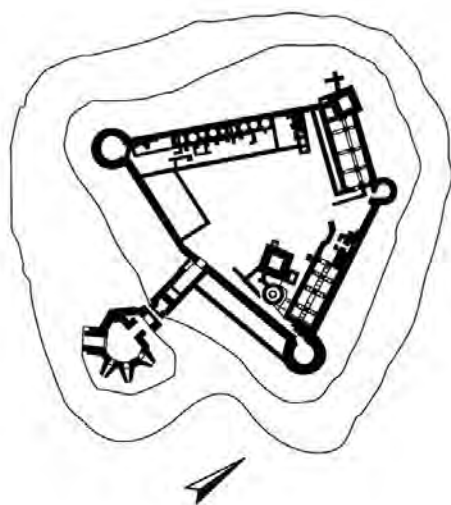
18. KÉP. KÖLPÉNY VÁRÁNAK ALAPRAJZA

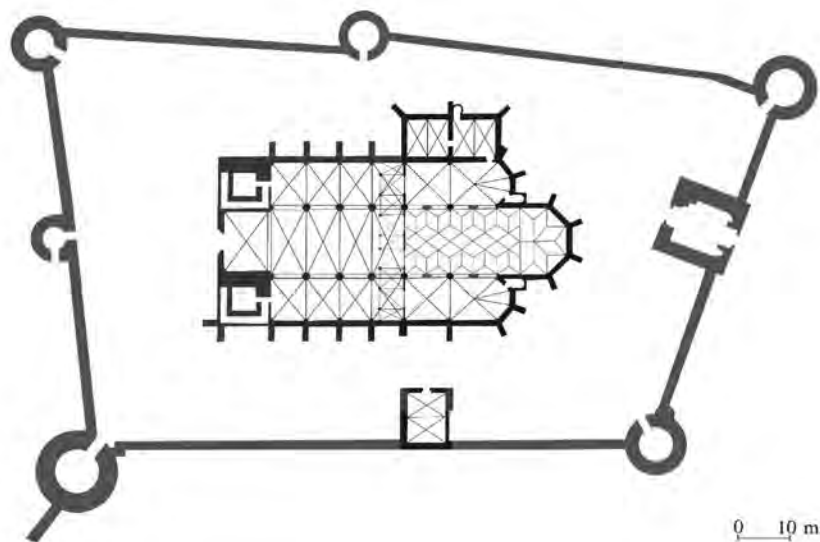
19. KÉP. ZIMONY VÁRÁNAK ALAPRAJZA

20. KÉP. BUZSIM VÁRÁNAK ALAPRAJZA

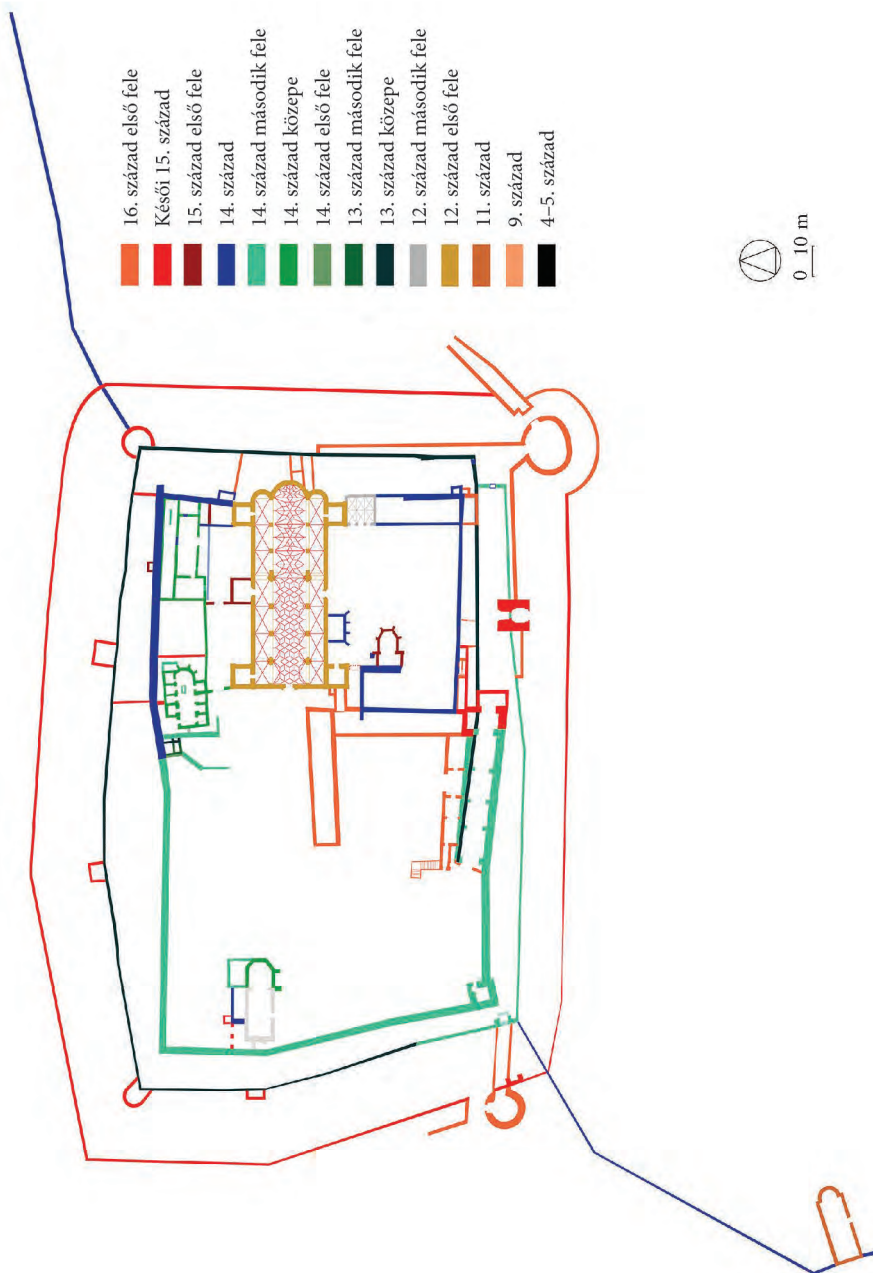

21. KÉP. BÁCS VÁRÁNAK ALAPRAJZA

22. KÉP. ZÁGRÁB VÁRÁNAK ALAPRAJZA A 15. SZÁZAD VÉGÉN

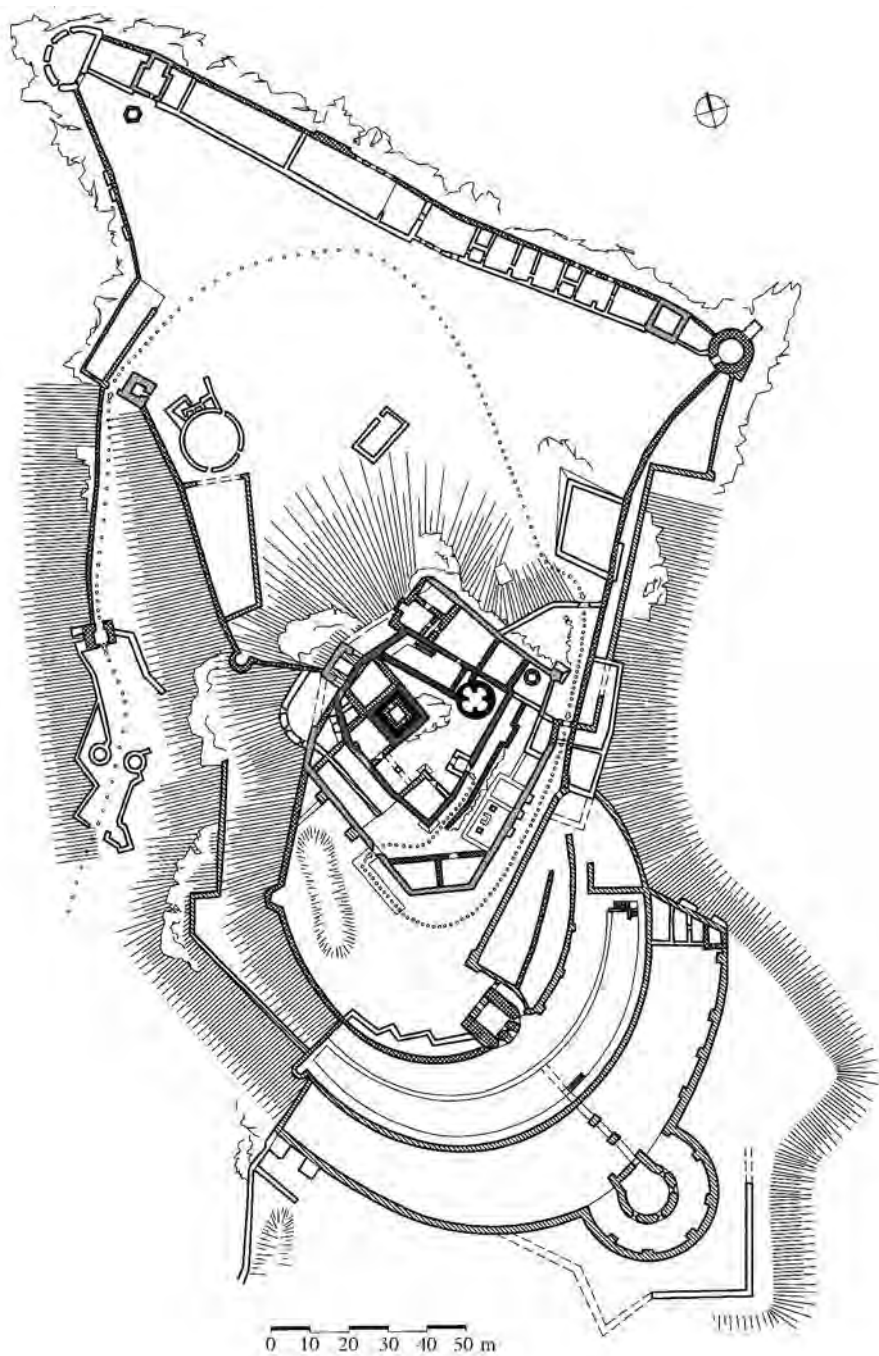
23. KÉP. PÉCS VÁRÁNAK ALAPRAJZA A 16. SZÁZAD ELEJÉN

24. KÉP. SIKLÓS VÁRÁNAK BARBAKÁNJA

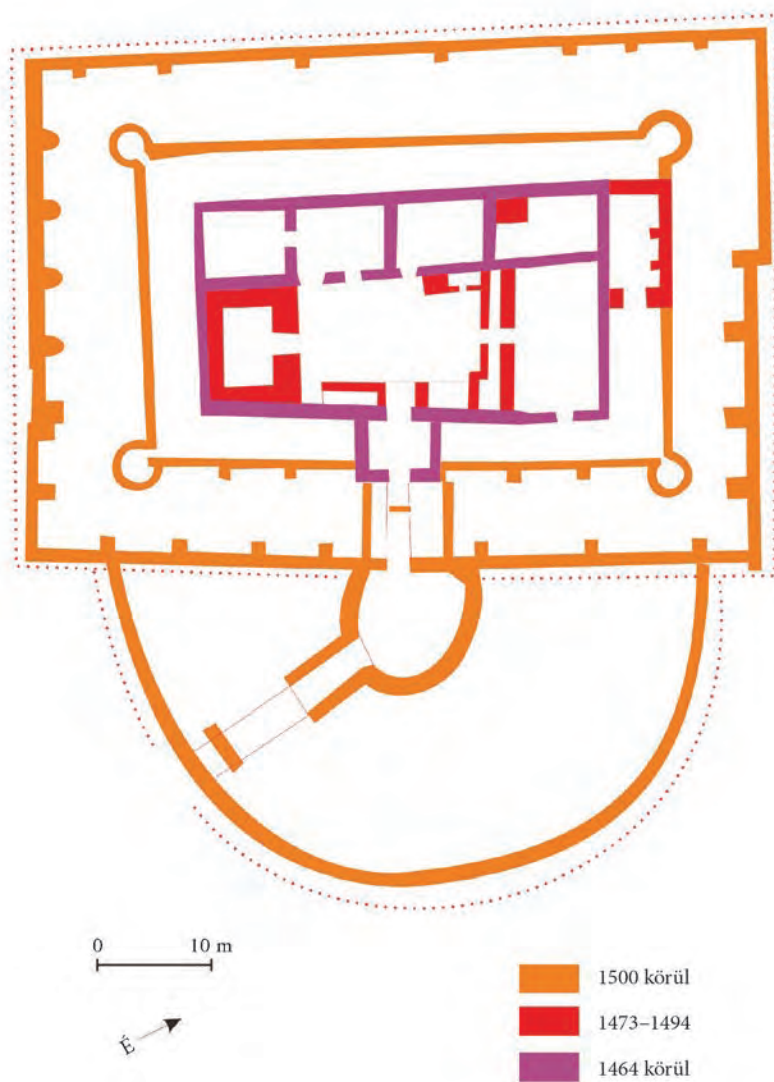
25. KÉP. DIÓSGYŐR VÁRÁNAK ALAPRAJZA A 15. SZÁZAD VÉGÉN

26. KÉP. TRENCSÉN VÁRÁNAK ALAPRAJZA

27. KÉP. ÉGER VÁRÁNAK ALAPRAJZA A 16. SZÁZAD ELEJÉN

28. KÉP. NAGYVÁZSONY VÁRÁNAK ALAPRAJZA A 16. SZÁZAD ELEJÉN

29. KÉP. SZEGED VÁRÁNAK ALAPRAJZA A 16. SZÁZAD ELEJÉN

30. KÉP. SZEGED VÁRÁNAK LÁTKÉPE A 17. SZÁZAD VÉGÉN,
F. MARSIGLI RAJZA, 1686

2. KÉP. AZ 1514. ÉVI ORSAI CSATÁT ÁBRÁZOLÓ LENGYEL FESTMÉNY. IDŐSEBB LUCAS CRANACH KÖRE, 1525–1535 KÖZÖTT

SZOKOLA LÁSZLÓ:
A LENGYEL-LITVÁN ÁLLAMSZÖVETSÉG
HADSZERVEZETE ÉS HADSEREGE (1501–1531)
CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

1. KÉP. HUSZÁROK
AZ 1514. ÉVI ORSAI CSATÁBAN.
IDŐSEBB LUCAS CRANACH
KÖRE, 1525–1535 KÖZÖTT
(RÉSZLET)

2. KÉP. GYALOGOS PUSKÁSOK
AZ 1514. ÉVI ORSAI CSATÁBAN.
IDŐSEBB LUCAS CRANACH KÖRE,
1525–1535 KÖZÖTT
(RÉSZLET)

MOHÁCS 1526–2026 REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Ez a kötet a mohácsi csata egyetemes hadtörténeti összefüggéseinek jobb megértéséhez kíván fogódzókat nyújtani. Szakavatott szerzők segítségével a legfontosabb európai birodalmak és államok hadszervezeteit, hadseregeit és hadművészetét mutatja be abban a korban, amikor a szó szoros értelmében mindenkinek „váltania” kellett. Amikor a legfejlettebb szereplők is állandó lépéskényszerbe kerültek, és emiatt – meg nagyratörő céljaik megvalósítása érdekében – egyre hatékonyabban tárták fel és vették kézbe az elérhető anyagi és emberi erőforrásokat, hogy aztán azok mind nagyobb részét fordítsák a minden pénzt elnyelő, új típusú hadigépezetre, amellyel szakadatlan háborúikat vívták befolyásért, területért vagy éppen csak a megmaradásért.

Az öt új cikkel kibővített kötet tanulmányai nagyjából azonos szerkezetben tárgyalják az egyes államok hadügyét. Mindegyik a hadi képesség szempontjából legfontosabb mutatók: a terület, a népesség és az állami bevételek bemutatásával kezdi, hogy a korszak szereplői egymással könnyebben

összemérhetők legyenek, s hogy ezekből az adatokból Mohács Magyarországának helyzete és esélyei is jobban kirajzolódjanak.

Ára: 3990 Ft

